

Віктор Суворов
РАДЯНСЬКА ВІЙСЬКОВА РОЗВІДКА

Переклад здійснено за виданням:

Суворов, Виктор.

Советская военная разведка. Как работала самая могущественная и самая закрытая разведывательная организация мира / Виктор Суворов. – М.: ООО «Издательство «Добрая книга», 2016.

**Як працювала наймогутніша і найбільш закрита розвідувальна організація XX століття**

У 1960-х - 1970-х роках Головне розвідувальне управління Генерального штабу Збройних Сил СРСР по праву вважалось однією з наймогутніших і найзакритіших розвідувальних організацій світу – навіть сам факт існування такої організації зберігався в секреті від простих радянських громадян, непосвячених у її таємниці. Однак ГРУ було тільки верхівкою гігантської піраміди військової розвідки, що пронизує всі збройні сили і військово-промисловий комплекс Радянського Союзу. Ця книга розповідає про те, як була влаштована радянська військова розвідка, як вона працювала і яке місце займала в системі державної влади.

Ви дізнаєтесь:

- Навіщо потрібна військова розвідка і як вона виникла в Радянській Росії.
- Як була організована радянська військова розвідка на тактичному, оперативному і стратегічному рівні.
- Кого і як відбирали і навчали для роботи у військовій розвідці.
- Які прийоми використовували офіцери ГРУ для вербування агентів і на яких принципах будувалася робота з ними.
- Як оцінювалася робота агентів, офіцерів і резидентур ГРУ, і як ГРУ вдавалось добиватися від них високої ефективності.
- Навіщо в Радянській Армії були створені частини спеціального призначення і які завдання вони вирішували.

Відмінне доповнення до роману «Акваріум» і захоплююче читання для кожного, хто цікавиться історією радянських спецслужб.

До книги увійшли 80 фотографій, в тому числі рідкісні знімки з російських і зарубіжних архівів.

ЗМІСТ

Передмова. Чому в США немає зовнішньої розвідки	7
<i>Розвідка та її завдання. – Існування в країні зовнішньої розвідки свідчить про існування розвідки внутрішньої. – Після Жовтневого перевороту вожді Радянської Росії вважали народ своїм ворогом, і тому вели війну і розвідку проти нього. – Розвідка та стукацтво. – Тотальне стеження за населенням Радянського Союзу. – Радянська військова розвідка і внутрішня розвідка органів держбезпеки: фронтові і зафронтові розвідники. – Військова розвідка не ділиться на зовнішню і внутрішню, тому що свій народ не числить у стані ворогів і не веде проти нього таємної війни.</i>	
Розділ 1. Навіщо потрібна агентурна розвідка	12
<i>Агентурна розвідка і розвідка космічна: в яких випадках шпигун діє ефективніше, ніж супутник. – Навіщо потрібні шпигуни. – Шпигунство в епоху Інтернету і глобальних комунікацій.</i>	
Розділ 2. Навіщо потрібна військова розвідка	14
<i>Чому будь-яка держава, що поважає себе, має кілька секретних служб. – НКВС і Розвідупр. – Передача функцій ведення військової розвідки з ЧК в Червону Армію в ході Громадянської війни і причини такого рішення.</i>	
Розділ 3. КДБ і ГРУ	19
<i>Військова розвідка і таємна поліція в структурі влади в СРСР та їхні завдання. – Перше головне управління КДБ і ГРУ Генерального штабу. – Армія і КДБ як дві основні противаги і протиборчі сили, які стримують один одного.</i>	
Розділ 4. Три рівня військової розвідки	23
<i>Тактика, оперативне мистецтво і стратегія як три рівні військового мистецтва. – Розподіл військової розвідки на тактичну, оперативну і стратегічну. – ГРУ як вершина гігантської піраміди військової розвідки, що починалася в ротах і батальйонах. – Повідомлення про свіжий бруствер на позиціях німецьких військ в районі станції Понирі 10 липня 1943 року як найважливіше розвідувальне донесення радянської військової розвідки в ході Другої світової війни. – Роль тактичної розвідки в Курській битві і перелом у війні з Німеччиною.</i>	
Розділ 5. Тактична розвідка	28
<i>Тактична розвідка Радянської Армії: органи і розвідувальні підрозділи рот, батальйонів, полків і дивізій. – Структура і завдання штабу на рівні батальйону, полку і дивізії. – Комплектування розвідувальних підрозділів радянських частин тактичного рівня до дивізії включно.</i>	
Розділ 6. Чому головнокомандувач сухопутними військами Радянської Армії не мав власного розвідувального управління	32
<i>Організаційна структура Радянської Армії очима західних експертів. – Структура органів керівництва бойовими діями в країнах Заходу і в Радянському Союзі у післявоєнний час. – Фронт як унікальне об'єднання для ефективного управління військами під час війни, характерне тільки для збройних сил СРСР. – Чому в Радянському Союзі Головнокомандувачі Військово-Повітряних Сил, Ракетних військ стратегічного призначення і Військ ППО не мали власних розвідувальних управлінь</i>	
Розділ 7. Оперативна розвідка	66
<i>Оперативна військова розвідка на рівні армійських корпусів, загальновійськових, танкових і повітряних армій, військових округів, флотів (а у воєнний час і фронтів). – Структура розвідувального управління штабу фронту і завдання його відділів. – Структура управління військами військових округів і групами військ і дії цих об'єднань в разі війни. – Структура і завдання розвідувальних управлінь чотирьох радянських флотів. – Структура і завдання розвідувальних відділів загальновійськових і танкових армій. – Армійські корпуси в Радянській Армії і їх реформування в 1957 році. – Авіаційна розвідка. – Оперативна розвідка і розвідка стратегічна: хто сильніший? – Зарубіжні агентурні мережі оперативної розвідки. – Сили радянської стратегічної і оперативної військової розвідки, а також зовнішньої розвідки КДБ, які працювали проти країн НАТО на прикладі Західної Німеччини (ФРН) і Туреччини в 1960-і-1970-і роки. – Відмінності в методах роботи радянської стратегічної і оперативної військової розвідки. – Особливості вербування агентів офіцерами оперативної розвідки. – Переваги і недоліки агентурного добування на рівні оператив-</i>	

ної розвідки. – Значення оперативної розвідки в загальній системі радянської військової розвідки на прикладі виявлення системи підземних ядерних фугасів на території ФРН.

Розділ 8. Стратегічна розвідка 86

Два способи управління військами в СРСР на стратегічному рівні. – Структура і завдання Генерального штабу. – Головне розвідувальне управління Генерального штабу як верхній рівень радянської стратегічної військової розвідки. – Структура ГРУ. – Добуваючі, обробні і допоміжні управління ГРУ та їхні завдання. – Військово-дипломатична академія Радянської Армії як невід’ємна частина ГРУ.

Розділ 9. Cherchez la femme. Жінки в радянській військовій розвідці 95

Жінки в радянській військовій розвідці на тактичному, оперативному і стратегічному рівні. – Диверсійний резерв: жінки в тактичній і оперативній розвідці, їх відбір і підготовка. – Бойові подруги: жінки в стратегічній агентурній розвідці.

Розділ 10. Шлях нагору 98

Ліфт і драбинка: два шляхи в радянську військову стратегічну агентурну розвідку. – Відбір кандидатів для роботи в ГРУ: формальні і неформальні критерії. – Відбіркові екзамени. – Чому спецслужби Радянського Союзу не використали детектори брехні. – Ключові якості, необхідні для роботи в стратегічній розвідці, і методики їх виявлення в процесі відбору.

Розділ 11. Підготовка 102

Підготовка на Першому факультеті Військово-дипломатичної академії. – Чим офіцер Генерального штабу відрізнявся від звичайних армійських і флотських офіцерів. – Навчальні предмети: теорія і практика. – Випуск з академії.

Розділ 12. Прикриття 107

Представник «Аерофлоту», журналіст, торгпред, дипломат: прикриття і легенди для військових розвідників. – Переваги і недоліки різних організацій, що використовувалися як прикриття. – Перший напрямок ГРУ. Підготовка до виходу на здобування.

Розділ 13. Прозоре прикриття 110

«А в лобі зірка сяє»: військові аташе. – Як готували військових аташе. – Посада військового аташе як одне з прикриттів, його переваги і недоліки для військового розвідника. – Видатні радянські військові розвідники, які працювали під дипломатичним прикриттям в якості військових аташе, про яких дізнався весь світ: Євген Іванов, Володимир Стрельбицький, Леонід Бекренєв.

Розділ 14. Глибоке прикриття 113

Відбір і підготовка нелегалів для радянської військової розвідки. – Різниця між «звичайними» військовими розвідниками і нелегалами. – Основна і запасна легенди. – Нелегальне стажування. – Вихід в країну постійної роботи. Проміжна легалізація і основна легалізація. – Вибір місця роботи і виду основної діяльності. – Чи міг нелегал служити в армії або спецслужбах противника? Міфи про нелегалів в масовій свідомості. – Найзручніше прикриття для нелегальної роботи. – Відбір, підготовка і управління нелегалами в ГРУ і КДБ. – Відомі нелегали – нелегали, які провалилися. – Кар’єра в нелегальній розвідці.

Глава 15. Тіхушка 119

Тіхушка як рідкісний вид прикриття, що займає проміжне положення між простим і глибоким прикриттям. – Як і для чого відбирали тіхарів (тіхушників) і як їх використовували. – Кар’єра тіхушників і кар’єра звичайного добуваючого офіцера ГРУ.

Розділ 16. Піді невідомо куди, знайди невідомо що 121

Як ставилися завдання на добування, про існування яких нікому не було відомо. Як поставити бойове завдання підлеглим, коли сам не знаєш, що саме тобі потрібне. – Суть управління будь-якою організацією. – Постановка надскладних, теоретично нездійсненних завдань в ГРУ, і глибокий сенс такої практики управління.

Розділ 17. Резидентура 124

Три типу зарубіжних бойових структур радянської військової розвідки. – Резидентура під прикриттям. – Три частини радянської колонії в зарубіжній країні, і стосунки між ними. – Як в мафії: зовнішні атрибути статусу і внутрішні неформа-

льна ієрархія офіцерів резидентури. – Види резидентур. – Резидентура як ГРУ в мініатюрі. Постановка бойових завдань резидентурам і окремим офіцерам. – Кар'єра добуваючого офіцера в резидентурі. – Резидент: необмежена влада, включаючи «ліцензію на вбивство». – Заступник резидента по нелегалам: друга людина в резидентурі. – Заступник резидента з інформації: фільтр інформаційного потоку. – Про цінності інформації з відкритих джерел. – Шифрувальники резидентури: особливий статус і суворі ізоляція. – Групи ТС, радіоперехоплення, вивчення оперативної обстановки і оперативно-технічна група. – Технічний персонал резидентури. – Фінанси в агентурному добуванні: облік і контроль. – Як могла виглядати велика резидентура ГРУ у великій західній країні (вигаданий приклад). – Нелегальна резидентура. – Агентурна група. – Агентурна резидентура. – Окремо діючі агенти.

Розділ 18. Дружина – знахідка для шпигуна

134

Сім'я – це тягар для розвідника або прискорювач кар'єри? – Стосунки в парі як ключовий фактор кар'єрного росту: підхід ГРУ і підхід КДБ. – Підготовка дружин офіцерів ГРУ. – Виховання дітей. – З дитячою коляскою на розвідувальну операцію: залучення дружин офіцерів ГРУ до роботи в резидентурі.

Розділ 19. Агентура

137

Агенти радянської воєнної стратегічної розвідки. – Співпраця з «залученими» громадянами СРСР: підходи ГРУ і КДБ. – Основна і забезпечуюча (або допоміжна) агентура. – Добуваюча та бойова агентура. – Типи забезпечуючих агентів і їхні завдання. – Добровільні помічники радянської розвідки.

Розділ 20. Вербовка

141

Вербовка агента як ключова операція стратегічної агентурної розвідки. – «Всіх не завербуєш, та до цього необхідно прагнути»: потрапивши в лапи ГРУ, ніхто ніколи не залишався без роботи. – Здобування інформації як основне завдання агента. – Пошук придатних кандидатів в агенти. – Агентурний потенціал, мотиви для вербовки, симпатії до комуністичної ідеології: критерії відбору агентів. – Вивчення та перевірка кандидатів. – Розробка кандидата в агенти: вибір конкретних мотивів для вербування. – «Ми з тобою однієї крові, ти і я»: ключ до успішної вербовки. – Мистецтво вербовки. – Два способи вербовки. – Вербовка шляхом прямої постановки вербувальної пропозиції як вищий клас роботи добуваючого офіцера. – Вербовка шляхом поступового втягування. – Встановлення контакту з кандидатом в агенти, приховування зв'язків з ним, закріплення знайомства. – Процес втягування в роботу. – Вербовка на громадських заходах як особливий вид роботи з кандидатами в агенти. Промислове шпигунство. – Вербовка з ідеологічних мотивів. Люди з твердими переконаннями як золотий фонд агентури військової розвідки. – Вербовка нелегалами і темні вербовки. – Шантаж і споювання як методи вербовки. – Навчання завербованого агента. – Іноземці, які за власною ініціативою напрошуються на вербовку. – Кількість вербувань як ключовий показник переваги в неформальному суперництві добуваючих офіцерів ГРУ.

Розділ 21. Агентурний зв'язок

154

Агентурний зв'язок як основна причина провалів в розвідці. – Особистий і безособовий агентурний зв'язок. – Форми особистого і безособового зв'язку. – Розробка системи зв'язку для конкретного агента. – Поступова заміна особистого зв'язку безособовим. – Практика тайникових операцій.

Розділ 22. Управління агентами і практика агентурного добування

164

Конфліктні ситуації в роботі з агентами і їхнє залагодження. – Відсікання агента: повне відсторонення агента, який успішно працює, від будь-яких контактів і зв'язків з радянськими офіційними особами і установами. – Організація роботи з агентами радянської військової розвідки до Другої світової війни, втрата зв'язку з агентурною мережею в Європі після нападу Німеччини на СРСР і уроки, почерпнуті з провалу «Червоної капелі». – Робота з відсіченими агентами. – Робота з агентурними групами. – Перетворення агентурної групи в агентурну резидентуру. – Самопідтримуваний процес поступового збільшення кількості бойових структур ГРУ в зарубіжних країнах. – Плани дій резидентури на випадок провалу агентурної мережі і на випадок війни. – «Ніколи не довіряй своєю дружині, машину і агентуру навіть найкращому другові»: жорстока конкуренція між добуваючими офіцерами,

її причини та наслідки. – Інформація, документи та зразки як три категорії розвідувальних матеріалів, і особливості добування кожної з них.

Розділ 23. ГРУ і військово-промисловий комплекс

170

Армія як частина радянського військово-промислового комплексу. – Особливості фінансування військових розробок в Радянському Союзі. – Фінансові ресурси ГРУ і КДБ. – Власні розробки та добування аналогічних зарубіжних технологій як два шляхи створення новітніх зразків радянської військової техніки. – Чотири види інформації у військовій розвідці. Критерії цінності інформації. – «Книга замовлень» ВПК: як в ГРУ визначали цінність військово-технічної інформації. – «Економіка шпигунства» і конкуренція з іншими відомствами. – Розподіл завдань з добування військово-технічної інформації між резидентурами під прикриттям і нелегальними резидентурами.

Розділ 24. ГРУ і «брати по зброї»

175

Організація військової розвідки в країнах, що потрапили під тепле крило Радянського Союзу, і підготовка кадрів для цих країн. – Ринкові відносини в соціалістичному таборі: чому розвідки країн Східного блоку охоче працювали на Радянський Союз і навіть конкурували з радянською військовою розвідкою.

Розділ 25. Як ГРУ оцінювало якість роботи розвідників

177

Три категорії розвідувальних матеріалів і особливості їх обробки. – Інформаційні та оперативні шифровки. – Обробка інформаційних шифровок на командному пункті Інформації. – Система доповідей по п'яти рівням як основа для оцінки результатів роботи резидентур, добуваючих офіцерів та їхніх агентів. – Робота з інформацією з відкритих джерел. – Про необхідність документальних підтверджень. – «Суцільнотягнута технологія»: про цінності технічної документації і зразків на прикладі проекту копіювання французької протитанкової керованої ракети Nord SS.10. – Відправлення здобутих документів і зразків до Радянського Союзу і їхня обробка. – «Пташина», «ценняк», «овечка»: система оцінки здобутих матеріалів в обробних управліннях ГРУ – Принципи обробки розвідувальної інформації. Механізм перевірки знайдених винятків з раніше встановлених правил і захист від дезінформації і провокаторів.

Розділ 26. Контррозвідка

186

Особливості розвідувальної роботи в різних країнах світу. – Китай і Японія: пекло і рай для розвідника. – Країни з м'яким і важким контррозвідувальним режимом. – Золоте правило протидії контррозвідці противника. – Особисте життя в умовах цілодобової прослушки. – Зовнішнє спостереження і його різновиди. – Виявлення зовнішнього спостереження. Маршрути перевірки. Контрспостереження. – Каверзи проти офіцерів розвідки і агентів. – Провал і його локалізація. – «Не спійманий – не злодій»: специфіка розвідувальної роботи під постійним наглядом. – Чи могли країни Заходу успішно і системно протидіяти радянській військовій розвідці? Типові помилки і можливі сценарії дій.

Розділ 27. Великий військовий розвідник товариш Сталін

218

Чому з жовтня 1942 року в Радянському Союзі одночасно діяли три військові стратегічні розвідувальні організації. – Сталін бере на себе виконання всіх завдань у сфері воєнної стратегічної розвідки, не пов'язаних прямо з війною проти Німеччини і її європейських союзників. – Прагматик-професіонал з величезним досвідом підпільної роботи проти чистоплюя-дилетанта: як Сталін і Гітлер ставилися до військової розвідки і її темних справ. – Від нальоту на конвой Державного банку в Тифлісі до грандіозних розвідувальних операцій на Тегеранській і Ялтинській конференціях: Сталін як військовий розвідник найвищого класу.

Розділ 28. Вуйко Петро

227

Командир важкого бомбардувальника ТБ-3 в 28 років, генерал-майор і начальник СМЕРШ Південно-Західного фронту в 33 роки: коротка біографія Петра Івановича Івашутіна. – Чекіст чистої крові на чолі військової розвідки: чому перший заступник голови КДБ Івашутін був призначений начальником ГРУ і займав цю посаду без малого чверть століття при Хрущові, Брежнєві, Андропові, Черненко і Горбачові.

Розділ 29. Нові часи

231

Радикальне розширення можливостей розвідки з появою нових технологій і геополітичними змінами останніх десятиліть. – Розвідка змінює свій вигляд, розвідувальні функції переймають приватні компанії. – Сьогодні міць держави визначається не розмірами власної території, чисельністю населення, запасами корисних копалин чи індустріальною міццю, а залежить від володіння потрібною інформацією. – Інтелектуальна міць людства стрімко зростає, інтелектуальний рівень окремих людей стрімко падає: проблеми і виклики нового тисячоліття. – Вади сучасної системи освіти. – Хочеш вести людей за собою – звертайся до їхніх почуттів.

Розділ 30. Структура та завдання частин спеціального призначення 233

Створення в СРСР спеціальних диверсійних підрозділів для пошуку і знищення ядерної зброї противника і засобів його доставки як один із засобів протидії появі у США ядерної зброї. – Терміни «СПП» і «спецназ», їх походження та використання. – Розгортання в СРСР 46 окремих рот спеціального призначення до 1950 року. – Склад окремої роти спеціального призначення в першій половині 1970-х років. – Нарощування потужності диверсійних частин в 1957 році: формування п'яти окремих батальйонів спеціального призначення, їхній склад і озброєння. – Створення десяти бригад спеціального призначення в 1962 році і їхній склад. – Чому окремі батальйони спеціального призначення стали називати окремими загонами спеціального призначення. – Найбільш секретний підрозділ: штабна рота в складі бригади спеціального призначення, її склад і завдання. – Цілі і завдання частин і з'єднань СПП. – Загальна структура і склад частин спеціального призначення Збройних Сил Радянського Союзу: від 23 до 30 тисяч першокласних диверсантів в мирний час і в 4-5 разів більше в результаті мобілізації. – Переносні ядерні заряди на озброєнні частин спеціального призначення. Частини спеціального призначення як альтернативний засіб доставки ядерної зброї, про який не прийнято було говорити.

Розділ 31. Агентура СПП 243

Розвідувальний пункт СПП і його завдання з вербовки та підготовки бойової агентури СПП. – Завдання агентів СПП. – Рейдовики, їхній відбір, підготовка та завдання. – «Дрімача» або «спляча» агентурна мережа СПП: домовласники, підричники, спостерігачі.

Розділ 32. Тактика частин СПП 246

Способи проникнення на територію противника. – Доставка і викидання тисяч диверсантів у глибокий тил противника. – Приклади можливих диверсій проти об'єктів супротивника. – Захоплення і допит полонених. – Висадка частин спеціального призначення в пражському аеропорту «Рузине» 21 серпня 1968 року в рамках вторгнення військ країн Варшавського договору до Чехословаччини як приклад операції по захопленню важливого стратегічного об'єкту противника. – «У ГРУ є все, крім совісті.»

Додаток. Поради початківцю 250

Найважливіші фундаментальні психологічні прийоми і установки з величезного арсеналу розвідника, які необхідно освоїти в першу чергу і довести до рівня звичок і навіть інстинктів, щоб надалі будувати на них майстерність роботи з агентурою.

Передмова. Чому в США немає зовнішньої розвідки

1

Не буду наполягати на тому, що Росія – батьківщина слонів. З цього питання можуть бути різні думки.

Тільки я твердо знаю, що Росія – батьківщина зовнішньої розвідки. Тут різних думок бути не може. Кинемо наш проникливий погляд на головний бастион світового лиходійства і задамося питанням: чи є в Сполучених Штатах Америки зовнішня розвідка?

Кожному відомо, що зовнішньої розвідки в США немає. Принаймні, на сучасному етапі розвитку.

І жодна країна світу, яку можна, нехай навіть з натяжкою, вважати нормальною, не має зовнішньої розвідки. Такої служби немає ні у Франції, ні в Греції, ні в Фінляндії, ні в Канаді. Я спеціально цікавився: чи є у Великій Британії, в країні Джеймса Бонда, зовнішня розвідка? Відповідь отримав категоричну: зовнішньої розвідки у Великобританії немає, ніколи не було і, дасть Бог, ніколи не буде.

Потрібно сказати, що і в Росії до XX століття зовнішньої розвідки також не було. Держава російська цілком обходилася без зовнішньої розвідки. Зовнішню розвідку придумали більшовики незабаром після того, як захопили владу. Вони взагалі придумали багато такого, чого немає ніде в світі, до чого ніхто інший додуматися не зумів. Колгоспи, політруки, закриті спецрозподільники, парткоми, перехідні червоні прапори, туфта, трудодні, зовнішня розвідка – все це суто наше, рідне, самобутнє, доморосле. Коли розповісти іноземцеві про колгоспи або про зовнішню розвідку, навряд чи він нас правильно зрозуміє. Надто вже все це екзотичне, незрозуміле, незвичне.

Можуть заперечити, що все-таки ми в світі не одні такі, що є або були держави, які, як і ми, зовнішню розвідку мають або мали. Це дійсно так, проте мова може йти тільки про ті держави і режими, які створені нами, за нашими стандартами, за нашим образом і подобою, на наших багнетах, на наших багатомільярдних вливаннях, під заспокійливий брязкіт гусениць наших танків.

Добровільно, без нашого притиску ніхто зовнішню розвідку в нормальній країні створювати не став би. Проте коли її й створили з примусу, за нашою братньою порадою, то все одно вона довго не жила. Лиш тільки підкорені країни виривалися з-під теплого крила Москви, лиш тільки виборювали свободу, вони насамперед ліквідували колгоспи, парткоми і зовнішню розвідку. Судіть самі: ні в Польщі, ні в Чехії, ні в Угорщині зовнішньої розвідки більше немає. А була ж. Та вже більше не буде: вистачить, наїлися.

Ось приклади ще ближчі: Естонія, Литва, Латвія – ні колгоспів, ні парткомів, ні зовнішньої розвідки!

2

Коли нікому в світі зовнішня розвідка не потрібна, навіщо вона знадобилася Радянському Союзу?

Щоб це зрозуміти, повернемося до витоків.

Що є розвідка? А розвідка – це добування і обробка інформації про супротивника. Розвідку має кожна поважаюча себе держава. Однак нікому в голову не приходило ділити розвідку на зовнішню і внутрішню. У нормальній країні уряд служить своєму народові. Уряд не вважає народ своїм ворогом, і тому не веде війну проти свого народу, – отже, не веде і розвідку проти нього.

У Радянському Союзі було інакше. Влада комуністів була антинародною владою. Комуністи були справжніми ворогами народу: вони захопили владу всупереч волі народу і, дорвавшись до влади, розгорнули війну проти власної країни. Комуністи винищили дворянство, купецтво, духовенство, інтелігенцію, генералітет, офіцерство. Вони вирізали російських підприємців, адміністраторів і дипломатів, знищили політичні партії і всіх, хто в них перебував, вони перестріляли або в прямому тюремному сенсі «опустили» найкращих поетів, композиторів, письменників, інженерів, художників. Вони оголосили найбільш тямущих, найпрацьовитіших мужиків куркулями-жмикрутами, кинувши гасло: ліквідуємо куркульство як клас! І ліквідували.

Вони починали війну проти свого народу зовсім не з буржуїв, а з робітників, від імені яких правила країною. Вони почали з кулеметного розстрілу робочої демонстрації на Літейному проспекті. Ближче до розвалу Радянського Союзу вони рубали своїх громадян лопатами на вулицях, чавили танками на площах. Під самий кінець вони, уподібнившись Гітлеру, кинули танкові дивізії на захоплення Москви. На тому, як і Гітлер, скрутили в'язи.

Війна вождів СРСР проти власного народу тривала десятиліттями. Це була війна на винищення. Це була війна з десятками мільйонів жертв. Жодна держава світу в ході двох світових воєн, разом узятих, не понесла таких втрат, які понесли народи Радянського Союзу за «мирного часу» від влади марксистів-ленінців.

Комуністичні кати знищували свій народ, однак вони знали його силу, вони боялися народу. Вожді Радянського Союзу вважали народ своїм ворогом і вели розвідку проти нього за всіма правилами цієї професії, яку можна віднести до числа найдавніших. Вже з листопада 1917 року вулицями Пітера і Москви шастали комуністичні розвідники, придивлялися, прислухалися, принохувалися.

Подивіться документи ВЧК-ГПУ-НКВД того часу і зверніть увагу на термінологію чекістів, на офіційні назви посад: лінійний розвідник на Володимирській, внутрішньоцеховий розвідник, маршrutний розвідник на лінії Єропкина-Понірі, внутрішньокамерний розвідник, розвідник-вістовий на шостій платформі Казанського вокзалу, розвідник-спостерігач на кладовищі Донського монастиря, внутрішньовідомчий розвідник, позавідомчий розвідник і так далі.

Практично миттєво в країні розвелася неймовірна кількість розвідників найромантичніших різновидів і мастей, від складських і портових до ресторанних і привокзальних включно. Чим далі, тим їх ставало більше. На утримання полчищ шпигунів, які вели розвідку проти свого народу, комуністи витрачали суми ніяк не менші, ніж на утримання армії і флоту.

Народний комісар внутрішніх справ Генеральний комісар державної безпеки Єжов Микола Іванович вважав себе розвідником, хоча бував за кордоном тільки одного разу, причому з метою зовсім не розвідувальною – для лікування алкоголізму та інших нападів. Своє Луб'янське відомство Єжов вважав розвідувальною організацією. Почитайте промови Єжова – він доповідав, скільки ворогів викрив і винищив, і тут же додавав: ми і далі будемо кріпити нашу славу радянську розвідку! У свій останній лист Сталіну від 23 листопада 1938 року Микола Іванович Єжов вписав витончену формулу: «Головний важіль розвідки – агентурно-освідомча робота». Іншими словами: стукацтво – основа основ.

Проте давайте погодимось: організувати агентурне проникнення до шифрувального відділу Генерального штабу сусідньої держави – це одне, а вести розвідку на кладовищі Донського монастиря або в кілометровій черзі за смердючою ковбасою – щось інше. Тому і з'явилася нагальна необхідність розділити розвідку славних компетентних органів на зовнішню і внутрішню.

Ось вона, суть: *існування в країні зовнішньої розвідки свідчить про існування розвідки внутрішньої.*

У США, у Великій Британії, у Франції і в будь-якій іншій нормальній країні також є своя розвідка. Проте вона не ділиться на зовнішню і внутрішню, бо уряди цих країн не ведуть війну проти власного народу, не ведуть розвідку проти нього.

У нормальних країнах контррозвідка ловить шпигунів і терористів, поліція ловить злодіїв і вбивць, а розвідка веде збір і обробку відомостей про ворога, який завжди є зовнішнім. Коли громадянин будь-якої нормальної країни говорить про розвідку, він має на увазі тільки боротьбу із зовнішнім ворогом. Йому не доводиться особливо підкреслювати, проти кого ведеться розвідка, це і так є зрозумілим.

Так було і в тій Росії, яку ми втратили. Розвідка Росії працювала проти німецького кайзера, проти турецького султана, проти супостата, який завжди знаходився поза межами країни. Тому розвідка називалася розвідкою, без уточнення, проти кого саме вона ведеться.

Заперечать: та ж були у нас стукачі і за Петрів, Катерин, Миколаїв та Олександрів! Правильно, були. Однак справедливості заради відзначимо, що доносили не тільки на Русі, стукали як у бубон і у Франції, і в Німеччині, і в Туреччині, і на острові Пасхи.

Тільки потрібно розрізняти дві речі.

Одна справа – природні, так би мовити, нехай навіть і масові, стихійні доноси, які йдуть знизу.

Інша справа – війна проти свого народу, війна за всіма правилами і навіть без правил, війна з десятками мільйонів винищених, війна, потреби якої забезпечує організована за єдиним задумом і планом багатомільйонна армія високооплачуваних «розвідників». Ці орди шпигунів вели в СРСР тотальне стеження за всім населенням країни. Вони були вбудовані в колосальну піраміду з безліччю ієрархічних рівнів управління, вершина якої йшла до недосяжних сяючих висот державної влади.

3

Колись, в 1980-х роках, в США вийшла книга під яскравим заголовком: «КДБ – очі Росії». Назва яскрава, та явно безглузда. Проти Заходу працювало ніяк не більше десяти тисяч розвідників КДБ, а проти народів СРСР – мільйони «розвідників» того ж КДБ. Тому, коли вважати, що КДБ був очима Росії, то доведеться визнати, що ці очі вивернуті всередину черепа.

З особливою силою ця внутрішня спрямованість славних чекістських органів проявилася в роки війни. Подивіться на армію в мирний або у воєнний час. Армія існує для боротьби із зовнішнім ворогом. В армії є розвідувальні відділення, взводи, роти, батальйони, полки, бригади, є розвідуваль-

ні пункти, центри, відділи та управління. На самій горі – Головне розвідувальне управління Генерального штабу, ГРУ ГШ.

Нікому й гадки не спадало уточнювати: Головне розвідувальне управління по боротьбі з зовнішніми ворогами. Це і так зрозуміло. У військових розвідників все просто: завжди зрозуміло, проти кого вони працюють. А у чекістів було інакше. Вони працювали на два фронти: трохи проти зовнішнього ворога і дуже багато – проти свого народу. Тому на війні у чекістів були *зафронтіві* розвідники. Цей дивний термін довелося ввести для того, щоб відрізнити відносно невелику кількість розвідників НКВС, які працювали проти зовнішнього ворога, від основної маси «розвідників», які проти зовнішнього ворога не працювали, а виконували інші функції. Фронтівики називав їх не інакше як «також розвідники», з додаванням специфічних слів, якими так багата російська мова і які прийнято називати нецензурними.

Через багато років після війни мені довелося зіткнутися з одним з таких «також розвідників». У мобілізаційних відділах і управліннях штабів зберігалися картки на все чоловіче населення країни, бо при мобілізації всі чоловіки до досить поважного віку включно підлягали призову. Кожен стройовий офіцер у мирний час зобов'язаний вивчати свій приписної склад, щоб знати тих, хто в разі мобілізації потрапить під його командування.

І ось сиджу я в величезному підвалі, сортую папери, і потрапляє мені в руки облікова картка розвідника-фронтівика. Всі груди в бойових нагородах. Призивати його вже явно не будуть, і виходить, що його бойовий досвід пропаде надарма. Дай, думаю, фронтівика-розвідника приведу в гості до солдатиків 808-ї окремої розвідувальної роти спеціального призначення – нехай досвідом поділиться. Благо, що живе поруч. Знайшов я того фронтівика, запрошую: так, мовляв, і так, свята справа – фронтівий досвід молодому поколінню передати. А він уперся: не можна. Чим більше він відмовляється-віднікується, тим більший в мені інтерес розпалює: війна давно скінчилася, а він якісь великі таємниці зберігає!

Історія довга, тільки все-таки я його розколов. Зрозуміло, випили досхочу, і закусили добре. Доповів він мені, що був на війні розвідником, однак не зафронтівим, а куди більш важливим. Розвідником він був внутрішнім. Війну свою він відвоював у районі Саратова і Куйбишева, в тих місцях, куди німецькі війська дійти не зуміли. Він всю війну просидів у нашому фільтраційному таборі.

Бездарна комуністична влада здала мільйони своїх солдатів до гітлерівського полону. Тих, хто вижив, повертали з полону і гнали крізь фільтраційні табори. Прикиньте, скільки потрібно мати таких таборів, щоб пропустити через них хоча б один мільйон солдатів. Тільки ж крізь фільтраційні табори пропускали не лише тих, хто був в полоні, а й тих, хто в полоні не був, а вийшов з оточення. А таких також мільйони.

У кожному таборі тим, хто повернувся з полону або вийшов з оточення, ціла комісія слідчих питання задає: де був, що робив, кого зустрічав, що про них скажеш? Кожен розповідає про себе і про всіх, кого знав і бачив. Ти розповідаєш про багатьох, і про тебе багато хто розповість. Потім мільйони таких протоколів зіставляються.

Крім того, в кожному фільтраційному таборі – цілий штат «також розвідників». Вони не в кабінетах. Вони за колючим дротом сиділи. Вони прикидалися оточенцями або тими, що побували в полоні. Їх іменували внутрішньотабірними або внутрішньокамерними розвідниками. Вони і махоркою ділилися, і окрайцем хліба, у них і фляжка спирту могла виявитися (у санчастині нібито вкрали), з ними на нарах можна було випити-закусити, вони свою гірку історію розповідали і уважно вислуховували чужі. І доповідали. І отримували ордена. За мужність, відвагу і героїзм.

Саме такий «також розвідник» і сидів переді мною. Чотири роки війни він «відвоював» в глибокому тилу, за тисячу кілометрів від фронту. Однак йому йшов фронтівий стаж: кожен рік служби зараховувався як три.

Як і всіх, його викликали на допити. Тільки це були не допити, а доноси, доповіді. Під час доповідей його годували смаженою картоплею і американської тушонкою. Йому видавалася така ж норма, як і тим розвідникам, які ходили у німецький тил. У тому числі шоколад і згущене молоко.

І на його ощадну книжку лягали неабиякі тисячі рублів. І військові звання присвоювалися. І орденів додавалося. І він вважав себе фронтівиком. І він вважав, що його робота внутрішнього розвідника НКВС була важливішою за роботу зафронтівих розвідників. І він хвалився орденами Червоного Прапора і Червоної Зірки, бойовою солдатською медаллю «За відвагу».

Після його доповідей комусь давали строк, а когось виводили в ярок за зону. Може статися, навіть він сам туди і виводив тих, з ким вчора на нарах байки базикав. А коли не виводив, звідки ордени? Танків німецьких не зупиняв, літаків не збивав.

У 1991 році була можливість коли не розпустити, то хоча б нейтралізувати таємну армію ворогів народу. Згнів їхній режим і валився. Всі знали, що живе в тілі суспільства мільйонголоський паразит, який смочє народну кров і отруює все навколо своєю гнилизною.

Що ж з ним робити?

Вирішили: та нехай живе!

Ніхто не пропонував винищувати стукачів. Пропонували стукачів – тобто внутрішню розвідку, – розкрити, оголосити всіх поіменно. Щоб надалі іншим не кортіло в стукацькі ряди вступати. Орди стукачів були б виведені з їхнього підлого стану простим оголошенням імен.

Однак наш добрий народ на це не пішов, а то ж стукачам ненароком незручність заподіяти можна. Вважалося, що у стукачів совість прокинеться, і вони самі перестануть стукати. Перевиховуються. Перекуються. А луб'янські товариші, думали в більшості люди, самі від своєї роботи відмовляться, від зарплат своїх, від дач, від бюджетних вливань, і перекваліфікуються на управдомів.

Чекісти в той історичний момент швидко зорієнтувалися. Коли ввечері 22 серпня 1991 року після провалу спроби державного перевороту ГКЧП на Луб'янській площі відбувся масовий мітинг, і тисячі людей були готові йти на штурм будівель КДБ, енергію протесту на пам'ятник Дзержинському вміло направили. КДБ вдалося легко відбутися: все скінчилося тим, що за розпорядженням Мосради в ніч з 22 на 23 серпня фігура Залізного Фелікса була демонтована і разом з постаментом вивезена на пустир неподалік від нової будівлі Третьяковської галереї. Було таке враження, що отруйний бур'ян вони самі і вирвали. Та тільки ж корінь залишився.

На чому стояв комунізм?

На страхові.

А страх?

На стукачах. На внутрішній розвідці.

Комунізм нібито кінчився, а механізм управління суспільством залишився. На кожного з нас в Луб'янських підвалах течка пилом припадає. Поруч з кожним з нас завжди «також розвідник» треться. Як колись, прислухається, придивляється, принохується. Суспільство роз'єднане віковим страхом, а в розпорядженні влади – централізована, дисциплінована армія професійних бійців невидимого фронту, готових продовжувати війну проти народу з тією ж люттю, що й за товариша Дзержинського.

Так ось, з цього отруйного кореня не міг не прорости настільки ж отруйний паросток. І проріс. І обплів державність російську, немов рослина-паразит.

Ви можете зносити і підносити монументи, змінювати назви державних установ, вигадувати і вибудовувати демократичні декорації, проте суть державного управління в Росії не змінилася: за нашими спинами – незліченні невидимі полчища внутрішньовідомчих, внутрішньотабірних, внутрішньокамерних, привокзальних та інших добувачів.

Я про що? Я про те, що не буде в Росії щастя, поки є масове стукацтво і полчища стукачів.

І прошу не плутати: розвідка – це добування і обробка інформації *про супротивника*. Мова в цій книзі піде про воєнну розвідку, яка на зовнішню і внутрішню не ділиться просто тому, що свій народ не числить за розрядом ворогів і таємної війни проти нього не веде.

Розділ 1. Навіщо потрібна агентурна розвідка

1

На знімках, зроблених з космосу, можна розрізнити навіть найдрібніші предмети. З космосу можна бачити все. Навіщо ж потрібні шпигуни в XXI столітті? Чи не завершилася їхня славетна історія в минулому тисячолітті? Ні, не завершилася.

Поява супутників нітрохи не вплинула на провідну роль шпигунів на полях таємної війни, не витіснила шпигунів з незримих фронтів, навіть не потіснила. Навпаки: робота шпигунів в XXI столітті стала ще більш важливою, і в майбутньому її значення буде стрімко зростати.

Шпигун і супутник (а також всі інші види розвідки) доповнюють і підсилюють один одного. Проте ні в якому разі не замінюють. Можливості супутника в чомусь різко перевершують можливості шпигуна, а в чомусь різко поступаються їм.

Супутник з космосу здатний розрізнити найдрібніші предмети. Проблема в тому, що бачить він тільки те, що відбувається в даний момент. А тим, хто збирає і аналізує інформацію, потрібно знати не тільки і навіть не стільки те, що відбувається зараз. Їм потрібно знати те, що буде завтра, післязавтра і через десять років. Відомості про це може добути лише шпигун; ніякої супутник на це не здатний.

Є й ще одна обставина. Об'єкти камер супутника ковзають земною поверхнею. Супутник може показати нам дах президентського палацу і навіть сфотографує на ній окремі цвяшки. Проте супутник не побачить сейфа в президентському кабінеті, і вже тим більше він не здатний зазирнути всередину цього сейфа. А шпигун може в будь-який сейф завітати. Завітати так, щоб ніхто не дізнався, що таємниці, в тому сейфі зберігаються, більше таємницями не являються.

Жоден з видів розвідки не дає можливості проникати в плани і задуми противника так глибоко, як це робить розвідка агентурна. Тому агентурна розвідка завжди була і назавжди залишиться найефективнішим видом добування відомостей про противника.

І не потрібно шпигуна представляти в образі супермена з відмичкою. Хороший шпигун сам до сейфу не полізе. Він знайде і завербує людину, у якої є ключик від того сейфу.

2

Ось ще один аргумент на користь шпигунів. Уявімо, що йдуть випробування нового ворожого танка. Прямо над полігоном на стаціонарній орбіті висить наш супутник. Використовуючи супутника, ми можемо отримати відповіді на багато питань, які нас цікавлять, але аж ніяк не на всі, і навіть не на найголовніші. Питання залишаться. Незрозуміло, броня в тому танку однорідна або гетерогенна? А товщина її яка? А склад хімічний? Коли броня багатошарова, то з яких матеріалів ті прошарки, в якому порядку розташовані і під якими кутами? Який ресурс двигуна? Як вдалося його збільшити? Снаряди з якого матеріалу, з карбіду вольфраму чи з уранового сплаву? І якої вони форми? Як вдалося домогтися такої дульної швидкості і такої точності? А живучість ствола яка при таких шалених навантаженнях? А механізм заряджання як влаштований?

Питань неймовірна кількість. Деяку інформацію ми нашкрябаємо, коли підключимо радіо-розвідку, коли ґрунтовно понишпоримо по відкритим джерелам. Та тільки на всі питання відповіді не отримаємо. І повними наші відповіді не будуть.

Коли б і вдалося відповісти на всі питання, що виникли, то і тоді користі від цього буде мало. Відповіді потрібно було шукати років п'ять тому, коли розробка нового ворожого танка тільки починалася. Тоді б ми зуміли розробити і запустити у виробництво якусь зброю проти цього монстра.

Коли ж новий ворожий танк вже вийшов на випробувальний полігон, а ми тільки починаємо цікавитися його бойовими характеристиками, значить, ми безнадійно відстали.

Так ось, супутник здатний повідомити, що є у супостата. Однак він не здатний добути відомості про те, як нам створити таку ж або ще більш потужну і грізну штуку. На це здатний тільки шпигун, і більше ніхто. Причому шпигун здатний добути такі відомості не в момент початку полігонних випробувань, коли гонку ми вже програли, а в той самий день, коли конструктори отримали завдання, та ще не взяли в руки олівці, коли у нас є можливість не тільки не відстати, а й випередити противника.

3

Погодившись з цими доводами, кинемо на стіл ще одне заперечення проти використання шпигунів: 99,99% всієї інформації сьогодні міститься в Інтернеті. Чи не так? Так!

Навіщо ж тоді потрібні шпигуни?

Відповідь проста: коли 99,99% всієї існуючої в світі інформації міститься в Інтернеті, значить, 0,01% інформації в Інтернеті не міститься. Скільки б інформації ні викладали в Мережу, завжди

залишиться щось таке, що не зафіксоване в жодних документах, ні на яких носіях. А коли й зафіксоване, то в Мережу ні за яких обставин не потрапить.

Найголовнішого ніхто ніколи в Мережу не викладе.

Агентурна розвідка існує саме для того, щоб добути ці нещасні частки відсотка, бо це найважливіша, найцінніша інформація, вона найбільш приховується і охороняється, вона за своєю цінністю перевершує все те, що можна відшукати в джерелах відкритих, напівзакритих і навіть закритих, та тільки закритих недостатньо надійно.

Сучасний світ стрімко змінюється. Він стає все більш складним. Зовсім недавно, у другій половині XX століття, існували дві світові системи: одна на чолі зі Сполученими Штатами Америки, інша – на чолі з Радянським Союзом. Шпигуни Заходу добували секрети Сходу, шпигуни Сходу добували секрети Заходу. Грубо кажучи, це і все.

Сьогодні світ розпався на безліч самостійних держав або груп держав, відносини між якими не завжди братські і добросусідські.

І тому шпигуни ніколи без роботи не залишаться.

Розділ 2. Навіщо потрібна військова розвідка

1

Кожна держава, яка себе поважає, має як мінімум дві незалежні одна від одної секретні служби. Класичні приклади: СД і Абвер в гітлерівській Німеччині, КДБ і ГРУ в Радянському Союзі.

Іноді в одній державі секретних служб буває й більше. У товариша Сталіна, наприклад, на заключному етапі Другої світової війни одночасно діяли:

- НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ),
- НКДБ (Народний комісаріат державної безпеки),
- ГРУ НКО (Головне розвідувальне управління Народного комісаріату оборони),
- РУ ГШ (Розвідувальне управління Генерального штабу),
- РУ ГМШ ВМФ (Розвідувальне управління Головного морського штабу Військово-Морського Флоту),
- ГУКР «СМЕРШ» НКО (Головне управління контррозвідки Народного комісаріату оборони),
- УКР «СМЕРШ» НКВМФ (Управління контррозвідки Народного комісаріату Військово-Морського Флоту),
- ВКР «СМЕРШ» ЦШПР (Відділ контррозвідки Центрального штабу партизанського руху),
- ВКР «СМЕРШ» НКВС (Відділ контррозвідки Народного комісаріату внутрішніх справ).

І нехай мене пробачать, коли я когось пропустив.

Всі ці секретні служби були незалежні одна від одної. Навіть ВКР «СМЕРШ» НКВС був незалежним від НКВС, хоча формально входив до його складу і був, знову ж формально, його органічною частиною.

Крім цієї чудової дев'ятки у товариша Сталіна була особиста розвідка, керівний орган якої був прикритий скромною непримітною вивіскою – Особливий сектор Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) – ОС ЦК ВКП(б).

2

Ось і виникає питання: навіщо одній державі стільки секретних служб?

Відповідь перша і найпростіша: щоб не виникла монополія.

Пояснюю на прикладі.

У 1930-х роках в Радянському Союзі діяли дві дуже потужні секретні служби – НКВС і Розвідупр (Розвідувальне управління Генерального штабу Червоної Армії).

У ті славні часи товариш Сталін регулярно і досить ретельно чистив весь державний апарат, в тому числі (і перш за все) НКВС і Червону Армію.

Головним чистильником з кінця 1936 був глава НКВС Єжов Микола Іванович. Про розмах його роботи може свідчити такий факт. У 1935 році в НКВС були встановлені спеціальні звання. Званню Маршала Радянського Союзу відповідало звання Генерального комісара державної безпеки, генеральським званням відповідали звання комісарів державної безпеки 1-го, 2-го і 3-го рангів. Всього звання комісарів державної безпеки (включаючи звання Генерального комісара) в той час носила 41 особа. Єжовську чистку не пережили 39 з них: троє наклали на себе руки, один втік за кордон, один був отруєний за наказом Сталіна, решта 34 розстріляні.

Це самий верхній рівень. На всіх нижчих рівнях відбувалося те ж саме.

Червону Армію, Генеральний штаб Червоної Армії, а особливо Розвідувальне управління Генерального штабу товариш Єжов чистив регулярно і ще більш ретельно.

І ось після чергового очищення товариш Єжов, який став на той час новим Генеральним комісаром державної безпеки, раптом зрозумів, що військовою розвідкою нікому керувати – всіх перестріляли. І Єжов, з великого розуму, прийняв керівництво військовою розвідкою на себе.

З перших років радянської влади в країні був встановлений такий порядок: щоранку таємна поліція представляла вождям один аркуш з доповіддю про найважливіші події в країні і світі. Точно такий же аркуш представляла і військова розвідка.

Питання: а коли за минулу добу важливих подій в країні і в світі сталося багато, як все вмістити на одному аркуші? І що робити, коли раптом все тихо і мирно, коли за минулу добу ні в країні, ні в світі не сталося нічого вартого уваги кремлівських вождів?

Відповідь все та сама: один аркуш!

Це як «Останні вісті» по Всесоюзному радіо о 22:00 за московським часом. Багато новин або їх зовсім немає, інформаційна програма все одно тривала 25 хвилин, і ще п'ять хвилин – про погоду.

Щоб сприймати глибину простору, треба мати як мінімум два ока. Товариш Сталін дивився на світ одночасно (як мінімум) двома очима. Щоранку (а вставав Сталін пізно, бо ночами працював)

вождь отримував дві цілком таємних доповіді: одну – від чекістів з НКВС, іншу – від військової розвідки.

Чекісти не знали, що доповідає військова розвідка, а військова розвідка не знала, що доповідають чекісти. Зрозуміло, що і дивилися на світ ці дві надпотужні структури зі своїх дзвіниць. Те, що було важливим для чекістів, могло взагалі не цікавити військову розвідку, а те, що цікавило військову розвідку, чекістам могло здаватися нісенітницею. Звичайно, до ряду питань інтерес виявляли обидві організації, часом висловлюючи діаметрально протилежні судження. Саме в цьому і полягав сенс встановленої системи: на сталінський стіл лягали доповіді від спостерігачів, які дивилися на світ з різних точок.

Одного разу товариш Сталін прочитав аркуш з доповіддю НКВД, під яким стояв підпис товариша Єжова, і інший аркуш від військової розвідки, під яким стояв підпис того ж таки товариша Єжова.

Оцінимо надзвичайну важливість того, що сталося: рішення приймав Сталін, однак приймав на підставі інформації, яку постачав Єжов, і тільки Єжов! Тобто в кінцевому підсумку рішення Сталіна визначав Єжов. Доповість одне – будуть одні рішення, доповідь інше – будуть інші рішення.

Сталін прогавив момент утворення монополії.

Товариш Сталін тут же рішуче, по-сталінськи, стан справ виправив. Військову розвідку товариш Єжов очолював рівно два дні.

Оцінивши небезпеку ситуації, яка склалася, Сталін рішуче вивів військову розвідку з-під контролю таємної поліції. Єжову було категорично заборонено втручатися в її справи. З цього, власне, і почалося падіння Єжова. Незабаром він був відсторонений від керівництва НКВС, переведений на іншу роботу, потім заарештований, таємно засуджений і розстріляний.

Монополія згубна в будь-якій справі. На таємних фронтах невидимої війни монополія не просто згубна – вона смертельно небезпечна і для країни, і для її вождів.

3

Є й інші, не менш важливі причини, за якими держава має одночасно кілька секретних служб. Одна з найважливіших полягає в тому, що розвідка і контррозвідка – два абсолютно різних види діяльності. Поясню різницю на прикладі. Хтось грабує банки, хтось їх захищає від пограбування. І одну, і іншу роботу виконують професіонали найвищого класу. Робота і тих, і інших безпосередньо пов'язана з банками та їхнім вмістом. Суміжні професії, так би мовити.

Щоб домогтися успіху, грабіжники мусять чітко розуміти психологію охоронців, знати їхні методи роботи, зброю, тактику.

Охоронці, відповідно, мають глибоко вивчати поведінку грабіжників, їхні звичаї, прийоми дій.

У грабіжників і охоронців загального багато, і все ж вони дуже різні. Саме так справи йдуть в розвідці і контррозвідці. Одна справа, коли наша людина в лігві ворога видобуває секрети супостата, і зовсім інша, коли наша людина захищає секрети своєї країни від ворожих розвідок.

Різниця в їхній діяльності колосальна – починаючи з підбору кандидатів, їхньої перевірки та підготовки і закінчуючи способами управління їхньою повсякденною діяльністю.

4

Однак найголовніша причина, з якої в будь-якій державі є як мінімум дві секретні служби, полягає в тому, що одна служба вирішити всі завдання не спроможна. Дві невеликих служби здатні, а одна, нехай навіть гігантська, наділена надзвичайними повноваженнями і необмеженими засобами, не здатна в принципі.

Пояснюю на прикладі.

7 листопада 1917 року владу в Росії захопили комуністи. Вони вирішили будувати життя по-новому. Заради цього розпустили армію, розігнали поліцію, знищили весь державний апарат, ліквідувавши міністерства, попутно відмінивши звання міністрів і всі інші звання та ранги, включаючи військові, дипломатичні, наукові, скасувавши закони, статuti, ордени, погони, зрівнявши всіх в єдине стадо.

Незабаром, щоправда втямили, що хтось замість міністрів мусить управляти державою. І тоді ввели посади народних комісарів, замість міністерств – народні комісаріати, замість Голови Ради Міністрів призначили Голову Ради Народних Комісарів. Замість невідомої таємної поліції комуністи заснували Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем – ЧК. Влада ЧК була воістину безмежною; кошти, якими розпоряджалися чекісти, були колосальними, а повноваження, як і впливає з назви, – надзвичайними.

ЧК (потім ВЧК, ДПУ, ОДПУ, НКВС і так далі) прийняла на себе безліч обов'язків: охорона вождів, державних установ, засобів зв'язку і транспорту, забезпечення державного апарату зв'язком,

в тому числі шифрованим, боротьба зі спекуляцією, дезертирством, венеричними захворюваннями, дитячою безпритульністю, злочинством, бандитизмом, хабарництвом, розкраданням державної власності, самогоноварінням, контрабандою, хуліганством, проституцією. Чекісти охороняли кордони, придушували повстання і заколоти, душили гідру контрреволюції нещадним терором, охороняли в'язниці і концтабори, самі вели слідство, самі судили, самі оголошували вирoki і самі приводили їх у виконання. Вони вирішували ще силу-силенну найрізноманітніших завдань, головними з яких були розвідка і контррозвідка.

А в країні бушувала Громадянська війна, і на першому її етапі комуністи особливих успіхів не досягли. В ході Першої світової війни комуністи розклали армію Росії антивоєнної пропагандою, а, захопивши владу, армію розпустили. Їм не потрібна була стара армія, яка існувала заради захисту країни і підкорення сусідніх держав. Їм була потрібна нова армія – армія світової революції. Її так і назвали – Червона Армія. У цій назві присутня тільки ідеологічна складова: червоний колір – колір крові, пролитої борцями за народне щастя, колір комунізму. У назві Червоної Армії начисто були відсутні будь-які вказівки на національну, державну або географічну приналежність. Вона створювалася як армія підкорення всього світу, торжества комунізму в глобальному масштабі.

Проте в перший рік свого існування Червона Армія видатних результатів не досягла. Було багато на те причин. Найголовніша: це була сліпа армія. У неї не було власної розвідки. Розвідку в інтересах Червоної Армії вели чекісти. Нічого хорошого у них, зрозуміло, не виходило і вийти не могло.

5

Уявіть себе в кріслі голови повітової Надзвичайної комісії – УЧК:

*Вот председатель Учета,
Вся в перстнях грязная рука,
Ремни повсюду, на бедре
Висит револьвер в кобуре,
И видно, что карманы брюк
Еще вмещают пару штук.
Звезда на шапке, на груди,
Влачится шашка позади.
А над костюмом злая розжа
Напоминает без конца
С большой дороги молодца.*

(Каплін П.В. Карл Маркс. Поема.
Рукопис поеми вилучений у автора
при арешті. Автор розстріляний.)

Пропаганда малювала захисників комунізму лицарями без страху і докору, з холодною головою, гарячим серцем і чистими руками. Тільки ж в ЧК кинулася вся кримінальна погань країни. Руки у цих пройдисвітів здебільшого були брудними, що було помічено і оспівано в народному епосі. Дорвавшись до нічим не обмеженої і ніким не контролюється влади, блатна чекістська братія під прапором червоного терору творила все, що їй подобалося, керуючись пролетарською правосвідомістю і революційною необхідністю.

У голів повітових, міських, губернських, військових, продовольчих, транспортних і всяких інших надзвичайних комісій було безліч справ: контрреволюцію винюхувати, ловити попів, повій і колишніх офіцерів, розстрілювати заручників, конфіскувати церковні і всякі інші цінності, здійснювати продовольчу диктатуру, тобто вилучати все продовольство, нікому не дозволяючи провозити хліб до міст, торгувати продовольством або обмінювати його на якісь речі, бо тільки робітничо-селянська влада мала право розподіляти продовольство на свій розсуд і тільки серед тих, хто її підтримував, а решта нехай здохнуть.

Багато у будь-якого голови ЧК роботи. А тут ще з'явився командир дивізії Червоної Армії і просить відомості про те, скільки у ворогів в даному районі гармат і кулеметів, скільки багнетів і скільки шабель, де у ворогів сили зосереджені, де штаби, де батареї, скільки у них снарядів, скільки патронів, які їхні плани та наміри.

А чекісту все це байдуже. Та навіть коли б він і палав бажанням в першу чергу виконувати заявки Червоної Армії, то навряд чи зміг би. Він же не військовий, він гаубицю від гармати не відрізняє, а ескадрон від батальйону.

Червона Армія вела війну відразу по всьому периметру країни, від Білого моря до Чорного, від Балтійського до Японського, від Архангельська до Одеси, від Лібави до Бухари і Тифліса, від Варшави до Хабаровська і Владивостока. Контроль над діями супротивника мусить бути безперервним, відомості мають бути точними, повними, достовірними, і надходити вони мусять своєчасно. Де вчора був противник, там його більше немає, де його не було вчора, там він сьогодні є. Використовувати вчорашні розвідувальні дані не просто небезпечно, а смертельно небезпечно – це все одно що вживати ліки, термін придатності яких минув років десять тому.

6

На початку Громадянської війни Червона Армія несла величезні втрати. Будь-якій нормальної людині було зрозуміло, де зарита найголовніша собака.

Всякий штаб (батальйону, полку, бригади, дивізії, корпусу і так до самого верху) – це мозок. Розвідка – очі і вуха.

Тепер уявіть величезного дядьку на ринзі. Мозок його працює цілком пристойно. Однак дядько глухуватий і абсолютно сліпий. Він героїчно витримує щелеповоротні і зубодробильні удари ворога, а сам молотить кулаками порожнечу, бо ворога не бачить. А хтось інший, надриваючись, йому з гальорки кричить: трохи правіше! Тепер трохи вище удар! Ухилися! Та ухилися ж, тобі кажуть! Лівою! Та лівою! Нижче бий!

Саме в такому стані величезного сліпого бійця виявилася Червона Армія в перший рік свого існування. Своєї розвідки вона не мала. Відомості про противника надходили від чекістів, а ці хлопці з перснями на брудних руках не відрізнялися особливою грамотністю як в загальному плані, так і в чисто військовому. Та й турбот їм своїх вистачало.

Кремлівським вождям була потрібна не просто перемога, а перемога в світовому масштабі. Однак Червона Армія була не спроможна не те що захопити весь світ, а навіть підкорити власну країну. Вожді реагували швидко і рішуче: розстрілювали командирів від взводних і ротних до командувачів фронтами включно, звинувачуючи їх у шкідництві і зраді. Тільки краще від цього не ставало.

Вожді намагалися вникнути в причини провалів: в чому ж справа?

Чекісти бадьоро рапортували: відомості справно поставляємо!

Командири Червоної Армії відповідали: недостатньо!

Командири мали рацію: на війні відомостей про ворога недостатньо завжди!

Уявімо себе на командному пункті дивізії. Сонце заходить, день хилиться до кінця. Бій за-тих. Втрати величезні. Бойове завдання не виконане. З'являються обвішані зброєю товариші в чорних шкіряних куртках – ті самі, з перснями на брудних руках. Починається розбір.

Перше питання командира дивізії: в чому причина поразки?

Відповідь: нестача розвідувальних даних.

Питання: яка така нестача? Ми ж повідомили, яка дивізія білих стоїть перед вами, хто нею командує, скільки в ній гармат і кулеметів, скільки багнетів і скільки шабель.

Відповідь: все так, тільки крім цього потрібно знати точне розташування вогневих батарей, наявність осколково-фугасних снарядів, шрапнелі і картечі на кожній батареї. Цього ви мені не повідомили. Розташування їхніх полків я знав, однак де розташований кожен батальйон в тих полках? І хто тими батальйонами командує? І планів ворожих я зовсім не знав. Що замишляв командир ворожої дивізії? Він готував оборону чи наступ? І коли наступ, то на який саме день і час та на якому напрямку?

Командира дивізії Червоної Армії за проявлену настирливість можна розстріляти. Тільки що від цього зміниться? Поставимо нового командира, і він почне ставити такі ж питання. Ставити він їх може тисячами. І не заперечиш: йому дійсно не вистачало відомостей про те, скільки запасено вівса і підків для ворожих коней. А це ж відомості виняткової важливості: коли немає чим коней годувати, значить, і до великого наступу вороги не готові.

7

Командири Червоної Армії вельми скоро зрозуміли, що від товаришів з холодними головами і гарячими серцями чекати допомоги не доводиться. Тому, не дожидаючись чекістської кулі в потилицю і нікого не питаючи, кожен командир полку, бригади або дивізії створював власну розвідку і сяк-так поставлені завдання вирішував. Вперед і на фланги він вислав дозори і роз'їзди, встановлював цілодобове спостереження за противником (а ночами – ще й підслуховування), відправляв у тил противника групи перевірених бійців для захоплення полонених, яких допитував з пристрасстю. Здобуті відомості фіксував в особливому зошиті та на карті, а при їхній відсутності – на листочку.

Кожен командир добував відомості для себе і на основі їхнього аналізу приймав рішення. Відомостей багато, та вони дрібними скалками розкидані по безлічі штабів, від батальйонів до фрон-

тів включно. Крім того, відомості, хоча й мізерні, надходили від всіляких надзвичайних комісій. Тільки ж загальну картину скласти не було кому. Тому не було й блискучих перемог стратегічного масштабу.

Довго упиралися кремлівські вожді. Дуже їм не хотілося давати армії власну секретну службу. Однак життя змусило.

Рішення було прийнято просте і єдино можливе: ***в питаннях добування і обробки даних про противника поставити армію на самозабезпечення***. Коли командирам батальйонів, полків, дивізій і всім вищим воєначальникам не вистачає відомостей про ворога, то нехай вони в цьому і будуть винні! Коли всій Червоної Армії не вистачає відомостей про ворога, то в цьому нехай буде вина сама Червона Армія!

Тобто: кожен командир від взводу, роти і вище зобов'язаний сам організовувати розвідку в своїх інтересах, сам нею керувати, сам відповідати за результати її роботи.

Так і було заведено.

Розділ 3. КДБ і ГРУ

I

Радянським Союзом керував Центральний Комітет Комуністичної партії. На чолі Центрального Комітету стояло Політбюро. У Політбюро проривалися найбільш зубасті, запеклі й беручкі вожді, твердолобі ідеологи, верховоди зовнішньої політики, ватажки промисловості, транспорту, збройних сил, таємної поліції, а також королі найголовніших міст і провінцій імперії – Москви, Ленінграда, України, Грузії, Казахстану.

На сторожі комуністичного режиму стояла таємна поліція, яка багаторазово змінювала свою назву, як гадюка змінює шкіру, залишаючись гадюкою: ЧК, ВЧК, ДПУ, ОДПУ, НКВС, НКДБ, МДБ, КДБ.

Кілька разів ватажкам таємної поліції вдавалося потрапити в число кандидатів в члени Політбюро або навіть стати повноправними членами цього вищого органу комуністичної диктатури. Дзержинський, Єжов і Берія, будучи керівниками таємної поліції, якийсь час (загальний час на трьох – 10 років) були і кандидатами в члени Політбюро. Згодом один з них, Берія, навіть став повноправним членом Політбюро. Через багато років членом Політбюро став Андропов, який зійшов на вершину влади, поминувши ранг кандидата в члени Політбюро. Загальний термін, протягом якого Берія і Андропов керували таємною поліцією країни, входячи при цьому до складу Політбюро, – 17 років. Таким чином, за 73 роки комуністичної влади ватажки таємної поліції протягом 27 років входили до складу Політбюро в якості кандидатів або повноправних членів.

Військова розвідка Радянського Союзу також неодноразово змінювала своє ім'я. Найперша її назва – Реєстраційне управління Польового штабу Револуційної військової ради Республіки (Регістр-групп ПШ РВСР), останнє – Головне розвідувальне управління Генерального штабу Збройних Сил СРСР (ГРУ ГШ ЗС СРСР). Начальники військової розвідки ніколи, жодного року, жодного дня, не були ні членами Політбюро, ні навіть кандидатами.

Деякі західні експерти на основі цієї статистики робили висновок: КДБ – важлива організація, ГРУ – менш важлива.

Такий висновок могли робити не найбільш розумні люди, які абсолютно не розуміли, як влаштована система державної влади в Радянському Союзі.

Порівнювати КДБ і ГРУ не можна, бо це несумісні величини. Порівнянню для ЧК-КДБ величиною була Червона Армія, згодом – Збройні Сили СРСР. Армію в різні роки очолювали члени Політбюро, Ворошилов Троцький, Сталін, Булганін, Жуков, Гречко, Устинов і кандидати в члени Політбюро Фрунзе, Соколов, Язов. Загальний термін на всіх – 47 років.

Висновок: коли вже ми вирішили порівнювати, то говорити доводиться не про КДБ СРСР і ГРУ ГШ ЗС СРСР, а про КДБ СРСР і Збройні Сили СРСР.

2

Тепер опустимося на один щабель нижче.

У складі КДБ було Перше головне управління, яке діяло за кордонами Радянського Союзу, в складі Збройних Сил було ГРУ.

Перше головне управління КДБ і ГРУ – це дві величини, які в деякій мірі можна порівняти, хоча і тут доведеться брати до уваги невелику подробицю. Перше головне управління КДБ займалося за кордоном розвідкою і контррозвідкою, а ГРУ – виключно розвідкою. Тому у всіх радянських посольствах та інших офіційних представництвах чекістів було рівно вдвічі більше, ніж військових розвідників ГРУ.

Тому потрібно порівнювати ГРУ не з усім Першим головним управлінням КДБ, а тільки з тими підрозділами Першого головного управління, які вели розвідку.

Між цими розвідувальними структурами було багато спільного, проте все ж відмінностей було більше. Викликано це було тим, що КДБ і Радянська Армія вирішували принципово різні завдання.

З самого першого моменту виникнення і до самого останнього дня існування комуністичної диктатури головним завданням таємної поліції ЧК-ГБ був захист цієї диктатури від внутрішніх ворогів – тобто від власного народу.

З самого першого моменту існування Червоної Армії і до самого краху Радянського Союзу головним завданням Збройних Сил СРСР було завоювання світового панування, підкорення інших країн і народів. Саме тому і сталася катастрофа 1941 року: Червона Армія створювалася не для оборони своєї країни. У неї були зовсім інша мета і завдання. Виходячи з цих завдань, розроблялися плани, в яких начисто були відсутні варіанти захисту своєї країни, розвивалися ті роди військ, які зовсім не потрібні в обороні, створювалися плаваючі танки (Т-37А, Т-38, Т-40), які були потрібні для форсу-

вання Одеру, Вісли і Рейну, та непотрібні для захисту своєї території, приймалися на озброєння швидкохідні танки (БТ-2, БТ-5, БТ-7, БТ-7М), які могли швидко пересуватися європейськими автострадами, однак для рідного бездоріжжя були мало придатні, розгортання військ на кордонах країни ідеально підходило для нанесення раптового удару по Європі, проте виявлялося згубним для країни і армії в разі раптового нападу противника.

3

Запитайте дівчину на вулиці, як пройти до певного місця. Вона пояснить: дійдете до магазину «Версачі», повернете до салону краси, а далі дивіться, де магазин сумок. Чоловік опише то же самий шлях інакше: он там футбольний стадіон, від нього тримайте шлях до пивної, а звідти поверніть за ріг до витверезника.

Кожен бачить світ своїми очима. Кожен звертає увагу на те, що для нього є важливим. Ось чому Перше головне управління КДБ і ГРУ ГШ пояснювали і оцінювали одні й ті ж події по-своєму, часом кардинально розходячись в думках.

Радянська Армія вирішувала свої специфічні завдання, тому військова розвідка ГРУ дивилася на світ зі своєї дзвіниці.

Таємна поліція ЧК-ГБ вирішувала принципово інші задачі, тому Перше головне управління КДБ бачило світ зовсім в іншому світлі.

Пояснюю на прикладах.

Відносини між Радянським Союзом і Китаєм були не найтеплішими. А протяжність спільного кордону – сім тисяч кілометрів. Та це формально. Крім цих семи тисяч кілометрів Радянському Союзу належало захищати і монгольсько-китайський кордон, а це ще 4677 кілометрів. Якщо Монголію без бою віддати Китаю, то виникне нова ділянка радянсько-китайського кордону протяжністю 3485 кілометрів.

Коли Монголію від китайців захищати, то протяжність спільного фронту складе одинадцять з половиною тисяч кілометрів. Коли Монголію здати без бою, тоді десять з половиною тисяч. Невелика різниця.

З нашого боку – тайга і степ, колосальні природні ресурси в малонаселених або зовсім необжитих землях. По той бік – більше мільярда людей, яким хочеться розмножуватися, проте у яких для цього немає місця. Ми у друзів при зустрічі запитуємо про здоров'я. А китайці, знайомлячись з новою людиною, століттями запитували: а скільки у вас дітей? Щастя сім'ї вимірювалося кількістю дітей. І ось китайцям заборонили плодитися. Одна дитина на сім'ю! А поруч – Далекий Схід і Сибір, які знелюднюються. Користуйся ресурсами і розмножуйся!

Коли сто мільйонів китайців, озброєних бамбуковими палицями, підуть через кордон, то зупинити їх буде нічим. А у них крім бамбукових палиць були автомати Калашникова, кулемети Дегтярьова і Горюнова, артилерія, створена Петровим і Грабіним, танки Духова і Морозова, зенітні ракети Грушина, оперативні тактичні ракети Корольова і Янгеля. І ядерна зброя. І стратегічні ракети власної розробки.

Військова розвідка оцінювала тільки зовнішні загрози Радянському Союзу. Інших загроз для ГРУ просто не існувало. Тому керівництво ГРУ становище на прийдешньому радянсько-китайському фронті вважало критичним, а проблему оборони радянсько-китайського кордону – нерозв'язною.

У ті часи в Китаї безроздільно правила комуністична партія, на чолі якої стояв великий вождь і вчитель. Мільярд китайців їздив на велосипедах, чоловіки і жінки носили однакові штани і ватяні тілогрійки. Нічого привабливого для радянської людини в комуністичному Китаї не було. Велосипед, ватяну тілогрійку, великого вождя і єдино правильне вчення радянська людина вже мала. Тому ні на тверезу голову, ні сп'яну він би китайським прикладом не надихнувся і в Китай би не втік. І нікому в Радянському Союзі в голову не приходило влаштувати життя так, як воно було влаштоване в Китаї.

З цього випливало, що Китай своїм існуванням, своїм прикладом загрози для внутрішнього порядку Радянського Союзу не представляє. Тому для керівних товаришів з КДБ проблема Китаю нібито не існувала.

Ще приклад.

У грудні 1973 р у Франції вийшов перший том книги Олександра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ». У лютому 1974 року Солженіцина вислали з СРСР, він деякий час жив у Цюриху, а в квітні 1976 року із сім'єю переїхав до США.

Для ГРУ – ніяких проблем. Аналітики задають питання: чи може Солженіцин завдати ядерного удару по Радянському Союзу? Відповідь: не може, у нього немає ядерної зброї. І це все. Питання закриті. Для ГРУ Солженіцин інтересу не уявляв.

А для КДБ книга Солженіцина – гірша за масований ядерний удар. Він завдав удару по свідомості кожного, хто в Радянському Союзі ще був здатний мислити. Олександр Ісаєвич жив у Вермонті, а був загрозою для внутрішньої стабільності Радянського Союзу, і тому – ворогом номер один для КДБ.

І останній приклад.

У 1976 році Сполучені Штати Америки святкували двохсотлітній ювілей своєї незалежності. У цьому році 39-м президентом США був обраний Джиммі Картер. Головний напрямок внутрішньої політики адміністрації Картера – радикальне скорочення військових витрат. Головний напрямок у зовнішній політиці – боротьба за права людини в усьому світі.

Керівництво ГРУ було в повному захваті від Картера. У Політбюро полетіла розгорнута доповідь про те, що Джиммі Картер – найкращий з усіх можливих кандидатів на пост президента США, і Радянський Союз (не афішуючи цього) має зробити все можливе, аби він успішно відбув весь термін правління і був переобраний на другий термін; крім того, необхідно підтримувати будь-якого політика такого ж типу, хоча навряд чи можна сподіватися, що коли-небудь з'явиться рівний Картеру або подібний до нього корисний ідіот.

Керівники КДБ мали відносно Картера діаметрально протилежну точку зору, і ось чому. Радянський Союз, коли хто пам'ятає, знаходився в повній самоізоляції. Всіх, хто намагався втекти з соціалістичного раю, доблесні прикордонники вбивали нещадно. Це називалося красивим терміном «кордон на замку». Та цього було замало. Щоб не спокушати народ західним способом життя, нещадно глушилися вражі радіоголоси, а в закордонні відрядження виїжджали тільки особливо перевірені люди і тільки для виконання спеціальних завдань, залишаючи рідних і близьких на батьківщині в якості заручників.

Під окупацією Радянського Союзу перебували вісім країн: Монголія, Естонія, Литва, Латвія, Польща, Східна Німеччина, Чехословаччина, Угорщина. У 1960-х-1980-х роках в Румунії і Болгарії радянських військ не було, та, коли б правителі і народи цих країн спробували зробити крок в сторону від соціалістичних порядків, братня допомога у виборі правильного шляху була б надана їм негайно і безоплатно. Втеча з цих десяти соціалістичних країн каралася смертю. І ось якийсь Джиммі Картер заговорив про якісь права людини, в тому числі і про право читати книжки які захочеш, слухати радіо без глушилок і навіть (це ж треба додуматися!) вільно виїжджати з країни хоч у відпустку, а хоч назавжди.

Це як же так? Нікому на кордоні більше в спину не стріляти? Так всі ж розбіжаться!

Джим Картер підривав основи внутрішнього порядку в Радянському Союзі і в усіх окупованих ним країнах. Цього КДБ йому пробачити не міг.

Ці три приклади я навів тільки для того, щоб показати різницю між КДБ і ГРУ і ще раз підкреслити: Радянська Армія не могла дивитися на світ очима чекістів. Це згубило б і країну, і армію, і чекістів. У Радянській Армії були свої особливі завдання, тому їй необхідно було мати власні очі і власні вуха.

І власний мозок.

4

Ось приклад з реального життя. У постійному представництві СРСР при Відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві одночасно вийшли з ладу всі шифрувальники ГРУ: вірус звалив. А зв'язок з Москвою мусить бути безперервним, інформація йде потоком.

Рішення просте і єдине: щодня споряджати невеликий автобус з дипломатичним номером, з озброєною охороною, з одним офіцером резидентури, у якого дипломатичний паспорт і недоторканність, і мчати до Берну. Там знаходиться інша резидентура ГРУ, використовуємо їхню шифрувальну техніку і засоби зв'язку, приймаємо з Москви те, що вона нам шле, і повертаємося. І так щодня, поки з Москви не пригнали літак з новою командою шифрувальників.

А коли б і в Берні вийшли з ладу шифрувальники?

Тоді через кордон до Парижу.

А чому б не скористатися засобами зв'язку резидентури КДБ?

Та тому, що КДБ не можна було допускати до секретів ГРУ.

Комуністична партія тримала Радянську Армію під контролем за допомогою КДБ. І в той же час партія тримала КДБ під контролем за допомогою Радянської Армії. В останні роки життя Сталіна чекісти нагуляли занадто велику вагу. Коли після смерті Сталіна МДБ і МВС були об'єднані в одне міністерство – МВС СРСР, глава державної безпеки (міністр внутрішніх справ) товариш Берія Лаврентій Павлович здійнявся занадто високо, і комуністичній партії довелося знімати його за допомогою генералів і маршалів Радянської Армії.

Товариші в Політбюро Центрального Комітету Комуністичної партії занадто добре розуміли: лиш тільки КДБ отримає повний контроль над Радянською Армією, включаючи і ГРУ, він відразу ж захопить владу в країні і поставить під свій контроль комуністичну партію.

Розділ 4. Три рівня військової розвідки

1

З давніх часів військове мистецтво ділили на два рівня. Мудрі греки ці рівні називали тактикою і стратегією.

У стародавні часи полководець зазвичай озирає поле бою з вершини пагорба. Бойові дії, які він міг бачити особисто, належали до тактики. Все, що лежало поза полем його зору, було стратегією.

Такий поділ цілком влаштовувало полководців не тільки за часів воєн між Афінами та Спартою, а й два тисячоліття потому. Для Бонапарта все, що відбувалося на Бородінському полі, належало до тактики. А вже розвернути армію з-під Смоленська на Петербург або спрямувати на Москву – питання стратегії.

Такий поділ військового мистецтва на два рівні перестав бути зручним в кінці XIX століття, коли армії військового часу стали мільйонними, а просторовий розмах бойових дій стрімко зростав, наближаючись до глобального. На початку XX століття стало остаточно ясно, що між тактикою і стратегією слід помістити проміжний рівень – щось таке, що більше тактики, проте менше стратегії.

Ось один приклад. Лютий 1905 року, Російсько-японська війна. Перед Мукденським бойовищем три російські армії, в складі яких було 12 корпусів, створили суцільний фронт глибиною 20-25 кілометрів, що простягнувся на 155 кілометрів із заходу на схід. Цей оборонний рубіж на всьому протязі був обладнаний в інженерному відношенні, зайнятий військами і прикритий вогнем артилерії. Наступ вели п'ять японських армій під загальним командуванням маршала Ояма Івао.

Питання: з яким рівнем військового мистецтва зіставити цей бій?

З тактикою? Якось надто багато для тактики.

Зі стратегією? Знову ж ні. Стратегія передбачає більший масштаб. До стратегії можна віднести планування і ведення всієї Російсько-японської війни в цілому, а окремі її епізоди – оборона Порт-Артура, Мукденське бойовище, похід Російського флоту з Балтики та Чорного моря до Тихого океану, Цусимське бойовище – займають проміжне становище між тактикою і стратегією.

Перша світова війна підтвердила: існує зброя, яку не можна назвати ні тактичною, ні стратегічною. Приклад: побудували німці гігантську гармату на стаціонарній бетонній основі. Маса гармати 256 тонн. Довжина ствола 28 метрів. Снаряди вагою 120 кілограмів гармата жбурляла в стратосферу з жахливою початковою швидкістю 1600 метрів на секунду. Ствол вібрував сім хвилин після кожного пострілу. Снаряди фантастичної гармати, не зустрічаючи в стратосфері сильного опору, летіли на 130 кілометрів прямо до Парижу.

Поміркуємо: ця зброя тактична?

Якось забагато для тактики.

Стратегічна? Розбила та гармата своїми снарядами один квартал в Парижі, другий, третій, від вибухів її снарядів загинули дві з половиною сотні добропорядних громадян, ще шістьсот отримали поранення. У поняття стратегії такий розмах якось не вписується.

2

Продовженням Першої світової війни була Громадянська війна на теренах зруйнованої Російської імперії. І тут знову і знову виникали ситуації, які не можна було віднести ані до тактики, ані до стратегії.

Приклад: 14 жовтня 1920 роки 2-й армійський корпус Російської армії завдав удару по військах Червоної Армії на Каховському плацдармі. У 2-му армійському корпусі Російської армії дві дивізії, окремий полк, артилерія, бронепоезди, броньовики і навіть танки та літаки. Цю і безліч інших порівнянних за потужністю і значенням битв потрібно вважати тактикою чи стратегією? Це вже явно не тактичний рівень, однак і до стратегічного не дотягує.

Громадянська війна йшла на просторах від Львова і Варшави до Іркутська, Хабаровська і Владивостока, від Мурманська і Архангельська до Бухари і Самарканди. Всі проти всіх: білі, червоні, зелені, махновці, григор'євці. І тут же – жадібні іноземні найманці: китайці Якіра, латиські стрільці Вацетіса, серби і хорвати Дундича, чехи, угорці, німці, величезні армії і дрібні загони, організовані дивізії і неорганізовані натовпи, дрібні зграї і великі банди.

У цій війні червоні перемогли росіян.

Після Громадянської війни теоретики Червоної Армії прийняли рішення все військове мистецтво ділити не на два, а на три рівні. Все, що займало проміжне становище між стратегією і тактикою, назвали оперативним мистецтвом. Назва не найвдаліша, однак справа не в назві. Був зроблений крок в правильному напрямку. Було офіційно визнано, що в XX столітті поділ на три рівні більшою мірою відповідає вимогам сучасної війни.

Розділили так.

- Все, що стосується бойових дій і зброї частин і підрозділів до дивізії включно, – тактичний рівень.
 - Бойові дії і зброя корпусів, армій, військових округів, фронтів і флотів – оперативний рівень.
 - Все, що вище від фронту, – стратегічний рівень.
- Крім цього, була введена і більш детальна градація:
- До дивізії включно – тактичний рівень.
 - Корпус (стрілецький, десантний, танковий і так далі) – оперативно-тактичний рівень.
 - Армія (загальновійськова, танкова, повітряна) – оперативний рівень.
 - Фронт (група армій, військовий округ, флот) – оперативно-стратегічний рівень.
 - Група фронтів, Головне командування на стратегічному напрямку, Верховне головнокомандування – стратегічний рівень.

Ці системи не суперечать одна одній, просто перша – більш загальна, друга – більш детальна.

3

Батальйони, полки, бригади, дивізії, корпуси, армії, фронти і флоти, групи фронтів і всі збройні сили призначені для ведення бойових дій – це очевидно. А бойові дії доводиться забезпечувати. В сучасній війні до видів забезпечення бойових дій відносяться:

- Розвідка.
- Захист від зброї масового ураження.
- Радіоелектронна боротьба.
- Маскування.
- Інженерне забезпечення.
- Охорона.

Ця книга про розвідку, тому зупинимося насамперед на цьому найголовнішому виді бойового забезпечення.

Слідом за поділом всього військового мистецтва (і бойових дій) на три рівні розвідка як один з видів забезпечення бойових дій також ділиться на тактичну, оперативну і стратегічну.

4

Коли ми хочемо зрозуміти структуру розвідувальних організацій різних країн, будь то Перше головне управління КДБ СРСР, американське ЦРУ або британська MI-6, то спочатку візьмемо аркуш паперу і викреслити схему: на чолі начальник (шеф, директор або хто там у них), у нього є заступники, під їхнім контролем – управління, департаменти, відділи і так далі.

Коли ми спробуємо застосувати такий же метод організаційного аналізу до ГРУ, то або нічого не зрозуміємо, або зрозуміємо перекошено. Справа в тому, що ГРУ – лише вершина величезної і дуже потужної піраміди військової розвідки. А вся піраміда військової розвідки органічно і нерозривно пов'язана з усім організмом радянських збройних сил. Не знаючи структуру і принципи організації збройних сил, неможливо зрозуміти, як працює військова розвідка.

Щоб показати різницю в роботі військової розвідки на всіх трьох рівнях, наведу один приклад.

10 липня 1943 року. Залізнична станція Понірі на магістралі Москва–Сімферопіль. О 13 годині 41 хвилину спостерігач 384-ї окремої розвідувальної роти 307-ї стрілецької дивізії 29-го стрілецького корпусу 13-ї армії Центрального фронту доповів командирові роти про те, що бачить свіжий броуствер на позиціях противника.

Зрозуміло, що командир розвідувальної роти не мав права вірити на слово повідомленню такої важливості, а тому сам кинувся на спостережний пункт, через стереотрубу уважно розглянув горбики свіжої землі, особисто переконався, що спостерігач не помилився, і негайно доповів начальнику розвідки дивізії.

Мене там не було. Мене тоді не було навіть у проекті. Однак я абсолютно переконаний в тому, що начальник розвідки дивізії з радісною недовірою покрив командира розвідувальної роти веселим матом і попередив про відповідальність. В той момент начальник розвідки просто зобов'язаний був рикнути начальницьким риком і матірною словом висловити щось таке, що в перекладі на загальнолюдську означало б: негайно перевір ще раз! Особисто розстріляю, коли помилився!

Начальник розвідки дивізії, не втрачаючи дорогоцінних секунд доповів новину начальнику штаба дивізії полковнику В.Ф.Мамонтову, той – командир 307-ї стрілецької дивізії генерал-майору Єншину Михайлу Олександровичу. Зрозуміло, що, отримавши таку новину, командир дивізії схопив

телефонну слухавку і повідомив цю новину командир 29-го стрілецького корпусу генерал-майору Слишкіну Опанасу Микитовичу.

На кожному етапі проходження даного повідомлення вищий командир, використовуючи багату і різноманітну ненормативну лексику російської мови, вимагав від нижчого особисто перевірити правильність повідомлення, нагадував про особисту відповідальність і попереджав про сувору кару в разі, коли відомості не підтвердяться.

Лік тоді йшов не на хвилини, а на секунди. Командир 29-го стрілецького корпусу доповів командувачу 13-ї армії генерал-лейтенанту Пухову Миколі Павловичу, той – командувачу Центральним фронтом генералу армії Рокосовському Костянтину Костянтиновичу, Рокосовський по закритому зв'язку передав повідомлення Верховному головнокомандувачу Маршалу Радянського Союзу Сталіну: Понирі, свіжий бруствер!

Ясно, що командувач Центральним фронтом, не перевірявши особисто правильність повідомлення, не мав права доповідати Верховному головнокомандувачу звістку такої приголомшливої важливості. Тому телефонна доповідь генерала армії Рокосовського починалася словами «за непідтвердженими відомостями». Тут же Рокосовський запевнив Сталіна в тому, що всі можливі заходи по перевірці повідомлення вжиті: в повітря піднята вся розвідувальна авіація 16-ї повітряної армії Центрального фронту з відповідним винищувальних прикриттям.

На цьому прикладі ми бачимо, як працює військова розвідка. Звістка про свіжий бруствер в районі станції Понирі – можливо, найважливіше розвідувальне донесення, яке Верховний головнокомандувач отримав від радянської військової розвідки в ході Другої світової війни. І прийшла ця вістка не від якогось глибоко законспірованого агента, не з ГРУ, а від простого спостерігача зі стереотрубою.

Цей спостерігач напевно ж ніколи нічого не чув про ГРУ, проте він був військовим розвідником, частиною тієї гігантської піраміди розвідки, яка починається в ротах і батальйонах і увінчується Головним розвідувальним управлінням Генерального штабу.

Тут мене і перепинять: під час Другої світової війни Верховний головнокомандувач Маршал Радянського Союзу Сталін отримав від військової розвідки відомості про те, що в США ведуться роботи зі створення ядерної зброї.

Хіба це не важливіше повідомлення, ніж звістка про якийсь свіжий бруствер?

Не буду сперечатися, повідомлення про атомну бомбу важливе. Дуже важливе! І тим не менше не можемо ж ми з вами серйозно порівнювати інформацію про роботи зі створення якоїсь там атомної бомби з повідомленням надзвичайної важливості про свіжий бруствер!

Не запирайтеся, погодьтеся: важливість цих донесень непорівнянна.

5

Давайте подивимося очима товариша Сталіна на інформацію, отриману військовою розвідкою 10 липня 1943 року й негайно передану в Кремль.

22 червня 1941 Німеччина завдала раптового удару по Радянському Союзу. Літо було жахливим. Кадрова Червона Армія була повністю розгромлена, вона втратила тисячі танків і літаків, десятки тисяч гармат і мінометів, сотні тисяч кулеметів, мільйони одиниць стрілецької зброї, мільйони бійців і командирів убитими і полоненими. Восени німці вийшли до Москви. Падіння Москви могло означати крах режиму і держави.

Радянський Союз опинився на краю загибелі, однак встояв. А в грудні Червона Армія перейшла в рішучий контрнаступ. Ціна була заплачена непомірна, проте ворог був відкинутий від стін Москви.

Навесні 1942 року Червона Армія провела низку грандіозних наступальних операцій, котрі завершилися настільки ж грандіозними катастрофами: оточення радянських військ в районі Харкова, загибель Кримського фронту, провал спроб деблокувати Ленінград. А противник, перехопивши ініціативу, влітку 1942 року завдав удару в напрямку Волги та Північного Кавказу. І знову над Радянським Союзом постала загроза загибелі. Коли німці переріжуть Волгу в районі Сталінграду, постачання країни бакинської нафтою буде порушене. Це – смерть.

Восени на фронтах йшли затяжні виснажливі бої, а лиш тільки випав сніг і вдарив мороз, Червона Армія перейшла в наступ, який завершився блискучою перемогою в районі Сталінграду. Двома найуспішнішими фронтами в Сталінградській битві командували генерал-лейтенанти Рокосовський і Ватутін. Обом Сталін присвоїв звання генерал-полковників і незабаром – генералів армії.

Після Сталінграду німців погнали на захід. Два фронти, якими командували Рокосовський і Ватутін, вирвалися далеко вперед. А сусідні фронти не зуміли розвинути наступ, і Сталін наказав двом своїм видатним полководцям зупинитися. Вийшла могутня дуга, вигнута у бік противника. З

трьох боків два найуспішніших радянських фронти вже оточені німецькими військами. Залишилося нанести два удари під основу дуги, і обидва фронти виявляться в повному оточенні.

Два флангових удари по напрямам, які сходяться, – класика військового мистецтва. Так німецькі війська діяли влітку і восени 1941 року в районі Мінська, в районі Києва, в районі Вязьми. Так навесні 1942 року вони діяли в районі Харкова. Так війська Червоної Армії діяли в районі Сталінграду.

21 червня 1943 року минули два роки з моменту початку радянсько-німецької війни.

Два літа – грандіозні перемоги німецької армії.

Дві осені і дві весни – битви з перемінним успіхом.

Дві зими – грандіозні перемоги Червоної Армії.

І ось почався третій рік війни. Третє літо. Німці знову будуть наступати.

5 липня 1943 німці завдали два надпотужних удари, і знову по напрямам, які сходяться: один удар з півночі на південь по військах Рокосовського, інший – з півдня на північ по військах Ватутіна. Точкою запланованої зустрічі двох німецьких танкових лавин був Курськ.

Головний удар на північному фасі дуги припав по 13-й армії генерал-лейтенанта Пухова. Почалася жадлива м'ясорубка. За три перші дні німецького наступу дивізії першого ешелону 13-й армії були зім'яті. Дісталось й німцям. Не звертаючи уваги на втрати, німецький танковий клин повільно, проте неблаганно зламаував радянську оборону. Напрямок удару – на Ольховатку. Однак зустріч німецькому танковому клину генерал армії Рокосовський кидає 16-й танковий корпус, який вогнем з місця зупиняє німецьку танкову лавину і тоді німці змінюють напрямок головного удару, завдаючи його тепер уздовж залізничної лінії Орел-Курськ.

Однак тут біля станції Понирі німецький танковий клин впирається в оборону 307-ї стрілецької дивізії. За пару днів боїв в ротах цієї дивізії залишається по 5-7 бійців. На допомогу 307-й дивізії командувач 13-ю армією генерал-лейтенант Пухов кидає дві гвардійські повітрянодесантні дивізії. Кидати десантників під танки – все одно що арматуру для греблі робити не зі сталі, а з золота.

Чому ніхто з золота арматуру не робить? Та тому, що золото м'якше, ніж сталь. Оборона десантників набагато слабкіша оборони звичайної піхоти. У десантників немає такого важкого і потужного озброєння. Десантні дивізії не для оборони призначені. Та й вартість підготовки одного десантника відрізняється від вартості підготовки солдата піхоти приблизно як ціна кілограма золота відрізняється від ціни кілограма сталі.

Проте робити було нічого. Доводилося використовувати десантників зовсім не для того, для чого вони були призначені і підготовлені.

І ось 10 липня 1943 року у вогні і сморідному диму палаючих танків на переораному, поритому вирвами полі серед фонтанів землі, яку вибухами кидає в небеса, безвісний спостерігач з розвідувальної роти до краю пошарпаної і знекровленої 307-ї стрілецької дивізії бачить на позиціях ворога свіжі купки землі. Це означає, що наступ противника на даному напрямку видихнувся. Противник отримав наказ атаки припинити і закріпитися на досягнутому рубежі.

Саме це розуміє і командир розвідувальної роти. Він боїться тішити себе марними надіями. Він знає ціну, яку доведеться заплатити, коли доповідь виявиться помилковою.

І начальник розвідки дивізії, і начальник штабу, і сам командир дивізії не дозволяють собі передчасно радіти неймовірній удачі і вимагають підтверджень, а отримавши їх, кидають в бій останні резерви. Головне зараз – не прогавити момент. Коли противник встигне заритися в землю, коли зуміє відрити окопи і траншеї хоча б в метр глибиною, наступаючі радянські танки йому страшними не будуть. А коли не страшні танки, то і все інше не страшне.

Тому найголовніше в даний момент – не дати противнику закріпитися на досягнутих рубежах. Не дати обороні затвердіти. Інакше потім її зовсім не прогризти ніякими зусиллями і жертвами.

У складі 307-ї стрілецької дивізії, як і в будь-якій іншій дивізії, власна штрафна рота – 187-я окрема. Командир дивізії беріг цю роту для особливого випадку. І ось її час настав. Три артилерійські полки проводять короткий, та гранично несамовитий вогневої наліт, намагаючись змусити німецьку піхоту припинити окопуватися. Під потужним прикриттям артилерії штрафна рота піднімається в самогубну атаку. Нехай ляжуть всі, тільки не дозволять противнику рити траншеї!

Три артилерійські полки на допомогу одній піхотній роті! Таке бувало тільки в моїй армії!

А повідомлення про свіжі бруствери на позиціях німців стрімко летить все вище і вище. І командир 29-го стрілецького корпусу, і командувач 13-ї армії розуміють, що наступ противника видихнувся. І все ж з висоти їхнього становища неможливо належним чином оцінити всієї глибини і всього сенсу того, що відбувається. Цей сенс відкривається лише командувачу Центральним фронтом майбутньому Маршалу Радянського Союзу Рокосовському. У нього оно який кут огляду!

Отже, німецька група армій «Центр» проти радянського Центрального фронту.

Генерал-фельдмаршал Ганс Гюнтер Адольф Фердинанд фон Клюге проти генерала армії Рокосовського Костянтина Костянтиновича.

Щоб прорвати фронт, доводиться зосередити титанічну міць на дуже вузькій ділянці. Німці таку міць зосредили – на північному фасі Курської дуги на ділянці протяжністю менше 30 кілометрів удар наносили одночасно три танкові корпуси – 41-й, 46-й і 47-й. Фланги ударного угруповання забезпечували два армійські корпуси – 20-й і 23-й. У разі успіху танкових корпусів армійським корпусам належало розширити ділянку прориву.

Проте зламати радянську оборону не вдалося. Німецький наступ явно видихався. Коли темп прориву знижується, коли фронт наступу звужується, значить, необхідно терміново вводити в бій свіжі резерви. Проте німці їх не вводять. З цього випливало, що всі свої резерви вони вже повністю вичерпали і розтратили. У Ольховатки німецький танковий клин був зупинений. Німецькі командири приймають відчайдушне рішення змінити напрямок руху. Вони завдають удару на Понирі вже не трьома, всього лише одним 41-м танковим корпусом, добряче пошарпаним за чотири дні кровопролитних боїв.

41-й корпус з останніх сил рветься вперед, напрямок його удару позначився абсолютно чітко. Фронт наступу скоротився до шести кілометрів. Інших напрямків німецького наступу немає, інакше вони позначилися б на другий, максимум на третій день.

І тут командувачу Центральним фронтом генералу армії Рокосовському надходить термінове повідомлення про помічені свіжі горбики землі.

Сенс появи брустверів абсолютно ясний, і полягає він у тому, що на північному фасі Курського виступу ворог зупинений! А це в свою чергу означає, що оточення двох радянських фронтів в районі Курська не буде.

На південному фасі ворог ще пре вперед. Там 12 липня на Прохоровському полі в грандіозній танковій битві зійдуться дві броньові лавини. Ворог буде зупинений й там. Однак вже 10 липня, коли німці були зупинені на північному фланзі, їхній рух на південному фланзі втратив сенс: все одно спроба оточення зірвана.

Саме про це генерал армії Рокосовський доповів Верховному головнокомандуючому. І обом стало ясно, що два літа ворог успішно наступав, а на третє літо він зупинений. З цього випливало, що противник на радянсько-німецькому фронті більше ніколи наступати не буде.

Це був перелом у війні. Повний і остаточний.



Заслуга військової розвідки в Курській битві полягала в тому, що вона не пропустила моменту переходу противника до оборони і правильно витлумачила смисл.

Це дозволило військам Червоної Армії практично без якоїсь паузи перейти в наступ, який тривав півтора місяця і завершилося виходом до Дніпра і його форсуванням.

Висновок з усього сказаного такий. ГРУ – це аж ніяк не вся військова розвідка, а тільки сама верхня частина гігантської піраміди. На війні траплялися ситуації, коли відомості від розвідки тактичної і від розвідки оперативної іноді бували важливішими від відомостей, які отримувала військова стратегічна розвідка.

Отримані в ході війни повідомлення про те, що американці роблять якусь хитру бомбу, звичайно, були дуже неприємні товаришеві Сталіну. Тільки влітку 1943 року, в момент, коли мова йшла про перемогу або поразку в радянсько-німецькій війні, повідомлення про бомбу були для нього не найважливішими.

Прийде час – радянська військова розвідка розбереться й з атомною бомбою.

Розділ 5. Тактична розвідка

I

До тактичної розвідки в Радянській Армії належали органи і розвідувальні підрозділи (штатні та позаштатні) рот, батальйонів, полків і дивізій. Кожен командир від батальйону і вище має свій штаб. Штаб – мозковий центр. Начальник штабу – друга після командира людина в батальйоні, полку, дивізії і далі до самого верху. Щоб ніхто в цьому не засумнівався, начальникам штабів усіх рангів присвоїли ранг заступників відповідних командирів і командувачів. Так і пишуть через тире: майор Іванов І.І., начальник штабу батальйону – заступник командира батальйону. Або: Маршал Радянського Союзу Огарков М.В., начальник Генерального штабу Збройних сил – перший заступник міністра оборони СРСР.

Служба в штабах тільки збоку здається легкою, і тільки тим, хто там не служив. На начальника будь-якого штабу покладені безліч обов'язків. Найголовніше для нього:

- Планувати бойові дії.
- Добувати і обробляти інформацію про противника.
- Організувати взаємодію та зв'язок з підлеглими військами.

Найнижчий рівень, на якому існують штаби, – **батальйон**. Штаби мотострілецьких і танкових батальйонів зовсім невеликі – чотири особи:

1. начальник штабу,
2. помічник начальника штабу (ПНШ),
3. начальник зв'язку батальйону (він же – командир взводу зв'язку),
4. сержант, який відповідав за всю документацію, перш за все секретну.

Бойові дії планував сам начальник штабу, відомості про противника збирав і аналізував ПНШ. Зрозуміло, коли один з них був відсутнім, інший працював за двох. А начальник зв'язку їхні рішення передавав виконавцям.

На всіх рівнях Радянської Армії зв'язок встановлювалася від вищих до нижчих; крім того, кожен штаб відповідав за зв'язок із сусідом, який знаходився лівіше. Цей принцип легко запам'ятати – так хрестяться православні: зверху вниз, справа наліво.

Мотострілецькі батальйони штатних засобів розвідки практично не мали. Винятком було відділення артилерійської розвідки взводу управління мінометної батареї батальйону. Це відділення виконувало свої специфічні завдання по виявленню цілей і коригуванню вогню батареї.

Танкові батальйони не мали й цього. Однак всі роти, які входили до складу мотострілецьких і танкових батальйонів, були зобов'язані безперервно вести розвідку противника. Завдання розвідки вони виконували шляхом спостереження, підслуховування, висилки патрулів і дозорів, захоплення полонених і іншими способами, якими всі армії світу користувалися протягом тисячоліть. Отримані відомості про противника ротний командир доповідав до штабу батальйону. У свою чергу, штаб батальйону інформував командирів рот і батарей про обстановку.

Крім того, другі роти мотострілецьких і танкових батальйонів мали додаткову розвідувальну підготовку. Коли від батальйону потрібно вислати бойовий розвідувальний дозор (БРД), головну або бічну похідну заставу (ГПЗ, БПЗ), їх, як правило, призначали зі складу другої роти, хоча і інші роти до цього також були готові.

Найважливішу розвідувальну інформацію ПНШ відправляв до штабу полку.

2

Наступний рівень – **полк**. У складі штабу полку знаходилися:

1. Начальник штабу.
2. Заступник начальника штабу.
3. Начальник розвідки (він же заступник начальника штабу з розвідки).
4. Начальник зв'язку.
5. Топографічна служба, секретна частина і т. п.

Заступник начальника штабу полку виконував найголовнішу роботу – планував бойові дії. Начальник розвідки полку постачав йому інформацію. Він направляв, координував і контролював розвідувальну діяльність батальйонів, аналізував інформацію, яка надходить від них. Крім того, в його підпорядкуванні перебувала розвідувальна рота полку, в складі якої знаходилися:

- танковий взвод на трьох плаваючих танках ПТ-76,

¹ Склад підрозділів, частин і з'єднань дається станом на кінець 1960-х - початок 1970-х років, яким він був під час моєї служби. – *Прим, автора.*

- два розвідувальних взводи на 6 БРДМ1 (ще одна БРДМ була у командира роти),
- взвод мотоциклістів (10 мотоциклів з колясками).

Чисельність особового складу розвідувальної роти – 66 осіб. У наступі (а будь-які інші види бойових дій були для Радянської Армії другорядними) полкова розвідувальна рота діяла попереду бойових порядків полку в значному, до 50 кілометрів, відриві від головних сил. Способи ведення розвідки: засідки, наліт, захоплення і жорстокий допит полонених. Це силова розвідка: дрібні групи противника знищуємо, від бою з переважаючими силами ухиляємося, тримаємося на безпечній відстані, не втрачаючи противника з поля зору. Завдання: визначити знаходження головних сил противника і характер його дій. Пріоритетні цілі:

- штаби і командні пункти – це мозок ворожих сил,
- вузли та лінії зв'язку – це нервова система ворожого військового організму,
- зброя масового ураження і засоби її доставки – це отруйні зуби ворога.

Командир розвідувальної роти і танковий взвод ривками пересувалися від одного укриття до іншого, від одного гайка до іншого, складаючи ніби рухливий опорний пункт. Взводи БРДМ нахабно нищили округу. Мотоциклісти діяли більш приховано, проте на значно більших відстанях. У разі небезпеки і взводи БРДМ, і мотоциклісти швидко відходили під прикриття танкового взводу.

При виявленні командного пункту або вузла зв'язку ротний доповідав начальнику розвідки полку, а той вирішував: обходити розкрити ціль стороною або ж атакувати.

При виявленні зброї масового знищення та засобів її доставки командир роти доповідав про це в штаб полку, після чого без будь-яких наказів всією ротою атакував ціль, якими б не були шанси на перемогу.

3

Переходимо ще на один рівень вище, до **дивізії**.

Штаб дивізії складався з відділень Найважливіші з них – перше і друге.

Перше відділення – оперативне. Там розробляли плани. На чолі відділення стояв заступник начальника штабу.

Друге відділення – розвідувальне. Воно забезпечувало творців планів інформацією про противника. На чолі стояв начальник розвідки дивізії, він же – заступник начальника штабу з розвідки.

Начальник розвідки дивізії контролював розвідувальну діяльність у всіх полках; крім того, в своєму підпорядкуванні він мав окремий розвідувальний батальйон чисельністю 416 осіб, який складався з чотирьох рот.

Перша рота була ротою глибинної розвідки (ГР). Це диверсанти. Роти ГР офіційно не вважалися підрозділами спеціального призначення (СП, мова про них піде нижче), однак за характером виконуваних завдань, способами ведення бойових дій, спрямованістю і рівнем підготовки ці роти практично нічим від підрозділів спеціального призначення не відрізнялися. У роті 2 ГР було всього 27 осіб, включно з 6 офіцерами і прапорщиком. Командир роти і старшина складали маленьке управління роти, а решта 25 чоловік були розділені на 5 розвідувальних груп з 5 осіб кожна, включно з офіцером, який очолював групу. Транспорт рот ГР – 6 легкових машин підвищеної прохідності ГАЗ-69, по одній на кожен групу і одна для командира. В тилу противника рота ГР діяла невеликими групами. Групи ГР проникали в тил противника на глибину від 30 до 100 кілометрів через розриви в його бойових порядках або висаджувалися в тил з вертольотів або способом парашутного десантування з літаків; після десантування в разі потреби вони захоплювали і використовували транспортні засоби супротивника.

Головне завдання роти ГР – пошук і знищення ядерної зброї і засобів її доставки. Командири мотострілецьких і танкових дивізій мали в складі своїх з'єднань окремі ракетні дивізіони. Тому часто групам ГР було досить доповісти координати розкритого об'єкта і ривком вийти з цього району: в

¹ Броньована розвідувально-дозорна машина. – *Прим. ред.*

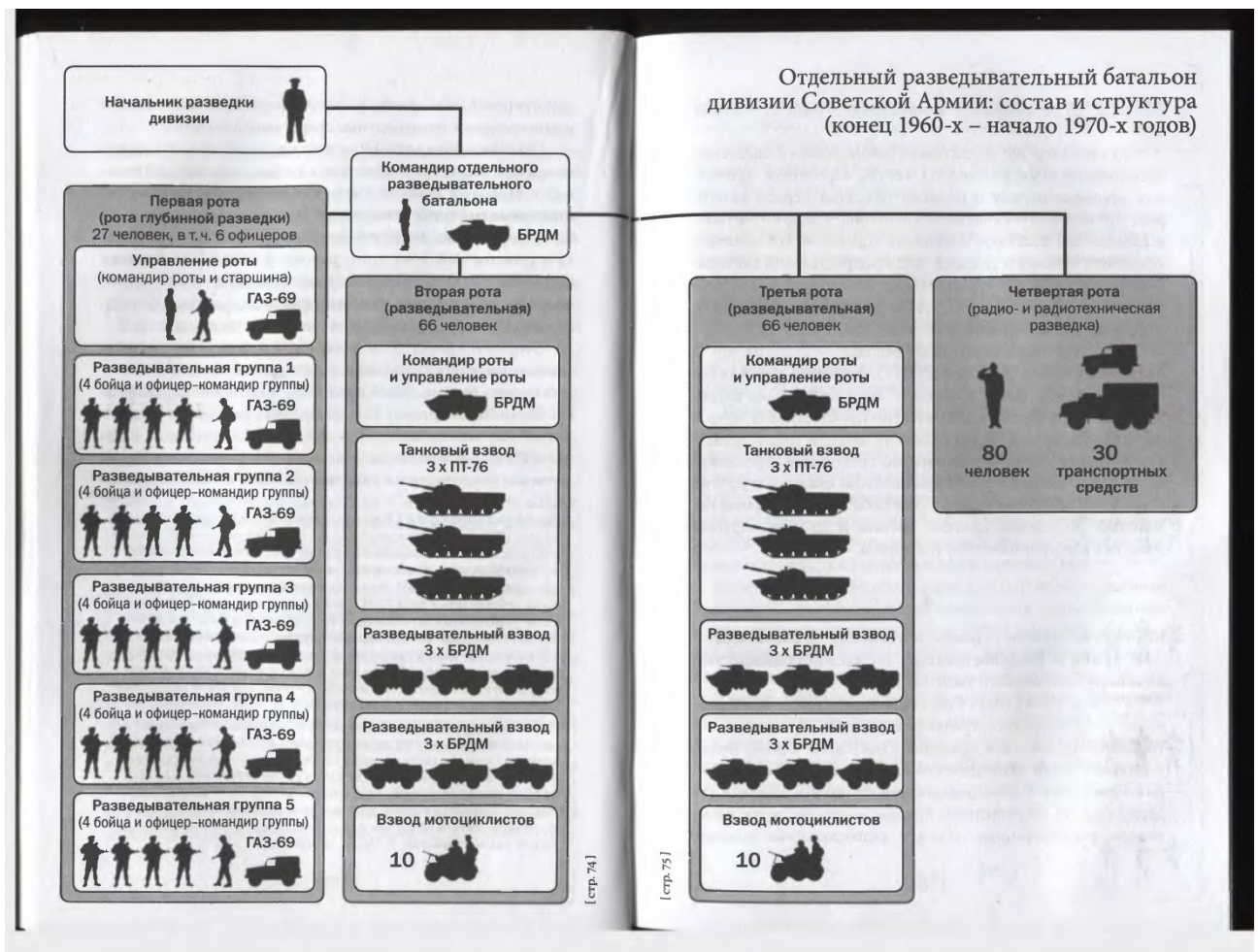
² Таким був склад роти ГР під час моєї служби, в кінці 1960-х-початку 1970-х років. Згодом його значно збільшили: рота стала складатися з 3 взводів, які за своєю бойовою підготовкою, озброєнням, виконуваними завданнями і тактикою дій наблизилися до частин спеціального призначення. У наступі попереду армії повинні були діяти і рота спеціального призначення армії, і кілька рот ГР зі складу розвідувальних батальйонів мотострілецьких і танкових дивізій цієї армії, які координували свої дії. Таким чином грань між тактичною і оперативною розвідкою стиралася. Деякий час бійці цих підрозділів носили десантні емблеми на чорних оксамитових петличках, що стало нерозв'язною загадкою для розвідок західних країн. – *Прим. автора.*

командира дивізії було чим накрити виявлену ціль. Коли щось заважало командирі дивізії нанести удар по розкритому об'єкту, групи ГР отримували наказ на самогубну атаку¹.

Друга і третя роти розвідбату дивізії були точно такими ж, як і розвідувальні роти мотострілецьких і танкових полків. Всього в розвідбаті 6 плаваючих танків ПТ-76, 15 БРДМ (один у командира батальйону і по 7 в двох ротах), 20 мотоциклів. Ці дві розвідувальні роти розвідбату виконували ті самі завдання, що й розвідувальні роти мотострілецьких і танкових полків, тільки діяли в більшому (до вісімдесяти кілометрів) відриві від головних сил.

Здогадуючись про агресивні схильності радянських розвідувальних рот і батальйонів, ймовірний противник посилював охорону і оборону об'єктів першої категорії, перш за все складів і сховищ ядерного зброї і засобів її доставки. Радянська Армія на це відповідала посиленням вогневої і ударної могутності підрозділів тактичної розвідки. У розвідувальних батальйонах мотострілецьких і танкових дивізій легкі плаваючі танки були замінені на основні бойові танки Т-55, Т-64, Т-72.

Четверта рота кожного розвідбату – рота радіо- і радіотехнічної розвідки (РРТР). Розвідники між собою називали її «ротою тра-та-та». Ця рота працювала тільки на своїй території – уважно прослуховувала ефір і перехоплювала канали зв'язку між людьми (радіорозвідка) і між радіоелектронними засобами супротивника, включаючи сигнали радіолокаційних станцій і інших пристроїв (радіотехнічна розвідка). У складі роти перебували 80 осіб особового складу та 30 транспортних засобів з електронним обладнанням.



**Окремий розвідувальний батальйон дивізії Радянської Армії:
склад і структура (кінець 1960-х-початок 1970-х років)**

¹ На відміну від розвідувальної роти, яка перебувала в розпорядженні штабу полку, про яку говорилося вище і на озброєнні якої були плаваючі танки ПТ-76 і броньовані розвідувально-дозорні машини (БРДМ), у груп глибинної розвідки не було важкого озброєння, яке можна було використовувати для атаки подібних цілей, тому їхнє використання для ударів по виявленим об'єктам не планувалося і розглядалося скоріше як виняток. – Прим, автора.

Кількість мотострілецьких і танкових дивізій Радянської Армії не була постійною. Їхнє число то трохи збільшувалося, то трохи зменшувалося.

У 1960-х-1980-х роках Радянська Армія мала 48-50 танкових і 127-130 мотострілецьких дивізій. У військах, які перебували поза межами Радянського Союзу, полки і дивізії були укомплектовані повністю. На території Радянського Союзу більшість полків і дивізій утримувалося за скороченими штатами – це були так звані кадровані полки і кадровані дивізії (люди військові називали їх між собою «кастрованими»), які передбачалося доповнити резервістами в разі загострення обстановки або ж на початку війни (озброєння і військова техніка в таких частинах зазвичай містилася в стані консервації).

Однак розвідувальні підрозділи будь-яких радянських частин тактичного рівня (до дивізії включно) навіть за мирного часу, як правило, утримувалися за штатами воєнного часу. Таким чином, всього в складі мотострілецьких і танкових дивізій було 175-180 розвідувальних батальйонів; крім того, в складі мотострілецьких і танкових полків знаходилися 700-720 розвідувальних рот. Таким чином, всього на рівні тактичної розвідки в Радянській Армії служили приблизно 95 тисяч осіб.

Крім загальновійськової розвідки величезний внесок у справу виявлення цілей вносила розвідка артилерійська. В її складі були не тільки відділення, а й взводи, батареї, дивізіони і навіть артилерійські розвідувальні полки. Сапери вели інженерну розвідку, підрозділи хімічного захисту – визначали зони і рівні хімічного та радіаційного зараження місцевості. Всі ці відомості стікалися до штабів, там оброблялися і узагальнювалися.

Сержантів тактичної розвідки готували у навчальних дивізіях – наприклад, в 66-й гвардійській мотострілецькій Прикарпатського військового округу, в 45-й гвардійській танковій Білоруського військового округу. Кузнею офіцерського складу тактичної розвідки було Київське вище загально-військове командне училище імені Фрунзе. Офіцерів радіорозвідки всіх рівнів, від розвідувальних батальйонів дивізій до найважливіших резидентур ГРУ у ворожих столицях, готувало Череповецьке вище військово-командне училище зв'язку.

Розділ 6. Чому головнокомандувач сухопутними військами Радянської Армії не мав власного розвідувального управління

I

Західні стратеги десятиліттями намагалися зрозуміти організаційну структуру Радянської Армії, вважаючи, що вона мусить повторювати структуру армій західних країн. Міркували вони, мабуть, так: коли в збройних силах країн Заходу система управління, м'яко кажучи, не найкраща, то, мабуть, і в Радянській Армії точнісінько така сама.

Так їм було простіше. Так зрозуміліше.

Наприклад, в 1983 році лондонське видавництво Salamander випустило книгу про розвідку «The Intelligence War». Написав книгу потужний ансамбль військових експертів. Просто, без витівок, автори наклали схему організації військової розвідки західних країн на Радянську Армію. Вони описали Радянську Армію в такий спосіб (див. схему на сторінці 32).

Міністру оборони СРСР підпорядковані Сухопутні війська, Військово-Повітряні Сили та Військово-Морський Флот. (Уже на цьому етапі у них нісенітниця Названо три види Збройних Сил, пропущені ще два – Ракетні війська стратегічного призначення і війська ППО).

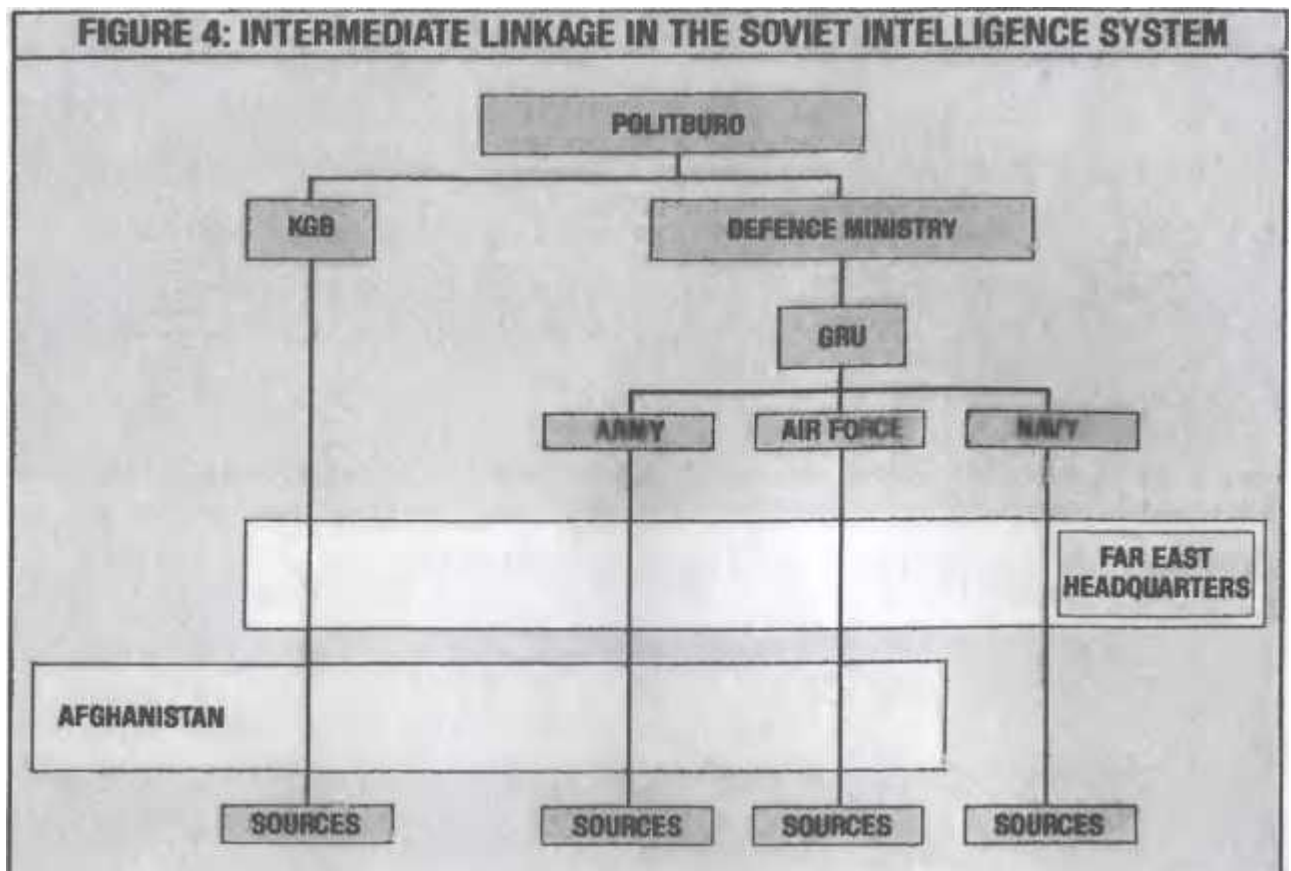


Схема організації радянської військової розвідки, як її уявляли західні експерти (The Intelligence War. London: Salamander, 1983).

Далі експерти описали структуру радянської військової розвідки так: в підпорядкуванні міністра оборони – ГРУ, в підпорядкуванні головнокомандувачів трьома видами Збройних Сил – розвідувальні управління Сухопутних військ, ВПС і ВМФ.

Картинка ця не вірна докорінно. Зруйнувати її можна всього одним словом з п'яти букв. І це слово – фронт. Значення цього терміна мудрі західні стратеги зрозуміти не могли, та й не намагалися. Вони бачили Головнокомандувача Сухопутними військами Радянської Армії, бачили Головний штаб Сухопутних військ. Припускали, що в штабі має бути розвідувальне управління. Навіть не гадали – вони були в цьому впевнені. Так про це й писали.

Вони бачили Головнокомандувача ВПС, бачили Головний штаб ВПС. Вони припускали (бо в країнах Заходу так влаштовано), що в радянському штабі ВПС має бути розвідувальне управління.

Обидва ці припущення хибні.

Друга світова війна довела, що подібна структура органів керівництва бойовими діями вкрай неефективна, випробування на міцність не витримує.

Така система була в Німеччині під час війни.

Така система збереглася в провідних країнах Заходу після війни.

А в Радянському Союзі нічого подібного ніколи не було.

2

Під час війни збройні сили Німеччини були розділені на три види, кожен з яких мав своє головне командування – сухопутних військ (ОКН), авіації (ОКЛ), флоту (ОКМ). Кожен з трьох головнокомандувачів мав власний Генеральний штаб і сам планував війну.

Організаційна одиниця сухопутних військ – група армій, авіації – повітряний флот.

Повітряні флоти взаємодіяли з групами армій, підтримували їх. Повторюю: взаємодіяли і підтримували.

Повітряний флот не входив до складу групи армій. Командувач групою армій не мав ніякої влади над повітряним флотом, який діяв на даному напрямку. Командувач групою армій не міг нічого наказати командуванню повітряного флоту. Він міг тільки *домовитися*.

Самі німецькі генерали після війни визнавали, що з такою структурою управління перемогти було неможливо.

Свідчить-генерал лейтенант Б.Циммерман:

Система вищого командування німецькими збройними силами взагалі була дивною. (Роковые решения. Пер. с нем. М.: Воениздат, 1958. С. 237.)

Кожен вид збройних сил діяв самостійно. (Там же. С. 254.)

Генерал-майор Б.Мюллер-Гілленбранд:

Було явною помилкою ставити на чолі кожного виду збройних сил командувача. Розподіл збройних сил на складові частини (сухопутні війська, військово-морські та військово-повітряні сили) є доцільним лише з точки зору організації бойової підготовки, оснащення їх озброєнням і технічними засобами, та тільки не з точки зору ведення бойових дій. (Мюллер-Гилленбранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945. В 3 т. Пер. с нем. М.: Издательство иностранной литературы, 1956–1958. Т. 1. С. 129.)

Генерал-полковник Г.Гудеріан:

Погана організація наших верховних військових органів... існування різних інстанцій – Верховного командування збройними силами, штабу оперативного керівництва збройними силами, головного командування сухопутних військ, головного командування військово-повітряних сил, головного командування військово-морських сил, командування військ СС, міністерства озброєння і боєприпасів – створювали плутанину в керівництві збройними силами. (Воспоминания солдата. Пер. с нем. Смоленск: Русич, 1998. С. 405.)

А в Радянському Союзі були фронти. Фронт створюється для керівництва військами під час війни. У 1941 році на початку війни з Німеччиною було п'ять діючих фронтів, в кінці – десять. Крім того, два-три фронти знаходилися на Далекому Сході, бойових дій поки не вели, проте були до цього готовими.

Фронт – це об'єднання, в складі якого – одна повітряна армія (або кілька авіаційних корпусів і дивізій) і кілька загальновійськових і танкових армій. Іншими словами, фронт – це сплав бойової авіації і наземних військ.

На чолі кожного фронту стояв командувач і його штаб. Командувачу військами фронту (в просторіччі – командувачу фронтом) в рівній мірі підкорялися і авіаційні, і сухопутні командири. Цим досягалося найтісніша взаємодія наземних військ і авіації, без якої перемога у війні немислима.

Штаб фронту складався з управлінь. Перше управління, оперативне, планувало війну; Друге управління, розвідувальне, видобувало відомості про противника, Управління зв'язку забезпечувало передачу команд виконавцям. Тут все було як в штабі батальйону, тільки масштаб значно більшим. Були в штабі фронту і інші управління і відділи, однак в даному випадку вони нас не цікавлять.

Командувач фронтом підпорядковувався Верховному головнокомандувачу. А ось Головнокомандувачу Сухопутних військ зовсім не підкорявся.

Перед Другою світовою війною і в ході неї ніякого Головнокомандувача Сухопутних військ в Червоній Армії зовсім не було. Посаду цю придумали тільки після війни. Головнокомандувач Сухопутних військ і його підлеглі керували підготовкою кадрів, розробкою нових видів зброї, формуванням нових з'єднань і частин, їхнім комплектуванням, озброєнням і постачанням, підготовкою офіцерського складу та бойовою підготовкою військ, вирішували безліч інших завдань, проте планування війни і керівництво бойовими діями до їхніх обов'язків не входило.

Ось чому в Головному штабі Сухопутних військ Радянської Армії не було ні оперативного (планування бойових дій), ні розвідувального управління.

3

Під час війни і після неї існувала посада Головнокомандувача ВПС. Він мав свій штаб, однак і йому не потрібна була власна розвідка. І ось чому.

Головнокомандувач ВПС відповідав за розвиток авіації, за переозброєння новітніми зразками зброї, за підготовку льотного, інженерного і технічного складу, за узагальнення та поширення бойового досвіду, за будівництво аеродромів, за вирішення безлічі інших завдань. Однак війною він також не керував.

До складу ВПС входили три основні елементи:

1. Повітряні армії фронтів. Вони діяли за планами командувачів фронтами.
2. Дальня (тобто стратегічна) авіація, яка використовувалася за планами Верховного Головнокомандувача.
3. Військово-транспортна авіація, яка також використовувалася за планами Верховного Головнокомандувача.

Картина виглядала так: у складі повітряної армії фронту були авіаційні розвідувальні полки. Вони працювали за планами розвідувального відділу повітряної армії. Ця інформація надходила в розвідувальне управління фронту. У свою чергу розвідувальне управління фронту забезпечувало командування і штаб повітряної армії розвідувальними даними.

У Дальньої (стратегічної) авіації також були авіаційні розвідувальні полки. Вони працювали за планами ГРУ, в свою чергу ГРУ забезпечувало розвідувальними даними командування ВПС взагалі і командування стратегічної і транспортної авіації зокрема.

Головнокомандувач ВПС в своєму підпорядкуванні розвідувального управління не мав, бо воно не було йому потрібним. Виникали ситуації, коли повітряні армії кількох фронтів діяли одночасно заради досягнення однієї мети. Приклад – повітряна битва на Кубані навесні 1943 року. У подібних випадках керівництво діями кількох повітряних армій приймає на себе Головнокомандувач ВПС, однак йому для управління військами було досить мати невелику групу операторів, розвідників і зв'язківців, яка створюється тимчасово на період битви.

4

А ось Головком Військово-Морського Флоту свою власну розвідку мати зобов'язаний. І він її мав.

У складі ВМФ було чотири флоти, без врахування флотилій. У штабі кожного флоту – розвідувальне управління. Крім того – розвідувальне управління в Головному штабі ВМФ.

Викликано це тим, що океани покривають більшу частину планети. Сили ворожих флотів діяли на всіх морях і океанах. Припустимо, американське авіаносне ударне з'єднання діяло в Північній Атлантиці, за ним спостерігали кораблі і літаки радянського Північного флоту. І раптом з'єднання зникло. З'явиться воно може де завгодно, в Карибському морі або в Середземному. Тому інформація з усіх чотирьох радянських флотів має десь централізовано збиратися і оброблятися. Займалося цим розвідувальне управління Головного штабу ВМФ.

На чолі Ракетних військ стратегічного призначення стояв Головнокомандувач. Йому підпорядковувався Головний штаб РВСП. Розвідувального управління в цьому штабі не було.

Цілі для РВСП вишукувало Головне розвідувальне управління Генерального штабу (ГРУ ГШ). Рішення про те, які цілі, чим та в якому порядку мають бути знищені, приймалося в Головному оперативному управлінні Генерального штабу (ГОУ ГШ) і стверджувалося Верховним головнокомандувачем.

На чолі військ ППО також стояв Головнокомандувач. Йому підпорядковувався Головний штаб ППО. У його складі не було розвідувального управління, а був розвідувальний відділ. Викликано це було тим, що війська ППО не вели агентурну і диверсійну розвідку на території супротивника. Завдання на добування перед цим відділом не ставилася. Робота розвідників обмежувалася обробкою інформації, яка надходила з ГРУ і розвідувальних управлінь військових округів.



На цьому знімку в першому ряду другий праворуч сидить Семен Іванович Аралов (1880-1969), повноважний представник РРФСР в Туреччині в 1922-1923 рр., в 1918-1919 рр. – перший керівник Реєстраційного управління Польового штабу Реввійськради, першого центрального органу радянської військової розвідки, попередника Головного розвідувального управління Генерального штабу Збройних Сил СРСР. На фотографії він зображений з дружиною (сидить поруч), співробітниками радянського повпредства і турецькими офіційними особами (Туреччина, 1922 г.).



В знак подяки за політичну, військову та фінансову допомогу Радянської Росії, завдяки якій Туреччина перемогла у війні за незалежність, особистим розпорядженням Мустафи Кемаля Ататюрка бронзові фігури Климента Ворошилова і Семена Аралова були включені в скульптурну композицію 12-метрового монумента «Республіка», спорудженого в 1928 році на площі Таксим в центрі Стамбула, і встановлені по ліву руку від центральної фігури Ататюрка (фігуру Аралова, що стоїть позаду Ворошилова, іноді помилково приймають за фігуру Фрунзе).



Справа наліво в першому ряду: Мустафа Кемаль, засновник сучасної турецької держави (згодом перший президент Туреччини, який прийняв ім'я «Ататюрк» – «Батько турків»), повноважний представник РРФСР в Туреччині С.І.Аралов, радянський військовий аташе К.К.Звонарьов, невідомий, командувач Західним фронтом Мустафа Ісмет Іненю (згодом другий президент Туреччини і наступник Ататюрка) і начальник штабу Західного фронту Азім Гюндюз під час відвідування турецького міста Чай 31 березня 1922 року в період війни за незалежність Туреччини.

У 1920-1923 роках Радянська Росія надала уряду Мустафи Кемалю величезну допомогу, поставивши в Туреччину 39 тисяч гвинтівок, 327 кулеметів, 54 гармати, 63 мільйони патронів, 147 тисяч снарядів, військово спорядження, 4,5 тисячі тонн продовольства, обладнання для патронного заводу і сировину для виробництва патронів, допомогло побудувати дві порохові фабрики, а також надала кредит в 10 мільйонів рублів золотом (7700 кг золота). У вересні 1922 року Туреччина була звільнена від завойовників, а 29 жовтня 1923 була проголошена Турецька республіка.



Розвідники Першої Кінної армії (Громадянська війна. Південний фронт. 1920 рік). Після Жовтневого перевороту радянський уряд поклав розвідувальні завдання на ВЧК, і тому в перший рік свого існування Червона Армія не мала власної розвідки і зазнавала одну поразку за іншою: у чекістів було багато інших турбот, і часто вони не могли відрізнити гаубицю від гармати і ескадрон від батальйону. Радянські вожді розстрілювали червоних командирів, звинувачуючи їх у шкідництві, та краще від цього не ставало, бо командири пояснювали поразки браком розвідувальних даних. Багато командирів швидко зметикували, що чекати допомоги від чекістів не доводиться, і створювали власні розвідувальні підрозділи, проте загальну картину скласти було нікому, тому не було й перемог стратегічного масштабу. І тоді радянські вожді вирішили: нехай Червона Армія сама організовує добування і обробку відомостей про ворога і відповідає за результати роботи своєї розвідки. 5 листопада 1918 року наказом Реввійськради був затверджений штат Польового Штабу РВСР, частиною якого було Реєстраційне управління – перший центральний орган військової розвідки та контррозвідки Червоної Армії. Цей день вважається днем народження радянської військової розвідки.



Розвідувальний літак Військово-Повітряних сил РСЧА. Поштові голуби, що сидять в клітці, використовувалися для оперативної відправки розвідувальних донесень прямо під час польоту (1927 рік).



Спецзв'язок в роки Громадянської війни. Червоноармійці у голубиній станції зв'язку на заняттях з поштовими голубами (Радянська Росія, кінець 1910-х – початок 1920-х років).



Відділення мотоциклістів йде в розвідку (Південний фронт, на підступах до Унген, Молдавська РСР). Знімок цікавий тим, що зроблений 24 червня 1941 року, на третій день після нападу Німеччини на СРСР (або, можливо, навіть раніше, бо Унгени були захоплені німецькими військами першого ж дня війни), коли через раптове вторгнення противника управління військами Червоної Армії було дезорганізоване, канали комунікацій – порушені, і радянська військова розвідка не мала точного уявлення про сили противника та його дії.



Розвідувальний загін Червоної Армії відправляється на виконання бойового завдання (літо 1941 року, місце зйомки невідоме). Судячи з характеру озброєння (боєць на передньому плані ліворуч несе за спиною 50-мм міномет РМ38 зразка 1938 року, бійці в центрі вантажать в автомобіль кулемет «Максим» і піхотний кулемет Дегтярьова), загін готується до диверсійної операції або нальоту на тиллові підрозділи противника.



Група розвідників частини командира Васильєва на оленьчих упряжках йде в тил противника (Північний фронт, 1941 рік).



Москвичі – бійці розвідувального загону здають комсомольські квитки і урядові нагороди перед відходом в розвідку (25 липня 1941 р.)



Бійці загону лейтенанта І.Рясіна йдуть в розвідку на лижах; попереду на собачій упряжці їде боєць з кулеметом Дегтярьова (Північний фронт, листопад 1941 року).



Мотоциклісти в розвідці (Південний фронт, 1942 рік).



Розвідувальна група радянської гвардійської дивізії при підтримці плаваючого танка Т-38 займає узлісся (Західний фронт, 1942 рік).



Група розвідників гвардійської стрілецької дивізії Червоної Армії в камуфляжних костюмах йде на виконання бойового завдання (Західний фронт, 1942 рік).



Командир розвідгрупи диктує радистам донесення в штаб (Західний фронт, 1942 рік).



Подразделение разведчиков командира Ивлева на легких плавающих танках Т-40 отправляется на выполнение боевого задания (1942 год).

Підрозділ розвідників командира Івлева на легких плаваючих танках Т-40 відправляється на виконання бойового завдання (1942 рік).



Полковые разведчики несут убитого командира (Брянский фронт, 1943 год).

Полкові розвідники несуть вбитого командира (Брянський фронт, 1943 рік).



Гвардии капитан Анатолий Колесников ставит боевую задачу группе разведчиков-гвардейцев (Западный фронт, 1943 год).

Гвардії капітан Анатолій Колесников ставить бойову задачу групі розвідників-гвардійців (Західний фронт, 1943 рік).



Розвідники підрозділу старшого лейтенанта Миколи Савченка з 279-ї Лисичанської стрілецької дивізії привели «язика» (Україна, район міста Запоріжжя, вересень 1943 року).

Советские разведчики возвращаются с задания с захваченным «языком» (1943 год).



Радянські розвідники повертаються із завдання із взятим «язиком» (1943 рік).

Разведгруппа лейтенанта Гавриленко в плавательных костюмах готовится к переправе через водную преграду (Таманский полуостров, октябрь 1943 года). Плавательный костюм состоял из гидробрюк, пояса-поплавка в виде спасательного круга и двух коротких весел.



Розвідгрупа лейтенанта Гавриленка в плавальних костюмах готується до переправи через водну перешкоду (Таманський півострів, жовтень 1943 року). В комплект плавального костюму входили гідроштани, поплавок-пояс у вигляді рятувального круга і два коротких весла.



Розвідники підрозділу лейтенанта Гавриленка переправляються через лиман в плавальних костюмах (Таманський півострів, жовтень 1943 року).

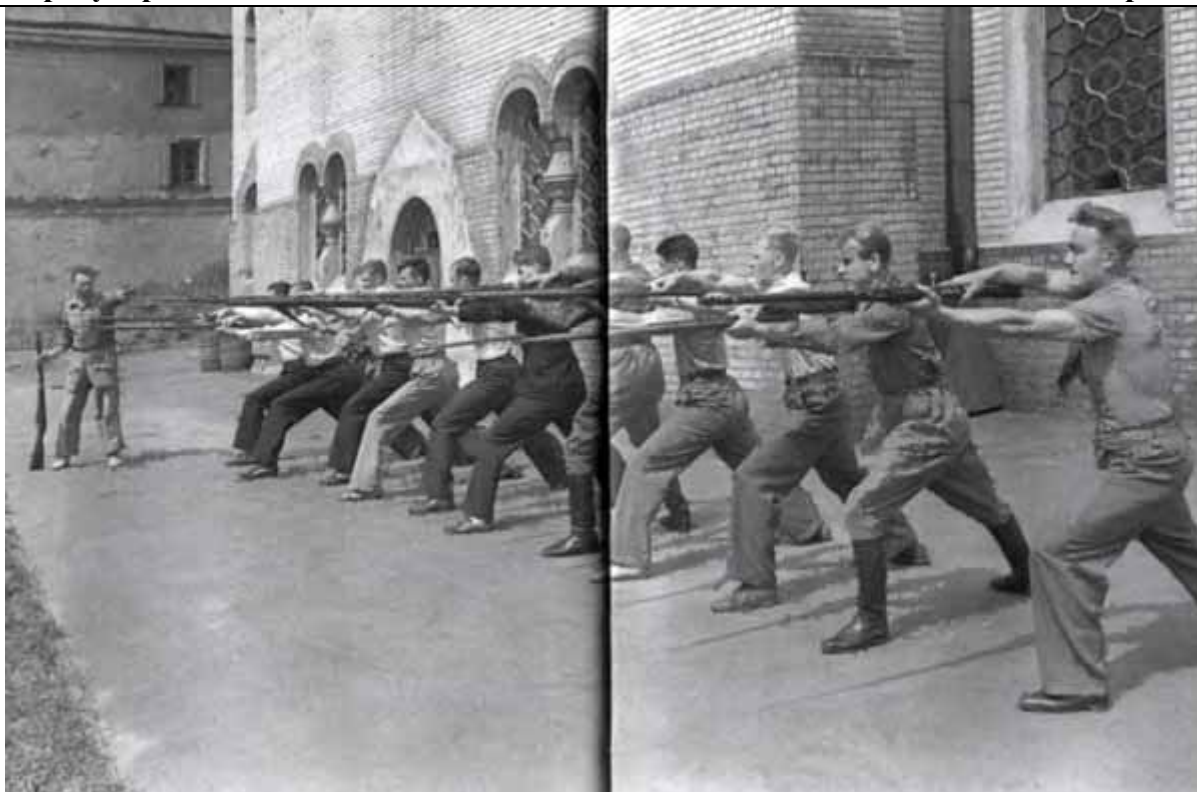
Советская разведывательная группа в плавательных костюмах направляется в тыл врага через плавни реки Кубань (май 1943 года).



Радянська розвідувальна група в плавальних костюмах йде в тил ворога через плавні річки Кубань (травень 1943 року).



Студентки московських педагогічних училищ з спортивного товариства «Вчитель» на групових заняттях з багнетного бою (Москва, 1942 рік). Серед таких дівчат у воєнний час відбирали і готували кадри для тактичної та оперативної розвідки (перш за все, для комплектування жіночих розвідувально-диверсійних підрозділів), а в мирний час – розвідувальний і диверсійний резерв на випадок війни.



Футболісти московського «Спартака» відпрацьовують прийоми багнетного бою (Москва, 1943 рік).



Гвардійці-розвідники частини полковника Шнейдера на березі річки на виконанні бойового завдання. На першому плані – сержант В.Арджіванідзе, нагороджений орденом Червоної Зірки (Волховський фронт, липень 1942 г.).



Гвардії старший лейтенант В.І.Крупін ставить завдання розвідникам свого підрозділу після захоплення ними траншеї противника (Карельський перешийок, 1944 г.). На передньому плані – тіло загиблого в бою фінського вояка.



Розвідники 40-го полку 10-ї дивізії 4-го кавалерійського корпусу молодший сержант А.П.Чернопольский, старший сержант В.В.Носков і єфрейтор Кумар в дозорі (1944 рік).



Розвідники на виконанні бойового завдання. 2-й Прибалтійський фронт, 1944 рік (див. також фото на наступному розвороті).



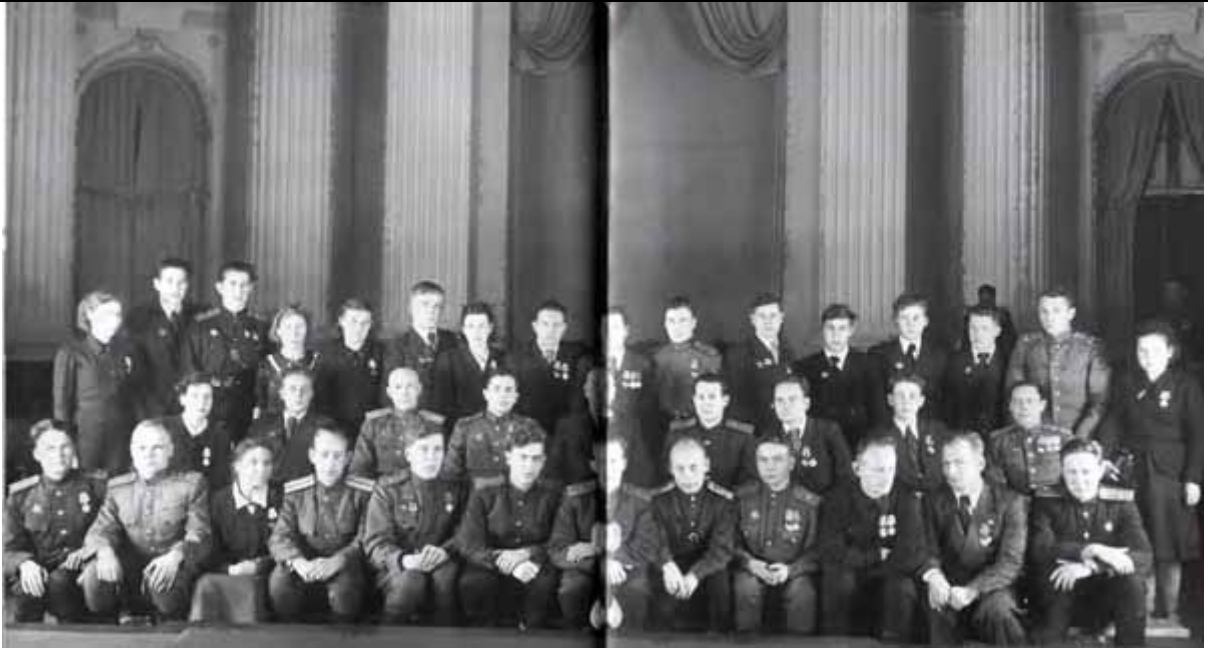
Розвідники на виконанні бойового завдання. 2-й Прибалтійський фронт, 1944 рік (фото зроблене в той же час і з тієї ж точки, що і попереднє).



Комбриг Пилип Іванович Голіков. Знімок зроблений в період між вереснем 1936 року і груднем 1937 року, коли Голіков командував 8-ю окремою механізованою бригадою (з вересня 1936 року) і потім 45-м механізованим корпусом Київського військового округу (з липня 1937 року). З 28 вересня 1939 року Голіков командував 6-ю армією і в якості її командувача брав участь у вторгненні в Польщу. У липні 1940 року Голіков був призначений заступником начальника Генерального штабу РККА – начальником Розвідувального управління Генерального штабу Червоної Армії і очолював радянську військову розвідку до липня 1941 року.



Розвідгрупа повертається з бойового завдання (Західний фронт, 1942 рік).



Групове «протокольне» фото офіцерів і співробітників Головного розвідувального управління РСЧА, які щойно отримали в Кремлі урядові нагороди, з першим заступником голови Президії Верховної Ради СРСР і головою Президії Верховної Ради Української РСР М.М.Шверником (у другому ряду в центрі). 1944 рік. Цей рідкісний знімок, цілком ймовірно, випадково потрапив у відкритий архів – ГРУ всіляко прагнуло не розкривати особистості своїх офіцерів і співробітників.



Розвідник у маскувальному халаті, озброєний автоматом, веде спостереження, сховавшись на дереві (1942 рік).



Розвідники Н-ської гвардійської частини переправляються через річку під час виконання бойового завдання (серпень 1942 року).



Танки розвідувального батальйону Червоної Армії висуваються на виконання бойового завдання. На передньому плані праворуч – два плаваючих танка Т-40, на задньому плані – чотири плаваючих танка Т-38 (1943 рік).



Бійці одного з розвідувальних підрозділів Червоної Армії на британському бронетранспортері Universal Carrier (у модифікації Брен Carrier, тобто «транспортёр кулемета Брен», однак на місці кулемета встановлено протитанкову рушницю Дегтярьова, а кулемет Брен встановлений на броні, його ствол піднятий вгору) розвідують передній край оборони противника (Орловсько-Курський напрям, липень 1943 року). Легкий багатоцільовий бронетранспортёр Universal Carrier (англ. «універсальний транспортёр») був основним бронетранспортером Великобританії в Другій світовій війні і використовувався в якості транспорту для піхотних підрозділів, носія озброєнь, подвозу боєприпасів, артилерійського тягача і розвідувальної машини. Після війни залишався на озброєнні Великобританії аж до 1950-х років і використовувався в Корейській війні.



Радянські розвідники ведуть розвідку в селі (1943 рік). Типовий випадок залучення агентів для ведення розвідки на неформальній основі: скажи-но, жінко, чи є в селі німці?



Командир окремої артилерійської розвідки 2-го дивізіону 4-ї батареї 308-го полку старший сержант Моїсєєв годує дворічну дівчинку, знайдену ним в одній з порожніх хат села Ізвєкове, на північний захід від міста Вязьма (Смоленська область, Західний фронт, 14 березня 1943 року) ,

Розділ 7. Оперативна розвідка

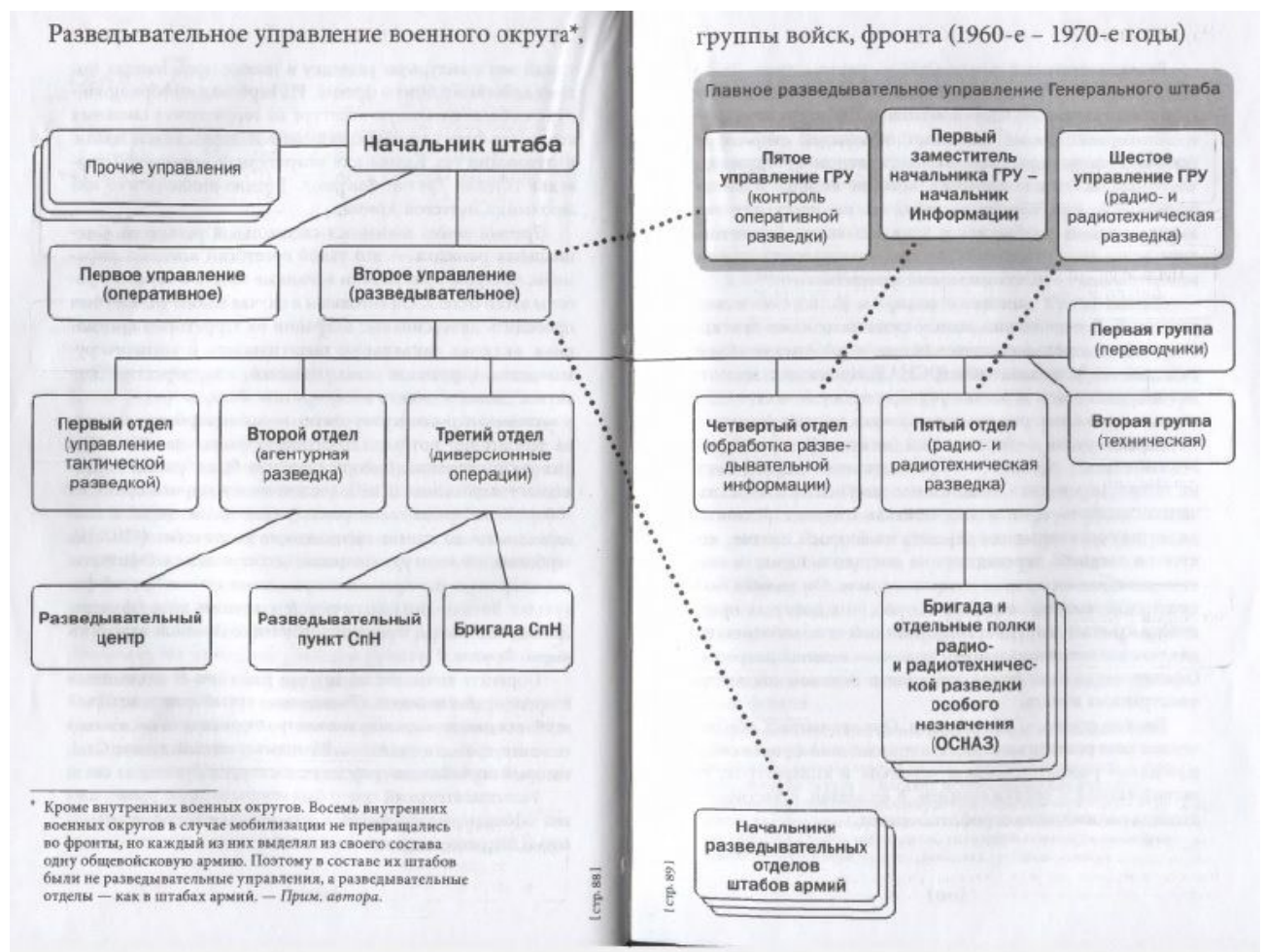
I

Оперативна розвідка – це військова розвідка на рівні армійських корпусів, загальновійськових, танкових і повітряних армій, військових округів, флотів, а у воєнний час і фронтів.

У Радянській Армії фронти розгорталися під час війни або безпосередньо перед її початком.

Фронт – це одна повітряна, одна-дві танкові і кілька загальновійськових армій, а також комплект фронтових частин і з'єднань, серед яких артилерійська дивізія або навіть корпус, ракетні і зенітно-ракетні бригади, сапери, зв'язківці, хіміки та багато інших.

На чолі *Другого, розвідувального управління штабу фронту* стояв начальник розвідки фронту. У цьому управлінні було п'ять відділів і дві групи.



Розвідувальне управління військового округу¹, групи військ, фронту (1960-ті-1970-ті роки)

Перший відділ керував усією тактичною розвідкою фронту, тобто розвідувальними батальйонами дивізій і розвідувальними ротами полків. Кадри для перших відділів готував Розвідувальний факультет Військової академії імені Фрунзе.

Другий відділ займався агентурною розвідкою. У його підпорядкуванні знаходився *Розвідувальний центр* (РЦ), який вів агентурну розвідку в смузі майбутніх бойових дій даного фронту. РЦ вербував інформаційну агентуру та агентуру забезпечення на територіях суміжних країн, де фронт буде діяти у воєнний час, і керував нею. Кадри для оперативної агентурної розвідки готував Третій факультет Військово-дипломатичної академії Радянської Армії.

¹ Крім внутрішніх військових округів. Вісім внутрішніх військових округів в разі мобілізації не перетворювалися у фронти, та тільки кожен з них виділяв зі свого складу одну загальновійськову армію. Тому в складі їхніх штабів були не розвідувальні управління, а розвідувальні відділи – як в штабах армій. – Прим. автора.

Третій відділ займався спеціальною розвідкою. Спеціальна розвідка – це такий радянський військовий евфемізм, яким прикривали справжні завдання і характер роботи цього відділу. Він готував і в разі війни мав проводити диверсійні операції на території противника, включаючи ліквідацію політичного і військового керівництва, порушення комунікацій і терористичні акти з метою придушити волю противника до опору і змусити його капітулювати; він також вербував агентів на території потенційного противника для виконання таких операцій. У його підпорядкуванні була бригада спеціального призначення (СПП), що складалася в мирний час з 900-1300 добірних головорізів (мова про неї попереду), і *Розвідувальний пункт* спеціального призначення (РПСП), який вербував агентуру спеціального призначення. Офіцерів для цього відділу готував в основному все той же Третій факультет Військово-дипломатичної академії, хоча офіцери бригад спеціального призначення могли проходити навчання в Військовій академії імені Фрунзе.

Зверніть увагу на істотну різницю. У підпорядкуванні другого відділу знаходився Розвідувальний *центр*, який вербував інформаційну агентуру і керував нею, а в підпорядкуванні третього відділу – Розвідувальний *пункт* СПП, який вербував диверсійну агентуру і керував нею.

Розвідувальний центр був потужною структурою з сотнею офіцерів-розвідників, з вузлом зв'язку та підрозділами забезпечення.

Розвідувальний пункт СПП – рангом нижче, 15-20 офіцерів. РП СПП також мав власний вузол зв'язку, охорону і підрозділи забезпечення.

Четвертий відділ займався обробкою розвідувальної інформації. Сюди стікалися відомості з усіх підлеглих частин та з'єднань, які входили до складу фронту. Тут вони оброблялися, звідси надходили як до вищих штабів, так і до нижчих. Вищим, ясна річ, відправляли те, що їм цікаве і потрібне, нижчим – те, що їм можна довірити.

П'ятий відділ займався радіо- і радіотехнічною розвідкою. У підпорядкуванні цього відділу перебувала бригада і кілька окремих полків радіо- і радіотехнічної розвідки особливого призначення (ОСНАЗ). Крім того, цей відділ координував дії радіорозвідки у всіх частинах і з'єднаннях, які входили до складу даного фронту.

Перша група – перекладачі (між офіцерами розвідувальних органів – «інквізиція»). Перекладачі не лише переводили захоплені документи і перехоплені шифровки, а й допитували полонених. Полонені не завжди палають бажанням відповідати на питання, тому мистецтво військового перекладача не зводилося тільки до знання іноземної мови та військової справи. Він мусив не тільки правильно поставити питання, а й в ситуації, коли полонений не хотів відповідати, домогтися правдивої відповіді, для чого володів спеціальними прийомами ведення допитів. Офіцерів для цих груп готували в Військовому інституті іноземних мов.

Друга група – технічна. Вона займалася забезпеченням всіх розвідувальних підрозділів фронту специфічною розвідувальною технікою і апаратурою, її експлуатацією та обслуговуванням. В її завдання, зокрема, входила розшифровка аерофотознімків.

2

За мирного часу у Радянській Армії фронтів не було. На території Східної Німеччини, Польщі, Чехословаччини і Угорщини перебували великі формування Радянської Армії – **групи військ**¹. Управління та штаб кожної групи військ вже за мирного часу мали структуру, яка дозволяла в найкоротший, що обчислювався хвилинами, термін перетворити їх в управління і штаб фронту.

У Східній Німеччині радянських військ було більш ніж достатньо для формування фронту. Крім того, тут в підпорядкування радянського командування переходили війська Східної Німеччини. На території Польщі, Угорщини та Чехословаччини військ для розгортання фронтів було недостатньо, проте ці групи військ могли бути швидко посилені військами, які будуть перекинуті з території Радянського Союзу. Крім того, під радянське командування переходили армії цих країн.

Територія Радянського Союзу була розділена на 16 **військових округів**. Вісім з цих округів в разі війни мають бути розгорнуті у fronti (про решту вісім військових округів, внутрішніх, мова піде нижче).

¹ Територія Радянського Союзу була розділена на військові округи. Однак розгорнути військовий округ на території дружньої країни було б неправильним з дипломатичної точки зору. Крім того, військові округи виконували мобілізаційні функції: кожен округ мав організаційно-мобілізаційне управління, яке не могло працювати на території зарубіжної держави. Група військ такого управління не мала, мобілізаційні завдання перед нею не ставилися. – *Прим. автора.*

Тому вже за мирного часу вісім військових округів (крім внутрішніх) мали структуру управління, яка практично нічим не відрізняється від структури управління фронтів. Лишалось тільки змінити вивіску: командувача військами військового округу назвати командувачем військами фронту.

Ось для прикладу мій рідний Прикарпатський військовий округ. У його складі була одна повітряна, одна танкова і дві загальновійськові армії. Це фронт в чистому вигляді. Крім цього – артилерійський корпус, ракетні і зенітно-ракетні бригади, протитанкові полки і все інше. Розвідувальне управління штабу Прикарпатського військового округу мало в своєму підпорядкуванні всі сили і засоби, які належало мати фронту: розвідувальний центр (РЦ), розвідувальний пункт спеціального призначення (РПСпП), бригаду спеціального призначення, бригаду радіорозвідки ОСНАЗ і все інше.

Вісім внутрішніх військових округів в разі війни не перетворювалися у фронти, проте кожен з них виділяв зі свого складу одну загальновійськову армію. Наприклад, в моєму Приволзькому військовому окрузі було всього три мотострілецькі дивізії. Однак округ мав повний комплект армійських частин, який включав бригади (ракетну, зенітно-ракетну, артилерійську), полки (вертолітний, протитанковий, зв'язку, інженерний, транспортний, радіорозвідки), а також окремі батальйони і роти. У разі мобілізації мотострілецькі дивізії ділилися надвоє і доповнювалися резервістами. Їх ставало шість. А зі складу штабу округу виділявся штаб нової загальновійськової армії.

Точно така ж система існувала і у всіх інших внутрішніх військових округах. Тому в складі їхніх штабів були не розвідувальні управління, а розвідувальні відділи – як в штабах армій (про них мова піде нижче).

Всі двадцять начальників військових розвідок округів і груп військ підпорядковувалися не лише начальникам штабів своїх з'єднань, а й П'ятому управлінню ГРУ, яке контролювало роботу розвідувальних управлінь округів (у внутрішніх округах – відділів) і груп військ, керувало призначеннями на вищі посади в оперативній розвідці в цих з'єднаннях і узагальнювало результати їхньої роботи.

3

Структура розвідувальних управлінь чотирьох радянських **флотів** (Північного, Тихоокеанського, Чорноморського і Балтійського) була точно такою самою, як і структура розвідувальних управлінь фронтів, військових округів і груп військ, з поправкою на морську специфіку.

Перший відділ розвідувального управління штабу флоту контролював корабельну розвідку.

Другий відділ займався агентурною розвідкою і мав у підпорядкуванні Розвідувальний центр, котрий вербував агентів у всіх країнах світу, особливо у великих портах і місцях розташування військово-морських баз противника.

Третій відділ займався спеціальною (диверсійною) розвідкою, в його підпорядкуванні знаходилися розвідувальний пункт спеціального призначення (РПСпН) і морська бригада спеціального призначення.

Четвертий відділ займався обробкою розвідувальної інформації.

П'ятий відділ займався радіорозвідкою. Крім наземних пунктів радіоперехоплення під контролем цього відділу були цілі зграї кораблів радіорозвідки.

А в іншому – все те ж саме Різниця полягала в тому, що розвідувальні управління фронтів, військових округів і груп військ були безпосередньо підпорядковані П'ятому управлінню ГРУ, а дії чотирьох розвідувальних управлінь флотів координувала структура, яка іменувалися Розвідкою Флоту, що входила до складу Головного штабу ВМФ і мала власний потужний добуваючий і аналітичний апарат. В деяких питаннях Розвідка Флоту підпорядковувалася начальнику Головного Штабу ВМФ, з інших питань – П'ятому управлінню ГРУ. Це як в мотострілецькому полку: начальник розвідки полку з одних питань підпорядковувався начальнику штабу полку, з інших – начальнику розвідки дивізії. Розвідка Флоту як проміжний рівень організаційної структури була введена тому, що кораблі кількох флотів часто діяли на океанських театрах військових дій спільно в складі оперативних ескадр і тому потребували розвідувальної інформації, яка виходить за рамки кола інтересів розвідувальних управлінь своїх флотів.

4

Кожна **загальновійськова чи танкова армія** мала в своєму штабі не розвідувальне управління, а **розвідувальний відділ** (другий відділ штабу армії). Начальник розвідувального відділу штабу армії керував усіма розвідувальними підрозділами, які входять до складу цієї армії, і підпорядковувався начальнику штабу армії і начальнику розвідки військового округу, до складу якого входила армія. Він працював тільки в інтересах своєї армії і виконував розпорядження командувача армією і начальника штабу армії. У той же самий час вся інформація, добута розвідувальним відділом штабу армії, надавалася начальнику розвідки військового округу.

Відділ мав точно таку саму структуру, тільки масштаб був дрібнішим. Відділ складався з груп.

Перша група контролювала розвідувальні батальйони дивізій і розвідувальні роти полків.

Друга група займалася агентурною розвідкою. Під її управлінням знаходився **Розвідувальний пункт**.

Третя група займалася спеціальною (диверсійною) розвідкою. Та під її управлінням перебувала лише окрема рота спеціального призначення. Загальновійськові і танкові армії мали в своєму складі тільки диверсійні підрозділи, однак не мали диверсійної агентури

Четверта група займалася обробкою розвідувальної інформації. Сюди надходили всі відомості з нижчих структур; тут ці відомості оброблялися і передавалися вищому командуванню. Крім того, вищі розвідувальні органи передавали в цей відділ ті відомості, які вважали потрібними.

П'ята група займалася радіо- і радіотехнічною розвідкою. У підпорядкуванні цього підрозділу знаходився полк ОСНАЗ; крім того, підрозділ керував радіорозвідкою підлеглих дивізій.

5

На заключному етапі Другої світової війни та в перші десятиліття після неї в СРСР дивізії входили до складу корпусів, а корпуси – до складу загальновійськових армій.

У 1957 році була проведена реформа. Суть її полягала у відмові від корпусної ланки в складі армій. Штаби загальновійськових і танкових армій отримали такі засоби зв'язку, які дозволяли віддавати накази і управляти дивізіями безпосередньо. Це різко спрощувало всю систему підпорядкування.

Після реформи кожна загальновійськова і кожна танкова армія за мирного часу мала в своєму складі 4-6 мотострілецьких і танкових дивізій. Винятком була 5-я армія Далекосхідного військового округу, яка мала в своєму складі сім дивізій і чотири укріплених райони.

Армійські корпуси збереглися тільки на тих напрямках, де під час війни зусилля цілої загальновійськової армії явно не будуть потрібними, а бойові дії однієї дивізії будуть явно недостатніми. Це були північні і південні райони Радянського Союзу.

Разведывательный отдел штаба общевойсковой или танковой армии (1960-е – 1970-е годы)



Розвідувальний відділ штабу загальновійськової або танкової армії (1960-ті-1970-ті роки)

Армійські корпуси мали в своєму складі по 2-3 мотострілецькі дивізії. Управління та штаб кожного армійського корпусу вельми нагадували управління і штаб загальновійськової армії, тільки були трохи меншими за розмірами. Комплект корпусних частин був майже такий, як і комплект частин кожної загальновійськової армії. По суті, кожен армійський корпус був ніби загальновійськовою армією з меншою кількістю дивізій.

6

Особливе слово про розвідку авіаційну.

У Радянському Союзі винищувальний авіаційний полк складався з 40 бойових літаків: 4 літаки – командирська ланка і три ескадрильї по 12 машин.

Перша ескадрилья кожного винищувального полку була ударною. Тут були зібрані кращі повітряні бійці. Коли командир полку необхідно було переломити хід повітряного бою, коли було потрібне не тільки кількісне, а й якісне посилення, він піднімав у повітря першу ескадрилью.

Друга ескадрилья кожного полку була звичайною, однак мала додаткову розвідувальну підготовку. Розвідка для другої ескадрильї – суміжна професія.

Третя ескадрилья також була звичайною. Сюди потрапляли наймолодші льотчики. З підвищенням льотної майстерності їх переводили до першої або до другої ескадрильї.

Полки винищувачів-бомбардувальників мали точно таку саму структуру. Коли полк признався для нанесення ядерних ударів, то до цього готували тільки першу ескадрилью, а друга мусила відшукувати цілі і визначати результати нанесених ударів.

Бомбардувальні авіаційні полки фронтової авіації мали по 30 літаків: 3 машини – командирська ланка і три ескадрильї по 9 машин. У першій ескадрильї були зібрані найкращі льотчики, пілоти другої ескадрильї мали додаткову розвідувальну підготовку, третя ескадрилья брала молоде поповнення.

Кожна повітряна армія мала в своєму складі кілька дивізій винищувачів, винищувачів-бомбардувальників і бомбардувальників, а крім того – кілька окремих розвідувальних авіаційних полків, для яких розвідка противника була основною, а не суміжній професією.

7

Читач може припустити, що в порівнянні зі стратегічної розвідкою (мова про неї піде нижче) оперативна агентурна розвідка була чимось другосортним. Це не так. Кожне розвідувальне управління або відділ – це ГРУ в мініатюрі, зі своїм електронним обладнанням, службою обробки інформації, секретними агентами і навіть (коли мова йде про флот) зі своєю космічною розвідкою. Під час війни або безпосередньо перед її початком можливості кожного розвідувального управління могли багаторазово збільшуватися завдяки проникненню в тил противника тисяч диверсантів з частин і з'єднань СпП. Разом ці розвідувальні управління і відділи утворювали дуже потужний розвідувальний конгломерат, який за своїми можливостями не поступався стратегічній розвідці. Стратегічна розвідка і оперативна агентурна розвідка фактично мали незалежні один від одного і дублюючі один одного агентурні мережі, а в таких країнах, як Норвегія, Швеція, Західна Німеччина, Австрія, Туреччина, Афганістан або Китай, оперативна розвідка мала у своєму розпорядженні набагато більш ефективно діючі і невразливі мережі агентів в порівнянні зі стратегічною розвідкою. Перше твердження стає очевидним, коли подивитися на список країн, на території яких працювала оперативна агентурна розвідка різних розвідувальних управлінь та відділів:

Північний флот: Норвегія, Великобританія, Франція, Іспанія, Португалія, Канада і США. Зрозуміло, розвідку Північного флоту в основному цікавили цілі на узбережжі і поблизу нього, але це зовсім не виключало роботу агентів по цілях в глибині території цих країн, включаючи проникнення в державні установи і органи влади.

Балтійський флот: Швеція, Данія, Західна Німеччина.

Чорноморський флот: Туреччина і всі країни, які мають вихід до Середземного моря.

Тихоокеанський флот: США, Японія, Китай, Канада і всі країни, що мають вихід до Тихого океану.

Ленінградський військовий округ: Норвегія і Швеція. Агентурна розвідка на території Фінляндії не велась, тому що відносини СРСР з цією нейтральною країною були особливими. Радянський Союз побоювався здійснювати занадто агресивні дії відносно Фінляндії, щоб не штовхнути її в НАТО.

Прибалтійський військовий округ: Швеція, Данія.

Група радянських військ у Німеччині, Північна група військ в Польщі, Білоруський військовий округ: ФРН.

Центральна група військ у Чехословаччині: ФРН, Австрія.

Південна група військ в Угорщині: Австрія.

Прикарпатський військовий округ: ФРН, Австрія, Греція та Туреччина (з території Болгарії).

Київський і Одеський військові округи: Туреччина, Австрія.

Закавказький військовий округ: Туреччина, Іран.

Туркестанський військовий округ: Іран, Афганістан.

Середньоазіатський військовий округ: Афганістан, Китай.

Забайкальський і Далекосхідний військові округи: Китай.

Московський, Північнокавказький, Приволзький, Уральський і Сибірський військові округи за мирного часу не вели агентурної розвідки.

Візьмемо як приклад дві країни, Західну Німеччину (ФРН) і Туреччину, і оцінімо сили радянської стратегічної і оперативної військової розвідки, а також зовнішньої розвідки КДБ, які працювали проти цих країн в 1960-х-1970-х роках.

Радянська стратегічна військова розвідка мала в Західній Німеччині агентурну мережу, зокрема кілька нелегальних резидентур і окремих груп агентів, п'ять резидентур під прикриттям (дві – в радянських дипломатичних представництвах в Бонні і Кельні, і ще три – в військових місцях зв'язку при головнокомандувачах американськими, британськими та французькими окупаційними силами в Німеччині) плюс окремий напрямок в ГРУ, який займався лише Західним Берліном. Одночасно в Західній Німеччині працювала агентурна мережа радянської оперативної військової розвідки: тут абсолютно незалежно один від одного працювали розвідувальні управління Балтійського флоту, Групи радянських військ у Німеччині, і Північної та Центральної групи військ, Білоруського і Прикарпатського військових округів. Іншими словами, проти Західної Німеччини працювали мережі агентів шести розвідувальних центрів, від п'ятнадцяти до вісімнадцяти розвідувальних пунктів армій плюс шість розвідувальних пунктів спеціального призначення; крім того, шість бригад спеціального призначення і до п'ятнадцяти-двадцяти окремих рот спеціального призначення – а це від 8 до 16 тисяч добірних головорізів – були готові в будь-який момент почати розвідувальні і диверсійні операції на території цієї країни. І це тільки військова розвідка; КДБ також мала свою агентурну мережу, що включала кілька нелегальних резидентур і агентурних груп, а також дві резидентури під прикриттям в Бонні і Кельні.

Проти Туреччини в кращі роки також працювали значні сили військової розвідки: агентурна мережа ГРУ в формі нелегальної резидентури, дві резидентури під прикриттям в Анкарі та Стамбулі, агентурні мережі оперативної військової розвідки під управлінням п'яти розвідувальних центрів, що належать Прикарпатському, Одеському, Київському і Закавказькому військовим округам і Чорноморського флоту, п'ятнадцять-двадцять розвідувальних пунктів армій плюс п'ять розвідувальних пунктів спеціального призначення і така ж кількість бригад спеціального призначення. КДБ також

мав свою агентурну мережу (одна нелегальна резидентура) і дві резидентури під прикриттям (по лінії зовнішньої розвідки) і оперативну агентурну мережу по лінії прикордонних військ КДБ.

8

Основна відмінність в методах роботи радянської стратегічної і оперативної військової розвідки полягала в тому, що офіцери оперативної розвідки за мирного часу не працювали на території країн ймовірного противника. Всі операції, включаючи пошук підходящих кандидатів в агенти, їхнє вивчення, перевірку, вербування, навчання і роботу з ними, проводилися на території країн Варшавського договору. Однак це зовсім не означало, що оперативна військова розвідка не мала таких широких можливостей, якими володіла стратегічна розвідка, чиї офіцери головним чином працювали за кордоном. Не маючи можливості вербувати іноземців в країнах ймовірного противника, офіцери оперативної розвідки шукали і знаходили інші способи встановити контакти з особами, що їх цікавили. Вони використовували найменші можливості залучити до співпраці іноземців, які відвідували Радянський Союз і країни Варшавського договору. Велика увага приділялася студентам, які навчалися в радянських інститутах, і фахівцям, які відвідували СРСР у складі закордонних делегацій. Розвідки флотів активно працювали проти моряків іноземних суден, що заходили до радянських портів, а оперативна розвідка військових округів і груп військ уважно вивчала радянських громадян і громадян країн Варшавського договору, які мали родичів в країнах ймовірного противника.

Коли вербовка іноземців відбувалася на нашій території, оперативна розвідка завжди безцеремонно використовувала будь-які методи тиску на потенційних агентів. Завербувавши одного іноземця, його використовували для пошуку і вербовки інших агентів – вже без участі офіцерів розвідки. Часто достатнім було завербувати одну придатну людину на радянській території, яка, повернувшись на батьківщину, самостійно знаходила і вербувала ще кількох агентів. Зв'язок між завербованими агентами і їхнім офіцером-куратором радянської військової розвідки зазвичай був безособовим – по радіо, у вигляді тайнопису, мікроточок, через схованки-тайники. Передача повідомлень відбувалася через кур'єрів, в якості яких виступали машиністи поїздів і провідники, члени екіпажів літаків і суден, водії вантажівок, що виконували міжнародні рейси. Особистий зв'язок з такими агентами організовувався тільки на території СРСР і країн Варшавського договору. Особисті зустрічі з агентами часто відбувалися раз в п'ять-сім років; деякі агенти з своїми офіцерами-кураторами ніколи не зустрічалися і ніколи не бували ні в Радянському Союзі, ні в країнах Східного блоку.

Наприклад, офіцер оперативної розвідки міг завербувати водія вантажівки, що належав великій міжнародній транспортній компанії, коли той проїжджав територією Чехословаччини. Повернувшись додому, в одну з країн Західної Європи, водій вербував свого друга, який працював на військовому заводі, і його брата, що жив неподалік від великого військового аеродрому. Водій іноді виконував рейси до країн Східної Європи і зрідка зустрічався з офіцерами радянської розвідки, тому що завжди їздив з напарником-наступником. Проте, кожного разу, коли планувалася така поїздка, він заздалегідь повідомляв про неї своїх «друзів», відправляючи листівку зі спеціально розробленими текстом на одну з конспіративних адрес в країнах Східного блоку. Кожного разу, коли водій опинявся на «нашій» території, його зустрічав офіцер військової розвідки – на митниці, в їдальні або навіть в туалеті, щоб передати агенту короткі інструкції і гроші. Зустрічі були дуже короткими, щоб напарник нічого не запідозрив.

Відсутність контактів з агентами за межами СРСР і країн Варшавського договору давала офіцерам оперативної розвідки певні переваги. По-перше, виявити і викрити таких агентів було надзвичайно важко. По-друге, що, можливо, є ще більш важливим, радянські офіцери оперативної розвідки не мали ніякої можливості перейти на бік противника, залишитися в якій-небудь західній країні і видати завербованих ними агентів. (В стратегічній розвідці це траплялося досить часто, проте я ніколи не чув такого, щоб на Захід втік радянський офіцер оперативної військової розвідки.)

Ще одна важлива перевага оперативної розвідки, котра робила її виключно невразливою, – диверсифікація її органів і децентралізація розвідувальних мереж. Офіцер-перебіжчик із стратегічної розвідки міг багато розповісти про роботу центрального апарату ГРУ, а офіцер оперативної розвідки, навіть коли б йому вдалося втекти на Захід, міг би розкрити специфіку роботи лише одного або двох розвідувальних центрів або пунктів, а в Радянській Армії їх було більше сотні, і кожен був ізольований від інших і добре замаскований. Розвідувальні центри та розвідувальні пункти розташовувалися на території найважливіших військових об'єктів, які суворо охоронялися, і, отже, були максимально захищеними. Навіть коли військовослужбовець знав, що знаходилося на конкретному військовому об'єкті, він був обізнаний лише про його основне призначення (наприклад, йому було відомо, що тут зберігаються ядерні боеголовки або паливо для міжконтинентальних балістичних ракет, розташову-

ється дисциплінарний батальйон чи дача високопоставленого радянського воєначальника), проте не міг знати, що тут також було розгорнутий розвідувальний пункт штабу армії.

Така децентралізація ні в якому разі не означала відсутності координації. Всі розвідувальні управління і відділи, які становлять оперативну розвідку, були включені до моноліту величезної піраміди військової розвідки, їхня робота спрямовувалася П'ятим управлінням ГРУ і в кінцевому підсумку замикалася на начальника Головного розвідувального управління Генерального штабу. Однак управлінням була надана певна свобода, що незмінно приводило до появи корисної ініціативи. Центральний апарат ГРУ вважав за краще не втручатися до повсякденної роботи розвідувальних управлінь, коли вони працювали продуктивно і виконували свої завдання. ГРУ могло втрутитися, коли, наприклад, два розвідувальних центри вербували одного і того ж агента, проте завжди заохочувала вербовку кількох агентів різними розвідувальними центрами для проникнення на один і той же об'єкт. Коли кожен з цих агентів давав інформацію, яка підтверджувала дані, отримані від інших агентів або навіть ідентичну їм, це бодай могло свідчити про достовірність отриманої інформації, хоч її все одно ретельно перевіряли і аналізували. Коли один з цих агентів починав давати неправдиву інформацію, П'яте управління ГРУ відразу бачило це, вимагало припинити роботу з цим агентом і одночасно посилити пильність в роботі з іншими.

Одночасне проникнення на один об'єкт силами різних агентів практикувалося і в стратегічній військовій розвідці. Як командир розвідувального пункту, маючи на одному об'єкті декількох агентів, міг перевіряти їх і інформацію, що надходить від них, щоб своєчасно помічати тривожні сигнали і уникати негативних наслідків, так і начальники розвідок військових округів перевіряли командирів розвідувальних пунктів і центрів, а начальник ГРУ і його заступник перевіряли начальників розвідок військових округів. Агентів-нелегалів могли використовувати для перевірки агентів резидентур під прикриттям і агентів розвідувальних центрів і пунктів на рівні оперативної розвідки, і навпаки. Звичайно, в таких випадках ніхто з агентів не підозрював, що його залучили для перевірки іншого агента. Кожен знав тільки те, що добуває інформацію для ГРУ.

9

Давайте розглянемо один приклад, що яскраво продемонстрував важливість і високу ефективність роботи оперативної розвідки в загальній системі радянської військової розвідки. Найбільший інтерес для штабу кожного радянського військового округу представляли не політична ситуація та не передові військові технології, а чисто військова інформація: дислокація військ ймовірного противника, їхній склад і кількість, озброєння, плани розгортання в тих районах, де планувався наступ радянських сил в разі війни. Агент із Західної Німеччини, завербований розвідувальним центром другого відділу розвідувального управління Білоруського військового округу, за завданням радянської військової розвідки вибирав на території своєї країни підходящі місця для висадки парашутного десанту частин і з'єднань спеціального призначення в разі війни. Він сфотографував пропоновані місця і намалював їхні схематичні карти. Оскільки головним завданням частин і з'єднань спеціального призначення були диверсії, він вибрав для десантування ділянки поруч з найважливішими мостами, дамбами і вузькими проходами між озерами та іншими водоймами (підриб останніх позбавив би противника можливості маневру під час бойових дій). Спеціальний кур'єр привіз фотографії та схеми до Східної Німеччини і передав їх на один з розвідувальних пунктів Білоруського військового округу, звідки копії цих документів були відправлені в третій і четвертий відділи розвідувального управління штабу округу.

Офіцер радянської оперативної розвідки, який вивчав ці знімки, зауважив на деяких з них групу американських військовослужбовців, що порпалися в якомусь колодязі, розташованому біля дороги. Спочатку офіцер припустив, що вони прокладали кабель для організації зв'язку, однак запрошений на консультацію офіцер з п'ятого відділу категорично заявив, що американським військовим не потрібні канали комунікацій в цьому районі, а коли б такі роботи тут й велися, то про них обов'язково повідомили б агенти розвідувального центру округу. На думку офіцера п'ятого відділу, то, чим займалися американці, не було схоже на прокладку кабелю.

Фотографії негайно відправили в ГРУ, де було висунуто нове припущення: можливо, вже за мирного часу американці встановлювали протипіхотні міни в тих місцях, де під час війни можна було очікувати появи радянських диверсантів. Це припущення стривожило керівництво ГРУ. П'яте управління ГРУ негайно дало розпорядження всім іншим розвідувальним управлінням і центрам, які мали агентів в Західній Німеччині, звернути особливу увагу на дії невеликих груп американських військовослужбовців в околицях важливих об'єктів інфраструктури – мостів, дамб, залізничних станцій і транспортних вузлів. Одночасно Перше управління ГРУ відправило таке ж розпорядження всім резидентам ГРУ в Західній Німеччині.

Через місяць ГРУ мало вже тисячі фотографій, на яких було видно, як групи американських військових проводять якісь роботи в дивних колодязях, стінки шахт яких були зроблені з металу. Місця розташування всіх цих колодязів були нанесені на карту, проте це не дозволило зробити остаточний висновок про їхнє призначення, і тоді ГРУ провело спеціальну операцію, щоб отримати фотографії деяких колодязів великим планом з відстані не більше метра. Офіцери, які вивчали ці знімки, помітили, що стінки колодязів були не тонше від стінок добрячого сейфу, однак на їхніх люках були встановлені такі замки, яким позаздрив би будь-який банк. Це навело їх на думку, що в колодязях мають розміщуватися боєприпаси незвичайної конструкції.

Подальший аналіз показав, що шахти колодязів були дуже глибокими, а самі колодязі часто розташовувалися в тих районах, які перебували на напрямках запланованих ударів радянських військ по Західній Німеччині в разі війни, і це навело аналітиків на думку про те, що колодязі призначалися не для звичайних мін, а для спеціальних ядерних фугасів, і їхня мета полягала не в тому, щоб завдати шкоди радянським диверсійним підрозділам в місцях їхньої висадки, а зупинити (або принаймні затримати) наступаючі радянські війська в разі їхнього нападу на Західну Німеччину та інші країни Західної Європи, створивши на шляху їхнього наступу перепони, які важко подолати, і зону радіоактивного зараження. Незабаром одна з резидентур ГРУ в Західній Німеччині отримала документальне підтвердження цієї версії.

Можливість застосування противником підземних ядерних фугасів повністю зруйнувала всі радянські плани блискавичного захоплення країн Західної Європи. Генеральному штабу і Міністерству оборони довелося розробляти нові плани нападу, тактичні, оперативні та стратегічні, і шукати нові способи бойового застосування військ в умовах сильних руйнувань і сильного радіаційного зараження місцевості. Все це було зроблено своєчасно завдяки тому, що Генеральному штабу стала відома нова тактика НАТО.



Бійці розвідувальної роти окремого розвідувального батальйону дивізії Радянської Армії переправляються через ручай на тактичних навчаннях (1975 рік).



Бійці розвідувальної роти окремого розвідувального батальйону дивізії Радянської Армії на мотоциклі і БРДМ на навчаннях ведуть розвідку переднього краю оборони умовного противника (1970 рік).

Бойцы разведывательной роты отдельного разведывательного батальона дивизии Советской Армии на мотоциклах и БРДМ выдвигаются на разведку на учениях (1970 год).



Бійці розвідувальної роти окремого розвідувального батальйону дивізії Радянської Армії на мотоциклах і БРДМ висувуються на розвідку на навчаннях (1970 рік).



Загін бійців диверсійно-розвідувального підрозділу Тихоокеанського флоту ВМФ СРСР проходить урочистим маршем в День Військово-Морського Флоту (Владивосток 24 липня 1972 року).



Дезактивація і дегазація бойових машин (плаваючий танк ПТ-76 і БРДМ) розвідувальної роти окремого розвідувального батальйону дивізії Радянської Армії на навчаннях (1966 рік). Як показали навчання радянських військ на Тоцькому полігоні із застосуванням ядерної зброї 14 вересня 1954 року народження, радянське керівництво розробляло плани вторгнення в Західну Європу, що передбачали використання ядерної зброї для прориву оборони противника. Відповідно до цих планів розвідувальні підрозділи, рухаючись в авангарді наступаючих частин Радянської Армії, мали діяти в зонах радіоактивного зараження, тому дії щодо захисту від вражаючих факторів ядерного вибуху відпрацьовувалися в радянських розвідувальних частинах вельми серйозно.



Розвідувальний взвод на трьох БРДМ висувається на виконання бойового завдання на тактичних навчаннях (1965 рік).



Розвідгрупа на БРДМ форсує водну перешкоду на навчаннях (1962 рік).



Командир танкового взводу розвідувальної роти старший лейтенант Крилов передає карту з розвідувальною інформацією вертолітнику старшому лейтенанту Шевцову з борта плаваючого танка ПТ-76 (1960-і роки).



Командир разведывательной группы
отсылает донесение в штаб с разведчиками-
мотоциклистами (1967 год).

Командир розвідувальної групи відсилає донесення в штаб з розвідниками-мотоциклістами (1967 рік).



Командир розвідувального підрозділу лейтенант М.Топорков і радист сфрейтор Д.Овсянкін на тактичних навчаннях Сибірського військового округу (1976 рік).



Розвідники Приволзького військового округу в плавальних костюмах після подолання водної перешкоди (1957 рік).



Боец
разведывательной
роты поднимается
на борт вертолета
для передачи
донесения
в штаб
(1970 год).

Бісець розвідувальної роти піднімається на борт вертольота для передачі донесення в штаб (1970 рік).

Розділ 8. Стратегічна розвідка

I

На стратегічному рівні управління військами в Червоній Армії (і згодом в Радянській Армії) здійснювалося двома способами.

Перший: Верховний головнокомандувач і Генеральний штаб безпосередньо керують фронтами.

Другий спосіб: створюється Головне командування, яке підпорядковується Верховному головнокомандувачу і керує діями групи фронтів і флотів на певному стратегічному напрямку.

Приклад: 10 липня 1941 було створене Головне командування військ Північно-Західного напрямку. Головнокомандувачем Став Маршал Радянського Союзу К.Є.Ворошилов. У його підпорядкуванні знаходилися два фронти (Північний і Північно-Західний) і два флоти (Північний і Балтійський).

У той же день були створені ще два Головні командування – на Західному і Південно-Західному напрямках; кожне з них очолював Маршал Радянського Союзу.

Такий спосіб управління себе не виправдав. Через півтора місяці Головне командування Північно-Західного напрямку було розформоване, за ним було розформоване Головне командування Західного напрямку, а в травні 1942 року – і Головне командування Південно-Західного напрямку.

У 1945 році для розгрому Японії було створене Головне командування військ Далекого Сходу на чолі з Головнокомандувачем Маршалом Радянського Союзу О.М.Василевським. У його підпорядкуванні знаходилися три фронти, один флот і одна флотилія, що виконували єдину задачу і діяли на величезному віддаленні від Москви. В даному випадку створення Головного командування себе повністю виправдало. З невеликою перервою це Головне командування існувало до 1953 року. Через чверть століття воно було відновлене і існувало до самого розвалу Радянського Союзу.

У 1984 році були створені ще три Головні командування – на Західному, Південно-Західному і Південному напрямках.

Візьмемо як приклад Головне командування Західного напрямку. Штаб – у Легниці (Польща). Головнокомандувач – Маршал Радянського Союзу М.В.Огарков. Під його командуванням три групи військ (Західна, Північна і Центральна), два військових округи (Білоруський і Прикарпатський) і один флот (Балтійський). Теоретично – 5 танкових і 6 загальновійськових армій. Насправді навпаки – 6 танкових і 5 загальновійськових, тому що 28-я армія Білоруського військового округу тільки за назвою була загальновійськовою, а насправді – танковою. Всього в підпорядкуванні маршала Огаркова було 24 мотострілецьких і 26 танкових дивізій, не рахуючи повітряних армій і авіаційних дивізій, не рахуючи армій і флотів трьох союзних (вірніше – підкорених) європейських держав.

Отже, існувало два рівня стратегічного керівництва: Головні командування на стратегічних напрямках і Верховне головнокомандування.

Говорячи про стратегічну військову розвідку, я буду розглядати тільки найвищий її рівень, ГРУ ГШ, і ось чому. Ще товариш Сталін правильно вирішив не ускладнювати військовий механізм, тому Головнокомандувачі напрямків в усі часи мали відносно невеликі апарати управління. Зокрема, зі штабів Головних командувачів була знята відповідальність за добування розвідувальної інформації. Тобто нижчі штаби фронтів і флотів силами своїх розвідувальних управлінь добували і обробляли інформацію. Вищий Генеральний штаб силами ГРУ також видобував і обробляв інформацію, а перед штабами Головнокомандувачів завдання добування не ставилися, на них були покладені лише функції обробки і аналізу інформації. Все, що їм було потрібним для оцінки противника, вони отримували з розвідувальних управлінь фронтів і флотів і з ГРУ ГШ.

2

Генеральний штаб, як і штаб батальйону, полку, бригади, дивізії, корпусу, армії і фронту, виконує три основні функції: планує бойові дії, веде добування, збір і обробку відомостей про ворога, організовує взаємодію та зв'язок з усіма нижчими бойовими і забезпечуючими структурами. В Генеральному штабі цим займаються:

- Головне оперативне управління ГШ,
- Головне розвідувальне управління ГШ,
- Головне управління зв'язку ГШ.

На чолі кожного з цих Головних управлінь стоїть начальник, який одночасно є заступником начальника Генерального штабу. Крім цього, в Генеральному штабі є і інші Головні управління, однак розглядати їх ми не будемо. Замість цього постукаємо в сталеві ворота ГРУ ГШ

Структура ГРУ проста і зрозуміла. Розвідка подібна до ювелірної справи: порпаємося в багнюці, шукаємо дорогоцінне каміння, а знайшовши придатний камінчик, шліфуємо його, аби сяяв. Саме так інформацію про супостата потрібно спочатку добути, а потім обробити.

Тому всі підрозділи в структурі ГРУ за своїм призначенням ділилися на *добуваючі, обробні* і *допоміжні*, а у начальника ГРУ були два перших заступники: один – з добування, інший – з обробки. Офіційна назва посади першого: перший заступник начальника ГРУ. Без уточнень.

Офіційна назва посади другого: перший заступник начальника ГРУ – начальник Інформації¹.

Були у начальника ГРУ і інші заступники, які ранг перших заступників не мали: зам по політичній частині (замполіт), по кадрам, по фінансам, з інших питань. Особливе місце серед них займав заступник з безпеки, який робив ту ж роботу, що й замполіт, тільки працював своїми, нам не відомими методами і способами. Його робота була прихована щільною завісою державної таємниці: начебто і є такий заступник, а ніби й немає його. І структури, йому підлеглі, нам також бачити було не дано.

Забудемо поки про всіх замів, крім двох перших. Нас цікавлять тільки вони – зам з добування і зам по обробці.

3

У 1960-ті-1970-ті роки в складі ГРУ було 12 управлінь. Згодом номери управлінь та їх функції могли змінюватися, однак загальний розклад сил залишався незмінним: перша половина управлінь ГРУ займалася добуванням інформації², друга половина – її обробкою.

Першому заступнику начальника ГРУ підпорядковувалися шість добуваючих управлінь. П'ять з них (Перше, Друге, Третє, Четверте і П'яте) займалися агентурною розвідкою, при цьому чотири перших управління вели її з території ворожих і нейтральних держав, п'яте – з території Радянського Союзу і підлеглих йому держав.

Перше управління займалося агентурною розвідкою на території країн Західної Європи, крім Великобританії.

Друге управління вело агентурну розвідку в США, Великобританії, Канаді, Австралії та Новій Зеландії.

Третє управління – в країнах Азії.

Четверте управління – в країнах Африки і Латинської Америки.

Ці управління мали приблизно однакову структуру. До їхнього складу входили 4-5 напрямків, кожне з яких вело агентурну розвідку на території певних країн. Начальник управління керував роботою напрямків і однієї-двох нелегальних резидентур, які не підпорядковувалися напрямкам. Начальнику кожного напрямку, в свою чергу, підпорядковувалися 5-7 дипломатичних і 1-2 нелегальні резидентури.

Напрямки добуваючих управлінь складалися з 4-6 дільниць, кожна з яких займалася розвідкою в певній країні, а також координувала і контролювала поточну роботу резидентури ГРУ (або двох і більше резидентур) в цій країні. Слід особливо відзначити: хоча кожне управління вело добування розвідувальної інформації і матеріалів на виділеній йому території, воно здобувало інформацію про весь світ, в тому числі й про те, що відбувалося за межами території роботи управління.

У кожному з цих управлінь працювали приблизно 600 офіцерів; 300 з них знаходилися в Москві (в основному це були ті люди, які вже працювали у відповідних країнах або готувалися виїхати туди у відрядження) і 300 за кордоном.

П'яте управління контролювало роботу оперативної розвідки, тобто розвідувальних управлінь і відділів чотирьох груп військ, шістнадцяти військових округів і всіх загальновійськових, танкових і повітряних армій.)

¹ Підрозділи ГРУ, що обробляли розвідувальні матеріали, називалися інформаційною службою або, найчастіше, просто Інформацією. Детальніше про це мова піде нижче. – *Прим. автора.*

² Інформацією (розвідувальною інформацією) часто для спрощення називали будь-які розвідувальні матеріали, які, суворо кажучи, ділилися на три категорії – власне інформацію (тобто повідомлення агентів або добуваючих офіцерів), документи (серед них карти, схеми, креслення, технічні описи і т. ін.) та зразки (зброя або військова техніка, їхні вузли та деталі, обладнання і т.п.). У цій книзі в залежності від контексту розповіді мова може йти про інформацію і у вузькому, і в широкому розумінні слова. – *Прим, автора.*

Шосте управління займалося радіо- і радіотехнічною розвідкою. Його офіцери працювали в резидентурах під прикриттям в столицях іноземних держав, перехоплюючи і розшифровуючи повідомлення в державних і військових мережах комунікацій. Крім того, на території СРСР і країн Варшавського договору розташовувалися безліч частин радіо- і радіотехнічної розвідки, які також входили до складу Шостого управління. Це управління до того ж керувало радіо- і радіотехнічною розвідкою військових округів, груп військ і флотів (п'ять відділи відповідних штабів), які, в свою чергу, мали власні частини, спеціальні кораблі, літаки і вертольоти для ведення такої розвідки. Відділи радіо- і радіотехнічної розвідки кожного військового округу, групи військ чи флоту контролювали роботу п'ятих груп армій і флотилій, а ті контролювали такі ж підрозділи в дивізіях, і так далі. Всі відомості, отримані від цих органів тактичної і оперативної радіо- і радіотехнічної розвідки збиралися в Шостому управлінні і там аналізувалися.

Крім того, в ГРУ були чотири самостійних добуваючих напрямки, які також безпосередньо підпорядковувалися першому заступнику начальника ГРУ.

Перший напрямок займався агентурною розвідкою в Москві і Московській області. Офіцери Першого напрямку працювали під прикриттям у всіх найбільших радянських державних установах (в тому числі в Міністерстві закордонних справ, Міністерстві зовнішньої торгівлі, Аерофлоті, Академії наук і так далі) і вербували іноземних дипломатів, членів іноземних делегацій, представників іноземних компаній і т.п. Детальніше про Перший напрямок ми поговоримо в одному з наступних розділів.

Другий напрямок займався агентурною розвідкою в Західному Берліні.

Третій напрямок займався підтримкою національно-визвольних рухів, контактами з терористичними організаціями, які використовувалися в наших інтересах, і вербуванням агентів в цих структурах.

Четвертий напрямок займався агентурною розвідкою проти різних країн, включаючи США, з території Куби. Він тісно взаємодіяв з розвідувальними службами Республіки Куба та в деякому сенсі дублював роботу Другого управління ГРУ.

Слід зазначити, ГРУ дотримувалося інших принципів в управлінні своїми нелегальними агентурними мережами, ніж КДБ. У ГРУ не було окремого структурного підрозділу, який координував би роботу всіх нелегалів – керівництво ГРУ вважало, що в цьому не було необхідності. Начальник кожного управління та начальники деяких напрямків керували власними нелегалами. Вони управляли одночасно і нелегалами, і резидентурами під прикриттям на території групи країн або й цілого континенту, і в будь-який момент могли використовувати нелегалів для таємної перевірки роботи резидентур ГРУ. Перший заступник начальника ГРУ також мав власних нелегалів і керував їхньою роботою. Природно, він займався тільки найціннішими нелегалами і міг використовувати їх для негласної перевірки будь-яких резидентур ГРУ, а також нелегалів, які працювали під керівництвом начальників напрямків і управлінь. І, нарешті, найважливіші нелегали працювали під керівництвом самого начальника ГРУ.

4

Підрозділи ГРУ, які обробляли розвідувальні матеріали та інформацію, називалися інформаційною службою або, найчастіше, просто «Інформацією». Вони підпорядковувалися першому заступнику начальника ГРУ – начальнику Інформації. До них належали:

- Командний пункт.
- П'ять управлінь, які називали обробними (іноді – інформаційними) – Сьоме, Восьме, Дев'яте, Десяте і Одинадцяте.
- Інститут інформації.
- Інформаційна Служба Розвідки Флоту.
- Відділи обробки розвідувальної інформації (четверті відділи) розвідувальних управлінь штабів військових округів і груп військ.

Командний пункт, який входив до складу органів обробки інформації, не слід плутати з іншими командними пунктами, які могли існувати в ГРУ для управління роботою інших підрозділів цієї організації або організацією в цілому. Тут цілодобово велася сортування і переробка термінової і важливої інформації, що надійшла з резидентур під прикриттям, від нелегалів, агентурних груп і аге-

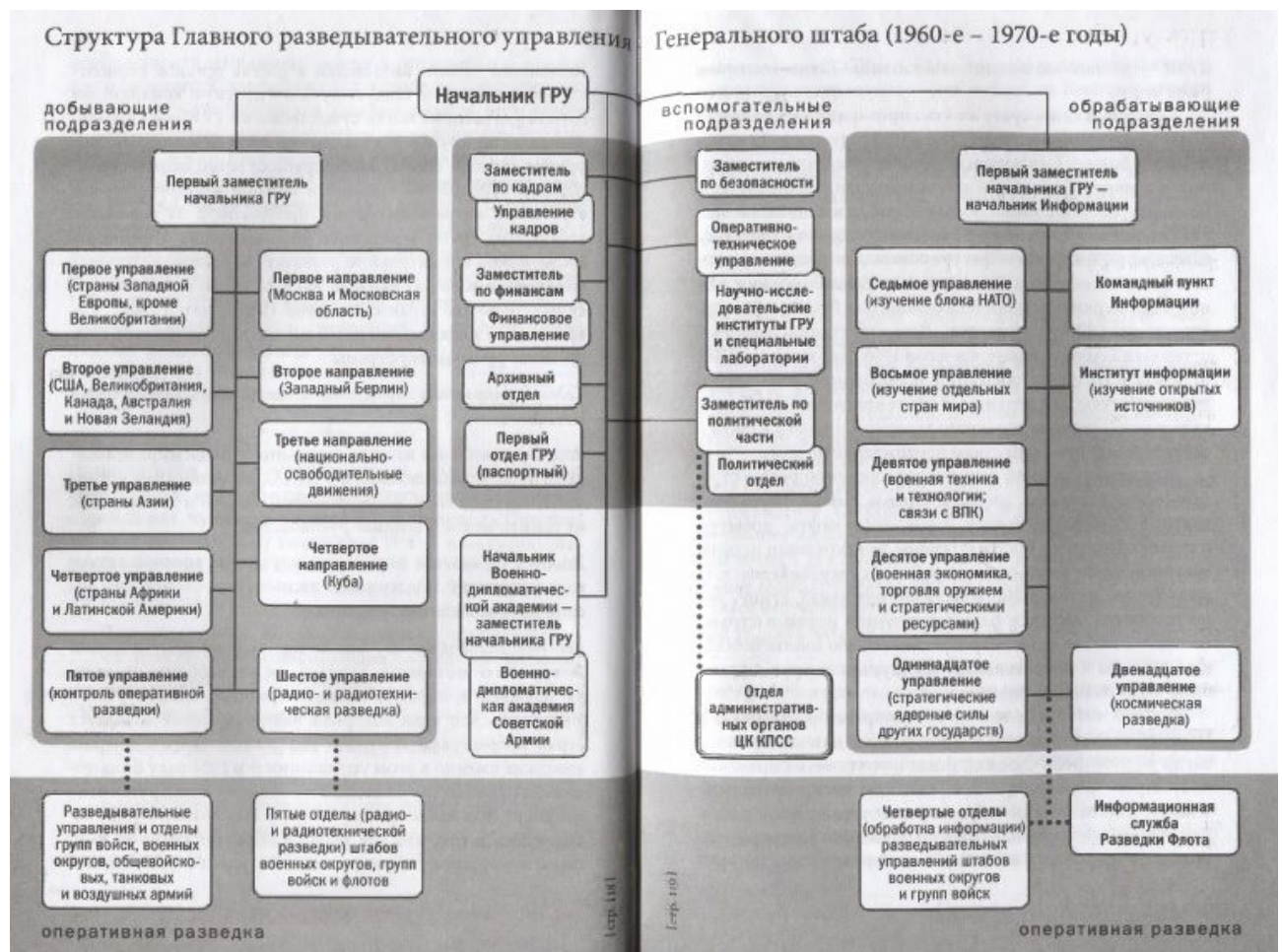
нтів, які діяли окремо, від космічної та електронної розвідки, з розвідувальних управлінь військових округів, флотів, груп військ і від військових розвідок країн-сателітів Радянського Союзу. Найважливіша інформація доповідалася керівництву ГРУ і вищому керівництву країни.

Сьоме управління вивчало всі аспекти діяльності блоку НАТО.

Восьме управління вивчало окремі країни світу незалежно від їх приналежності до НАТО, їхні механізми управління державою, збройними силами і економікою, їхнє політичне і військове керівництво.

Дев'яте управління займалося вивченням військової техніки і технологій, підтримуючи тісні зв'язки з радянським військово-промисловим комплексом.

Десяте управління вивчало військову економіку в цілому. У коло його інтересів входила міжнародна торгівля зброєю і стратегічними природними ресурсами. Цікаво, що ідея контролю над економікою західних країн за допомогою контролю над ринком нафти вперше виникла саме в цьому управлінні і в 1954 році була повідомлена керівництву Радянського Союзу; у вузьких колах цей документ був відомий як «паровозна доповідь». Ідея полягала в тому, що для перемоги над супостатом немає потреби намагатися зупинити локомотив капіталістичної економіки – досить позбавити його палива. Таким паливом була нафта.



Структура Головного розвідувального управління Генерального штабу (1960-і – 1970-і роки)

Радянський Союз одразу ж почав робити спроби втілити цю ідею в життя. Уже в 1955 році між Єгиптом і Чехословаччиною був підписаний договір про поставку озброєння і військової техніки, включаючи реактивні винищувачі, бомбардувальники, танки, бойові кораблі і підводні човни. Зрозуміло, договір був укладений з подачі Радянського Союзу, який не хотів фігурувати в цій угоді в якості однієї зі сторін, а все озброєння було радянським. Одночасно різко погіршилися відносини Єгипту з Великобританією, США та Ізраїлем. Великобританія перестала продавати Єгипту зброю, а в липні

1956 р роки разом з США відмовилася від своїх обіцянок профінансувати будівництво Асуанської греблі. У відповідь уряд Єгипту несподівано заявив про націоналізацію Суецького каналу і заборонив ізраїльським судам проходження по ньому.

У той час Суецький канал грав ключову роль в стратегічних поставках нафти в країни Заходу. Через цей канал до Західної Європи перевозили нафту, видобуту в країнах Близького Сходу, причому для перевезень використовувалися малотоннажні танкери – супертанкерів в ті часи ще не було. Націоналізуючи канал, Єгипет міг регулювати поставки близькосхідної нафти в країни Заходу і в будь-який момент припинити їх, бо ганяти невеликі танкери альтернативним маршрутом навколо Африки було тоді повним божевіллям.

В кінці жовтня 1956 року Великобританія, Франція і Ізраїль завдали удару по Єгипту, розгромили його армію і взяли під контроль Суецький канал і майже весь Синайський півострів. Радянський Союз, позицію якого підтримували багато країн світу, погрожував агресорам найрішучішими заходами, аж до нанесення ракетних ударів по їхній території, що неминуче призвело б до ядерної війни між СРСР і США. Це змусило Великобританію і Францію вивести свої війська з Єгипту в грудні 1956 року.

Одинадцятьте управління вивчало стратегічні ядерні сили держав, які володіли ядерною зброєю або займалися її розробкою, і відстежував всі їхні дії.

Дванадцятьте управління займалося космічної розвідкою і стояло окремо; в його функції входили і добування, і обробка інформації.

Величезний **Інститут інформації ГРУ** працював незалежно від обробних управлінь. Він знаходився в прямому підпорядкуванні начальника Інформації і розташовувався поза межами штаб-квартири ГРУ. На відміну від обробних управлінь, які займалися аналізом секретних матеріалів, отриманих агентурною, електронною та космічною розвідкою, Інститут інформації вивчав відкриті джерела: пресу, відкриті друковані видання, радіо і телебачення. Вільна преса та засоби масової інформації західних країн були справжньою скарбницею знань для радянської військової розвідки. Однак, в силу такої специфіки роботи Інституту, служба там вважалася неprestижною, і офіцери ГРУ сприймали переведення туди як покарання, заслання або й вигнання.

Діяльність кожного обробного управління багато в чому дублювала діяльність інших обробних управлінь. Такий підхід дозволяв уникати односторонніх висновків і суб'єктивної оцінки будь-яких матеріалів. Управління (а також напрямки та інформаційні групи, що входили до їхнього складу) розглядали кожну проблему зі своєї точки зору, висловлюючи свою думку з кожного питання чи по окремим його аспектам. Комплексна оцінка вироблялася начальником інформації за допомогою кращих експертів і офіцерів командного пункту. Чисельні матеріали, які надійшли з добуваючих органів ГРУ, аналізувалися декількома або навіть всіма обробними управліннями одночасно. Припустимо, наприклад, що добуваючий офіцер, який працював в одній з резидентур під прикриттям, на черговий особистій зустрічі з агентом отримав від нього коротке усне повідомлення про початок розробки в США нового реактивного винищувача ще до того, як про це було офіційно оголошено. негайно після зустрічі з агентом цей офіцер посилав до Москви на командний пункт ГРУ шифровку з цією інформацією, сформульованою в одному короткому реченні. Командний пункт ще не отримував ніяких повідомлень про це з інших джерел і не мав у своєму розпорядженні ніяких матеріалів, які б підтверджували це повідомлення. Таке повідомлення могли внести в розвідувальне зведення в розділ «Неперевірені і непідтверджені повідомлення».

Наступного ранку це повідомлення у розвідувальному зведенні прочитають всі члени Політбюро і все вище військове командування Радянського Союзу. У той же самий час його отримають і почнуть вивчати всі обробні управління. Офіцери Сьомого управління, намагаючись поставити себе на місце керівництва НАТО, постараться проаналізувати, яку цінність міг би представляти цей винищувач для НАТО в даний час і в майбутньому, наскільки ймовірним є те, що він буде прийнятий на озброєння, які країни НАТО могли б закупити ці літаки і як це вплине на баланс сил в Європі і світі. Кілька офіцерів Сьомого управління негайно звернуться до архівів в пошуках інформації про те, що говорили керівники НАТО про розвиток військової авіації в останні роки. Одночасно Восьме управління, яке вивчало окремі країни, включаючи США, почне з'ясовувати, хто саме стояв за рішенням про початок розробки нового винищувача, які сили всередині країни можуть виступати проти такого рішення, які авіабудівні корпорації можуть взяти участь в боротьбі за контракт на розробку і створення цього літака і які шанси кожної з них. Дев'яте управління на основі аналізу останніх досягнень

США в галузі моторобудування, літакобудування, авіаційної електроніки та інших суміжних областях, спрогнозує основні тактико-технічні характеристики літака. Десяте управління, вивчивши військові контракти останніх років, бюджети на закупівлю військової техніки та фінансову звітність авіабудівних корпорацій, зможе з високою ймовірністю передбачити, які саме організації будуть залучені до цього проекту і в якій мірі. Одинадцять управління вивчить можливість використання нового літака в якості носія ядерної зброї і може дати висновок про це, навіть не маючи докладної інформації про новий літак, тільки на підставі аналізу існуючого парку носіїв ядерної зброї, планів їхньої заміни, поточної кількості ядерних боєприпасів і планів їхнього застосування, Інститут інформації проаналізує всі недавні публікації у відкритій пресі і повідомлення в засобах масової інформації, які можуть стосуватися цього повідомлення, і відправить на командний пункт свою довідку з цього питання. Всі резидентури, нелегали, агентурні групи, окремо діючі агенти і розвідувальні управління військових округів, флотів і груп армій отримають накази посилити активність по добуванню інформації з цього питання. Такі ж розпорядження будуть віддані розвідкам країн Варшавського договору. До вечора всі звіти з цього питання з обробних органів ГРУ надійдуть на командний пункт, де будуть зведені воедино і опубліковані в новому розвідувальному зведенні серед сотень інших повідомлень.

ГРУ приділяло велику увагу навчанню офіцерів обробних управлінь. Крім офіцерів розвідки, тут працювали кращі фахівці в різних областях науки і техніки. ГРУ мало право залучити до своєї роботи будь-якого радянського фахівця з космічних досліджень або ядерної фізики, мікробіології або обчислювальної техніки, стратегічному плануванню або міжнародним відносинам. Таке право було надане ГРУ Центральним Комітетом, який вважав, що Радянський Союз мусить найперше знати про найбільш передові досягнення науки і техніки в США, Японії, Великобританії, Франції і ФРН, і тільки потім працювати над власними.

Обробні управління ГРУ мали в своєму розпорядженні найсучаснішу електронно-обчислювальну техніку американського виробництва. Керівництво радянської військової розвідки вважало, що обробні органи ГРУ за технічним оснащенням значно перевершували аналогічні підрозділи ЦРУ. Тим не менш, деякі західні фахівці вважали, що служби обробки інформації ГРУ працювали недостатньо ефективно. Цей висновок ґрунтувався на двох фактах. По-перше, в 1941 році Розвідувальне управління Генерального штабу Червоної Армії мало всю інформацію про підготовку вторгнення Німеччини, проте не змогло правильно її оцінити і передбачити напад; по-друге, велику кількість розвідувальних матеріалів доповідали вищому керівництву в сирому, необробленому вигляді. Ці факти не можна заперечувати, однак слід зауважити, що з того часу в радянській військовій розвідці відбулися значні зміни. Крім того, коли обробка інформації в ГРУ велася недостатньо ефективно, причина цього крилася в самій системі управління радянською державою. Начальник Розвідувального управління Червоної Армії Пилип Іванович Голіков мав докладні плани підготовки німецького вторгнення, однак Сталін з різних причин не хотів вірити в цю можливість¹.

Цілком ймовірно, що деякі керівники радянської військової розвідки потурали бажанням Сталіна і подавали йому інформацію, яка відповідала точці зору вождя, і притримували інформацію, яка їй суперечила. Це було цілком зрозумілим, коли взяти до уваги той факт, що за 17 років, в період з 1935 по 1952 рік у СРСР керівники військової розвідки змінювалися 13 разів, а під час так званої Великої чистки Сталін двічі знищував практично весь керівний склад Розвідувального управління Червоної Армії від начальника ГРУ і до самих низів.

Вже після смерті Сталіна, в 1956-1957 роках, черговий новий начальник Головного розвідувального управління генерал-полковник Сергій Матвійович Штеменко знайшов вихід з подібних ситуацій. Він розпорядився включати в кожне розвідувальне зведення важливі сирі повідомлення, не перевірені ГРУ і не підтверджені іншими джерелами. Тим самим ГРУ давало керманічам країни зрозуміти: ця агентурна інформація ще не вивчалася обробними органами і була лише думкою певного агента або добуваючого офіцера. Висновок самого ГРУ з цього приводу публікувався через двадцять чотири години в наступному випуску зведення. (Це геніальне рішення негайно почав використовувати КДБ, який таким же робом почав публікувати в своїх зведеннях сирі інформацію і давати свій висновок на неї лише наступного дня.)

У тоталітарній державі людина, яка стояла на будь-якому рівні державного апарату, повністю залежала від того, хто стояв над ним на наступному рівні піраміди влади, і не було органу, який захищав би підлеглих (а з ними і всю державу) від примх начальників. Це була одна з характерних

¹ Детальніше про це читайте в новому виданні книги Віктора Суворова «Криголам. Хто розпочав Другу світову війну» (К: Гамазин, 2015, серія «Нетабачна історія». Розділ 48. Чому Сталін не розстріляв генерал-лейтенанта Голікова С. 530.) – *Прим. пер.*

рис радянської моделі управління; саме тому керівництво радянської розвідки було змушене вдатися до таких хитрощів. Ця виверт багато десятиліть служив громовідводом: начальник ГРУ приховував свою думку і завжди вставав на ту позицію, яку в даний момент займали вожді партії і держави, і в той же час мав можливість представити вождям найбільш об'єктивну інформацію з усіх актуальних питань, перекладаючи відповідальність за неї на своїх підлеглих. Зарубіжні добуваючі органи ГРУ, віддалені від Москви на тисячі кілометрів, не могли знати, якої точки зору дотримувалося керівництво країни в кожен конкретний момент, і тому їм лишалося тільки давати об'єктивний матеріал, який можна буде відразу доповісти вищому командуванню. Тільки таким способом керівництво радянської військової розвідки могло зробити деякий вплив на впертих вождів країни, які не бажали прислухатися до будь-якої думки, яка суперечила їхній власній.

Однак тоталітарна система правління невблаганно руйнувала всі інститути суспільства, включаючи військову розвідку. Ніхто не мав права заперечити чи суперечити верховній владі. Так було при Леніні і Сталіні, Хрущові і Брежнєві. Коли Верховний головнокомандувач мав помилкову точку зору, ніяка розвідка не переконає його – вона просто не посміє це-зробити. Їй не допоможе ні першокласна американська електроніка, ні найкращі фахівці. Це не вина розвідки, це біда системи. Коли Верховний головнокомандувач помилявся і уперто тримався своїх помилкових думок, і розвідка не мала ніякої можливості вплинути на нього, вона ставала непотрібним інструментом.

Однак так бувало не завжди. Коли точки зору вождя і його розвідки збігалися, ефективність роботи останньої різко зростала. У таких випадках тоталітарна система ставала не гальмом, а прискорювачем. Диктатор не дбав про дотримання моральних норм і збереження моральних засад. Він жодним чином не відповідав перед суспільством за свої дії. Він не боявся ні заперечень соратників, ні їхнього опору, тому що легко придушував і те, і інше. Він міг забезпечити розвідку будь-якими фінансовими ресурсами, навіть коли все населення країни голодувало. Саме в такий час, коли погляди вождя і розвідки збігалися, ГРУ проводило свої найбільш блискучі операції, а його обробні органи в цих випадках завжди виявлялися на висоті.

Наведу один приклад. Під час Другої світової війни офіцери Десятого управління ГРУ (військова економіка і торгівля стратегічними природними ресурсами), вивчаючи американський ринок дорогоцінних металів, були дуже здивовані тим, що казначейство США виділило на наукові дослідження близько 40 тонн срібла. Ніколи раніше ні в Сполучених Штатах, ні в жодній іншій країні світу на наукові дослідження не витрачали таку силу-силенну цього дорогоцінного металу. Йшла війна, і аналітики ГРУ обґрунтовано припустили, що ці дослідження мусять виконуватися в інтересах оборони. Обробні управління ГРУ проаналізували всі відомі їм напрямки перспективних військових розробок і досліджень, однак жодне з них не вимагало такої кількості срібла. Тоді ГРУ припустило, що срібло потрібне для наукових досліджень в якійсь новій області, пов'язаній з розробкою зброї абсолютно нового типу. На вивчення цього дивного явища були кинуті сили всіх обробних управлінь. Подальший аналіз показав, що в США припинилася публікація будь-яких наукових робіт, які стосуються ядерної фізики, і в той же самий час всі фізики-ядерники, що втекли до цієї країни з окупованої Європи, без сліду зникли з поля зору широкої публіки і засобів масової інформації. Через тиждень ГРУ представило Сталіну докладну доповідь про розробку в США ядерної зброї¹. Ця доповідь цілком і повністю ґрунтувалася на одному незвичайному і неперевіреному фактові, проте його зміст не залишав жодних сумнівів у правильності зроблених висновків. Сталін був захоплений роботою аналітиків військової розвідки; інше добре відоме.

5

Всі підрозділи ГРУ, не пов'язані безпосередньо з добуванням або обробкою інформації, належали до допоміжних. Багато з них також мали статус управлінь, та, на відміну від добуваючих і обробних управлінь, не мали порядкового номера, а носили назву за родом своєї діяльності. Наведу найважливіші з них.

Політичний відділ. Завданням цього відділу був нагляд за ідеологічною підготовкою офіцерів ГРУ і їхнім моральним станом: чи регулярно читають заповіді товариша Леніна, чи вірять в неминучу перемогу комунізму у світовому масштабі, чи не зловживають алкогольними напоями та

¹ Після відкриття в 1934 році штучної радіоактивності Енріко Фермі провів серію експериментів по опроміненню («бомбардуванні») різних нерадіоактивних елементів нейтронами. Він з'ясував, що найвищої радіоактивності в результаті такої бомбардування набувало срібло, а період напіврозпаду ізотопу, який утворюється при цьому, не перевищував 2 хвилин. Саме тому срібло стало ключовим робочим матеріалом в подальших дослідженнях ядерних реакцій. – Прим. ред.

іншими шкідливими речовинами, чи не ходять по бабам, чи не скачуть їхні дружини в гречку. Начальник відділу мав ранг заступника начальника ГРУ. На відміну від інших політичних відділів в частинах Радянської Армії він складався не з партійних працівників, а з професійних офіцерів ГРУ. Крім того, всі політичні відділи і управління Радянської Армії підкорялися начальнику Головного політичного управління Радянської Армії, а політичний відділ ГРУ був підпорядкований безпосередньо відділу адміністративних органів Центрального Комітету КПРС. Політичний відділ ГРУ мав величезний вплив в межах Радянського Союзу, особливо на прийняття кадрових рішень, проте не мав права втручатися в розвідувальну роботу в резидентурах ГРУ – партійних зборів в резидентурах не було, а за ідеологічну підготовку офіцерів резидентур відповідали самі резиденти.

Управління кадрів. Безпосередньо підпорядковувалося начальнику ГРУ, глава управління мав ранг заступника начальника ГРУ по кадрам.

Оперативно-технічне управління займалося розробкою і виробництвом різного розвідувального обладнання, апаратури і допоміжних матеріалів (обладнання для тайнопису і мікрофотографії, контейнери-схованки, спеціальна апаратура для радіозв'язку, пристрої для прихованого спостереження, спеціальне озброєння, отрути тощо) і мало в своєму підпорядкуванні кілька науково-дослідних інститутів і спеціальних лабораторій.

Фінансове управління.

Перший відділ ГРУ (паспортний) вивчав порядок отримання і оформлення паспортів в усіх країнах світу і мав величезну колекцію паспортів, посвідчень особи, водійських прав, військових документів, перепусток, посвідчень, залізничних, повітряних і морських квитків. Тут зберігалися дані про багато тисяч прикордонних, митних та поліцейських постів. Відділ знав, які саме документи потрібно було пред'явити в будь-якому контрольному пункті світу, що там могли запитати, які печатки і штампи мають стояти в паспорті або іншому документі. Тут зберігалися чисті бланки паспортів, посвідчень особи, водійських прав, дипломів та інших документів з усього світу; протягом декількох годин співробітники відділу могли виготовити підроблений паспорт або будь-який інший документ для будь-якої країни у відповідності з останніми змінами в місцевому законодавстві. Щороку офіцери ГРУ скуповували у всіх країнах світу чорнило, папір, бланки, конверти, скріпи та інші канцелярські товари та приладдя та відправляли до цього відділу. Коли потрібно було підробити, наприклад, заповіт 1955 року, співробітники відділу брали папір або гербовий бланк 1955 року і вписували в нього текст пір'яний ручкою 1955 року, заправленою чорнилом 1955 року. Важливо було точно відтворити найдрібніші деталі документа – наприклад, матеріал скріп. Відомо, що під час війни з Німеччиною радянські контррозвідники моментально обчислювали німецьких шпигунів і диверсантів по скріпах на підроблених військових або партійних квитках: скріпи радянських документів швидко іржавіли, а на німецьких підробках вони були зроблені з якісної сталі і виглядали як новенькі. ГРУ не могло дозволити собі таких помилок.

Архівний відділ. В його підвалах зберігалися особові справи офіцерів і агентів ГРУ, в тому числі нелегалів, звіти про операції, а також досьє на іноземних громадян, які потрапляли в поле зору ГРУ (державні діячі та службовці державних організацій, воєначальники, конструктори військової техніки, представники злочинного світу і так далі). Деякі з цих досьє читалися як захоплюючі романи.

6

Невід'ємною частиною ГРУ була Військово-дипломатична академія Радянської Армії (на жаргоні військових розвідників – «Консерваторія»). Начальник академії обіймав посаду заступника начальника ГРУ.

На Першому і Другому факультетах академії готували фахівців для центрального апарату ГРУ. Вважалося, що Перший факультет готував офіцерів стратегічної агентурної розвідки для роботи під цивільним прикриттям, а Другий – для роботи під військово-дипломатичним прикриттям (про прикриття мова піде в наступних розділах). Однак і ті, й інші були офіцерами ГРУ і виконували однакові завдання, використовуючи одні й ті ж методи, тому й програми навчання слухачів обох факультетів були практично ідентичними. Після завершення навчання слухачів кожного факультету могли направити на роботу під будь-яким прикриттям, яке виявиться найбільш прийнятним на той момент. Поділ на Перший і Другий факультети в значній мірі був штучним і мав на меті заплутати

західні розвідувальні служби, створити видимість того, що радянські військові аташе відрізняються від інших офіцерів ГРУ і не замішані в шпигунстві, розділити слухачів з міркувань безпеки (перебіжчик не знатиме всіх своїх товаришів по академії, а тільки невелику частину з них¹), спростити контроль над окремими слухачами. І, нарешті, оскільки академія називалася Військово-дипломатичною, слід було задля пристойності мати в її складі хоча б один факультет, профіль підготовки на якому, нехай навіть тільки декларативно, відповідав би назві академії і не асоціювався зі шпигунством.

Третій факультет академії готував офіцерів оперативної агентурної розвідки. Більшість слухачів перших двох факультетів відчували свою перевагу над тими, хто вчився на третьому: офіцери, які закінчили Перший і Другий факультети, виїжджали за кордон поза межами Східного блоку, а ті, хто вчився на Третьому факультеті, лишалися вербувати агентів на території СРСР або ж, в кращому випадку, в одній з країн Варшавського договору. Проте доля була непередбачуваною і жорстокою: кількох гірших слухачів перших двох факультетів (зазвичай це були найбільш самовпевнені і зарозумілі офіцери) після закінчення академії призначали в оперативну агентурну розвідку, а на їхні місця в стратегічну розвідку брали кращих слухачів Третього факультету.

Четвертий факультет, як і Перший, не розташовувався в будівлях самої академії. На цьому факультеті навчали іноземців, готуючи їх до роботи у військових розвідках дружніх країн.

Для кожного із слухачів академії розроблялася спеціальна легенда прикриття. Багато з них протягом першого року могли вчитися в якій-небудь звичайній військовій академії – наприклад, у Військовій академії бронетанкових військ або Військової артилерійської академії, – і вже потім тричотири роки проходили підготовку у Військово-дипломатичній академії. Після завершення навчання ці слухачі отримували диплом не Військово-дипломатичної, а, відповідно, бронетанкової чи артилерійської академії.

¹ Цікаво відзначити, що відразу після вступу до академії мені та іншим слухачам строго заборонили вести не тільки фотозйомку на її території і на території навчальних точок (ця вимога була цілком очевидною і прямо випливала із заходів з охорони державної таємниці на режимних об'єктах), а й будь-яку фотозйомку слухачів академії, крім самого себе, навіть поза школою, вдома або на відпочинку. – *Прим, автора.*

Розділ 9. Cherchez la femme¹. Жінки в радянській військовій розвідці**1**

Стародавні римляни вважали: коли бажаєш розібратися в якійсь темній справі, то перш за все спробуй знайти в ньому жінку і постарайся зрозуміти її роль у всьому, що трапилося. Тоді багато що проясниться.

Цю мудрість зберегли для людства і донесли до наших часів французи, чії предки, галли, були підкорені римлянами в I-II столітті до нашої ери. Французи, наскільки мені відомо, в жінках тямлять. Давньоримська мудрість у французів звучить гранично категорично: шукай жінку! Без уточнень, навіщо її необхідно шукати.

Коли вже ми з вами вирішили розібратися в такій темній справі, як військова розвідка, від з'ясування ролі жінок нам не ухилитися.

За мирного часу на тактичному рівні жінок мало. На оперативному рівні вони є в гідній згадки кількості.

У агентурному добуванні на стратегічному рівні їх рівно половина. Прекрасна половина.

2

Тактична розвідка – це розвідувальні роти мотострілецьких і танкових полків, розвідувальні батальйони мотострілецьких і танкових дивізій, розвідувальні підрозділи в складі артилерійських частин і з'єднань, в інженерних, хімічних та інших частинах. У своїй більшості ці взводи, роти, батальйони діють на колісних і гусеничних бойових машинах на передньому краї чи в безпосередній близькості від нього, а то і в тилу ворога. Справа ця дуже навіть не жіноча. Тому за мирного часу в тактичній розвідці жінок майже немає, хіба що в ротах радіорозвідки розвідувальних батальйонів. Для роботи в радіоперехопленні – нехай чоловіки пробачать на слові – жінки придатні краще за чоловіків, бо більш уважні, більш дисципліновані і старанні, легше засвоюють іноземні мови.

У воєнний час в тактичній розвідці жінок було багато. Перш за все – в партизанських загонах і диверсійних групах. На війні жінки воювали і в складі танкових екіпажів, і в снайперських командах, літали у ворожий тил на бомбардувальниках і літаках-розвідниках. Жінок залучали для ведення розвідки як на постійній основі, тобто з зарахуванням в армію і присвоєнням військових звань, так і на основі неформальній: а сходи-но, Варю, за околицю, подивись, чи немає там німців.

3

В оперативній розвідці, тобто на рівні загальновійськової, повітряної чи танкової армії, військового округу, групи військ або флоту, жінки служили і за мирного часу. Це перш за все спортсменки, які виступали за спортивний клуб ЦСКА: самбістки, лижниці, стрільці. За мирного часу вони захищали спортивну честь свого округу або флоту, у воєнний час мали різати глотки сплячим ворогам, бо деяких з них ще за мирного часу вербували до підрозділів спеціального призначення.

За мирного часу жіночих розвідувально-диверсійних підрозділів нібито не було, однак при оголошенні мобілізації вони б дуже швидко з'явилися.

Окрім дівчаток-горлорізів оперативній розвідці потрібні дівчата в агентурне добування і в обробку. Живе, наприклад, дівчинка у військовому гарнізоні. У школі вчиться. А начальник розвідки дивізії (начальникам розвідки полків такі справи не довіряли) має з розвідувального управління штабу військового округу, групи військ або флоту наказ негласно відібрати кількох кандидаток. Для чого, знати йому ні до чого. Вимоги: з хорошої офіцерської родини, міцне здоров'я, гарний розумовий і фізичний розвиток. Найголовніше – відсутність компрометуючих зв'язків.

На таких кандидаток заводили грифовані особисті справи. І уважно за ними спостерігали. Лиш тільки з'являлося відхилення від принципів морального кодексу будівника комунізму, справа закривалася і спостереження припинялося.

Дівчата, які пройшли цей негласний відбір (самі про те не підозрюючи) закінчували школу і їхали поступати до вищих навчальних закладів, успішно складали вступні іспити і проходили конкурс на вступ до вузу. І тут з'являвся сивочолий дядько в сірому костюмі, показував червону книжечку із золотою зіркою, запрошував на розмову.

Зміст бесіди було таким: вища освіта від тебе, донечко, нікуди не втече. Іспити ти здала, вищу освіту ми тобі забезпечимо. А попередньо пропонуємо роботу. Яку? Цікаву. В Радянській Армії. У великому штабі.

4

¹ Шукайте жінку (франц.)

У штабах загальновійськових і танкових армій, військових округів і груп військ жінки становили до 15 відсотків особового складу. Основна робота для них – вузол зв'язку, секретна бібліотека, канцелярія.

І через вузол зв'язку, і через секретну бібліотеку, і тим більше через канцелярію, де готувалися накази командувача і начальника штабу, проходили таємні і цілком таємні відомості. Тому відбір на таку роботу був суворим. Жінки після безлічі перевірок отримували дуже високий допуск, до першого (найвищого) включно. Контроль над ними був вельми суворим. І ось серед них розвідувальні відділи та управління штабів вибирали і готували розвідувальний і диверсійний резерв на випадок війни.

Підготовка маскувалася. Найпростіше маскування – найнадійніше. Створюється спортивна секція або туристична група. Вдень дівчина працювала на вузлі зв'язку чи в топографічному відділі, а вечорами і у вихідні дні під керівництвом досвідченого інструктора відпрацьовувала навички виживання в лісі і в горах, під час відпусток ходила в далекі походи. Щоб в поході дівчинку не образили хулігани, її навчали прийомам рукопашного бою, а щоб в лісі її не з'їли вовки – викладали основи володіння зброєю, холодною та вогнепальною.

Для сторонніх – а сторонніми в подібних випадках були всі, включно з офіцерами штабу, які безпосередньо з розвідкою не пов'язані, – туристична група виглядала досить мирно: відпочинок на природі з піснями під гітару біля вогнища.

Залучали дівчаток тільки на добровільній основі, готували індивідуально або зовсім невеликими групами.

З боку здавалося, що дівчина просто любить подорожувати, насправді ж вона опановувала суміжну професію, за яку платили чималі гроші. Згодом ця суміжна професія могла перетворитися в основну, і тоді основна робота ставала лише прикриттям.

У разі війни таких дівчаток по одній, парами або дрібними групами планували викидати в тил противника, не попередивши, що міжнародні конвенції про поводження з військовополоненими написані не про них. Звичайний військовий розвідник завжди носить форму своєї армії. Коли розвідника в формі взяли у полон, він потрапляв по захист конвенції про військовополонених. А оскільки дівчаток планувалося відправляти в тил ворога не в формі Радянської Армії, а в косиначках і цивільному одязі, то в разі полону вони позбавлялися статусу військовослужбовця і виявлялися шпигунами і диверсантами, яких міжнародні конвенції не захищали.

Зоя Космодем'янська і Ріхард Зорге тому приклади.

5

Тепер піднімаємося на рівень стратегічної агентурної розвідки. Сюди жінки потрапляли двома шляхами.

Шлях перший: дівчина вийшла заміж за молодого офіцера. Попоїздили по дальнім гарнізонам. Ні він, ні вона про воєнну стратегічну агентурну розвідку й гадки не мали. Вони не знали, що до них обох уважно придивляються, обох негласно перевіряють. І на обох подані запити в КДБ: чи у вас, хлопці, немає випадком матеріалу на цю парочку?

Потім її викличуть на комісію і поговорять. А його в один прекрасний день викличуть до Москви, де він здасть іспити і прийнятий на Перший чи Другий факультет Військово-дипломатичної академії Радянської Армії буде. Академія ця ніде ніколи не світилася, ніде ніколи жодного разу не згадувалася. В академії будуть готувати і його, і її. Коли обоє витримають усі випробування і перевірки, він стане добуваючим офіцером ГРУ, вона – його бойовою подругою.

Другий шлях до військової стратегічної агентурної розвідки для жінки був трохи іншим. Вона вже служила в розвідці, тільки на середньому рівні – в штабі загальновійськовий або танкової армії, в штабі військового округу, групи військ або флоту. І ось одного разу в лункому коридорі розвідувального відділу вона стикається з офіцером розвідки, який служить на тому ж рівні.

Багатовіковий досвід вчить: найстійкішими виявляються ті пари, які об'єднані спільною професією. Приклад: чоловік і дружина – геологи. Він колись чомусь вибрав саме цю професію, їй присвятив життя. І вона також чомусь вибрала саме цю професію. Загальна робота звела їх одне з одним. Вони зустрілися не на танцмайданчику, де кожен з себе когось корчить, а на важкій роботі, де губи її не нафарбовані, де його сорочка навіки просякла потом, де обидва стикалися з важкими і часом нездійсненними завданнями, які ставила перед ними життя. Коли вони бачили один одного в справі або, можливо, навіть на межі смерті, і коли після цього вирішили йти в житті разом, то їх вже ніхто і ніщо розлучити не зможе.

Так і в розвідці. І він, і вона вже вибрали цю стежку в житті. Вони бачили один одного на виснажливих дистанціях і на затяжних стрибках. І одного разу він їй сказав: будеш моєю.

Вона не відповіла.

Він: ненавиджу помпезні весілля.

Вона: мчить біла машина, на радіаторі пупсик з розведеними ніжками, яка вульгарність!

Він: я тебе вибрав, завтра у нас з тобою весілля фронтове, ти і я, без гостей.

Вона: агов, забагато на себе береш, я тобі згоди не давала.

Він: завтра зустрінемося біля он того будинку, там розписують без свідків, коли десятку сунути.

Вона: у мене сукні білої немає.

Він: навіщо тобі сукня, на тобі така красива форма!

Так укладалися подібні шлюби. Без свідків. За пишними весіллями часто траплялися скандали і швидкі розлучення. А у них – по-фронтовому. З однією пляшкою на двох.

Вона: я цю гидоту ніколи не пила.

Він: ковтни малий ковточок, ти тепер моя дружина.

Вона – дівчинка з шифрувального відділу або з групи контролю, крім того – у неї таємна горлорізна підготовка. Він також з породи якихось Різунів.

На ранок він зобов'язаний доповісти начальнику розвідувального відділу штабу військового округу: я тепер одружений.

І вона зобов'язана доповісти тому ж начальнику розвідувального відділу штабу військового округу: так вийшло, вчора раптово розписалися.

А начальник розвідувального відділу зобов'язаний доповісти нагору.

І раптом з самої гори наказ: обох негайно на співбесіду до Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, Москва, Стара площа, будинок чотири, шостий під'їзд.

Розділ 10. Шлях нагору

I

У офіцера-чоловіка у військову стратегічну агентурну розвідку було два шляхи: ліфт і сходи.

Ліфт. Служив офіцер на заполярному аеродромі, чи в тайзі на базі ракетній, або ж на атомному підводному човні. До нього придивлялися. Так придивлялися, щоб він пильної уваги до себе не помітив. Дивились за ним рік-два, а то і п'ять років, робили висновки. І раптом викликали до Москви, задавали багато питань. Проходив той офіцер безліч різних випробувань і тестів, іспитів та співбесід. Коли підходив, забирали його на Третій факультет Військово-дипломатичної академії. Цей факультет готував офіцерів оперативної агентурної розвідки. А коли він приголомшив екзаменаторів, то його забирали на Другий факультет, а, можливо, навіть і на Перший. Це і називалося ліфтом – зі звичайного життя відразу на стратегічний рівень.

Сходи. Хлопчина в 18 років поступив до вищого військового училища, яке, як виявилось, готувало розвідників тактичного рівня. Після училища – офіцерська служба в розвідроті полку або в розвідбаті дивізії, потім підйом на рівень розвідувального відділу загальновійськової або танкової армії, далі – розвідувальне управління штабу військового округу, флоту або групи військ, а вже звідти – на Перший факультет Військово-дипломатичної академії. Проте також – не за своїм вибором: викликали, поговорили, направили до Москви.

За моїх часів на Перший факультет академії набирали приблизно рівне число тих, хто дошкандибав сходами, і тих, хто приїхав на ліфті. У цьому був глибокий сенс. Коли ти у військовій розвідці з того моменту, як вперше одягнув курсантські погони, тобі легше осягати премудрість шпигунську і ворожі мови. А у тих, хто на ліфті приїхав, куди глибші знання в окремих областях військової справи. У моїй навчальній групі був льотчик-винищувач, який літав на МіГ-25, зв'язківець з вузла зв'язку Групи радянських військ у Німеччині, підводник з одного з перших радянських атомних підводних човнів, пара ракетників.

Яким формальним вимогам мав задовольняти приданий кандидат для роботи в ГРУ? Це дуже складне питання. Формальних критеріїв було багато: ідеологічна стійкість і благонадійність, членство в КПРС, відсутність будь-яких контактів з іноземцями (крім участі в операціях із «захисту завоювань соціалізму» в країнах Східної Європи), наявність дружини і дітей, відсутність сімейних проблем і міцні родинні зв'язки з боку чоловіка і дружини, відсутність компрометуючих матеріалів на родичів, відсутність серед родичів осіб, що під час війни перебували на окупованій радянській території або в полоні, ніяких ознак алкоголізму, сексуальних відхилень або сексуальної розбещеності, відсутність характерних зовнішніх прикмет або дефектів мовлення. Існувало негласне обмеження по так званому «п'ятому пункту» (національної приналежності), якого не було в КДБ, причому звертали увагу не тільки на національність самого офіцера, але і на національність його дружини і родичів подружжя.

Була ще одна обставина, на яку звертали особливу увагу при відборі. На відміну від КДБ, куди охоче брали синів високопосадових офіцерів цієї організації (серед них і синів тих, хто ще перебував на службі), в ГРУ здавна існувало суворе правило не брати в організацію дітей тих батьків, які займали високі пости в партії і будь-яких радянських організаціях, а також дітей офіцерів ГРУ незалежно від займаних цими офіцерами постів. Питання про прийом сина офіцера ГРУ в цю організацію міг розглядатися тільки після того, як батько йшов на пенсію. Тому були три причини.

По-перше, це практично виключало можливість корупції в підборі і розстановці кадрів, хоча вона процвітала в деяких інших областях діяльності ГРУ. По-друге, зберігалися цінні кадри ГРУ, бо на агентурній роботі траплялося різне – синок, який нашкодів, міг поламати батькові кар'єру (особливо коли батько служив на вищих поверхах організації), і військова розвідка ні з того, ні з цього позбулася б досвідченого офіцера. По-третє, коли б син високопосадового офіцера ГРУ пішов на добування, і контррозвідці противника вдалося з'ясувати, чиїм сином він є, у противника з'явився б потужний важіль тиску на батька через сина. (КДБ керувався прямо протилежним принципом. Дітей чекістів зустрічали тут з розпростореними обіймами, і вони часто перебували в прямому підпорядкуванні у своїх батьків. Це найчастіше виправдовували важливістю збереження традицій і необхідністю їхньої передачі від батьків до дітей, проте цей аргумент, звичайно, не витримує ніякої критики.)

2

Після прибуття в Москву іспити і тести починалися буквально з самого порога. Постав вализу в куточок і відповідай, відповідай, відповідай. Питань багато, дуже багато. Питання задають сиві дядьки в цивільному. Питання задають, дивлячись в очі. Чи з-за спини. Чи відкись із темряви. Чи кілька людей відразу – різні голоси, хто криком, хто пошепки, і питання у них різні.

Кожен, хто через це пройшов, чекав, що скоро його відправлять на детектор брехні і запитують: а чи не мав контактів з іноземними розвідками, чи не зв'язаний з якими-небудь бандами, чи заборонену літературу не читаєш, чи ночами ворожі радіоголоси не слухаєш, чи не захоплюється тим, чим моральний кодекс будівника комунізму захоплюватися не рекомендує?

Іспити були виснажливими. Відчувалося прагнення підвести екзаменованих до краю моральних і фізичних можливостей і навіть змусити його переступити через той край, довести до втрати свідомості, до непритомності.

Іспити ті нормальна людина уявити собі не може. Це виснажливий допит протягом багатьох годин, багато днів поспіль, з повторенням одних і тих же питань по п'ять, десять разів і більше. Це перевірка на витримку, на спокій, на вміння мислити логічно і аналізувати, засвоювати новий матеріал і не забувати старий.

Йдуть екзамени, а ти все довкола головою крутиш: а де ж індикатор брехні? І як же він виглядає, наш рідний радянський детектор брехні? І коли, нарешті, його використовуватимуть для перевірки моїх відповідей?

В кінці з'ясовується: ніколи!

Ой, а чому?

А тому, що в Радянському Союзі не було таких детекторів.

Невже не змогли створити? В крайньому випадку, скопіювати?

Могли. Проте не створили. І не поцупили. Навіть не намагалися. І ось чому.

Візьміть компас і йдіть до північного магнітного полюса. Компас показуватиме вам точний напрям. І ось ви на полюс прийшли. І тут ваш компас стає марним. Він більше жодних напрямків не вказує.

У Радянському Союзі брехали всі. Брехав генеральний секретар з високої трибуни чергового з'їзду КПРС, брехала училка на уроці історії, брехала тітка з телевізора і дядько з репродуктора, брехав лектор ЦК КПРС і замполіт батальйону, брехала газета «Правда» – не тільки на першій сторінці, а й на останній, де був прогноз погоди на завтра.

І ось давайте уявимо собі, що радянські академіки створили детектор брехні. Садять хлопчину, який поступає на Перший факультет Військово-дипломатичної академії, задають перше і головне питання: віриш у комунізм?

І він відповідає: «Так!»

І детектор підтверджує: не бреше! Вірить!

Що робити членам відбіркової комісії з таким кандидатом? Тільки одне: знизати плечима і тихо запитати, як цей ідіот сюди потрапив. Бо не може нормальна людина вірити в комунізм. Основний принцип комунізму такий: від кожного – за здібностями, кожному – за потребами. Тобто кожен працює скільки може, а отримує скільки хоче.

А такого бути не може. Ви тільки одній моїй Танечці дозвольте задовольнити матеріальні запити по потребі, вона вам будь-яку економіку розвалить, це факт.

А що буде, коли кожній жінці Радянського Союзу дозволити задовольняти матеріальні потреби без обмежень? Чи не про те нас Олександр Сергійович Пушкін попереджав у своїй казці про рибалку і золоту рибку?

Та й мужики не відстануть від жінок в гонитві за задоволенням матеріальних потреб. Де край тим потребам? Немає його. Він немов обрій, далекий і недосяжний.

Візьмемо, наприклад, окрему однокімнатну квартиру Для багатьох в Радянському Союзі ця потреба довгі роки залишалася нездійсненою мрією. А лиш тільки таку потребу вдовольниш, виникає нова: хочеться, щоб та квартира була не на першому поверсі. І щоб з балконом. І щоб вікна виходили не на гримотливу трамвайну лінію. І щоб на сонячну сторону. Непогано б і пару кімнат мати замість однієї.

А отримаєш двокімнатну квартиру – начебто всю потребу задовольнив, а вона, потреба не-потребна, так само незадоволеною залишається. Ніби баба сварлива. Скажіть мені, у кого з нас немає потреби жити на березі теплого моря? Кому не хочеться мати затишний будиночок під пальмами з верандою, яка виходить на пляж із золотим піском, де хлопчуться морські хвилі?

Тільки не вистачить усім будиночків під пальмами. І пляжів на всіх не вистачить.

Тому дурень той, хто вірить в комунізм, вірить в те, що одного разу кожен на нашій планеті отримає за потребою.

Так що той, хто в комунізм дійсно вірив, розумним бути не міг.

Тепер припустимо, що кандидат, який поступає в Військово-дипломатичну академію, відповів, що в комунізм, світле майбутнє всього людства, він свято вірить, а детектор брехні показує: бреше, зараза!

Що накажете з таким робити? Приймати? Допускати до державних секретів? Коли він бреше вже на першому питанні!

Так ось, повторюю всоте: Комуністична партія Радянського Союзу і все комуністичні партії світу склалися винятково з дурнів і злочинців. Дурнем був той, хто вірив, що коли-небудь все населення планети буде отримувати відповідно до своїх матеріальних потреб. Злочинцем був той, хто в це не вірив, проте вступав до комуністичної партії, поділяв її ідеали, виконував її накази і доручення, які могли бути тільки злочинними або безглуздими.

Ось чому в Радянському Союзі обходилися без детекторів брехні: в безмежному океані брехні це була зовсім марна штука, ніби компас на магнітному полюсі.

Детекторів брехні не було в Радянському Союзі ще й тому, що вожді розуміли: ця страшна зброя буде повернута насамперед проти них самих. Про це говорив історичний досвід. Вирішив громадянин Робесп'єр рубати голови незадоволених, і голови рубали. Минуло зовсім небагато часу, і самому громадянину Робесп'єру зрубали буйну голівоньку гільйотиною. Спробуй використовувати детектор брехні для виявлення тих, хто сумнівається серед рядових комуністів – пройде зовсім небагато часу, і тобі самому вищі або нижчі товариші зададуть такі ж питання. І звинуватять у брехні. Хоча самі такі самі.

Таким чином, одна з найважчих задач в процесі відбору кандидатів для навчання в академії полягала в тому, аби знайти людей, які добре розуміли політичну ситуацію в світі, ясно бачили можливі шляхи її розвитку і тверезо оцінювали все, що відбувається, не будучи при цьому в глибині душі вільнодумцями. Всякий політично нестійкий кандидат категорично не годився для служби в ГРУ, однак один лише простий відсів таких кандидатів був недостатнім. Проблема полягала в тому, що кожній досить розумній людині час від часу приходили в голову крамольні думки і таємні сумніви; на кожному кроці стикаючись з сумнівними реаліями життя в соціалістичному суспільстві, він міг критично переосмислювати свої переконання і ідеологічні установки. Тому, коли знаходився той самий рідкісний персонаж, що тверезо мислив, однак без тіні вільнодумства, його негайно звільняли від безглуздої ідеологічної муштри і ставилися до нього з належною повагою, як до людини, яка має почуття власної гідності.

3

Що ж намагалися з'ясувати досвідчені психологи, задаючи тисячі питань з самих різних сфер людських знань?

Ви будете сміятися, тільки перш за все вони намагалися встановити наявність або відсутність почуття гумору. Багатовіковий досвід людства показує, що людина без почуття гумору, яка на перший погляд видається дуже розумною, насправді ж виявляється дурнем. І навпаки, ні на що не придатний на перший погляд дурень, який завалив всі іспити, проте наділений почуттям гумору, в кінцевому підсумку виявляється розумним.

Ми, хто поступав, й гадки не мали, що та як тут винюхують. Нам було невтямки, що серед нас перебували початківці психологи, які вже працювали в ГРУ і видавали себе за таких же вступників. Психологи більш старші, які не мали можливості видати себе за одного з нас, крутилися поруч, видаючи себе за... Та за кого тільки вони себе не видавали! У ГРУ прикидатися вміють.

Вечорами (або вже ночами) після виснажливого екзаменаційного дня ми збиралися невеликими компаніями, щоб якось відволіктися, щоб напругу зняти. І тут хтось починав анекдоти травити, та такі, що від сміху помреш. Звідки нам було знати, що не дарма ті анекдоти травлять!

Або ж хто-небудь заводив розмову про наукову фантастику. І хлопці підхоплювали: а пам'ятаєте у Олександра Беляєва в «Острові загиблих кораблів»... А у Станіслава Лема... А для мене вершина – «Сплячий прокидається» Уеллса... І звідки нам було знати, що неспроста ці балачки!

Виявляється, було встановлено, що люди, які в шкільному віці (і пізніше) читали наукову фантастику, перевершував однолітків за розумовим розвитком. Тут, звичайно, можливий і зворотній зв'язок: науковою фантастикою цікавилися саме ті, хто перевершував однолітків за розумовим розвитком. Екзаменаторам потрібно було відокремити тих, хто читав про людину-невидимку, від тих, хто про такого персонажа ніколи не чув.

Ну і, зрозуміло, пластилін.

Задають питання: на яких танках служив? На п'ятдесят п'ятих? Ось тобі на сон грядущий шмат пластиліну, підйом завтра надто вже ранній, зліпи до підйому цей самий Т-55. І знову ж таки досвід показував, що діти, які багато ліпили з пластиліну і любили це заняття, отримували потужний

поштовх у розвитку. Люди, що в дитинстві ліпили літачки і кораблики, мають набагато більш чітке просторове мислення і зазвичай перевершують однолітків за рівнем інтелекту.

4

Виключно важливою була здатність мислити логічно і пояснювати хід своїх думок. Ця здатність виявлялася шляхом вирішення завдань на кмітливість. Їх на іспитах було багато – навіть дуже. Починалися іспити з завдань найпростіших. З самого дитинства. Ось одна з них для прикладу. Придумав цю задачу Толстой Лев Миколайович, котрий використовував її для розвитку логіки у дітей молодшого шкільного віку.

У магазин заходить покупець, бажає купити шапку. Шапка коштує 10 рублів. Покупець просягає купюру в 25 рублів. У господаря магазину немає здачі. Господар посилає хлопчика до сусіда розмінити гроші. Хлопчик приносить купюри номіналом 10, 10 і 5 рублів. Господар віддає шапку і 15 рублів здачі. Покупець йде. Тут прибігає сусід: купюра, яку дали йому на обмін, виявилися фальшивою. Господар віддає сусідові 25 рублів. Питання: скільки грошей господар втратив на цій угоді?

Загадайте задачу своїм друзям, зафіксуйте час і послухайте, скільки відповідей вони вам видадуть, поцікавтеся, як вони до конкретного відповіді прийшли.

Ось ще задачка, також з XIX століття, і також для дітей. У 1895 році Микола Петрович Богданов-Бельський написав картину «Усний рахунок. У народній школі С.А.Рачинського». На картині зображена сільська школа. Урок математики веде великий педагог Сергій Олександрович Рачинський. На дошці написане завдання. Навколо дошки хлопчики, бідно одягнені, деякі – дуже бідно. Вік різний – приблизно від 8 до 12 років. Обличчя також різні. Всі вираховують про себе. Деяким завдання явно не під силу. На передньому плані хлопчик в зовсім злидненому вбранні, проте саме він через секунду дасть відповідь. Він уже зрозумів, йому залишилося ще одну мить до радісного осяяння. Це написано на його обличчі.

А завдання на дошці таке:

$$(10^2 + 11^2 + 12^2 + 13^2 + 14^2)/365$$

Вирішити її необхідно подумки.

Так дітей вчили на Русі в кінці XIX століття. З таких дитячих завдань починалися іспити у Військово-дипломатичній академії Радянської Армії.

Тут хтось і скаже: а як бути, коли екзаменований офіцер картину Богданова-Бельського бачив раніше, відповідь знає і швидко її видасть? Жодних проблем. Це на його користь. Одне з двох: значить, він або вираховує, ніби комп'ютер, або російський живопис знає, що також є похвальним.

А ж це тільки початок, тільки розминка, тільки розігрів. Задачок попереду ще багато. І від завдань для молодшого шкільного віку йде стрімкий перехід до завдань для старшого шкільного віку та для дорослих.

Гранично важливе вміння не тільки щось зрозуміти, а ще й розповісти та пояснити. Ця здатність перевірялася просто. Пізно ввечері, нібито для відпочинку, нам показували фільм. Звичайний фільм. Не попереджаючи, що він стосується іспитів. На ранок йдуть зовсім інші іспити, а дня через два екзаменатор раптом переводить розмову на той фільм: розкажи-но, в чому там сенс.

У світі тисячі безглузвих фільмів. Однак є дивовижні шедеври, побудовані на залізній логіці. Цю логіку треба вловити і виразно її розтлумачити...

Потім хтось десь там збирав всі результати іспитів і виносив рішення.

Розділ 11. Підготовка

I

Іспити кінчалися раптово.

Все вказувало на те, що край мукам прийде не скоро. Як мінімум ще пару тижнів катуватимуть. Тому кішечки до душі шкребли м'якими лапками з гострими кігтиками: більше не витримаю. Ще? Два? Тижні?

Край-то – ось він. Край своїх можливостей не те що відчуваєш – його абсолютно чітко бачиш, ніби стінку в кінці тунелю, в яку на величезній швидкості в'їдеш прямо зараз. Недосип такий, що інтерес до всього навколишнього втрачається, очі червоні, нерви на межі – того й дивись кого-небудь покусав. І голова зовсім не працює. Не тямить. Доходиш до такого стану, коли найпростішу дитячу задачку про те, як господар шапку продавав, вирішити не можеш. Не замислюючись, можеш брякнути перше, що на думку прийде – наприклад, що втратив господар 50 рублів. Шукати правильне рішення вже немає сил. Та й бажання немає. Тільки б відчепилися.

По прізвищах там нікого з нас не називали. Кожному був номер присвоєний. У кожного картка з розкладом: № 341 сьогодні о 7:15 ранку – 412 кімната, в 10:25 – кімната 604. Весь день був розписаний до глибокої ночі. І вже не радий, що сюди потрапив. Та пропади воно пропадом! Відішлить мене до найдальшого гарнізону! Туди, куди перевіряючи раз в десять років на оленях добираються.

Поспішаєш коридором, назустріч такі ж метушливі авіаційні старлеті і флотські краплеї. Кожен свою кімнату шукає. Хтось впівголоса чортихається. А хтось матюкається. Правда, також неголосно.

Мимо – дядько солідний в костюмі закордонному. Щось змушує мене зупинитися, повернутися, услід йому глянути.

Він також мимо прокурив, зупинився, щось міркуючи, повернувся, окуляри в золотій оправі поправив, в листок якийсь заглянув:

- Це ти, чи що, триста сорок перший? Ось тобі нафталіну пакет.

Голова тупа зовсім. Піди з недосипу втям, навіщо нафталін дають. Ось вам би незнайомий дядько начальницького вигляду сунув пакет нафталіну, як би ви на це реагували?

Тому ніяк і не реагуєш. Тупо на нього дивишся: жартувати зволите, громадянине начальник?

І раптом осяяння: та невже?

А він руку тисне: так, так, на Перший.

Нафталін дарували тому, кого прийняли на Перший факультет Військово-дипломатичної академії Радянської Армії. Факультет готував офіцерів стратегічної агентурної розвідки. З першого дня всіх, зарахованих на Перший, найпрестижніший і найбільш закритий факультет, переодягали в цивільні костюми і вивозили в таємні місця підготовки.

А парадний мундир з золотими погонами – в нафталін.

Мундир тепер знадобиться тільки через багато років, коли, завершивши академію і відбувши перше відрядження, підеш до високого кабінету отримувати бойові ордени.

2

На Першому факультеті підготовка гранично коротка – три роки. Після цього – рік «передпольотної» практики.

Так чи можна за такий-то термін...

Можна, коли десятирічну програму стиснути в три роки і кожен день випробувати майбутніх шпигунів на злам, на розтягування, на вигин, на стиск і скручування. Хтось же мусить витримати. Чи не так?

Хто не витримує, тих гнати.

Чому потрібно навчити за три роки?

Перш за все, ГРУ – це Друге головне управління Генерального штабу Збройних Сил СРСР. Випускник Військово-дипломатичної академії ставав офіцером Генерального штабу. Тому академія із звичайних армійських і флотських офіцерів кує офіцерів ГШ.

А що це таке?

Пояснюю.

Командир взводу розвідувальної роти мотострілецького або танкового полку мусить мислити тими ж категоріями, що й командир полку з начальником штабу, розуміти їхню логіку, намагатимуться дивитися на обстановку їхніми очима.

А командир групи глибинної розвідки розвідувального батальйону дивізії зобов'язаний дивитися на поле бою очима командира дивізії і начальника штабу дивізії, розуміти їхні задуми, представляти, що для них є найважливішим в даний момент.

Піднімаємося вище і вище, проходимо штаби загальновійськових і танкових армій, військових округів, флотів і фронтів і потрапляємо на самий верхній, стратегічний рівень. І з подивом виявляємо, що і тут до добуваючого офіцера пред'являють все ті ж вимоги: він має навчитися дивитися на світ з тієї запаморочливої висоти, з якої на нього дивляться Верховний головнокомандувач і начальник Генерального штабу, офіцер Генерального штабу працює на них! Особисто він є очима Верховного головнокомандувача і його вухами.

До цієї високої ролі офіцера необхідно підготувати. Йому потрібно навчити військовій стратегії, причому навіть в більшому обсязі, ніж її викладають у Військовій академії Генерального штабу. І ось чому.

Уявіть собі ситуацію. Йде Друга світова війна. В Оперативному управлінні Генерального штабу Червоної Армії працюють майори, підполковники, полковники, генерали. Вони планують стратегічні операції. Припустимо, молоденький майор, який тільки-но закінчив Академію Генерального штабу, скоїв якусь помилку: щось не так зобразив на карті. Прикро, однак не смертельно. Над майором стоїть полковник, який помилку може помітити і виправити. А над полковником стоїть генерал-майор. Над ним – генерал-лейтенант. Ще вище – начальник Оперативного управління Генерального штабу генерал-полковник Штеменко Сергій Матвійович.

Помилка в плануванні, скоєна на найнижчому рівні, обов'язково буде виявленою і виправленою на одному з вищих рівнів штабний ієрархії. В кінцевому підсумку Верховному головнокомандувачу доповідав не той майор, не полковник, який стояв над ним, і навіть не генерали, які стояли над тим полковником, а начальник Оперативного управління Генерального штабу генерал-полковник Штеменко, а то і сам начальник Генерального штабу Маршал Радянського Союзу Василевський Олександр Михайлович.

А в розвідці не так. Добув офіцер щось, і результат його роботи ніхто з вищих не може ні поліпшити, ні погіршити. Саме цей добуваючий офіцер виходив на таємну зустріч, тільки він один говорив з агентом, дивився йому в очі і отримував від нього документи. І коли добутий матеріал за-слуговує найвищої уваги, то саме цього офіцера викликають до кремлівського кабінету – а зовсім не його начальників, і навіть не самого начальника ГРУ.

Тому випускник Першого факультету Військово-дипломатичної академії мусить мати таку підготовку в області військової стратегії, щоб в разі необхідності він міг обговорювати будь-які пов'язані з нею питання не тільки з начальником Генерального штабу, а й з самим Верховним головнокомандувачем.

Так було заведено і на більш низьких рівнях військової розвідки. Наприклад, коли в 145-му гвардійському навчальному мотострілецькому полку лейтенант-розвідник в ході навчального бою виявив щось цікаве і доповів по команді, то до командира полку підполковника Бажеріна викликали саме цього лейтенанта, а зовсім не начальника розвідки полку майора Шуршитбаєва. І командир полку суворо запитував: ти, проноза, сам це бачив? Ти за слова свої відповіси! Та ти знаєш, що я з тобою зроблю, коли ти помилився?

3

Отже, в першу чергу – стратегія.

Відверто кажучи, насправді на першому місці була марксистсько-ленінська філософія. Отримаєш на випускних іспитах оцінку «добре» з цього предмету – начальство рипне зубами і, швидше за все, пробачить. А ось оцінку «задовільно» вже не пробачить. З такою оцінкою по марксистсько-ленінській філософії ні на яку роботу в агентурній добуванні не потрапиш.

Однак хлопців на Перший факультет (або Перший фак, як ми між собою його називали) набирали підкованих, з філософією марксистською вони цілком справлялися. І коли її не брати до уваги, то головним предметом була військова стратегія.

А після неї – іноземні мови. Будь ти тричі геніальний в добуванні, а коли мову знаєш тільки одну – велику і могутню, правдиву і вільну, то нічого тобі робити у ворожому лігві. Який потенційний агент або інформатор з тобою побажає балакати на твоїй правдивій мові? Тому за три роки навчання в академії необхідно було засвоїти дві іноземні мови на такому рівні, щоб вміти вільно на них теревенити.

Тут необхідно особливо відзначити, що зараз перед народами колишнього Радянського Союзу відкриті всі кордони – можна поїхати куди хочеш, хоч до Туреччини! (Проста радянська людина не могла навіть мріяти про те, щоб побувати в країні, яка була членом НАТО!) Зараз кожен з нас має доступ до Інтернету, може дивитися будь-які телеканали, слухати будь-які радіостанції. Тому народ з мовами знайомий. І сама російська мова жакливо засмічена іноземщиною на кшталт «Вам сиру на-слайсować, чи пісом візьмете?» або «Сядемо в кару і поїдемо шопувати!» Так що сьогодні вчити мо-

ви, особливо англійську, легко. У Радянському Союзі було інакше, і тому вивчення мов доводилося починати з нуля.

Одна з двох мов вивчалася як основна, і одна з двох мов обов'язково була англійською. Наприклад, основна – французька, друга – англійська. Або основна – англійська, друга – урду.

Щодня дві або чотири перших години занять – мова. А вже потім все інше. У групі – дві-три людини. Викладачі – найвищого класу, і багато технічних засобів, які допомагають все засвоїти.

На першому курсі ми вивчали тільки основну мову, починаючи з другого курсу – основну і другу мови, з потужним переважанням основної.

Ще один предмет виняткової важливості – ЗСКД, збройні сили капіталістичних держав. Цей предмет я шалено любив. Це про французькі балістичні ракети і японські танки, про американські аеромобільні дивізії і німецькі БМП, про тактику ізраїльських танкових бригад і бази американських атомних підводних човнів в Іспанії і Шотландії.

Іншим цікавим предметом була історія військового мистецтва з упором на війни ХХ століття. Ну і, зрозуміло, озброєння Радянської Армії. Це про наші підводні човни і крейсери, про танки і протитанкові ракети, про бомбардувальники і розвідувальні супутники. Дуже детально.

А навіщо?

Уявіть собі, що ви – конструктор радянських велосипедів (само собою, кращих в світі і таких, що не мають аналогів), а я – добуваючий офіцер радянської військової розвідки, який збирається в закордонне відрядження. Коли ви мені розповісте все про будову своїх цілком таємних велосипедів, коли поділитесь зі мною своїми технічними проблемами і печалями, то я, опинившись за межами нашої великої Батьківщини і прорвавшись до ворожих секретів, буду знати, що ось це колесо, наприклад, інтересу не представляє: у нас такі ж колеса, і кермо у нас таке саме. А ось дзвіночок у ворогів якийсь хитрий, у нас такого немає! Треба поцупити технологію!

Тобто коли я знаю наш рівень, коли знаю наші досягнення і наші проблеми, то мені легко орієнтуватися на ринку шпигунських послуг. Я можу сам розібратися, що може становити інтерес, а що нам і даром не потрібне.

4

В академії нам викладали ще багато інших, самих різних предметів, від агентурної психології до оперативної техніки. (Оперативна техніка – це про фотоапарати «Мінокс», про мікроплівки і мікрофони у гудзику, про підглядання і підслуховування, про тайнопис і шприци для медичних вбивств.)

Нам викладали АС – агентурний зв'язок (про це йтиметься далі). Нам викладали КР – це про підлу ворожу контррозвідку, про мерзенні її звички і витівки, про провокаторів і підстави, про стеження, яке так заважає миролюбним радянським дипломатам нести людству правду про першу у світі соціалістичну державу. КР – це трохи теорії і багато жорсткої практики: потрібно вибрати маршрут перевірки, години на чотири, проскоч його і дай відповідь, стежили за тобою чи ні. А перевірятися потрібно так, щоб ті, які стежать, не втямили, що ти перевіряєшся.

І нікуди не дінешся від вивчення ІМО – історії міжнародних відносин.

А ще ми вивчали країнознавство (країни, де нам потрібно було працювати, на нашому жаргоні – «дивні відомості»), дипломатичний етикет і безліч інших предметів.

У 1970 році міністр оборони СРСР видав наказ, відповідно до якого у всіх військових академіях на державні іспити виносилися тільки три предмета. Для Військово-дипломатичної академії було зроблено виняток. Тут державні іспити здавали з чотирьох предметів:

1. Марксистсько-ленінська філософія. (Ну як же без неї?)
2. Основна іноземна мова. (І без нього ніяк.)
3. Збройні сили капіталістичних держав (ЗСКГ).
4. ВСР. Це предмет про те, як ворожі секрети добувати.

ВСР – військова стратегічна розвідка. На заняттях з ВСР нам розповідали, навіщо потрібна стратегічна розвідка і як вона працює, як шукати джерела інформації, як вивчати і перевіряти цікавих людей, як їх вербувати, як з ними працювати, як уникнути провалу і що робити, коли провал все-таки відбувся.

ВСР – це не тільки теорія, а й практика. Практики було багато.

Завдання номер один: підійти на вулиці (або в пивничці, або в будь-якому іншому громадському місці) до будь-якої людини за своїм вибором, познайомиться, поговорити, втертися в довіру.

Щоб отримати оцінку «добре», потрібно на цій першій зустрічі зуміти дізнатися місце проживання цієї людини. Щоб виконати завдання на відмінно, необхідно на першій зустрічі отримати і

потримати в руках якийсь з особистих документів цієї людини (паспорт, водійське посвідчення тощо).

Обмеження перше: жіноча стаття відпадає. Опинишся у вражому стані – там вербуй і чоловіків, і жінок. А в Москві вербувати жінок занадто просто: добуваючі хлопці всі молоді та підтягнуті, і одягнені пристойно. А мимо он скільки жінок проходить, самотніх та нещасних. Їх по очах видно. Так що поки обходь прекрасну статтю стороною, втирайся в довіру до чоловіків.

Обмеження друге – за часом: займайся завданням тільки у вільні від занять години, тобто вечорами і у неділі. (По суботах ми також вчилися.)

А фінансових обмежень немає: витрачай скільки хочеш. Проте тільки свої. Ось прийдеш працювати до ворожої країни, там і будеш витрачати казенні гроші. А під час навчання розплачуйся своїми грошима. Так було заведено не для того, щоб привчити нас економити, а щоб змусити нас працювати не грошима, а особистими якостями – умінням спілкуватися, слухати, переконувати, впливати на співрозмовника. Вмієш без грошей в довіру втертися – честь і хвала. Не вмієш – вчися.

Добре, коли все вийшло з першого разу. Тобі так і запишуть: перше завдання виконав. А коли не вийшло, будеш пробувати ще раз, вже з іншою людиною. Не вийшло вдруге – доведеться повторювати завдання знову і знову, час ввечері та в недільні дні у тебе є.

І тут виникала спокуса обдурити викладачів і доповісти, що зустрів, мовляв, мужика, поговорив, паспорт в руках тримав, тільки прізвища не запам'ятав (або сказати, що прізвище у нього Іванов).

Чи можна було так вчинити? Можна. Прийшов, доповів, і все зійшло тобі з рук. Однак можна було й нарватися. Паспорт, кажеш, в руках тримав? Молодець! Та ось тільки ти весь день під глибокою наружкою був, і наружка твоїх перемог не підтверджує. Підпиши-но ось тут розписку про нерозголошення, і ось тобі квиток до нового місця служби. Там добре, туди перевірка раз в десять років на оленях приїжджає.

5

Потім були завдання номер два, номер три і так далі. В кінці першого курсу давали завдання номер шість. Час на виконання – півтора року. Багато? Ні, не дуже. Заняття-то йдуть: дві мови, ВСР і ЗСКД, ІМО і КР, ІВМ і ВІД, і все інше. А завдання номер шість виконуй у вільний час (якого практично немає), в неділі та свята. А ще у тебе є літні відпустки після першого і другого курсів по 30 днів кожна, і дві зимові відпустки, в середині другого і в середині третього курсу, по 15 днів кожна. Грошей на завдання можеш витрачати скільки хочеш – тільки, знову ж таки, своїх.

Для виконання завдання номер шість зробити потрібно було ні багато, ні мало, а справжню вербовку.

У Москві і околицях є безліч секретних установ різного роду: міністерства, центральні і головні управління, конструкторські бюро, заводи і так далі. Всі ці об'єкти були режимними і добре охоронялися силами КДБ. На всі ці об'єкти напевно намагалися проникнути (зрозуміло, через агентуру, а не через паркан) розвідки США, Великобританії та інших ворожих Радянському Союзу Ізраїлів.

І ось заслужений вовк агентурного добування викликав по одному своїх підопічних і ставив кожному бойове завдання: тобі – такий-то завод, тобі – таке-то конструкторське бюро, тобі – в такому-то міністерстві таке-то головне управління, а тобі – таке-то, знайди людину з цієї організації, у якої є доступ до секретів, і ці секрети від неї отримай. Тому, кого вербуєш можеш розповідати про себе все, що завгодно. Крім правди. Прикидайся ким завгодно, а секрети добудь!

У таких завданнях було зацікавлене не тільки ГРУ, а й КДБ, що охороняв державні таємниці. Інтерес ГРУ полягав у тому, щоб дати практику справжньої вербовки офіцерам-початківцям агентурного добування. Інтерес КДБ – в тому, щоб випробувати на міцність системи безпеки найважливіших режимних об'єктів Москви і Підмосков'я.

Виходила гра в козаки-розбійники.

Керівництво КДБ – керівництву ГРУ: нумо, спробуйте!

Керівництво ГРУ – керівництву КДБ: а ми й спробуємо!

Керівництво КДБ знало, що ми вербуємо агентуру на режимних об'єктах, проте не знало, де, коли і кого саме. І коли черговий слухач Військово-дипломатичної академії успішно виконував таке завдання, документи на завербованого співробітника передавали в КДБ, і він перекривав даний канал витоку інформації, розправлявся з тим, хто попався на вудку, бив по шапці начальника Першого відділу тієї установи, що прогавив вербовку підопічного співробітника. В результаті режим безпеки міцнішав, виявлені шляхи агентурного проникнення систематично перекривали, а сумнівних людей, готових видавати державні секрети незрозуміло кому, позбувалися.

Наступного року все повторювалося. Нова хвиля майбутніх добуваючих офіцерів йшла на штурм неприступних бастионів, за якими зберігалися державні секрети Радянського Союзу.

6

Їду в метро. Злий, ніби Чингізхан. Вечір пізній. Тренуюся розмови підслуховувати. Після «Автозаводської» поїзд метро з тунелю виривається. Це заплава Москви-ріки. Тут колії на поверхні прокладені. Тут краще чути. У мене на грудях апаратура. Під кожушинкою. Вуха шапки опущені, щоб навушник приховати. Високочутливий вузькоспрямований мікрофон замаскований під тростину для ходьби. Її потрібно розвернути в бік джерела звуку. Тростину я на коліна поклав. Вагон порожній зовсім. В іншому кінці вагону дві куми про щось пліткують. В їхній бік я не дивлюся, а палицю цю туди-сюди злегка перемішую, намагаючись хорошу чутність вловити.

Вловив: одна кумася інший розповідає, що чоловік її в шпигуни готується, п'ятий рік прийоми рукопашного бою відпрацьовує – самбо, дзюдо, карате.

Бреше кумася. Ніякого самбо і ніякого карате у нас не було й гадки. Навіть з пістолета я за весь час підготовки в академії жодного разу не стріляв. Тому що дурощі все це. Ілюзія безпеки. А нам ілюзії не потрібні. У офіцера військової стратегічної розвідки є тільки голова. Це його головна і єдина зброя.

Коли припустився помилки в своїх розрахунках, ніяке самбо тобі не допоможе.

І пістолетик – також.

7

Щорічно в Кремлі влаштовувався урочистий прийом на честь випускників військових академій. Рік мого випуску з Військово-дипломатичної академії не був винятком. У величезному залі збиралися молоді офіцери, які щойно закінчили навчання – танкісти і льотчики, зв'язківці та військові інженери. Грала музика, столи ломилися від вишуканих страв кремлівської кухні, вина, шампанське і горілка лилися рікою. Перед випускниками з напутнім словом виступали вожді Радянського Союзу, включаючи дорогого Леоніда Ілліча. Випускники Другого і Третього факультетів нашої академії, напрасовані і начищені, при повному параді, культурно випивали і закушували разом з випускниками інших вищих військових навчальних закладів. Всі були в піднесеному настрої, однак наші товариші в глибині душі напевно відчували деяку перевагу над іншими – все-таки військова розвідка, військові дипломати, біла кістка.

А нас, випускників Першого факультету Військово-дипломатичної академії, в цей зал не запросили.

Ми проходили в Кремль через Боровицькі ворота, поодиночі, не привертаючи уваги, в цивільному одязі. Нас зібрали в іншому, більш скромному залі тієї ж будівлі. На великому екрані, що висів на стіні, ми дивилися пряму трансляцію із залу, де проходило торжество, включаючи виступи керівників партії і уряду. Закускою та випивкою нас не обділили, увагою – також. Вибравши момент і не привертаючи уваги присутніх у величезному залі, вожді Радянського Союзу по одному виходили звідти і заходили до нас, тепло вітали кожного особисто, потискували нам руки і бажали успіхів – в тому числі і дорогий Леонід Ілліч власною персоною.

Кожному з нас коштувало нелюдських зусиль дотягнути до випуску. Ми ще не знали, що чекає нас попереду після трьох років виснажливого навчання. Однак в цей момент ми, можливо, впевненіше в уповні усвідомили, в які високі сфери підняло нас ГРУ.

Розділ 12. Прикриття

I

28 травня 1954 року на озброєння ВПС Радянського Союзу був прийнятий стратегічний бомбардувальник Ту-16. Через два тижні, 11 червня 1954 року, була підписана постанова Ради Міністрів СРСР про створення першого радянського реактивного пасажирського літака, який пізніше буде названий Ту-104.

В основу конструкції пасажирського Ту-104 Туполєв поклав технічні рішення, які були використані при створенні бомбардувальника Ту-16: ті ж крила, той же хвіст, ті ж гондоли двигунів. І за формою майже такий самий, тільки діаметр фюзеляжу більший. Побачиш таку машину, і не відразу втямиш, що це – мирний літачок з туристами чи грізний носій ядерної зброї.

Точно так само Туполєв вчинив і зі стратегічним бомбардувальником Ту-95, спроектувавши на його основі пасажирський Ту-114. Стратегічний бомбардувальник не можна було відрізнити від пасажирського літака вже на відстані кілометра.

Тепер уявімо собі, що на якомусь далекому аеродромі в Заполяр'ї, де базуються стратегічні бомбардувальники, ми вибрали перспективного льотчика, штурмана чи інженера, викликали його до Москви, прогнали через іспити і перевірки, до Першого факультету Військово-дипломатичної академії прийняли, і він успішно завершив навчання.

Тепер нам потрібно відправити його до лігва супостата з завданням вербувати джерела інформації і добувати ворожі секрети. Для цього непогано б дати йому таке прикриття і вигадати таку легенду, щоб він хоч трохи скидався на цивільну людину.

В даному випадку рішення напрошується само собою: влаштуємо його до Аерофлоту!

Той, хто служив на Ту-16 або Ту-95, розбереться і з їхніми громадянськими аналогами. Навіть коли така людина літала на винищувачах, на МіГ-21 або Су-9, все одно він більше нас з вами знає про літаки і аеродроми, про двигуни, аеронавігацію та авіаційне паливо. І не так просто недовірливим ворогам буде викрити його в незнанні специфіки цивільної авіації.

У Парижі, на Єлисейських полях, є представництво Аерофлоту. Туди його і відправимо. Нехай там сидить і приваблює добропорядних французьких громадян радісним лементом «Літайте літаками Аерофлоту!»

У Лондоні представництво Аерофлоту знаходиться на вулиці Пікаділлі, навпроти найрозкішнішого готелю Рітц. У Нью-Йорку – на П'ятій авеню. У Женеві – на Рю дю Мон-Блан, це найпрестижніший район, чим не місце для наших розвідників!

2

Питання: хто ж нашого офіцера-розвідника прийме до Аерофлоту?

Прийме його туди Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу.

Центральний Комітет КПРС вирішував: в Міністерстві закордонних справ чистим дипломатам стільки і таких посад, КДБ – стільки, ГРУ – ось стільки. Поки майбутні розвідники на Першому факультеті Військово-дипломатичної академії осягали премудрості шпигунської майстерності, великі начальники вирішували, кого під яке прикриття направити. Наприклад, капітана третього рангу з атомного підводного човна – до Міністерства морського флоту, тобто в іноземному порту приймати і відправляти цивільні судна під серпасто-молоткастим прапором. Льотчика-винищувача, як ми вже бачили вище, – до Аерофлоту, артилериста – в торгове представництво Міністерства зовнішньої торгівлі: він зник великій партії боєприпасів приймати, тепер буде приймати партії імпортованих товарів, які так необхідні нашій великій Вітчизні.

А куди танкіста прилаштувати? Ось начебто непогане містечко, в Організації Об'єднаних Націй. Радянський танкіст і радянський дипломат в ООН – суміжні професії. Обидва справу миру на планеті захищають.

Вождам потрібні іноземні секрети. Тому вони командують: Аерофлоте, в таких-то ворожих столицях виділити ось стільки таких-то посад. Ми їх самі заповнимо.

Аерофлот рве під козинок і місця виділяє.

Посада є, тепер нашій людині потрібно придумати легенду. Чим ближчу до правди, тим краще. Дату і місце народження міняти не будемо. Далі допускаємо невеликі відхилення від правди. Служив в армії? Звичайно! Строкову відбув. Солдатом. На заполярному аеродромі стратегічної авіації. Можна навіть назвати, на якому саме. А коли за язик не тягнуть, краще помовчати. Після армії – інститут цивільної авіації. Після інституту доля його нібито носила по цивільних аеродромах Півночі. Про Сиктивкар не чули? Так він звідти. (Підбирати місця роботи над такі, куди нога іноземця не ступала з часів створення світу.)

Щоб уникнути різкого і невластивого стрибка з Сиктивкара до Парижу, вводимо в біографію нашого офіцера реальний рік роботи в Москві: нібито приїхав він до столиці з тайгової даліни, в двері Аерофлоту шкребеться. Його, ясна річ, брали; озвичаївся трохи – і в загранку.

Тим, хто таким чином приходив влаштовуватися на роботу за рознарядкою ЦК в Аерофлот і Мінморфлот, в ТАСС і МЗС, в Міністерство зовнішньої торгівлі і ДКНТ, без зайвих розмов оформляли документи: ой, нам так давно була потрібна людина в Парижі (або в Вашингтоні, або в Копенгагені), ну ніяк не можемо знайти бажаних там попрацювати, нікому в закордонне відрядження їхати.

3

Поганого прикриття не буває, бувають погані розвідники.

Будь-яке прикриття мало свої плюси і свої мінуси.

Добра робота у журналіста: будь-яке питання задавай кому завгодно. Ще й тим добра ця робота, що у завербованого агента з'являється ілюзія, ніби він не шпигунством займається, а бере участь у таємному журналістському розслідуванні. Справа-то благородна. Погано тільки те, що у журналіста немає паспорта дипломатичного: можуть підловити і трошки побити, а то й посадити.

Представник Аерофлоту – дивовижна робота. Їдеш на авіаційний завод і ведеш розмову про навігаційну апаратуру і нові двигуни, про якісь присадки для мастила, про аеродромне обладнання та багато іншого. Заодно і до людей придивляєшся. А дипломату якось незручно займатися такими питаннями. Аборигени не зрозуміють. Зате у дипломата імунітет: коли попався, не посадять.

Одні установи краще підходили для маскуванню чекістів, інші – як прикриття для військових розвідників. Для прикриття могла використовуватися практично будь-яка посада в будь-якій радянській установі за кордоном; будь-який радянський громадянин, який виїхав за межі Радянського Союзу, міг виконувати розвідувальні завдання, і більшість таких людей дійсно були зайняті розвідувальною роботою. Офіцером ГРУ міг виявитися посол і водій посла, консул і охоронець посольства, балерина на гастролях, письменник або художник, прості туристи і їхні гіді, бортпроводники, глави і члени радянських делегацій, службовці ООН і навіть священики.

Місця в радянських посольствах за традицією ділилися між двома спецслужбами в пропорції два до одного: Центральний Комітет давав чекістам вдвічі більше посад, ніж військовим розвідникам – тому, що чекісти займалися і розвідкою, і контррозвідкою, а офіцери ГРУ – тільки розвідкою. Резиденти ГРУ і КДБ, а також їхні заступники мали дипломатичні паспорти і значилися в посольстві на дипломатичних посадах, оскільки були носіями важливої цілком таємної інформації, і обидві організації зобов'язані були звести ризик їхнього арешту до мінімуму. Інші офіцери цих організацій могли займати в посольстві будь-які інші посади – наприклад, перебували в числі допоміжного та технічного персоналу або займалися науково-технічним співробітництвом.

Будь-яке радянське консульство традиційно було вотчиною КДБ. І зрозуміло чому. Приходив іноземець до консульства отримувати візу, і не здогадувався, що опинився в КДБ. КДБ видавав йому візу, він їхав до Радянського Союзу, на паспортному контролі його зустрічали прикордонники КДБ, а потім готель «Інтуристу» (це також був КДБ в чистому вигляді).

Так виходив єдиний технологічний цикл. Дорогих зарубіжних гостей гебешники зустрічали ще в країні проживання, при подачі документів на візу, і потім передавали один одному з рук в руки на всьому шляху проходження всередині СРСР аж до самого виїзду.

Журналістика також була сферою інтересів КДБ. Військова розвідка це прикриття вельми не любила. Журналістика тісно пов'язана з ідеологією, так нехай цим займаються гебучі журналісти. Втім, навіть КДБ тут не давали сильно розгулятися: в СРСР засоби масової інформації перебували під дуже щільним контролем комуністичної партії і її Центрального Комітету, тому офіцерам КДБ не дозволяли займати ключові посади у відповідних організаціях.

Винятком було інформаційне агентство ТАСС. Воно було добре тим, що журналістові, який працював за кордоном, не потрібно було публікувати статті в радянській пресі. Зарубіжний кореспондент ТАРС збирав інформацію і слав її до Москви. А вже що це була за інформація, знали тільки її одержувачі. Так що ТАССовське прикриття було вельми привабливим як для КДБ, так і для ГРУ.

Аерофлот ідеально підходив як прикриття для роботи офіцерів військової розвідки, а ось КДБ використовувало його як прикриття досить рідко, адже працівникам Аерофлоту доводилося знати авіаційну специфіку. Це прикриття давало офіцеру ГРУ прекрасні можливості дістатися до технологічних та інших секретів країн Заходу: тут тобі і міжнародні виставки, і зустрічі з представниками великих авіабудівних корпорацій, і контакти з невеликими фірмами, які роблять авіаційну електроніку, масла, мастила, паливо, спеціальні матеріали та вузли систем управління і авіаційних двигунів. Компанії, які брали участь у виробництві цивільних літаків, часто мали стосунок і до виробництва військових літаків або ракетно-космічної техніки, і тут перед ГРУ відкривалися найширші обрії.

Після закінчення Військово-дипломатичної академії приблизно десять з кожних ста випускників відразу йшли в добування. Це були ті, кому додаткове шліфування навичок не було потрібним. Та й до чого додаткова шліфування, коли тебе послали в ООН мир у всьому світі захищати? Справа ця нехитра, розуму великого не вимагає.

Всі інші, хто відразу у добування не пішов, йшли найматися на роботу в усі ці аерофлоти і морфлоти, міністерства і комітети. І їх туди, як ви розумієте, дуже швидко приймали, навіть не цікавлячись освітою і досвідом роботи. Робота у всіх цих установах була тільки прикриттям і підготовкою до виходу в добування. Насправді всі ці випускники академії призначалися в Перший напрямок ГРУ і ставали кадровими офіцерами цього напрямку.

Перший напрямок ГРУ було величезним. На чолі, як заведено, стояв генерал-майор, а в кадрових органах радянських установ, які ГРУ використовувало в якості прикриття (Міністерство закордонних справ, Міністерство зовнішньої торгівлі, Аерофлот, ТАСС, Міністерство морського флоту та інші), сиділи офіцери Першого напрямку, полковники. Ясна річ, в цих установах вони свої полковницькі погони не демонструвати, а носили сірі костюми. Від КДБ в кадрових органах цих установ працювали свої офіцери у цивільному.

Зазвичай у Першому напрямку ГРУ працювали один рік. За цей час офіцер знайомився зі специфікою роботи установи, в яку його направили, зав'язував необхідні знайомства, заводив зв'язки, вникав в службові обов'язки по прикриттю. Після цього він прощався з Першим напрямком, отримував призначення в одне з добуваючих управлінь ГРУ і їхав в одну із зарубіжних країн. Проте можна було в Першому напрямку й засидітися, коли підходящої посади за кордоном не було.

Перший напрямок ГРУ був ніби підготовчим класом перед виїздом на роботу за кордоном. І кожен, хто не був повним йолопом, вже в Москві починав займатися агентурними добуванням. Прибула, припустимо, в столицю нашої великої Батьківщини делегація іноземних науковців, і товариш Іванов, співробітник Державного комітету СРСР по науці і техніці (а насправді – офіцер Першого напрямку ГРУ) цю делегацію зустрічає. У нього з'являються перші контакти. А Москва така гарна, така гостинна! І горілочка холодна у нас в запасі завжди є, і чарочки заготовлені за кількістю гостей. І ми на рідній землі, нас тут ніяка контррозвідка не пов'яже.

Коротше кажучи, Перший напрямок ГРУ було напрямом добуваючим. Добре добуваючим.

А ще Перший напрямок служив кадровим резервом. Повертається офіцер ГРУ з закордонного відрядження. У нього два шляхи: в одне з добуваючих управлінь ГРУ, керувати тими, хто працює у ворожому лігві, або в одне з управлінь Інформації, в обробку добутої «сировини».

Однак траплялося так, що вільних місць в управліннях не було. Тоді офіцер, досвідчений і заслужений, просто продовжував працювати за своїм прикриттям, тобто залишався в МЗС, ДКНТ, ТАСС, в тому ж Аерофлоті, – тобто знову потрапляв до Першого напрямку ГРУ. Це давало йому чудову можливість, нічим не ризикуючи, нишпорити сірим вовком нашим прекрасним містом, знаходити потрібних іноземців та залучати їх до великої справи зміцнення могутності нашої Батьківщини.

Траплялося й так, що десь у ворожих столицях посланців нашої миролюбної держави ловили і без всякої на те підстави гнали в тришия, звинувачуючи мало не в шпигунстві. На місце «згорілих» співробітників доводилося терміново надсилати нових. Де їх взяти? Так ось вони, в Першому напрямку застоялись. Їх негайно відправляли в закордонні відрядження: дивіться, буржуїни, на цей раз ми вам чистеньких шлемо, не заплямованих, в шпигунстві не помічених, прямо з тайги.

З Сиктивкару.

Розділ 13. Прозоре прикриття

1

Прикриття буває просто прикриттям. Без епітетів. Ми про таке прикриття тільки що говорили.

Крім того, існує прозоре прикриття. І ще прикриття глибоке.

Ми зараз про прозоре.

Згадаймо «Казку про царя Салтана» Пушкіна Олександра Сергійовича: «...а в лобі зірка сяє.» Деяким військовим розвідникам випадала важка доля: вони їхали до ворожого табору, а там вже наперед знали, що їдуть розвідники. Навіть і роздумувати не потрібно було, тільки кинув на нього погляд – ой, а в лобі зірка сяє!

Червона зірка. На кашкеті. Він – військовий аташе.

Крім військових аташе (ВАТ) є ще військово-повітряні аташе (ВПАТ) і військово-морські аташе (ВМАТ). Це я не лаюся. Це термін такий.

Всіх ВАТів, ВПАТів і ВМАТів об'єднувало те, що вони закінчили Другий факультет Військово-дипломатичної академії Радянської Армії. Всіх їх відбирали за тими ж стандартами, що й на Перший факультет, і програма підготовки у них була приблизно така сама, бо завдання вони вирішували ті ж самі.

Однак від того, що у них «сяяли зірки на лобі», тому, що їх прикриття було прозорим, вимоги до кількості та якості видобутої ними інформації могли бути не такими жорсткими, як вимоги до випускників Першого факультету.

Коли під час вступних іспитів відбувався відбір, той, хто показав найбільш високі результати йшли на Перший факультет, той, хто показав середні результати – на Другий, решта прийнятих – на Третій.

Однак була і ще одна причина пролетіти мимо Першого. Наприклад, мій друг, старший лейтенант Красніков Василь Олексійович, командир групи глибинної розвідки 30-го гвардійського окремого розвідувального батальйону 6-ї гвардійської мотострілецької дивізії 20-ї гвардійської армії Групи радянських військ у Німеччині пішов на підвищення в розвідувальний відділ штабу Приволзького військового округу. Служили ми разом. Його викликали до Москви. Він був підготовлений явно краще за мене. Склав іспити, пройшов перевірки та комісії.

У підсумку його прийняли на Другий факультет, хоча мені, підготовленому гірше, вдалося поступити на Перший.

Чому?

Тому, що засвітився. Не з власної вини.

Свого часу 6-а гвардійська мотострілецька дивізія демонструвала вишкіл представникам потенційного противника – військовим делегаціям США, Великобританії і Франції. Показували краще. У нас вміють. Лейтенант Вася Красніков ребром долоні дошки рубав. А гості закордонні фотоапаратами клацали.

Звідки батькам-командирам 6-ї гвардійської ордена Леніна Червонопрапорної ордена Суворова мотострілецької дивізії знати, що ГРУ давно на Васю око поклато? Звідки їм знати, що не можна Васю супостату демонструвати? Звідки знати, що давно ГРУ за Васею приглядає?

Тому за результатами іспитів Вася був в числі кращих, та після випуску з Військово-дипломатичної академії видати його за торгового представника Міністерства зовнішньої торгівлі не вийде. А ось відправити в який-небудь Париж чи Лондон помічником військового аташе – це будь ласка.

Проблема полягала в тому, що ГРУ обирало кращих, а у Головного політичного управління Радянської Армії була задача кращих оспівувати у військовій пресі. Той, хто потрапив на сторінки «Червоної зірки», «Радянського воїна», «Військового вісника» – тобто центральних радянських військових газет і журналів – автоматом пролітав повз Перший факультет Військово-дипломатичної академії. Ну а того, хто лише разок засвітився на сторінці газети Прикарпатського військового округу «Слава Батьківщини», пронесло.

2

Апарати військових аташе повністю, на сто відсотків були укомплектовані офіцерами ГРУ – просто тому, що іншого шляху, крім Військово-дипломатичної академії та ГРУ, в структури військової дипломатії просто немає. Та й сама альма-матер наша – шпигунський заклад, хоч і називається Військово-дипломатичною академією.

Слід знати, що посада військового аташе – це не основна робота, а прикриття, таке ж прикриття, як ТАСС, МЗС і ДКНТ. Різниця тільки в тому, що коли один цивільний дипломат міг дійсно

бути чистим дипломатом, а інший тільки прикривався дипломатичним статусом, то в апаратах військових аташе військовою дипломатією прикривалися всі. Всі закінчили Військово-дипломатичну академію, всі вирішували дуже серйозні розвідувальні завдання. Кожному, хто поступав на Другий факультет академії, прямо говорили: дипломатія – лише прикриття, ти – не військовий дипломат, а розвідник Генерального штабу, і ніяких ілюзій у зв'язку з цим у тебе залишатися не повинно, ми будемо готувати тебе як розвідника, а не як дипломата. Тих, кого це не влаштовувало, відраховували.

У будь-якому прикритті, як ми з вами вже з'ясували, є плюси і є мінуси. Ті іноземці, які з нашою дійсністю були трохи знайомі, знали напевно: коли хлопчина працює в апараті військового аташе, значить, він – розвідник. Навіть не виникало сумнівів, з КДБ він або з ГРУ. Ясно, що з ГРУ.

Працювати під військово-дипломатичним прикриттям дуже важко. Це очевидно. А що може бути хорошего в цьому прикритті? Перш за все, паспорт зелений, дипломатичний. Вигнати з країни можуть, а заарештувати і посадити не вийде. І ще: коли цивільний дипломат задасть своєму доброму американському знайомому невинне запитання про тротиловий еквівалент активно-реактивного ядерного боєприпасу М753 калібру 203 міліметра, то хороший американський знайомий швидше за все шарахнеться від такого дипломата як від прокаженого. А коли таке питання задасть помічник військового аташе, ніхто від нього не шарахнеться. Інша справа, що на це питання йому можуть і не відповісти, проте сама постановка питання нікого не здивує: у військового аташе робота така – питання про ядерні боєприпаси задавати.

У країнах Заходу переважна більшість громадян були настільки довірливими і наївними, що вважали радянських військових аташе не шпигунами, а військовими дипломатами. Цю глибоку помилку активно використовувало ГРУ. Насправді, розмовляючи з радянським військовим аташе, людина мала справу як мінімум з добуваючим офіцером резидентури ГРУ під прикриттям, основним заняттям якого була вербовка іноземців і який чудово знав: коли він не завербує достатньої кількості цікавих іноземців, він нікому не буде потрібен, і всі його сподівання на блискучу кар'єру підуть прахом. Коли пильно подивитися йому в очі і запитати, скільки ще часу йому доведеться працювати в цій гостинній країні, його відповідь багато прояснить. Коли в його відповіді відчувається невпевненість, треба бути напоготові: результати його роботи явно не влаштовують начальство, і він спробує завербувати всякого, кого зможе. Коли ж він задоволений життям, і його очі випромінюють радість, значить, зовсім недавно він когось-таки завербував.

Бачачи перед собою радянського військового аташе, людина могла мати справу з заступником резидента і навіть з самим резидентом ГРУ. Таку людину варто остерігатися і навіть боятися. Він був дуже небезпечний. Він був досвідчений і хитрий, ніби старий лис. Він не в перший раз виїжджав за кордон, а це означало, що ця людина мала на своєму рахунку дуже багато успішних вербовок.

3

Робота військового аташе – пекельний труд. Перш за все тому, що всі розумні люди знають або, принаймні, здогадуються, чим ти тут займаєшся. Тому будь-який резидент намагався військових аташе та їхніх помічників даремно не підставляти і в забезпечення агентурних операцій не ставити, а коли й ставити, то менше, ніж інших. Деякі з помічників військових аташе цим користувалися, намагаючись відбути відрядження, не особливо налягаючи на розвідувальну роботу, щоб ненароком не загубити репутацію якимось шпигунським скандалом. Однак такі нечасто зустрічалися.

Серед військових розвідників, які працювали під дипломатичним прикриттям в якості військових аташе, зустрічались дійсно видатні особистості. Наприклад, помічник військово-морського аташе при посольстві СРСР в Лондоні мав контакти (вже не знаю які, свічку не тримав) з дівчиною за викликом, яку звали Христина Кілер. Дівчина ця перебувала в статевих стосунках з військовим міністром Великобританії – державним секретарем¹ цієї країни у військових справах Джоном Проф'юмо. А сер Проф'юмо був кандидатом на куди більш високі пости.

Прізвище радянського розвідника – Іванов. Як же інакше?

Пам'ятаєте пісню?

*Привет России,
Будь здоров,
Я наш разведчик Иванов.*

Отже, Іванов Євген Михайлович. Іванов і Кілер, як прекрасно! Посада радянського розвідника – помічник військово-морського аташе, звання – капітан 2-го рангу. Капітан 2-го рангу Іванов прорвався в такі сфери, які ніякому Бонду не снилися. Капітан 2-го рангу Іванов тримав за зябра (або, можливо, за якісь інші органи, не знаю) військового міністра третьої світової ядерної держави.

¹ Нині цей пост скасований і замінений посадою міністра оборони. – Прим. ред.

Розкрилася ця приголомшлива розвідувальна операція не з вини Іванова. Один з численних шанувальників дівчинки за викликом приревнував красуню і влаштував стрілянину біля її будинку. Примчала поліція на машинах з сиренами, почався грандіозний розгляд, підключилася вільна преса. Коли з'ясувалося, що помічник радянського військово-морського аташе знав про звичку британського військового міністра іноді проводити час у ліжку даної особи, коли стало відомо, що радянський розвідник під настільки прозорим прикриттям цим знанням майстерно користувався, вертикаль британської влади здригнулася. Прем'єр, прикинувшись хворим, пішов у відставку, партія консерваторів негайно з тріском прогнала вибори.

Тепер прикинемо: як можна знайти прекрасну дівчину, яка перебуває в таємних статевих стосунках з військовим міністром Великобританії?

Просто спробуйте самі знайти таку дівчину!

І вступити з нею в контакт – в будь-який контакт.

Спробуйте змусити її працювати на радянську військову розвідку!

Коли я згадую про цю історію, мене переповнює захоплення професійною майстерністю радянських військових розвідників.

4

Ще приклад. Полковник Стрельбицький Володимир Васильович служив військовим аташе в Швейцарії. Це – прикриття. Насправді він був резидентом ГРУ в Берні. (Я таємниць не видаю. Я посилаюся лише на те, що було опубліковане у відкритій пресі.) Якийсь Жан-Луї Жанмер, командувач ППО Швейцарії, познайомився з радянським військовим аташе (насправді – з резидентом ГРУ) полковником Стрельбицьким і чомусь щось Стрельбицькому передавав.

«Ой, та які такі секрети можна роздобути в тій крихітній Швейцарії? – Скажете ви. – Я вас благаю»

Не поспішайте з висновками. Крихітна Швейцарія – найбагатша країна в світі. І тому крихітна Швейцарія може собі дозволити те, що ніяка інша країна собі дозволити не може.

Так ось, крихітна Швейцарія вирішила розгорнути систему ППО – ясна річ, кращу в світі. А де її взяти?

Купити в Сполучених Штатах.

Купили.

Швейцарії багато не треба. Купили шматочок, однак той самий, знайомство з яким давало повне уявлення про систему ППО США.

Полковник Стрельбицький через свої контакти секрети швейцарської ППО поцупив – і таким чином проник в систему ППО США.

Володимира Васильовича Стрельбицького я зустрічав особисто: від Женеви до Берна рукою подати.

Володимир Васильович Стрельбицький через «Червону зірку» на весь світ категорично заперечував факт вербування командувача ППО Швейцарії.

Проте командувач ППО Швейцарії дістав розжалування і 18 років тюрюги.

А Стрельбицький незабаром після цього отримав звання генерал-майора.

5

Ось ще один приклад. Військово-морський аташе при посольстві СРСР у Вашингтоні віце-адмірал Бекренев Леонід Костянтинівич був «за сумісництвом» резидентом ГРУ у Вашингтоні.

Перед Другою світовою війною молоденький розвідник Льоня Бекренев воював в Іспанії. На таємних фронтах. Під час війни з Німеччиною він був начальником розвідки Північного, а потім Балтійського флоту. Після війни очолював всю військово-морську розвідку. Під час Карибської кризи 1962 року, коли світ стояв на порозі ядерної війни, віце-адмірал Бекренев перебував у Вашингтоні. Його роль у порятунку світу від ядерної катастрофи залишається нез'ясованою; ця тема ще чекає дослідників.

Це був розвідник найвищого гатунку, єдиний, хто, перебуваючи на розвідувальній роботі, був удостоєний третьою адміральської зірки.

Коли в квітні 1971 року в коридорі Військово-дипломатичної академії Радянської Армії не-знайомий начальник в закордонному костюмі вручив мені пакет нафталіну, він тут же відправив мене в кабінет начальника академії адмірала Бекренєва.

Так я поступив на Перший факультет.

Розділ 14. Глибоке прикриття

I

Навчальні класи і аудиторії Першого факультету були сховані так, що ми самі не знали, де знаходиться наша навчальна точка. Вранці ми разом з натовпом робітників і службовців входили через прохідну на територію одного московського військового заводу, збиралися в закритому цеху, там нас саджали в машину без вікон і кудись возили.

Перший факультет мав три навчальні точки – по одній на кожен з трьох курсів. Слухач одного курсу ніколи навіть теоретично не міг зустріти слухачів інших курсів. І нам не слід було знати, де знаходяться два інших місця збору.

Однак були і ще більш секретні місця підготовки військових розвідників. Там готували нелегалів, тобто тих, хто мав би йти під глибоке прикриття.

До такої роботи готували тільки подружні пари. Згадайте Штірліца – його образ розвідника-нелегала має один істотний недолік з точки зору роботи під глибоким прикриттям. Штірліц, як впливає з його досьє, «в ганебних зв'язках помічений не був», при цьому, будучи привабливим чоловіком в самому розквіті сил і належачи до еліти суспільства, він вів життя «самотнього вовка» і не мав у Німеччині ні дружини, ні навіть близької подруги. Саме це впадало в очі кожному; в реальному житті такий чоловік негайно викликав би підозру. Коли він був розвідником, він не міг і не повинен був залишатися самотнім, з ним обов'язково мала б знаходитися жінка-німкеня.

Навчальна точка для підготовки нелегалів – на двох. Найпростіше таку точку влаштувати в районі урядових дач десь в Барвісі або на Рубльовці: побудувати особнячок, обнести високим парканом, і нехай живуть собі там. Кого трапляється сюди не пускали. Тут спокійніше, п'яні хулігани пісні не кричать, спати не заважають, міліція пилює, а повітря чисте.

Для кожної пари нелегалів розроблялася індивідуальна програма підготовки, що враховує їхні знання, характер роботи і завдань, які вони будуть виконувати. Основна увага приділялася вивченню мови тієї країни, де їм належало працювати, методів розвідувальної роботи і всього, що було пов'язане з легендою цієї конкретної пари. Навчальна точка обладнувалася таким чином, щоб з самого першого дня навчання проходило в обстановці, максимально наближеній до тієї, в якій нелегали будуть жити протягом декількох десятиліть. Одяг та взуття, продукти харчування та напої, газети і журнали доставлялися з тієї країни, для роботи в якій їх готували. Тут безперервно транслялися новини і радіопередачі, фільми і телевізійні програми. До підготовки нелегалів допускали тільки самих перевірених інструкторів і викладачів, при цьому багато хто з них міг розмовляти зі своїми підопічними тільки через перегородку, не бачачи один одного. Після декількох років такого навчання майбутній нелегал знав про країну, де він ніколи не був, практично все – адреси модних ресторанів і популярних нічних клубів, особливості погоди та поточні події, свіжі світські плітки і спортивні новини.

Відбір кандидатів у нелегали був ще більш суворим, ніж відбір слухачів Військово-дипломатичної академії або добуваючих офіцерів для виїзду за кордон. Його проводило кожне з чотирьох добуваючих управлінь, які займалися агентурною розвідкою на території зарубіжних країн за межами Східного блоку, незалежно від інших управлінь. Вимоги до кандидатів були дуже різними і в значній мірі залежали від конкретних завдань і регіону, куди їх планували відправити на нелегальну роботу. Як правило, кандидатів шукали серед офіцерів Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, які могли нічого не знати про існування ГРУ, і серед досвідчених офіцерів, які закінчили Військово-дипломатичну академію і працювали в добуваючих чи обробних управліннях ГРУ. Іноді для роботи під глибоким прикриттям відбирали молодих людей, які закінчили радянські цивільні вузи і мали хорошу мовну підготовку. Вища освіта була обов'язковою вимогою, тому мінімальний вік кандидатів в нелегали становив від 21 до 23 років.

Бажано, щоб нелегали були людьми радянськими, однак зовні не надто схожі на типових росіян. У них мусить бути дуже міцне коріння (близькі родичі, люди, до яких вони не байдужі), щоб нелегали не втрачали зв'язку з батьківщиною.

У Радянському Союзі жили сотні тисяч греків і сотні тисяч німців. Коли пошукати, то можна було знайти фінів, шведів, іспанців.

А іспанці у нас звідки?

Це дуже цікава історія. В кінці 1930-х років в Іспанії бушувала громадянська війна. Комуністів підтримував Радянський Союз, він слав до Іспанії гвинтівки і кулемети, танки, гармати, літаки, бомби, снаряди, туди їхали радянські льотчики, танкісти, артилеристи, моряки, розвідники. (Згадайте Льюїс Бекреньова.) А з Іспанії за наказом товариша Сталіна радянські кораблі везли до Радянського Союзу іспанське золото і дітей комуністів.

Дітей, як і золото, назад не повернули.

Дітей цих в Радянському Союзі виховали правильно. І дітей їхніх дітей – також. Відкриваю одного разу «Червону зірку», а там – фотографія старшого лейтенанта, десантника з Уральського військового округу. Все як завжди, тільки ім'я і прізвище якісь зовсім не сибірські – Роберто Руеда-Маестро.

Повітрянодесантні війська склалися з дивізій, проте жодної дивізії ВДВ в Уральському військовому окрузі не було. Звідки ж там узявся десантник? Пояснюю: у нього тільки форма десанта, проте він не простий десантник, він – боєць військ спеціального призначення.

Уявляю, чим поплатився цензор газети за такий ляп. Це ще один приклад того, як центральна військова преса, сама того не бажаючи, іноді «засвічувала» цінні для ГРУ кадри.

Однак цей приклад не характерний. А характерно те, що в другій половині XX століття Радянський Союз роздував громадянські війни в Центральній і Південній Америці, намагаючись привести до влади лівих. Куба, Чилі, Нікарагуа – де тільки наші товариші не доклали свою руку. Працювала тут і військова стратегічна розвідка. Нашадки тих самих дітей, вивезених колись з Іспанії до Радянського Союзу, там були дуже до речі. У тому числі і в якості нелегалів.

Іноді дружина майбутнього нелегала вже мала військове звання. Коли приймалося рішення прийняти пару на підготовку для роботи під глибоким прикриттям, їй достроково привласнювали наступне звання. Зазвичай її готували як радиста. Коли у пари вже були діти, їх відправляли на виховання до бабусі з дідусем (яким платили за це непогані гроші) або в інтернат. Коли батьки виїжджали за кордон, діти залишалися в Радянському Союзі в якості заручників. Коли діти з'являлися у пари вже під час нелегальної роботи за кордоном, вони, зрозуміло, не знали справжньої історії життя своїх батьків, і згодом повернення до СРСР ставало для них справжнім шоком.

Коли врахувати час, витрачений на підготовку, стає зрозумілим, що мінімальний вік, в якому нелегали могли виїхати за кордон, становив 27-29 років, хоча зазвичай пари виїжджали на нелегальну роботу набагато пізніше, у віці близько сорока років, і це влаштовувало ГРУ з ряду причин. По-перше, сорокарічні чоловіки зазвичай більш врівноважені і до цього віку стають консерваторами: йдуть в минуле бурхливі юнацькі пристрасті, людина менш схильна до необдуманих вчинків (особливо коли перед ним постає вибір: йти в поліцію з повинною чи продовжувати роботу), його діти вже живуть самостійним життям, проте ще не забезпечені настільки, щоб стати дійсно незалежними, тому вони – ідеальні заручники.

Дружина в парі нелегалів в більшості випадків «приглядала» за чоловіком. Вона контролювала його поведінку і попереджала ГРУ про надмірний інтерес чоловіка до жінок чи алкоголю, коли такий виникав. ГРУ справедливо вважало, що материнські почуття до дітей (особливо коли діти залишилися в СРСР) не дозволять дружині (а завдяки їй і чоловікові) зробити необачні вчинки. Після повернення до Радянського Союзу чоловік і дружина окремо проходили серію глибоких допитів про всі аспекти їхнього життя за кордоном. Коли пара вирішувала приховати що-небудь від ГРУ, допити виявляли це.

Різниця між нами, «звичайними» військовими розвідниками, і нелегалами полягала в тому, що «звичайні» розвідники діяли як громадяни Радянського Союзу, а нелегали видавали себе за кого завгодно, та тільки не за радянських громадян, залишаючись при цьому офіцерами радянської розвідки. Нелегалів часто плутають з агентами, однак це зовсім різні люди: агентом називався громадянин іноземної держави, який працює в інтересах радянської розвідки. Іноді деякі з найцінніших і заслужених агентів отримували радянське громадянство, їм присвоювали військові звання, проте навіть в цьому випадку агент залишався агентом. Іноземця, завербованого радянською розвідкою, могли називати нелегальним агентом, коли він з якоїсь причини змінив своє прізвище і ім'я і продовжував працювати за фальшивими документами.

Ми, добуваючі офіцери ГРУ, йшли в добування на три роки. Як виняток деякі з нас могли пропрацювати один або два зайвих роки. Нелегали йшли на все життя і могли повернутися тільки після виходу на пенсію (коли, звичайно, їх не відкликали достроково з якихось причин).

Ключовим моментом в підготовці нелегала була його легенда – вигадана історія його життя, розроблена відповідно до обраного прикриття. Вона відпрацьовувалася вельми ретельно. В основі легенди завжди лежали реальні події і факти біографії нелегала, змінювалися лише деталі. Дата народження залишалася справжньою, а місце народження, звичайно, змінювалося. Дати народження батьків нелегала і інших його близьких родичів також переносилися в легенду без змін, як і професії батьків, дата весілля і деякі інші деталі. Тому нелегалу, за великим рахунком, ніколи не доводилося брехати – він завжди говорив напівправду. Коли нелегал говорив, що його батько все життя прослу-

жив в армії, це не було нахабною стовідсотковою брехнею – він лише приховував правду про те, в якій саме армії він служив.

Поряд з основною легендою для нелегала розроблялася також інша, запасна легенда для екстрених випадків, яка була для нелегала своєрідною останньою лінією оборони, куди він змушений буде відступити, коли його заарештує поліція. Така легенда використовувалася в самому крайньому випадку, коли нелегал розумів, що поліція не вірить його основній легенді. Вона створювалася виключно для тих випадків, коли нелегал опинявся в руках поліції, і створювалася таким чином, щоб її деталі неможливо було перевірити. Одного разу поліція однієї із західноєвропейських країн затримала нелегала ГРУ при спробі отримати нові водійські права, тому що виявила підробку старого посвідчення водія. Його допитали, і в результаті допиту з'ясувалося, що його деякі деталі його легенди були невірними. Всі свідчення нелегала відразу ж були поставлені під сумнів. Тоді він перейшов до запасної легенди і розповів поліції, що насправді був поляком, що втік з польської в'язниці, перейшов кордон і купив паспорт на чорному ринку. Тим часом ГРУ, бачачи, що нелегал перестав виходити на зв'язок, поінформувало польську владу про «злочинця». Щоб підтвердити запасну легенду нелегала, поляки оголосили про нібито втечу, опублікували фотографію злочинця і звернулися до ряду країн з проханням надати допомогу в його розшуку, затримання і видачі. Як не дивно, поліція повірила в цю історію і видала нелегала польському консулу. В даному випадку запасну легенду можна було легко викрити, коли б поліція здогадалася спочатку залучити до допиту нелегала якогось польського іммігранта чи будь-яку іншу людину, що володіє польською мовою. Всього за пару хвилин можна було зрозуміти, що «польський злочинець» не володів польською мовою і не знав навіть десятка польських слів.

2

Після трьох-чотирьох років інтенсивного навчання пару екзаменувала державна комісія ГРУ і Центрального Комітету КПРС, яка приймала рішення про направлення пари за кордон – спочатку на *нелегальне стажування*, яке передувало виходу на добування. Як правило, нелегали не видавали себе за мешканців тієї країни, в якій вони мали працювати. У Швеції вони могли бути австралійцями, нащадками українських переселенців, в Аргентині – вірменами з Сирії. Основна мета такого стажування полягала в тому, щоб нелегали відвідали ту країну, яка за легендою була місцем їхнього проживання до виходу в країну нелегальної роботи, з метою підкріплення легенди. Ще одна мета полягала в тому, аби дати нелегалам можливість набути певного досвіду життя за межами Радянського Союзу, в чужій культурі.

Зазвичай вихід нелегалів до країни стажування проходив поодиночі, в кілька етапів, через ряд проміжних країн. Наприклад, вихід до США з Радянського Союзу міг проходити через Угорщину, Югославію, Кіпр, Кувейт, Гонконг і Гавайї. На кожному етапі (або на більшості з них) кожен нелегал знищував документи, з якими прибув до чергової країни, і їхав далі з новими документами, які готували для нього інші нелегали чи резидентури ГРУ. Ці документи нелегал міг вилучити зі схованки-тайника чи знайти в номері готелю або в каюті теплохода. На кожному етапі він міняв історію прикриття і ставав іншою людиною. В одних проміжних країнах нелегал жив по кілька місяців, вивчаючи країну, щоб використовувати знання про неї в майбутній історії прикриття, в інших знаходився проїздом, щоб заплутати сліди.

Через кілька місяців він прибував до країни, яка за легендою була його батьківщиною чи місцем проживання до переїзду в країну нелегальної роботи. Тут нелегал відвідував місто, в якому він нібито народився і ходив до школи, їздив в ті місця, де за легендою пройшла його юність, вживався в незнайому культуру, яка мала бути для нього рідною. Він влаштовувався на роботу на деякий час, а потім повертався до Радянського Союзу. У транзитній країні пара нелегалів могла зареєструвати шлюб.

Транзитна країна включалася до легенди нелегалів для того, щоб в основну країну вони не з неба впали, а приїхали звідкись, де у них залишилися друзі і знайомі, де вони кимось працювали, отримували якісь довідки з місця роботи і медичні документи, де вони обросли якимись дрібними штучками, звичками, знаннями, вміннями, які підтверджують, що вони саме ті, за кого себе видають. Вибір в якості транзитної такої країни, яка сильно відрізнялася від країни призначення, пояснюється дуже просто. Коли, наприклад, радянський нелегал в Португалії буде видавати себе за іспанця, то його розвідувальна діяльність дуже скоро завершиться гучним провалом. У Португалії краще видавати себе, наприклад, за поляка, який приїхав з Чикаго, чи за вірмена, який деякий час жив у Дамаску.

Після стажування, яке могла тривати в цілому від одного року до двох років, пара нелегалів, повернувшись до Москви разом чи порізно, обговорювала зі своїми викладачами отриманий досвід і труднощі, які виникли. На їхній основі розроблялася програма додаткової підготовки, яка займала ще

один чи два роки. Потім пара знову здавала державний іспит, на якому був присутній начальник ГРУ або його перший заступник, і надходила в розпорядження начальника одного з видобувних управлінь. Після цього починалася нова кількомісячна операція по виходу нелегалів в зарубіжну країну – цього разу туди, де їм належало працювати.

Цей вихід міг займати набагато більше часу. Нелегали могли залишатися в одній з проміжних країн на кілька років. Цей етап називався *проміжною легалізацією*. Наприклад, нелегал, кінцевим пунктом призначення якого був Вашингтон, за легендою міг видавати себе за болгарського біженця; це означало, що він починав з того, що жив деякий час в Болгарії, потім перебирався до Австрії, звідти – до Німеччини, і лише потім, нарешті, приїжджав до США. Нелегал, країною призначення якого була Франція, міг, наприклад, приїхати туди з Колумбії через Ліван. Під час всіх цих переїздів нелегал змушений був на кожному етапі зміцнювати свою легенду і підтверджувати її новими фактами і документами. Під час проміжної легалізації нелегали намагалися завести якомога більше друзів, контактів і зв'язків, влаштуватися на роботу, придбати справжні документи замість підроблених, а також запастися різними довідками, характеристиками та іншими паперами. Закінчивши проміжну легалізацію, нелегали, нарешті, виходили до країни призначення, де починався новий етап їхнього укорінення – *основна легалізація*.

Переїзд з однієї країни до іншої спрощував легалізацію. Безліч прийомів дозволяли нелегалам замість підроблених документів отримати справжні. Наприклад, на самому початку у обох були підроблені паспорти на різні прізвища (однак добре підроблені, тобто виготовлені кращими фахівцями ГРУ на справжніх бланках паспортів). Вони нібито були не знайомі одне з одним, а тепер зустрілися і вирішили одружитися. Їх розписували, дружина отримувала прізвище чоловіка і новий паспорт, вже справжній, і свідоцтво про шлюб, також справжнє. Через деякий час чоловік «втрачав» свій паспорт. На підставі паспорта дружини (справжнього) та свідоцтва про шлюб (справжнього) йому видавали новий паспорт і тепер він також мав повний комплект справжніх, легальних документів. Придбання водійських прав, кредитних карт, клубних карт і членства в різних суспільствах і асоціаціях також було важливим елементом в процесі узаконення перебування нелегалів у країні.

У ті часи комп'ютерів ще не було. А корупція була. Такі номери цілком проходили. Зараз з'явилися комп'ютери, тому старі номери вже не проходять, та корупція все одно залишилася. Крім того, тисячі людей, професіонали і аматори, ведуть проти комп'ютерів справжню війну. Обізнані люди кажуть, що з появою комп'ютерів проводити легалізацію стало навіть легше. За допомогою комп'ютерів сьогодні крадуть колосальні обсяги інформації і астрономічні суми, а вже внести до системи обліку якогось Родріго і його молодшу дружину Ізабеллу труднощів не складе.

Після падіння комуністичних режимів у кінці XX століття світ став більш вільним. Почалося велике переселення народів, і масштаби цього процесу будуть тільки зростати. Будь-який нелегал може легко загубитися в цих потоках переселенців.

3

Не менш важливим, ніж легенда прикриття, є вибір місця роботи і виду основної діяльності, якою нелегали мають займатися за кордоном. У уявленні обивателя нелегал – це радянський розвідник, який, як правило, видає себе за ворожого офіцера; таку ж картину зазвичай малювала радянська пропаганда.

У 1947 році на екрани радянських кінотеатрів вийшов великий фільм «Подвиг розвідника». У головній ролі – неперевершений Павло Петрович Кадочников. Всі жінки Радянського Союзу були в нього закохані. Кадочников грав розвідника, що пробрався у вищі сфери німецької військової ієрархії, видаючи себе за німецького офіцера.

Один з ключових моментів фільму був таким. Німецькі генерали сидять за розкішним столом. Підводиться радянський розвідник, піднімає келих і виголошує тост: «За перемогу!» Всі встають, випивають, сідають. Радянський розвідник стоїть. Коли всі посідали, він спокійно додає: «За нашу перемогу» – з акцентом на слові «наша». І тільки після цього п'є.

Всі хлопчики Радянського Союзу, граючи у війну, піднімали уявний келих, голосно вимовляли: «За перемогу!» І додавали: «За нашу перемогу!».

Наступного року в США вийшов фільм «Великий годинник» про американського офіцера, якого підозрюють у шпигунстві. Офіцер проходить через серію випробувань, справою доводячи, що підозрюють його цілком даремно. І це йому вдається. Фільм завершується щасливим кінцем. А в заключних кадрах з'ясовується, що він-таки є радянським шпигуном, і тепер може спокійно працювати, бо його більше ні в чому підозрювати не будуть.

Через чверть століття В'ячеслав Васильович Тихонов в серіалі «Сімнадцять миттєвостей весни» перевтілювався в штандартенфюрера Штірліца. І знову в розвідника закохалися всі радянські жінки.

У 1987 році в США вийшов римейк фільму «Великий годинник» під назвою «Немає виходу», в якому роль американського красеня-офіцера зіграв Кевін Костнер. Героя Костнера підозрюють у шпигунстві. Пройшовши серію випробувань, він доводить, що шпигуном не є, а в самому кінці фільму зустрічає свого керівника і обговорює з ним плани на майбутнє російською мовою.

У літературі присутній той самий образ. Яскравий приклад – «І один у полі воїн»: радянський розвідник в образі ворожого офіцера особисто добуває найважливішу інформацію.

Чи були в реальному житті приклади, коли розвідник виступав в ролі ворожого офіцера?

Так, були. Розвідник НКДБ Микола Іванович Кузнецов володів шістьма діалектами німецької мови. Крім російського і німецького вільно говорив ще на чотирьох мовах. Він діяв під ім'ям німецького офіцера Пауля Зібберта. До речі, на німця був схожий. Однак під час війни Кузнецов (він же Пух, він же Колоніст, Шмідт, Грачов) працював не в добуванні, а по лінії Т – Терор. У лісах діяв партизанський загін, який був опорною базою терористів-ліквідаторів. Кузнецов не працював постійно в якомусь німецькому штабі і не служив в якійсь дивізії; разом з партнерами він виходив «на гастролі» і повертався до безпечного місця.

Звичайно, добуваючий нелегал теоретично може виступати в ролі офіцера, однак таке прикриття не підходить для нього з ряду причин. По-перше, нелегал мусить мати свободу маневру, можливість зустрічатися з ким завгодно і де завгодно. Офіцер регулярної армії або спецслужб – людина підневільна: сьогодні служить на Алясці, а завтра його відправлять до В'єтнаму. І як накажете тягти за собою апаратуру зв'язку? Де закладати тайники і ставити графічні сигнали? Припустимо, налагодив він зв'язок, потрібно матеріали до схованки-тайника закладати, а його підняли по тривозі і кинули в далекий край на невизначений термін.

По-друге, офіцер допущений до секретів і тому знаходиться під особливим контролем. Компетентним органам цікаво, куди він поїхав, з ким зустрічався, де у відпустці побував, з ким пив, з ким танцював, з ким ніч провів.

По-третє, впровадження такого нелегала було б дуже довгим і складним процесом. Кар'єра всякого військовослужбовця гранично прозора для його керівництва – від відомостей про його навчання у військовому училищі і академії до місць служби та зв'язків в офіцерському середовищі.

По-четверте – і це найголовніша причина – вимоги ГРУ швидко змінювалися: сьогодні йому потрібні відомості з одного відділу штабу, завтра – з іншого, а нелегал, наприклад, працює в першому, і всі його спроби налагодити контакт з офіцерами інших відділів викликатимуть підозру.

Тому найкращим прикриттям добуваючих нелегалів в усі часи були вільні професії – наприклад, незалежний журналіст чи вільний художник. Захотів – поїхав до Гватемали писати картини з папугами або в гори пішов, натхнення ловити. Сьогодні тут, завтра там. Нічим не пов'язаний, ніяких над ним начальників, робочий день ніякими приписами не визначений. І коли він витрачає гроші, то джерело тих грошей завжди можна пояснити: провів на полотні ось ці три лінії, в кутку плями поставив і загнав анонімному цінителю живопису за пару мільйонів. Така людина цілком природно може спілкуватися з міністрами і повіями, з техніками, які обслуговують ядерні реактори, і з професійними вбивцями.

Ще одне непогане прикриття – невеликий і необтяжливий бізнес, наприклад, автосалон, який продає дорогі представницькі автомобілі, або прокат таких автомобілів. Для повсякденної роботи ти наймаєш персонал, і у тебе залишається досить вільного часу. Кожен день ти спілкуєшся з людьми з вищого світу, серед яких будуть балерини і художники, сенатори і вчені. Одним ти передаєш гроші і інструкції, написані тайнописом, від інших отримуєш повідомлення.

Основне завдання нелегала – вербувати агентів для отримання доступу до секретів противника, а не намагатися отримати такий доступ самому. І вільний художник (або фотограф, або приватний детектив, або власник антикварного магазинчика) вербує свою агентуру серед красенів-офіцерів, які служать у великих штабах і доступ мають до вельми заманливих секретів.

Нелегалами ГРУ були деякі найбільші розвідники XX століття. Один з них – Ріхард Зорге.

Та давайте не забудемо, що розвідка – не тільки найзахоплююча, а ще й найбільш невдячна робота. Знаменитими тут стають лише невдахи. На весь світ знаменитий тільки той, кого розкрили.

Зрозуміло, крім нелегалів-невдах були в ГРУ і ті, хто здобував дуже цінну інформацію, та при цьому не провалився. Їх не зловили, не засуджували, не повісили.

Тому вони не знамениті.

ГРУ і КДБ по-різному підходили до відбору, підготовки, розміщення і використання своїх нелегалів і дотримувалися різних принципів в роботі з ними. Я вже згадував, що в ГРУ управління нелегалами було децентралізоване, а в КДБ існувало спеціальне управління по роботі з ними. У ГРУ після проходження навчання нелегали надходили в розпорядження начальників чотирьох управлінь, які займалися стратегічною агентурною розвідкою в різних групах країн, і працювали з ними. У роботі з нелегалами начальнику кожного управління допомагала невелика група радників, що складалася в основному з колишніх (однак не тих, що провалилися чи «засвітилися» перед контррозвідкою противника) нелегалів, готових будь-якої миті за фальшивими документами приїхати до потрібної країни, щоб надати допомогу нелегалам, які працювали там. Начальники управлінь самі часто їздили за кордон з тією ж самою метою.

Більш важливі нелегали працювали з першим заступником начальника ГРУ, а найуспішніші і найцінніші перебували під особистим патронажем начальника ГРУ. І начальник ГРУ, і його перший заступник мали в своєму розпорядженні невеликі групи, які склалися з найдосвідченіших і успішних нелегалів, що раніше працювали за кордоном, котрі управляли роботою діючих нелегалів. Коли нелегал, який нещодавно приступив до роботи, починав здобувати важливу інформацію, його передавали першому заступнику начальника ГРУ або, у виняткових випадках, начальнику ГРУ. Це була висока честь, і її удостоювалися тільки ті, хто здобував інформацію вищої проби – унікальні або цілком таємні матеріали, завдяки яким відбувався справжній прорив в роботі військової розвідки чи в її уявленнях про противника.

Коли нелегал переставав добувати цікаву інформацію, він таким же чином міг бути знижений в статусі. У деяких випадках його статус міг падати так низько, що його передавали начальнику напрямку. У таких випадках становище нелегала являлося критичним, хоча він сам міг навіть не підозрювати про це. Коли він був знижений в статусі настільки, що переходив під контроль начальника напрямку – самого нелегала про це, звичайно, не інформували, – то наступним кроком могло стати його відкликання до Радянського Союзу, що було найстрашнішим покаранням для всякого радянського розвідника. Відкликання до Радянського Союзу було найбільш дієвою погрозою для всякого радянського громадянина, що працював за кордоном, незалежно то того, де саме він перебував – у Парижі чи Пномпені. Можливість пожити за межами СРСР сама по собі була найбільшою цінністю, і позапланове повернення до Радянського Союзу, навіть у зв'язку з підвищенням по службі, ставало справжньою трагедією.

Глава 15. Тіхушка

1

Тіхушка – це один з видів прикриття, досить рідкісний вид, що займає проміжне становище між простим прикриттям і глибоким прикриттям. Тіхар, він же тіхушник, – це офіцер ГРУ, вельми талановитий офіцер. Він поступав на Перший факультет Військово-дипломатичної академії. В ході іспитів з'ясовувалося, що він перевершує інших за рівнем своїх можливостей, та з якихось причин його не можна зробити нелегалом. І тоді керівництво вирішувало: цього – в тихе прикриття.

І в академію його *не приймали*.

Йому готували легенду («Сибірський я, з глухомані лісової...») і відправляли вчитися до іншого місця. Він поступав до Московського державного інституту міжнародних відносин (МДІМВ), у Всесоюзну академію зовнішньої торгівлі (ВВАТ) або до іншого настільки ж шановного навчального закладу і проходив там повний курс навчання, а у вільний час в індивідуальному порядку під керівництвом найдосвідченіших інструкторів осягав премудрості шпигунського ремесла. Потім завершував навчання в МГІМО або в ВВАТ, отримував диплом, на загальних підставах потрапляв на роботу в Міністерство закордонних справ, Міністерство зовнішньої торгівлі та інші установи, які мали закордонні контакти. А його підготовка лінії військової розвідки тривала. Коли його керівники вирішували, що відповідний момент настав, такий офіцер в індивідуальному порядку складав випускні іспити за повний курс Військово-дипломатичної академії.

При цьому всі іспити йому здавати не було необхідності. Дві іноземні мови у нього вже були, іспити з мови він здав в іншому навчальному закладі. Не потрібно складати іспити з марксистсько-ленінської філософії, міжнародного права, з історії міжнародних відносин і ще з ряду предметів. Все це він вже знав.

Йому не доводилося витрачати рік на додаткову підготовку, щоб освоїти обов'язки з прикриття. За прикриттям він був підготовлений краще за всіх. Залишалися тільки вельми специфічні науки – ВСР, ВСКГ, ОТ, КР і тому подібні, проте і вони давалися такому офіцеру легко: він все засвоював краще і швидше за інших, бо його ж не дарма забрали на тіхушку.

2

Тіхарів було дуже мало. Працювали вони тільки в дуже важливих місцях: в Парижі, Лондоні, Женеві, Нью-Йорку, Вашингтоні, Римі, Брюсселі і рівних по значенню містах – там, де радянські офіційні представництва мали величезні штати службовців. У резидентурі міг бути один тіхар, іноді більше.

Тіхар ніколи не підкорявся жодному із заступників резидента. Він був прямо підпорядкований резиденту. Іноді навіть заступники резидента не знали, що він тіхар, і вважали таку людину «чистим» дипломатом.

Тіхар ніколи не працював в забезпеченні і рідко зустрічався з резидентом. Кожен недільний вечір в радянському посольстві демонстрували кінофільм, обов'язково радянський – про Леніна, про революцію чи про війну. Відвідування цього кіноперегляду для всіх співробітників посольства було справою не те щоб обов'язковою, проте дуже бажаною. І поки всі дивилися фільм, резидент розмовляв про справи з тіхушником. Про це знав лише перший шифрувальник.

Тіхушник не кидався на дрібну рибку. Він вербував за наводкою. Наприклад, хтось із добуваючих офіцерів зачепив жирного ляща. Резидент, обговоривши всі варіанти з московським керівництвом, наказує цьому офіцерові велику рибину відпустити і забути про неї назавжди.

Через деякий час резидент наводив на цю ціль тіхушників. Коли тіхушник провів успішну вербовку, то вона зараховується (тобто входить в особистий рахунок вербовок) і тому офіцеру, який першим вийшов на цю людину. Йому, правда, до кінця відрядження про це не повідомляли.

Так іноді бувало: знайшов офіцер перспективного іноземця, а йому наказують відійти вбік і ближче ніж на кілометр до того іноземця не наближатися. І забути про нього. Причин не пояснюють. Прикро, та нічого не поробиш. І доля складається так, що у нього ніяк велика рибка більше не ловиться – одна дрібнота. Завершується відрядження, він понурим повертається до Москви, і тільки там йому повідомляють, що ходити похнюпившись, немає причини – одна вербовка йому зарахована.

3

Будь-офіцер ГРУ після повернення з відрядження потрапляв в одне з добуваючих чи обробних управлінь, і тільки коли там в даний момент не було місця, переходив у підпорядкування Першого напрямку. Тіхушник при будь-якому розкладі після повернення в Москву продовжував працювати за своїм прикриттям – тобто завжди відразу потрапляв до Першого напрямку.

Кар'єра тіхушників розвивалася в іншому напрямку. Звичайний добуваючий офіцер ГРУ міг зробити кар'єру, пройшовши три ступені: добуваючий офіцер – заступник резидента – резидент. А

тіхушник, коли він діяв успішно, назавжди залишався добуваючим, хоча по прикриттю він міг піднятися на захмарні висоти, до заступника міністра включно.

Будь-який тіхушник, незважаючи на те, що він ніколи не працював ні резидентом, ні навіть заступником резидента, завжди користувався у керівництва ГРУ високим авторитетом нарівні з найуспішнішими нелегалами.

Розділ 16. Піди невідомо куди, знайди невідомо що.

Як ставилися завдання на добування, про існування яких нікому не було відомо

1

У кінофільмах про шпигунів все вирішується просто: виникла проблема, великий начальник (в останні роки – велика начальниця) викликає кращого бійця невидимого фронту на ім'я Джеймс Бонд і віддає наказ: лиходії загрожують людській цивілізації, наказую людство врятувати, лиходіїв винищити!

Бонд, усвідомивши завдання, переможно проходить через низку різноманітних пригод, крушить ворогів, рятує світ, попутно зводячи з добропорядного шляху прекрасних дам.

Будь-яка проблема успішно вирішується (особливо в кіно), коли зрозуміло, в чому вона полягає. Шкода, що реальне життя дещо відрізняється від того, яке нам показують на екрані.

Уявіть себе на місці начальника Розвідувального управління Генерального штабу Червоної Армії в листопаді 1940 року. У вашому розпорядженні найпотужніша розвідувальна організація світу, здатна творити чудеса. Ви викликаєте до свого кабінету підлеглих генералів і ставите їм завдання з добування ворожих секретів: викрасти плани оборони протоки Босфор, розкрити склад і технологію виробництва броньованої сталі, яка використовується при будівництві легких британських крейсерів типу «Белфаст», уточнити відомості про виробництво німецьких танків, дістати креслення 460-мм морських гармат новітніх японських лінкорів типу «Ямато» і так далі. Генерали рвучко кидають долоню під козирок і передають завдання своїм підлеглим.

Питання ось яке: як найголовніший розвідувальний начальник в кінці 1940 року міг поставити бойове завдання на добування технології виробництва американської атомної бомби, коли в той момент такої технології ще не було і про розробки в цій галузі в Радянському Союзі ще ніхто не знав? Коли про таку бомбу великому розвідувальному начальнику нічого не відомо. Коли жоден світовий лідер, включаючи Гітлера, Чьорчілля, Сталіна, ще в цю тему не врубався. Коли ні сам президент США, ні його генерали ще не зрозуміли епохального значення якихось дивних експериментів, на проведення яких настирливі очкарики в білих халатах вже вбухали купу грошей законослухняних і працьовитих американських платників податків.

Ось відміна реального життя від кіно: кожному великому розвідувальному начальнику доводиться ставити своїм підлеглим завдання з добування **таких секретів, про існування яких не знає навіть сам начальник**.

2

Чи можна чітко сформулювати бойове завдання підлеглим шпигунам, коли сам не знаєш, що тобі потрібно?

Можна!

Всі ми в дитинстві чули казку про те, як цар-лиходій завдав клопоту норавливому Федоту-стрільцю: піди туди, не знаю куди, принеси те, не знаю яке!

Приблизно так ставили бойові завдання в Головному розвідувальному управлінні Генерального штабу Збройних сил СРСР. Звучала завдання не так відверто, як у казці, однак сенс був таким же самим.

І не поспішайте сміятися.

Ось приклад з життя. Сидів колись в Білому домі президент США Білл Клінтон. У тому ж самому Білому домі працювала дівчина на ймення Моніка Левінські, пізніше названа вашингтонською блудницею. Між президентом США і зазначеною дівчиною виникли досить теплі, непросто близькі стосунки, про які знала тільки подруга Моніки.

У цей час головному редактору вельми впливової американської газети потрібно було терміново підняти її тираж. Йому, як і начальнику ГРУ, потрібні були чужі секрети. Як би ви, опинившись на місці цього головного редактора, поставили завдання своїм борзописцям на добування найпотаємнішої таємниці особистого життя президента США, коли нікому в світі, крім самої Левінської, її подруги і президента США про ці відносини нічого не відомо?

План дій гранично простий. Викликаєте своїх кращих продажних журналістів і оголошуєте: хлопці, потрібна сенсація!

Або навіть так: де сенсації? (Потім слід вжити різноманітні недруковані вирази.) Зажралися! Працювати розучилися? Вижену всіх до бісової мами! (І ще кілька виразів обценної лексики.)

Іншими словами, головний редактор націлює своїх проноз-журналог не на якийсь конкретний об'єкт пошуку, а орієнтує їх тільки на вибуховий еквівалент добутої інформації: обдарую печенками того, хто дістане щось вкрай цікаве! Не важливо, що саме!

Кожен журналіст і без всяких нагадувань головного редактора знає, що газеті потрібні цікаві матеріали, бажано сенсаційного характеру.

І кожен розвідник знає, що його начальству потрібні ворожі секрети. Все одно які. Аби щось незвичайне, нікому раніше невідоме. Аби лиш ти був першим.

Тому, що в пошуках ворожих секретів нищпорить не один розвідник, а тисячі, тому, що кожному хочеться першим добути найцікавіше і найголовніше, рано чи пізно до більшості ворожих таємниць будуть знайдені ключі і відмички.

Просто роботу військової розвідки доводиться побудувати так, щоб у кожної розвідувальної структури, у кожного добуваючого офіцера був інтерес знайти щось нове, включаючи і те, що ніякими завданнями не передбачено.

І тут виникає одна проблема. Припустимо, всім добувним офіцерам оголосили: піди туди, не знаю куди. Вони повернуться через рік-другий і доповідатимуть: нічого цікавого виявити не вдалося.

Чи є рецепт проти цього?

Рецепт є.

3

Управління взводом, ротою, батальйоном, конструкторським бюро, зграєю курортних шулерів, артіллю золотошукачів, книжковим видавництвом, шпигунською резидентурою, міністерством пропаганди, великою державою або навіть групою держав зводиться до того, щоб намітити мету, поставити завдання виконавцям і домогтися виконання поставлених завдань.

Мету кожної держави планує вище керівництво країни. Керівництво може бути одноосібним, як у товариша Сталіна, або колективним, як в більш пізні часи.

Намітивши мету, вищі керівники ставлять завдання найбільш загальним чином – наприклад, наздогнати і перегнати Америку за три роки з виробництва м'яса, молока і масла на душу населення. Вожді, ставлячи завдання, говорять про те, **що** потрібно зробити, а про те, **як** таке створити, нехай болять голови у підлеглих. Керівникам нижчим доводиться спільні завдання перетворювати в детальні плани і передавати на виконання на ще більш низькі рівні.

І ось, нарешті, наші цілі ясні, завдання визначені – в тому числі і для Міністерства оборони. Міністр оборони і начальник Генерального штабу, отримавши завдання від вищого керівництва, доводять їх до своїх підлеглих, в тому числі до начальника Головного розвідувального управління Генерального штабу.

Завдання, спущені з Міністерства оборони, начальник ГРУ по-братськи ділить між добувочними управліннями, начальники управлінь дроблять масу завдань на потужні шматки і щедрими руками роздають начальникам напрямків. В кінцевому підсумку молодого офіцера ГРУ, який вперше виходить на стежку агентурного добування, викликають до кабінету начальника, припустимо, Третього напрямку Першого управління ГРУ і кладуть перед ним лист паперу: прочитай, запам'ятай, розпишись. У правому верхньому ріжку листа стоїть номер документа і гриф «Цілком таємно». Офіцерик читає документ, затамувавши подих, і чманіє від масштабів поставленого завдання – його очі округлюються, серце починає прискорено битися, а свідомість на кілька митей втрачає ясність.

Бо завдання в ГРУ ставили серйозні.

Приклад. У лютому 1971 року у Франції була сформована 1-я ракетна дивізія, в листопаді того ж року одна ескадрилья цієї дивізії вперше заступила на бойове чергування. Дивізія була розгорнута на плато Альбйон, мала на озброєнні балістичні ракети середньої дальності (БРСД) в шахтних пускових установках (ШПУ). Дальність цих ракет за офіційною інформацією – 3 тисячі тридцять кілометрів. Насправді – трохи більше. Та якщо виходити навіть з офіційних, явно занижених показників, виходило, що Москву, Ленінград, Кіров, Горький і Куйбишев ці ракети накривали без труднощів.

Потрібно відзначити, що в той час тільки три держави в світі мали балістичні ракети в шахтних пускових установках. Державами цими були Сполучені Штати Америки, Радянський Союз і Франція. Штаб 1-ї ракетної дивізії перебував у місті Апт, департамент Воклюз. Місто Апт – це десять тисяч населення і дві тисячі років історії.

І ось перед добуваючим офіцериком, якого направляють, наприклад, до Женеви, поклали листок з коротким і ясным бойовим завданням на половину сторіночки. Йому потрібно всього-на-всього з'ясувати, що станеться після того, як президент Франції натисне на червону кнопочку. Тобто необхідно розкрити процес проходження сигналу від підземного командного пункту президента

Франції до КП 1-ої ракетної дивізії. Необхідно встановити, як саме проходить сигнал: по кабелю, по радіорелейним або тропосферним каналам, прямо в штаб дивізії або через штаб Стратегічного авіаційного командування, які канали основні, які дублюючі, які вузли зв'язку задіяні. Бажано також встановити коло осіб, безпосередньо залучених до процесу передачі сигналу: зв'язківці, шифрувальники, ремонтники і наладчики апаратури, охоронці, служба безпеки, керівний склад, чергові зміни на командних пунктах. Простіше кажучи, потрібна дуже серйозна вербовка, бо в жодному з відкритих джерел подібної інформації не знайти.

Завдання поставлене коротке і гранично зрозуміле. Ось Швейцарія. Ось Женева. Майже по всьому периметру Женева обкладена французької кордоном, який не охороняється. Контроль французьких жандармів – лише на автостраді, що входить в місто з півдня. Коли рухатися всіма іншими дорогами чи пішки через кордон, тебе ніхто не зупинить. Плато Альбйон – он там, шапкою докинути, вербувати потрібну агентуру на плато Альбйон зручніше з Женеви, аніж з Парижа.

Прочитав офіцерик бойове завдання, віддихався. Він молодий і зелений. Він не розуміє, що йому навмисно поставили нездійсненне завдання. Навіщо так вчинили лиходії-начальники? Та тому, що у них досвід такий: нездійсненні завдання іноді вдавалося виконати тільки тому, що виконавці не знали, що поставлені їм завдання нездійсненні.

Крім того, – і це головне, – завдання, які вирішити неможливо, служать повноцінної заміною формули «піди туди, не знаю куди». Щоб не говорити: «Роби, що знаєш», ставлять завдання надскладне, теоретично нездійсненне.

Прибуває понурий офіцерик до цієї самої Женеви, б'ється, намагаючись завдання вирішити, потім приходять до мудрого заступника резидента і зізнається: нічого не виходить.

І тоді досвідчений вовк агентурного добування дає йому добру пораду: шукай виходи на *будь-які* секрети, що нас цікавлять. Знайдеш – і ніхто це плато, хай йому грець, не згадає. А коли не знайдеш, тобі не вдасться ухилитися від відповідальності, ти не зможеш сказати, що завдання тобі не поставили. Тобі його поставили, ти за нього розписався. Тобі папірець з твоєї підписом в ніс сунуть.

І об стіл пикою.

І молодий і зелений офіцерик, нарешті, усвідомлює, що нездійсненне завдання перед ним поставили тільки для того, аби не дати йому можливості огризатися при розборі польотів і роздачі слонів після повернення до столового граду.

Лиш тільки приходило таке розуміння, він починав шукати виходи на секрети – на будь-які секрети, серед них і на ті, які ні в яких завданнях не значилися. Так він розкривав таємниці, про існування яких його начальники не здогадувалися, знаходив загрози, про які в Москві ніхто не знав.

Розділ 17. Резидентура

I

Радянська військова розвідка мала за кордоном три типи бойових структур:

- Резидентура. Це могла бути резидентура під прикриттям (РПП), агентурна резидентура або нелегальна резидентура.

- Агентурна група.

- Окремо діючий агент, не пов'язаний з резидентурою чи агентурною групою.

Резидентура під прикриттям завжди перебувала за високими стінами посольства, а посольство було захищене не лише стінами і озброєною охороною, а й дипломатичною недоторканністю. Тому РПП часто називали дипломатичною резидентурою. Це більш точна, хоча і неофіційна назва.

Територія посольства є територією тієї країни, чий прапор майорить над посольством. Тобто, перебуваючи в посольстві США в Москві, ви перебуваєте в Сполучених Штатах Америки. Перебуваючи в радянському посольстві у Вашингтоні, ви перебували в Радянському Союзі. Напад на посольство, так само як і на будь-якого дипломата навіть найнижчого рангу, означає напад на країну, яку він представляє. З усіма наслідками, що випливають.

Уявімо собі, що ми встановили дипломатичні відносини з якоюсь нововиниклою державою, купили в її столиці шматок землі, обнесли його муром і підняли на щоглі державний прапор. У посольстві, як мінімум, мають бути резиденція посла, підрозділ охорони, резидентура КДБ, резидентура ГРУ і референтура.

Референтура – це особливо захищена частина посольства з броньовими дверима і цілодобовою озброєною охороною всередині. Там знаходилися три шифрувальні кімнати: посла, КДБ, ГРУ. У кожній з них були свої шифрувальники, свої шифри і свої засоби зв'язку з Москвою.

Теоретично мінімальний склад РПП ГРУ – двоє людей, резидент і шифрувальник. Коли ж брати по максимуму – це резидент, заступник резидента по нелегалам, зам з інформації, один або кілька заступників з добування, добувні офіцери, група шифрувальників, фінансист, група радіоперехоплення (технічна служба), технічний склад, водії і інший допоміжний персонал.

Радянська колонія за кордоном ділилася на три частини: «чисті» співробітники радянських зарубіжних установ (дипломати МЗС на чолі з послом, кореспонденти засобів масової інформації, зарубіжні представники різних радянських організацій – Міністерства зовнішньої торгівлі, ТАСС, Аерофлоту, «Інтуриста», торгового флоту і інших, які не були офіцерами ГРУ і КДБ) і резидентури ГРУ і КДБ під прикриттям. Мінімальний склад представників КДБ і Міністерства закордонних справ був таким же, як і мінімальний склад РПП ГРУ, тобто теоретично радянське посольство в якій-небудь дуже маленькій країні могло складатися з шести осіб – три дипломата (посол і два резидента) і три шифрувальника.

Кожне з трьох цих «відділень» радянської колонії мало свою систему шифрування, власний автономний канал зв'язку з Москвою і власне начальство в Москві – в МЗС, КДБ або ГРУ.

Всі незгоди і непорозуміння між ними залагоджувалися лише в Центральному Комітеті партії, який діяв за принципом «розділай і володарюй» і був зацікавлений в тому, щоб відносини між цими трьома організаціями залишалися напруженими. Центральний Комітет міг відкликати будь-якого посла чи резидента, він виступав верховним арбітром при залагодженні будь-яких розбіжностей, і він же вирішував, скільки співробітників може мати в конкретному посольстві кожна з трьох організацій. Останнє рішення було непростим завданням, тому що, з одного боку, воно не повинно було образити КДБ, яке забезпечувало безпеку посольства, з іншого боку, воно мало влаштовувати ГРУ, без роботи якого Радянська Армія прийшла б у занепад, а радянська промисловість перестала б отримувати доступ до новітніх технологій, і, з третього боку, воно мало бути прийнятним для «чистих дипломатів», які мусили бути присутніми в посольстві в достатній кількості, щоб служити хорошою ширмою для роботи офіцерів перших двох організацій.

Остання обставина пояснює, чому радянські посольства, консульства, торгпредства і інші закордонні установи так швидко росли і множилися. З розвитком резидентури резидент отримував кількох заступників замість одного. Збільшувалася кількість шифрувальників. Створювалися окремі групи – група ТС, оперативно-технічна група та група радіоперехоплення. Зростала кількість офіцерів, безпосередньо зайнятих вербовкою агентів і роботою з ними. У дуже великих резидентурах ГРУ (наприклад, в Нью-Йорку) могли працювати від 70 до 80 офіцерів. У резидентурах середнього розміру (наприклад, в Римі) працювали від 30 до 40 офіцерів. Всі офіцери ділилися на три категорії – добуваючі офіцери, оперативно-технічний персонал і технічний персонал. Перші були прямо задіяні на вербовку агентів і роботою з ними, до них належали сам резидент, його заступники та прості добуваючі офіцери. Оперативно-технічний персонал – це ті офіцери, які брали участь в процесі добування

розвідувальної інформації, проте не мали особистих контактів ні з агентами, ні навіть з іноземцями в цілому – шифрувальники, офіцери оперативно-технічної групи, оператори групи ТС і групи радіоперехоплення. До технічного персоналу належали водії, охорона і фінансисти.

У кожній резидентурі радянської військової розвідки, як в мафії, зовнішні звання, посади, нагороди ролі не відігравали. Тільки фактична робота офіцера в резидентурі і її результати мали значення. Офіційно людина могла бути військовим аташе або помічником військового аташе, та за броньовими дверима резидентури незалежно від офіційної посади і звання він був простим добуваючим офіцером, заступником резидента або резидентом. Крім того, добуваючі офіцери неофіційно ділилися на «варягів» і «борзяг» – перші успішно добували цінну інформацію, другі їх «забезпечували», тобто працювали на підхваті.

У повсякденному житті людина, не посвячена у таємниці радянської військової розвідки, бачила тільки те, що хотіло показати їй ГРУ. Резидент міг мати дуже низький дипломатичний ранг або займати в посольстві одну з найнижчих посад, однак це не заважало йому на кожній нараді влаштовувати рознос військовому аташе – навіть коли на людях він носив за цим аташе його портфель чи був його шофером. Заступник резидента, друга людина в резидентурі, міг бути підполковником і при цьому командувати офіцерами в званні полковників – він був кращим, і тому ГРУ дало йому всі повноваження наказувати старшим за званням.

«Чистий» персонал посольства зазвичай не розрізняв офіцерів КДБ і ГРУ і презирливо називав і тих, і інших «дикунами», «варварами», «варягами» або «сусідами». Деякі більш освічені співробітники посольства – наприклад, сам посол, «чисті» дипломати високого рангу і просто спостережливі люди – розуміли різницю між цими двома організаціями, називаючи офіцерів КДБ «ближніми сусідами» (вони всюди встромляли свого носа і цікавилися повсякденним життям кожної людини в колонії), а офіцерів ГРУ, які не виявляли абсолютно ніякого інтересу до інших мешканців колонії, – «дальніми сусідами».

Резидентура ГРУ під прикриттям жила своїм життям і працювала в повній ізоляції. Тут працювала найменша частина радянської колонії. Зазвичай в радянських колоніях до 40 відсотків людей перебували в категорії «чистих» (звичайно, більшість з них в тій чи іншій формі співпрацювали з КДБ або з ГРУ, однак не були офіцерами розвідки). До 40-45 відсотків персоналу колонії були офіцерами КДБ і тільки 15-20 відсотків (в окремих випадках – до 25 відсотків) були офіцерами ГРУ. Це, втім, не означало, що резидентура ГРУ мала менше розвідувальних можливостей, ніж резидентура КДБ. Велика частина офіцерів резидентури КДБ була зайнята контррозвідкою і забезпеченням безпеки – останнє полягало в основному в зборі компрометуючих матеріалів на «чистих» співробітників посольства, включно з послом, і на власних колег з КДБ, які мали контакти з іноземцями, – і лише невелика частина офіцерів резидентури КДБ (в найкращому випадку – половина) працювала проти іноземців. ГРУ, навпаки, використовувала для роботи проти іноземців всю могутність своєї резидентури.

2

Резидентури під прикриттям були розділені на дві категорії.

Резидентура першої категорії була великою структурою; на посаді резидента перебував генерал-майор чи контр-адмірал або й навіть генерал-лейтенант чи віце-адмірал. (На цю посаду могли призначити і перспективного полковника, який в разі успішної роботи отримував генеральське звання.) Вище я вже згадував віце-адмірала Бекреньова, який обіймав посаду резидента ГРУ в Вашингтоні.

Резидентура другої категорії була структурою меншою; резидент, який очолював її, мав звання полковника або капітана 1-го рангу.

Як правило, в кожній країні була одна РПП ГРУ. У рідкісних випадках таких резидентур було дві: наприклад, в Парижі – резидентура першої категорії, в Марселі – другої. Обидві резидентури були абсолютно незалежні одна від одної; їхню роботу координували тільки з Москви.

Тільки в двох країнах світу існували відразу дві РПП ГРУ першої категорії – в США (Вашингтон і Нью-Йорк) і Швейцарії (Женева та Берн).

У невеликих країнах Африки могла існувати одна РПП ГРУ другої категорії відразу на дві або й три країни.

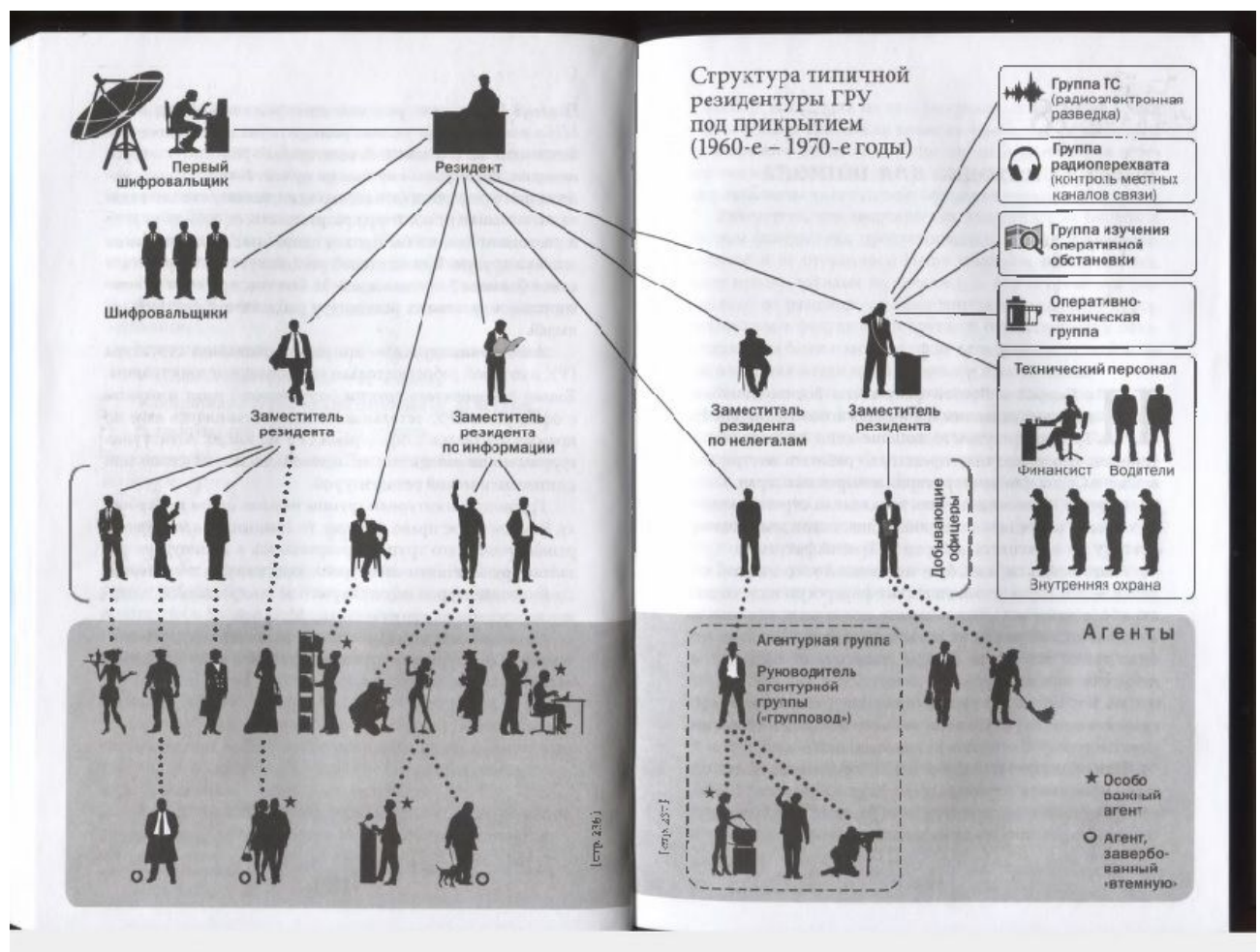
У деяких випадках частина резидентури під прикриттям могла постійно працювати в іншому місті під керівництвом одного із заступників резидента. Так було, наприклад, в Голландії, де група офіцерів з резидентури в Гаазі постійно працювала в Амстердамі. Такий поділ ускладнювало роботу, однак будь-який провал в одній з цих частин не зачепив би роботу іншої. Скрізь, де можливо, ГРУ створювало нові, самостійні резидентури. Для створення нової резидентури були потрібні дві речі:

чинне радянське дипломатичне представництво (посольство, консульство, військовий аташат, військова або дипломатична місія, постійна місія в ООН) і наявність там радіостанції для прямого зв'язку з Москвою. Скрізь, де є перше і друге, ГРУ могло в найкоротші терміни створити нову компактну резидентуру з двох осіб, яка згодом розросталася.

3

Кожна дипломатична резидентура Головного розвідувального управління була свого роду ГРУ в мініатюрі, і кожна окремо працювала проти всього світу. Бойові завдання ніколи не розподілялися *поміж* резидентурами (наприклад, одному резиденту – викрасти плани оборони чорноморських проток, іншому – розкрити секрет броні легких британських крейсерів, третьому – уточнити відомості про виробництво німецьких танків, четвертому – дістати креслення 460-мм гармати для новітніх японських лінкорів типу «Ямато»); кожна дипломатична резидентура ГРУ і в Британії, і в США, і в Японії, і в Гондурасі отримувала *всі* бойові завдання в повному обсязі: і протоки, і танки, і гармати, і броня, і крейсера, і лінкори.

Проте і це не все. Кожен добуваючий офіцер незалежно від всіх інших також працював проти всього світу. Коли ти працюєш в Австралії, і в тебе з'явилася можливість добути секрети Люксембургу – здобувай! Тобі подякують. До речі, в Люксембурзі крутяться великі гроші, а раз так, то і секретів там багато.



Структура типової резидентури під прикриттям (1960-і-1970-і роки)

Коли резидентура знаходиться в Бразилії, то її добуваючі офіцери могли вербувати американців, німців, швейцарців, японців і всіх інших. Тільки місцевих, бразильців, краще не чіпати. Ні до чого місцеву контррозвідку зайвий раз турбувати. А коли в Бразилії ти зустрівся з канадцем і про щось з ним поговорив, то місцевій поліції це до одного місяця.

Коли резидентура в Аргентині, вербуй на здоров'я все тих же американців, німців, швейцарців і бразильців, а до місцевих сеньйорів і сеньйорит з вербувальними пропозиціями без великої потреби не чіпляйся.

4

У тому, що кожна резидентура незалежно від інших працювала проти всього світу, був глибокий сенс.

По-перше, це надавало всій системі приголомшливу стійкість. 24 вересня 1971 року Великобританія видворила одночасно 105 (сто п'ять!) радянських дипломатів і інших офіційних представників – кажуть, що це були резидентури КДБ і ГРУ в повному складі. Удар страшний, проте зовсім не смертельний. Проти Великобританії (як і проти всіх інших потенційних супротивників) працювали не тільки і не стільки ті хлопці, котрі перебували в Лондоні, а й усі інші, які працювали по всьому світу, від Оттави до Катманду. Вигнали тих, хто знаходився в Лондоні, а ми інформацію по Британії через Малайзію отримували, Нову Зеландію, Японію і багато інших країн.

По-друге, така система постановки завдань, коли не тільки кожна резидентура, а й кожен добуваючий офіцер незалежно від всіх інших працював проти всього світу, дозволяла добувати потрібну ГРУ інформацію набагато швидше. Створювалася атмосфера конкуренції: завдання ставилося всім відразу – а нумо, хто швидше? Мужики, кому дуже хочеться посад, звань та орденів?

По-третє, це дозволяло контролювати якість добутої інформації та без труднощів виявляти дезу. Один і той же матеріал міг бути отриманим з різних джерел. Одне джерело повідомляє одне, інше з іншого кінця світу з того ж питання повідомляє щось протилежне. Отже, один з них помиляється або свідомо бреше. Може статися, брешуть обидва, тільки по-різному.

Конкретні завдання в ГРУ також ставилися, проте досить рідко. Приклад: вже згадана вище американська атомна бомба. Необхідно було будь-що-будь дістати технологію її виробництва, і все інше меркло в порівнянні з цією метою. Тому найрозумнішим добуваючим офіцерам, найдосвідченішим резидентам – завдання пряме, конкретне, гранично чітке: давай креслення, давай документи! Ось гроші скільки хочеш, ось наші вчені товариші найвищого рангу, вони проконсультують, на пальцях пояснять, що їм необхідно.

5

Через резидентури проходили тисячі добуваючих офіцерів, і переважна більшість з них так назавжди і залишалася в цьому статусі. Тільки найуспішніші з добуваючих офіцерів могли стати заступниками резидента. І тільки найздібніші із заступників резидентів могли стати резидентами. Це могло статися тільки в третьому або навіть в четвертому закордонному відрядженні.

Успішна кар'єра добуваючого офіцера ГРУ могла виглядати так: перше закордонне відрядження в ролі добуваючого з видатним результатом, повернення до Москви і робота в одному з управлінь, друге закордонне відрядження вже на посаді заступника резидента з потужним результатом, знову повернення до Москви і кілька років роботи на керівних постах, потім третє закордонне відрядження, куди офіцер відправлявся вже для роботи на посаді резидента.

Формально підпорядковуючись начальнику добуваючого напрямку ГРУ, який вів агентурну розвідку в країні перебування резидентури, резидент в силу виняткової важливості його становища мав право і технічну можливість, минаючи безпосереднього начальника, звернутися до будь-якого керівника вищого рівня, аж до начальника ГРУ, і навіть до відділу адміністративних органів ЦК КПРС на правах члена партії (Статут КПРС закріплював за кожним членом партії право у виняткових випадках звертатися в будь-які партійні інстанції).

Резидент володів практично необмеженою владою над своїми підлеглими. Будь-якого з них, включаючи своїх заступників, він міг відправити до Москви, не пояснюючи причин свого рішення.

Скажу більше. У голлівудських фільмах Джеймс Бонд представлений як агент з ліцензією на вбивство – тобто з правом вбивати на свій розсуд. Таке право було надано всім резидентам ГРУ. Коли резидентурі, її офіцерам, агентам або операціям загрожувала небезпека, і вбивство в ситуації, яка склалася було найбільш доцільним рішенням, то резидент був зобов'язаний прийняти таке рішення. Нічого незвичайного або сенсаційного в цьому не було. Згадайте, що кожному вартовому на посту надано право застосовувати зброю, хоча він усього лише рядовий, а під його охороною всього лише продовольчий або речовий склад.

Резидент зазвичай знаходився всередині посольства і рідко виходив за його межі. Причепитися до нього було практично неможливо. Зазвичай в якості прикриття він мав дуже високий дипломатичний ранг – наприклад, був радником 1-го або 2-го класу, – а в ряді випадків міг навіть отримати ранг надзвичайного і повноважного посланника, тобто ранг, що передує рангу надзвичайного і повноважного посла. Резидент також міг прикриватися посадою військового дипломата.

Іноді резидент не тільки керував своїми підлеглими, а й сам виходив на стежку добування. Приклади я вже наводив вище.

6

Заступник резидента по нелегалам був другою особою в резидентурі, як старпом на бойовому кораблі. Нелегали і нелегальні резидентури працювали абсолютно окремо від дипломатичних резидентур, проте кожну нелегальну резидентуру необхідно було забезпечувати: прийняти матеріал чи сигнал, передати гроші, документи, апаратуру, в критичних ситуаціях прийти на допомогу, організувати евакуацію тощо.

Зам по нелегалам не знав і не мав права що-небудь знати про своїх підопічних-нелегалів – їхні особи, місцезнаходження, характер роботи та завдання трималися в суворій таємниці; цю інформацію ніколи не довіряли тим, хто працював під легальним прикриттям. Він лише виконував накази, які надходили з Москви: підібрати сигнал в такому-то районі, зібрати відомості про оперативну обстановку на кордонах Парагваю, закласти матеріал в тайник і так далі.

Забезпечення роботи нелегалів було найголовнішим завданням будь-якої дипломатичної резидентури. На вимогу заступника по нелегалам будь-який добуваючий офіцер міг бути знятий зі своїх операцій і кинутий в забезпечення діяльності тих, хто працював під глибоким прикриттям.

7

Зам резидента з інформації сам в добуванні працював і одночасно координував потік інформаційних шифровок до Москви. Він був своєрідним фільтром: в його обов'язки входило витягувати суттєву, значиму інформацію з купи всякої нісенітничі. Будь-яку шифровку підписував лише резидент, однак, щоб звільнити резидента від дрібних завдань, зам з інформації перевіряв вміст шифровок на предмет їхньої цінності і нещадно відгрібав «пусту породу».

Коли видобуваючий офіцер справою довів, що «порожняк» не гонить, що його шифровки не просто доповідаються, а доповідаються на високому рівні, то йому дарувався привілей доповідати резиденту особисто, мінаючи зама з інформації. Це вважалося великою честю. Такий офіцер в перспективі (в наступному відрядженні) міг стати заступником резидента з інформації.

Інформаційні шифровки складалися на основі цілком таємних відомостей, отриманих від агентури. Однак іноді, вкрай рідко, виникали ситуації, коли цінну інформацію вдавалося отримати через відкриті джерела, а в секретних джерелах вона не містилася.

Ось один такий приклад з історії.

Під час Першої світової війни німці побудували гармату, яка кидала снаряди на 130 кілометрів прямо до Парижу. Ми про цю красуню вже згадували. Все було добре, та ось біда: як коригувати вогонь такої гармати?

Вихід був знайдений. Німці робили один постріл з гармати, а на ранок все паризькі газети повідомляли, що вчора прокляті німецькі варвари знову обстрілювали Париж, снаряд упав у такому-то районі, зруйнував будинок № 13 на такій-то вулиці і вбив одну стареньку жінку. Нейтральна Швейцарія межувала як з Німеччиною, так і з Францією, говорила як німецькою мовою, так і французькою, в кіосках там продавалися як німецькі, так і французькі газети. Тим же ранком помічник німецького військового аташе заходив в кафе, випивав чашечку кави, потім на вулиці зустрічав свого французького колегу, вітав його, потім купував свіжі французькі газети, дзвонив до Берліну і доповідав: рю Дарю, будинок 13. У Берліні розкривали туристичну карту, ставили червоний хрестик, потім дзвонили командирі гармати: агов, візьми трохи лівіше.

8

Шифрувальник резидентури мав абсолютно особливий статус. У великій резидентурі шифрувальників було кілька, і той з них, хто працював з резидентом, називався *першим шифрувальником* і займав набагато більш високе становище, ніж звичайні добуваючі офіцери. За характером роботи він був допущений до всіх секретів резидентури і першим в резидентурі дізнавався про всі новини, оскільки розшифровував повідомлення, які надійшли з Москви.

Жоден співробітник посольства, включаючи посла і резидента КДБ, ні за яких умов не мав права входити до кімнати шифрувальника ГРУ. Перший шифрувальник підкорявся тільки резиденту, однак при цьому він був єдиною людиною в резидентурі, яка мала право зв'язуватися з Москвою без дозволу резидента. В обов'язки першого шифрувальника входило приховане спостереження за поведінкою резидента; про будь-якому відхиленні чи підозрі він мусив повідомити в Москву, при цьому резидент не знав про такі повідомлення.

Шифрувальники жили і працювали в умовах найсуворішого, безжального контролю. Вони жили тільки на території посольства в спеціальних приміщеннях, які охороняються. Ні шифрувальник, ні його дружина чи діти не мали права контактувати з іноземцями і просто знаходитися поруч з ними або в одному приміщенні – навіть коли це були дипломати дружньої соціалістичної країни (наприклад, Болгарії або Монголії), які відвідали радянське посольство.

Шифрувальник і члени його сім'ї могли покинути територію посольства тільки у виняткових випадках при гострій необхідності, при цьому їх мусив супроводжувати офіцер ГРУ, який мав дипломатичний ранг і відповідний імунітет – навіть до Радянського Союзу вони поверталися тільки в супроводі такого офіцера. Під час закордонного відрядження вони не їздили у відпустку, тому шифрувальників відправляли за кордон не більше ніж на два роки.

І тим не менше будь-який радянський шифрувальник, що все життя прослужив на території Радянського Союзу, чорною заздрістю заздрив тим своїм колегам, кому пощастило попрацювати за кордоном, а ті, хто вже побував за кордоном, готові були б багато чим пожертвувати заради того, щоб знову поїхати в закордонне відрядження – куди завгодно, навіть в Калькутту, Шанхай чи Бейрут.

Група ТС (ТС – технічна служба) вела радіоелектронну розвідку з території радянського посольства або консульства. Її основними цілями були канали урядового, дипломатичного і військового зв'язку.

Група радіоперехоплення займалася контролем каналів радіозв'язку місцевої поліції, контррозвідки та інших служб безпеки. На відміну від групи ТС, яка добувала відомості, які становлять державну або військову таємницю противника, і працювала в інтересах всього ГРУ, група радіоперехоплення працювала тільки в інтересах резидентури і виявляла райони підвищеної активності поліції, яких слід було уникати при проведенні операцій.

Група вивчення оперативної обстановки складалася з наймолодших офіцерів, які ще не стали добуваючими і не працювали з агентами самостійно. Ця група вивчала оперативну обстановку в місті і країні перебування резидентури: дії поліції і контррозвідки, кримінальні новини і зведення в засобах масової інформації, номери поліцейських автомобілів, які з'являлися на газетних фотографіях або в телерепортажах, особистості і персональні дані поліцейських чиновників, оперативних працівників і слідчих, методи роботи груп зовнішнього спостереження тощо. Вивчаючи все це, офіцери, які нещодавно прибули, знайомилися з місцевими умовами і входили в курс справи. Іноді ця копітка робота давала несподівані результати. В одній західній країні одна зі столичних газет повідомила про плани поліції встановити приховані камери відеоспостереження в найбільш відвідуваних районах столиці. Резидентура ГРУ зацікавилася цим повідомленням, вжила заходів для отримання відповідної інформації, і вже через місяць резидент мав детальну карту міста з зазначенням місць розташування камер спостереження і контрольованих ними секторів. Завдяки цим заходам офіцери резидентури успішно уникали камер поліції протягом декількох років.

Оперативно-технічна група займалася ремонтом і технічним обслуговуванням фотоапаратури, фотокопіювальними обладнання, різноманітних контейнерів для тайникових операцій, радіостанцій, обладнання для тайнопису, мікрофотографії і інших технічних засобів. Офіцери цієї групи консультували добуваючих офіцерів з усіх питань, пов'язаних з використанням технічних засобів, а також працювали в забезпеченні, вели контрспостереження, ставили і знімали сигнали, закладали і виймали тайники-схованки.

Найбільші резидентури мали в своєму розпорядженні **технічний персонал**. Кожному резиденту в званні генерала належало мати персонального водія, проте багато резидентів з генеральським званням обходилися без їхніх послуг, щоб не виділятися на тлі інших дипломатів. Найчастіше на посадах водіїв працювали добуваючі офіцери, і цей прийом маскуванню прекрасно працював, тому що на простих водіїв зазвичай не звертали увагу. Деякі резидентури (особливо в тих країнах, де можливий напад на радянське посольство) мали власну внутрішню охорону, крім охорони КДБ, яка відповідала за зовнішній периметр території і будівлі посольства. Внутрішня охорона резидентур складалася з офіцерів СпП, які не брали участі в агентурних операціях, і могла також ставитися на вимогу резидента в тих випадках, коли офіцерів резидентури КДБ підозрювали в намірі проникнути до резидентури ГРУ.

Кожен офіцер ГРУ, який прибував до резидентури, потрапляв під контроль одного з добуваючих заступників. Той, хто працював успішно, переходив під особистий контроль резидента, згодом (у наступному відрядженні) сам ставав заступником і отримував у підпорядкування інших офіцерів.

9

Добування не могло працювати без грошей, як криголам не міг обійтися без палива. Коли у резидента був тільки один зам по добуванню, то саме він відповідав за фінанси. Коли добуваючих заступників було кілька, до складу резидентури вводили фінансиста.

Кожен офіцер ГРУ, який працював за кордоном, отримував зарплату у валюті країни перебування; крім того, його друга повна «домашня» зарплата в рублях клалася на його рахунок в Москві.

Однак це були його особисті гроші. Для роботи йому виділялися інші кошти, і зовсім в інших обсягах.

Робилося це так: приходиш до фінансиста або до заступника резидента (коли в резидентурі не було фінансиста), береш у нього деяку суму. Коли її не вистачає, береш ще. Після кожної зустрічі з агентом або з кандидатом в агенти пишеш звіт про зустріч і в кінці, після всіх подробиць, повідомляєш, скільки витратив на цю зустріч. Цей звіт підписує той, під чийм контролем ти працюєш – один із заступників резидента або й сам резидент.

В кінці кожного місяця складаєш фінансовий звіт.

Перша стаття витрат – на агентуру: проведено стільки-то зустрічей, витрачено стільки-то грошей.

Друга стаття витрат – на тих, кого вербуємо: стільки-то зустрічей, такі-то витрати.

Крім цього – витрати на поїздки по країні, на утримання машини, ремонт, бензин та інше, на газети, книги, канцелярські товари і все інше.

Грошей вистачало. Валютні кошти на добування ворожих секретів ми отримували в необмежених кількостях.

Чи була можливість відщипнути частину тих грошей і покласти їх собі до кишені?

Та скільки завгодно!

Поставте себе на місце звичайного добуваючого офіцера. Він заводить знайомства з іноземцями (чим більше знайомств, тим краще) і проводить з ними зустрічі в барах, ресторанах та інших подібних місцях. Посиділи, поговорили, офіцер оплатив випивку і закуску (а іноді й розваги), та навіть рахунок він в кишеню покласти не може. Не має права. Бо іноземець запитає (а коли не запитає, то подумає): тобі цей папірець для фінансового звіту потрібен? Так ти про наші зустрічі перед кимось звітуєш?

На тому дружбі кінець. Більше той іноземець з цим офіцером зустрічатися не буде.

Тому рахунки за частування залишали на столі разом з чайовими офіціантові.

На наступний день в звіті про зустріч пишеш: витрачено стільки-то. Скільки напишеш, стільки і буде. Коли провів в місяць п'ять, шість, а то й десять зустрічей з різними людьми, то тільки на цьому можна було нащипати кругленьку суму.

А потрібно пам'ятати, що іноземна валюта в перерахунку на радянські гроші мала абсолютно фантастичну ціну. Як всім добре відомо, радянський рубль був сильнішим за долар. На кінець 1990 року, прямо напередодні краху Радянського Союзу, один американський долар коштував 56 копійок. 100 доларів можна було купити за 56 рублів.

Радянський народ цим пишався. Правда, ніде ті долари не обмінювали і не продавали. Піклуючись про благо народу, уряд Радянського Союзу за дорученням рідної комуністичної партії друкував стільки рублів, щоб всім вистачало. Однак рубль при цьому по відношенню до долара чомусь не знецінювався. Магазили були порожніми, черги – кілометровими, уряд друкував гроші, а рубль, на який нічого купити було неможливо, не слабшав по відношенню до долара. І навіть міцнішав! У 1979 році 10 доларів можна було купити за 7 рублів, через десять років ціна за 10 доларів впала нижче 6 рублів.

Чому відбувалися такі чудеса? Та тому, що в Кримінальному кодексі РРФСР була стаття 88, яка рубль підпирала. Сила рубля трималася цією статтею. Оголосила газета «Известия», що в поточному місяці обмінний курс становитиме 57 копійок за долар – значить, так тому і бути. А коли якийсь спритник вирішував у приїжджих іноземців купувати франки, фунти і долари за вищою (і тому для іноземців більш вигідною) ціною, то цього спритника швидко ловили і відправляли на вісім років в сибірські табори. Щоб курс рубля не обвалював! Щоб економіку Радянського Союзу не підривав!

Та тільки найбільш жадібних такий строк не зупиняв. Спокуса купити повноцінний долар за нічого не варті рублі була занадто великою. І тоді через деякий час по 88-й статті стали давати 15 років. Та негайно зрозуміли, що і цього мало, тому ввели смертну кару за «порушення правил валютного обміну».

За різними відомостями, тільки за три останні роки правління Хрущова по 88-й статті КК РРФСР і за аналогічними статтями Кримінальних кодексів інших братніх республік Радянського Союзу розстріляли від трьох до п'яти тисяч осіб. А це, як не крути, кілька страт в день без вихідних і свят.

Розстрілами бажання підривати соціалістичну економіку не те щоб відбили, а дещо збавили. Церкву покрили, а дзвіницю обдерли.

За межами нашої великої Батьківщини працювали тисячі дипломатів, консульських працівників, військових радників та інших офіційних представників і тисячі розвідників під різноманітними

масками. Всі вони отримували іноземну валюту і все намагалися витратити за кордоном, бо не було сенсу повертатися з доларами до Москви і там міняти їх на копійки.

Задумалися правителі: як би зробити так, щоб радянська людина за кордоном витрачала менше, а дещо економила і повертала Батьківщині частину заробленої валюти?

Вихід знайшли. У Москві відкрили валютні магазини. Перед поверненням до рідної вітчизни міняєш в фінансовому відділі посольства валюту – та не на радянські рублі, а на особливі папірці, які іменувалися спочатку сертифікатами, потім чеками. На ці папірці в Москві (без черги!) можеш придбати машину, та не таку, яку радянським людям впарювали, а експортний варіант, купуєш шикарну квартиру поліпшеного планування, коли не подобається та, яку тобі дали по службі, час від часу відвідуєш магазин «Берізка», де без штовханини, матюків і черг купуєш одяг і взуття, випивку і закуски невимовно більш високої якості, ніж та, яка призначалася для простих радянських людей.

До речі, простих радянських людей в валютні магазини не пускали. Щоб настрої їм не псувати. Щоб класову ненависть не розпалювати.

Отже, навіть зовсім невеликі валютні кошти, вкрадені у рідної радянської влади під час роботи за кордоном, в Москві оберталися досить відчутним капіталом. У офіцерів КДБ і ГРУ була можливість покласти частину грошей, виділених на витрати, собі в кишеню.

Клали?

Про КДБ не знаю, а в ГРУ не клали.

Перш за все, скнар виявляли на стадії відбору. Вони не те що в ГРУ – навіть у Військово-дипломатичну академію не потрапляли. Під час навчання в академії також йшов постійний відсів, однак в основному з медичних причин. Я так думав. І тільки через багато років, отримавши завдання на перевірку молодого поповнення, зрозумів, що все було трохи інакшим. Всіх, хто навчався в академії, індивідуально і навмисно вводили в усі можливі спокуси – статевого, фінансового і, ясна річ, ідеологічного характеру. Дивишся – ну ось же, ось тут можна вдарити наліво, ось тут шматок урвати, а тут вороже радіо послухати, ніхто і не дізнається. І раптом – ніби за випадковим збігом обставин – лікарі виявляли у недостатньо стійких до спокус товаришів високий кров'яний тиск, і розвідника, що не відбувся, тихо списували за медичними показаннями – так, щоб не злякати інших потенційних любителів чужих дружин, халявних грошей і ворожої пропаганди, до яких перевірка ще не дійшла.

Перевіряли всіх і завжди, тому щипати потрошку виходило собі дорожче. А коли хапнеш по крупному – тобою зацікавляться всерйоз, тут вже одним високим тиском не відбудешся. І спробуй потім доведи, що вкрав, що не від ворожої контррозвідки гроші отримав.

Більш того, радянським людям, які працювали за кордоном (насамперед, в країнах, де правили прокляті капіталісти), категорично заборонялося заробляти гроші будь-яким стороннім способом. В першу чергу ця заборона стосувалася азартних ігор і поширювався навіть на покупку лотерейних квитків.

Причин було багато. Уявіть собі, що радянський дипломат – наприклад, в ранзі аташе або третього секретаря, – купив лотерейний квиток і виграв пару мільйонів доларів. Зараз така сума не на кожного справить враження, а в ті часи купівельна спроможність долара була вищою, і сума ця була просто астрономічною. Радянський дипломат навіть найнижчого рангу міг без особливих зусиль накопичити гроші на кооперативну квартиру, машину, гараж або дачу на зарплату, яку він отримував під час закордонного відрядження. А ось мільйон доларів витратити в СРСР було просто нема на що. І тому у будь-кого, кому так посміхнулася доля, могла виникнути крамольна думка: а чи не податися до Каліфорнії на ПМЖ? І нехай горить ясним полум'ям рідна соціалістична держава з його чергами і дефіцитом. Тут, у клятих капіталістів, хоч є на що ті мільйони витратити.

Та навіть не це головне. Події могли піти і за іншим сценарієм. Купив радянський дипломат лотерейний квиток, а через деякий час до нього підходить доброзичливий іноземець і суне візитку з телефонним номером: коли в лотерею нічого не виграєш, телефонуй – я знаю, як можна виграти. І лиш радянський дипломат подзвонить цьому панові, то йому запропонують в обмін на велику суму грошей поділитися інформацією, а для відмазки дадуть лотерейний квиток, який напередодні саме виграшним виявився і який можна продемонструвати начальству.

До кожної радянської людини, яка, перебуваючи у відрядженні за кордоном, взяла в руки карти, сіла за гральний стіл, на скачках поставила на сіру конячку чи купила лотерейний квиток, з такою пропозицією міг звернутися доброзичливий іноземець і вказати більш короткий і вірний шлях до успіху.

І товаришам з КДБ головний біль: виграв дипломат або представник «Аерофлоту» великі гроші, каже, що в карти, а як перевірити? Як переконатися, що це не ті самі юдині срібники? Навіть

коли він показує виграв лотерейний квиток, як переконатися в тому, що він сам його купив, а не отримав із і ворожих рук?

Тому, щоб спокуси не виникало, для всіх правило залізне: кого з білетиком лотерейним засічуть, тому квиток до Сибіру в один кінець. Це правило стосувалося й тих, кого ловили на якій-небудь іншій азартній грі і взагалі на будь-якій спробі заробити.

10

Ось як могла виглядати велика резидентура ГРУ у великій західній країні. (Приклад, який я наводжу нижче, вигаданий, будь-які збіги з реальними резидентурами випадкові.)

Резидент в званні генерал-майора працює під дипломатичним прикриттям в ранзі радника або навіть надзвичайного і повноважного посланника¹. У його підпорядкуванні знаходиться група з 5 шифрувальників, 3 дуже досвідчених добуваючих офіцери, один з яких працює з агентурної групою, а два інших керують роботою особливо цінних агентів, і 4 заступники резидента – полковники А. і В. і підполковники Б. і Г.

Полковник А. працює під прикриттям на посаді заступника радянського торгового представника. Він має в підпорядкуванні 12 офіцерів ГРУ, які працюють на різних посадах в радянському торговому представництві, а також веде одного агента. Один з його офіцерів керує групою з трьох агентів, другий знаходиться в контакт з двома агентами, а третій має одного агента. Решта офіцерів поки не мають завербованих агентів.

Підполковник Б. працює під дипломатичним прикриттям на посаді помічника військово-морського аташе. У нього в підпорядкуванні кілька добуваючих офіцерів; двоє з них працюють під прикриттям як співробітники торгового флоту в радянському торговому представництві, троє – в представництві Аерофлоту, п'ятеро – в посольстві і десять осіб – в апаратах військового, військово-морського і військово-повітряного аташе. Цей заступник резидента має одного агента; дванадцять його добуваючих офіцерів мають кожен по одному агенту. Більшість інших офіцерів мають перспективних знайомих, вербовку яких вони готують і яких планують завербувати протягом одного-двох років. Крім роботи з підлеглими і агентурою, цей заступник резидента відповідає в резидентурі за обробку інформації.

Полковник В. працює під дипломатичним прикриттям на посаді другого секретаря посольства і є заступником резидента по нелегалам. У нього немає жодного агента, і він навіть не займається їхньою вербовкою. У нього немає офіцерів в безпосередньому підпорядкуванні, проте коли він проводить операції в інтересах нелегалів, він може залучати до них будь-яких офіцерів з першої і другої групи.

Підполковник Г. працює під дипломатичним прикриттям на посаді третього секретаря посольства. Він веде одного агента. Йому підпорядковується один добуваючий офіцер, який працює під прикриттям на посаді водія військового аташе, і цей офіцер керує агентурної групою. Додатково в підпорядкуванні у цього заступника резидента знаходяться група ТС (6 офіцерів), група вивчення оперативної обстановки (4 офіцери), оперативно-технічна група (2 офіцери), група радіоперехоплення (3 офіцери), 5 офіцерів внутрішньої охорони резидентури і фінансист.

Всього в резидентурі служать 67 офіцерів, з яких:

- добуваючі офіцери – 41 особа,
- оперативно-технічний персонал – 20 осіб,
- технічний персонал – 6 осіб.

Резидентура має 36 агентів, 25 з них працюють незалежно один від одного.

11

Нелегальні резидентури відрізнялися невеликими розмірами, щоб у разі провалу легше було локалізувати його наслідки. Кожна з них складалася як мінімум з двох нелегалів (резидента і радиста-шифрувальника) і невеликої кількості агентів, які перебували на зв'язку (як мінімум одного). Самі по собі, без допомоги агентів, нелегали не могли добувати розвідувальні матеріали, і будь-яка нелегальна резидентура, яка успішно працює, поступово збільшувалася за рахунок вербовки нових аге-

¹ В СРСР існували такі дипломатичні ранги (в порядку убавання значущості): Надзвичайний і Повноважний Посол, Надзвичайний і Повноважний посланник 1-го класу, надзвичайний і повноважний посланник 2-го класу, радник 1-го класу, радник 2-го класу, перший секретар 1-го класу, перший секретар 2-го класу, другий секретар 1-го класу, другий секретар 2-го класу, третій секретар, аташе. Дипломатичний ранг не обов'язково мусив збігатися з посадою дипломата. Не слід плутати нижчий дипломатичний ранг аташе з посадами військового аташе і помічника військового аташе, які були дуже високими позиціями в будь-якому радянському дипломатичному представництві. – Прим. ред.

нтів, після чого туди могли направити ще двох-трьох нелегалів, один з яких ставав помічником резидента.

Зверніть увагу на термінологію: у нелегальній резидентурі у резидента був не заступник, а помічник.

Чому? Тому що резидент дипломатичний раз на рік їздив у відпустку. За відсутності резидента «на господарстві» залишався один з його заступників. А нелегальний резидент у відпустку не їздив, тому зам йому був не потрібен. І помічник у нелегального резидента був тільки один, тому що лиш тільки нелегальна резидентура розросталася, її ділили надвоє і розводили так, щоб провал однієї ні в якому разі не зачепив іншу. У нелегальній резидентурі могли працювати щонайбільше 5 нелегалів і 8-10 агентів, при цьому в більшості нелегальних резидентур працювало набагато менше людей.

Агентурна група – це розвідувальна структура ГРУ, в якій працювали лише завербовані іноземці. Тільки керівник групи («груповод») мав контакти з офіцерами ГРУ, інші агенти підпорядковувалися йому, проте прямих контактів з офіцерами ГРУ не мали. Агентурна група могла перебувати на прямому зв'язку з Москвою чи з дипломатичною резидентурою.

Груповод агентурної групи не мав права на вербовку. Коли він таке право отримував, то ставав **агентурними резидентом**, а його група перетворювалася в **агентурну резидентуру**. Контакти агентурної резидентури з «материнською» резидентурою під прикриттям припинялися, і перша переходила на прямий зв'язок з Москвою.

Окремо діючі агенти, які не пов'язані з резидентурами і агентурними групами, перебували на зв'язку тільки з Москвою.

Розділ 18. Дружина – знахідка для шпигуна

1

На Перший і Другий факультети Військово-дипломатичної академії брали лише одружених. На Третньому факультеті наявність дружини не була обов'язковою, бо розвіднику доведеться працювати всередині Радянського Союзу чи на території підкорених країн.

Іноді ГРУ вибікувало: є кандидат на стратегічний рівень, та ось біда – неодружений. Гаразд, почекаємо. Коли через пару років не одружиться, заберемо на Третій факультет.

А той хлопець служив, будучи в повній упевненості, що сім'я – це тягар, що молодість офіцерську потрібно віддати службі, а одружуватися слід тільки після того, як чогось в житті досяг, ніяк не раніше тридцяти. І звідки йому було знати, що хтось за ним уважно спостерігає і чогось від нього чекає!

Однак ось одного разу, ще до двадцяти п'яти, він зустрічав свою єдину. Про це ті, кому належить, повідомляли куди слід. І молоду пару викликали до Москви.

Необхідно підкреслити особливо: в ГРУ брали не його одного. Приймали їх обох, пару. Коли у чоловіка все складалося чудово, а з дружиною щось було не в порядку, пару переводили на один з нижчих рівнів розвідки, а то і взагалі виключали з неї. Наприклад, коли вже під час навчання у дружини виникали якісь проблеми зі здоров'ям (підвищений тиск або ще що-небудь), то чоловіка переводили на Третій факультет, і з цього моменту стан здоров'я дружини на його службу більше не впливав.

Зрозуміло, що квартири тих, хто навчався на Першому і Другому факультетах, прослуховувалися. Це не афішувалося, проте й не заперечувалося. Наші сімейні таємниці для тих, кому це необхідно, таємницями не були – це ставало нам зрозуміло з розмов з замполітом, начальником курсу, начальником факультету та іншими відповідальними товаришами: їм були відомі такі деталі нашого особистого життя, про які могли знати тільки ми і наші дружини.

Як би не склалися відносини в парі, якими б прекрасними вони не були, нікому не вдавалося уникнути сімейних конфліктів – таке життя. І тут своє слово говорили психологи. Скандал від скандалу різнився. Хто кого любить – той того і чубить. Уважне прослуховування і ретельний аналіз давали відповідь на питання: це у них серйозна гризня, або тішаться. Коли конфлікти були серйозними, пару «знімали з дистанції».

У подружній парі немає і не може бути рівності. Верховодить завжди хтось один. Коли з'ясовувалося, що головою сім'ї є дружина, – а з'ясовувалося це швидко, – то така пара вважалася непридатною для проходження служби на цьому рівні розвідки. Правда, траплялося таке рідко, бо це питання уважно вивчався ще на етапі попереднього відбору. Лиш з'ясовувалося, що в родині правила дружина, ГРУ миттєво втрачало до такої пари інтерес. Коли у пари до моменту випуску чоловіка з Військово-дипломатичної академії з якихось причин не було дітей, то далі Східної Німеччини така пара не виїжджала.

Цікаво, що в Першому головному управлінні КДБ питанню підбору дружин приділялося набагато менше уваги.

Доходило до того, що люди жили в шлюбі десять, п'ятнадцять або й двадцять років, а потім розлучалися. Така динаміка розвитку відносин, безумовно, позначалася на якості роботи, та й сама по собі була тривожною ознакою психологічного неблагополуччя кожного з членів пари окремо. Важко сказати, куди дивилися психологи КДБ. Невже з самого початку не могли визначити, що пара нестійка? Невже не могли відсіяти таких людей в ході відбору і підготовки?

На нижніх поверхах радянської військової розвідки розлучення траплялися, як і всюди. Але тільки не на самому верхньому рівні. Тут нестійкі пари цілеспрямовано виявляли і нещадно від них позбувалися. Коли вже пара дійшла до випуску з Першого факультету Військово-дипломатичної академії, це було своєрідною гарантією якості відносин: можна було сказати напевно, що їхній шлюб не закінчиться розлученням.

2

Підготовка дружин офіцерів ГРУ була ґрунтовною. Перш за все нашим бойовим подругам – тим, які нащадків зробити ще не встигли, а таких в силу віку і специфіки роботи була більшість – пояснювали, що Батьківщина чекає від них потомства. Діти зміцнюють сім'ю, а сім'я розвідника потрібен підвищений запас міцності. Тому, Валю (Машо, Таню і так далі), забудь про все і займися цим найважливішим питанням.

Коли нащадок з'являвся на світ і підростав місяців до чотирьох, молодій мамі ласкаво радили віддати нащадка бабусі, а самій серйозно взятися за навчання.

Головним предметом, який викладали дружинам офіцерів ГРУ (після марксистсько-ленінської філософії, звичайно), був ВСР – військова стратегічна розвідка. Дівчаткам, особливо тим, хто прийшов не з нижніх поверхів розвідки, необхідно було пояснити, куди вони потрапили і в чому полягатиме їхня служба Батьківщині. Їм розповідали, навіщо потрібна агентура і як її вербувати. Їх вчили виявляти стеження, виходити до тайників, закладати матеріали і вилучати їх, ставити і перевіряти графічні сигнали. Для них влаштовували практику – побродити по Москві під стеженням демонстративним і під стеженням таємним, а потім ще й під змішаним. Їм пояснювали, як поводитися в разі провокації чи арешту.

Підготовка проводилася прямо на квартирах. Молодій родині давали трикімнатну. За радянськими мірками трикімнатна квартира на сім'ю з двох осіб (нащадок більшу частину часу виховувався у бабусі) – небачена розкіш. Пояснювали: третя кімната – не ваша. Можете її використовувати, але в певні дні ми тут будемо проводити заняття. Збиралися в такій квартирі 5-7 подружок із спільною долею, господиня ставила на стіл чай з варенням, приходив керівник Володимир Іванович чи Петро Миколайович і розповідає повчальні історії. Після теорії – практика десь в районі Річкового вокзалу або в Срібному бору. Ніяких іспитів, тільки дружні бесіди, які давали уявлення про те, хто засвоїв матеріал, а кому потрібно дати додаткову підготовку.

Серед інших предметів – вивчення країни, в якій доведеться працювати, агентурна психологія, оперативна техніка, дипломатичний етикет. Все проходило ніби неформально, без оцінок і без видачі дипломів після закінчення навчання, однак навчання було дуже серйозним. Мета цієї підготовки полягала ще й тому, щоб ґрунтовно вивчити наших бойових подруг і скласти вичерпний психологічний портрет кожної з них.

Ряд предметів дружини вивчали самостійно, серед них іноземну мову, стенографію, водіння автомашини. На це виділялися гроші: йди і запишись на курси, Батьківщина за все сплатить.

Військових звань на цьому рівні розвідки дружини не мали. Коли на нижніх поверхах військової розвідки дружина мала сержантське чи офіцерське звання, то при зарахуванні чоловіка на Перший або Другий факультет Військово-дипломатичної академії дружину переводили в запас.

3

Перед виїздом пари в закордонне відрядження бойову подругу в обов'язковому порядку викликали в скляну будівлю на Хорошовці. З нею розмовляли, потім приймали рішення.

І ось молода пара з дворічною донькою на руках (а дочка маму не впізнає, проситься до бабусі) приїжджає до ворожої капіталістичної країни. Чоловік-розвідник приступає до роботи, а резидент викликає дружину, докладно розмовляє з нею і виносить рішення про те, яку роботу даній бойовій подрузі можна доручити.

Роботи багато. Перш за все на ТС і на посту радіоперехоплення. Місцева поліція і контррозвідка про щось базикають в ефірі, а наші бойові подруги слухають їх, не перебиваючи. Слухають вдень і вночі.

Кількість посад в кожному посольстві обмежена. Тримати цілу групу офіцерів на ТС ніхто не дозволить. Тому ті дружини, у яких діти підросли, працювали у прослуховуванні. Техніки за броньовими дверима резидентури багато, і дуже навіть різної, роботи вистачало всім.

Отже, викликав мудрий резидент молоду маму і вирішував, як вчинити.

Повинен сказати чисту правду: не всі резиденти були лиходіями. Найчастіше резидент дружину прибулого офіцера до повсякденної роботи в резидентурі не залучав, а говорив: займайся сім'єю, виховуй дочку, непогано б і другу дитину завести. Твій обов'язок зараз такий: чоловік щоранку мусить бути готовий до виконання будь-якого завдання партії і уряду – нагодований, вичищений, напрасований, відправлений на роботу з поцілунком і добрими побажаннями. Робота у нього важка, не мені тобі, голубонько, пояснювати. А пізньої ночі, коли додому повернеться трохи напідпитку, злий і страшний – не пиляти, розпитуваннями не докучати, кров не пити і нерви йому не мотати – вони у нього і так на краю. Коли де й випив, так це на славу Батьківщини і за завданням комуністичної партії. Не турбуйся, він під наглядом, у мене не розгуляється.

4

Проходить якась децима часу, і молода мама втягувалася в роботу. Виїхали в гори відпочити. Чоловік машину веде, по бокам зиркає. Вона також поглядає в дзеркальце, нібито губи підфарбувати. На колінах у неї може бути блокнотик з папером особливим, що швидко згоряє. Вона номерки деяких машин помічає і записує.

Він: начебто на хвості ніхто не сидів.

Вона: і на мій погляд ніхто не сидів.

Приїхали в гори, знайшли гарну галявинку, витягли речі з багажника, вогнище розвели, вона в сторону відійшла, ковдру зронила і негайно підняла. Потім біля багаття її розстелила, розклала закуску, разом посміялися, на гітарі пограти, поспівали рівно стільки пісень, скільки в плані записано. І поїхали додому.

Ковдра вона зронила не дарма. Впустила ковдру, а підняла ковдру і камінчик, який там чомусь лежав. По дорозі додому заїхали в посольство – дізнатися, який фільм ввечері буде, заодно і отоваритися. Магазины в посольствах були розкішні. Тому що Віденська конвенція 1815 року забороняє дипломатів зарубіжних країн обкладати будь-якими податками і акцизами. Коли горілочку-ковбаску-ікорочку податками не обкладати, вони такими дешевими будуть! І якість відмінна.

А в Москву летить шифровка: матеріал через тайник ШЖ-163-76 прийнятий.

І бойовій подрузі в особовій справі ще один плюсики малюють.

5

Чи довго чи не довго, з'являється в сім'ї друга дитина. Дружина народжує, а служба йде.

Шифровка з Москви: підібрати графічний сигнал, який потрібно буде перевіряти тривалий час щодня з 19:00 до 19:40. Хто цей сигнал буде ставити і що він означає, нашому брату знати не слід. Завдання начебто дріб'язкове - поки не осягнеш.

Отже, добуваючий офіцер щодня до глибокої ночі десь промишляв, а тут раптом мусить оговтатися-перекуватися і щовечора просто гуляти. А контррозвідка його маршрути на карту кладе.

У нього два варіанти, і обидва погані. коли він щодня одним маршрутом бродить, ніби кіт навчений, то це насторожує. Коли він кожного дня різними маршрутами бродить, а вони всі в якійсь точці перетинаються, то за цією точкою встановлюють спостереження.

Точок перетину маршрутів може бути кілька: одна – головна, інші – щоб зі сліду збити. Проте й це не вихід. Коли ворожі контррозвідники щось запідозрили, вони візьмуть під контроль не тільки ці точки, а й увесь район.

Головоломка офіцерові: як же такий сигнал підібрати і як його потім контролювати?

Подумав він, та й доповідає заступнику резидента по нелегалам: район – парк навпроти мого будинку, місце – невеликий білий монумент, сигнал – горизонтальна риска п'ять-десять сантиметрів губною помадою червоного кольору на рівні пояса. Зам опис сигналу затверджує, і він йде в Москву.

Проходить трохи часу, надходить шифровка: до перевірки сигналу приступити з такого-то числа

Приступаємо. На операцію виходить бойова подруга з дитячою коляскою, з донькою чотирьох років і з сином у віці двох місяців. Кожен день – по одному маршруту з невеликими відхиленнями. Вона і до цього по тому маршруту, по алеях того чудового парку гуляла. І далі там гуляти буде. І ні в чому її не звинуватиш! І запідозрити її ні в чому не можна!

Проходить день, і два, і десять. Гуляє вона з дітьми і в дощ, і в град. Сусіди захоплюються: треба ж, яка мама дисциплінована! А вона й справді така. У Радянській Армії до порядку привчена.

І ось одного разу, повернувшись з прогулянки, піднімає вона телефонну трубку і дзвонить в посольство: Машу дайте! І дорікає Маші, що давно з чоловіком в гості не заходила. Маша виправдовується, відповідає, що зайде обов'язково. І дуже скоро.

А в Москву летить шифровка: сигнал ШЖ-205-76 прийнятий.

Час йде, а вона все так само возить коляску тим самим маршрутом. А будинок, де вона живе, величезний і розкішний. І живуть в ньому дипломати різних країн. У них також є дружини, і також з колясочками. Ой, а у вас хлопчик чи дівчинка? Яка пухенька! А ви звідки? Ой, як цікаво!

І заводить радянська мама дружбу з ворожою матусею, мило їй посміхаючись. А щоб прикрити контакт, заводить дружбу ще з десятком матусь, які гуляють з такими ж візочками.

Потім ту ворожу матусю і її чоловіка-дипломата знайомить зі своїм чоловіком, запрошує в гості.

А там – розмови за життя, по душах.

І випивка з закускою.

І завжди можна по-людськи зрозуміти проблеми сусідів.

І запропонувати допомогу.

А через деякий час приходить в резидентуру шифровка: лейтенанта запасу таку-то відновити в кадрах Збройних Сил СРСР, присвоїти чергове військове звання старшого лейтенанта.

Розділ 19. Агентура

I

У радянській воєнній стратегічній розвідці *агентом* називався завербований іноземець. Громадянин СРСР, який працював на радянську стратегічну військову розвідку, агентом не вважався – він був або офіцером-розвідником (в тому числі нелегалом, тобто тим, хто працював під глибоким прикриттям), або залученим.

Працює, наприклад, якийсь чистий дипломат в радянському посольстві, має хороші можливості для вербовки агентури, цікаві контакти з іноземцями чи доступ до цікавої інформації. Добуваючі офіцери ГРУ проводили з ним роботу: розмовляли, пропонували співпрацювати – негласно, зрозуміло. Насильно нікого не тягнули: шпигунство – справа добровільна. Чистому дипломату пояснювали, що він взагалі нічим не ризикує, а допомогти військовій розвідці може, і за це чекають його бочки варення і кошики печива. Вигода залученого полягала в тому, що в разі успішної співпраці він міг розраховувати на сприяння в просуванні по службі. «Ось закінчиться твоє відрядження, – говорили йому, – повернешся ти в Москву, і ми можемо закинути за тебе слівце в Міністерстві закордонних справ, щоб тобі підвищили дипломатичний ранг з третього секретаря до другого. А коли буде вирішуватися питання про твоє нове закордонне відрядження, ми можемо закинути за тебе слівце і в Центральному Комітеті.»

Коли залучений давав згоду, резидентура повідомляла про це в ГРУ. ГРУ повідомляло про це в ЦК КПРС: даного товариша «застовпили». Після цього КДБ не мало права використовувати його навіть в ролі стукача. У деяких посольствах гебісти намагалися всіх чистих дипломатів робити своїми залученими тільки задля того, аби не віддавати їх під контроль ГРУ і «застовпити» можливість використовувати в майбутньому кожного з них. За це вони отримували прочуханку. З ЦК приходив запит: залучили сто дипломатів – будьте добрими відзвітувати про їхні досягнення. Немає досягнень? Отримуйте по шиям! І новий наказ: залучайте лише тих, хто дійсно буде на вас працювати, а іншим дипломатам не заважайте працювати на ГРУ!

І все ж в цілому КДБ, який намагався тягати каштани з вогню чужими руками, набагато активніше користувався послугами залучених співробітників. У ГРУ, навпаки, керувалися тим, що машину, дружину або агента не можна довіряти навіть найкращому другові (докладніше про це я розповім в одному з наступних розділів), і тому використовували залучених швидше як виняток. Зазвичай в радянському посольстві, консульстві або торговому представництві дуже складно було знайти людину, яка б не мала ніяких зв'язків зі спецслужбами: з кожних десяти «чистих» співробітників сім могли співпрацювати з КДБ, один – з ГРУ, і тільки двоє залишалися повністю «чистими». Ці двоє були або повними ідіотами, або дітьми великих партійних функціонерів, яких не можна було схилити до співпраці зі спецслужбами ні за які медяники.

Отже, ГРУ залучило дипломата, КДБ був про це поінформований і більше до цього товариша не приставав. Залучений починав надавати послуги офіцерам ГРУ.

Він дійсно нічим не ризикував. Від нього вимагалось небагато: зустрів цікавого іноземця – розкажи нам про нього: хто такий, що п'є, чим закушує, які у нього інтереси, які проблеми. Ми тобі грошики дамо, щоб ти його до ресторану зводив. А потім, через деякий час, ми з цим іноземцем організуємо зустріч, а тебе, чистий дипломате, про все це попросимо забути.

На тайникові операції залученого дипломата ніколи не посилали: в його руках не повинні були опинитися шпигунські матеріали. А ось перевірити сигнал графічний – це будь ласка: гуляй собі по вулиці, нікого не чіпай, по сторонам зиркай.

2

Тепер від залучених радянських громадян переходимо до агентури, тобто до завербованих іноземців.

Вся агентура ділилася на основну і забезпечуючу.

Основна агентура ділилася на добуваючу (джерела) і бойову.

Добувна агентура – це ті самі люди, які були прямо пов'язані з викраденням секретних документів і зразків. Тут все було просто – саме так, як пишуть в шпигунських романах. При цьому необов'язково вербувати, наприклад, високопоставленого офіцера міністерства оборони країни ймовірного противника, коли можна було завербувати його секретаря, – ГРУ завжди намагалось мати в якості джерел інформації таких людей, які займали відносно невисокі «допоміжні» посади (маючи при цьому доступ до потрібної інформації), а не їхніх начальників. Особливий інтерес для ГРУ представляли ті, хто займався обробкою секретних документів – друкарки, діловоди, набирачі, шифрувальники, дипломатичні кур'єри, оператори ЕОМ, зв'язківці, креслярі та інший технічний персонал.

Залучити до співпраці науковця, який займався розробкою новітньої зброї, було набагато складнішим, ніж його секретарку, яка знімала копії з його документів.

На відміну від агентури добуваючої, про наявність якої знали всі і про подвиги якої написано безліч книг і статей, бойова агентура ГРУ (тобто агентура спеціального призначення – СпП) була однією з найбільших таємниць ГРУ; приховувався навіть сам факт її існування. Почитайте книжки про СпН – ніяких згадок про бойову агентуру ГРУ ви в них не знайдете. Ах, а чому ж?

А тому, що це ті люди, яких прийнято називати терористами.

ГРУ готувало бійців в бойову агентуру СпН в Одеському вищому загальновійськовому командному училищі. У 1965 році його розділили на два училища: радянські курсанти були переведені до Києва, де було розгорнуте Київське вище загальновійськове командне училище, а закордонні борці за народне щастя залишилися вчитися в Одесі.

Бойова агентура СпП ділилася на два рівні – стратегічний і оперативний.

Стратегічна агентура СпП перебувала під прямим контролем ГРУ. Ці хлопці в джунглях Африки і Центральної Америки воювали за національну незалежність, за мир і демократію, за соціалізм і інші подібні химери. У разі необхідності їх можна було залучити до проведення терористичних актів за межами звичайних «зон проживання». Іноді таких агентів вербували в кримінальному середовищі – спочатку для виконання разових завдань (наприклад, замовних вбивств), а потім, з часом, навчали проведенню диверсій і терористичних операцій. Радянська стратегічна військова розвідка нечасто потребувала таких фахівців; в основному їх вербували органи оперативної військової розвідки.

Бойова агентура СпП оперативного рівня підпорядковувалася розвідувальним управлінням груп військ і тих прикордонних військових округів, які в разі війни мали б перетворюватися у фронти.

3

До *забезпечуючої (або допоміжної) агентури* радянської воєнної стратегічної розвідки належали наступні особи:

- **Власники конспіративних квартир** (на сленгові офіцерів ГРУ – КК). Ці люди були особливо довіреними агентами і зазвичай вербувалися з кола власників прибуткових будинків, консьєржів і власників готелів. «Конспіративною квартирою» могла бути не тільки квартира, а й підвал, горіще, гараж або склад, розташований в тихому відокремленому місці, де можна було надовго (іноді на кілька місяців) сховатися, проводити зустрічі та інструктажі, приймати звіти, переодягатися і змінювати зовнішність, ховати вкрадені матеріали і фотографувати викрадені документи.
- **Власники конспіративних адрес** (на сленгові офіцерів ГРУ – КА). Конспіративні адреси використовувалися для листування та пересилання кореспонденції, яка потім пересилалася власником конспіративної адреси далі або закладалася в тайники; як правило, власники конспіративних адрес вербувалися серед людей, які ведуть листування і живуть в тій же країні, в нейтральних країнах (наприклад, в Швейцарії або Швеції) і країнах з більш м'яким контррозвідувальним режимом. Щоб не втрачати канали зв'язку під час війни, в якості таких агентів ГРУ воліло вербувати людей середнього віку, які в разі мобілізації не підлягали б призову до армії.
- **Власники конспіративних телефонів** (і, пізніше, телефаксів) вербувалися з тією ж метою і керуючись тими ж критеріями.
- **Власники передавальних пунктів** (на сленгові офіцерів ГРУ – ПП) використовувалися для передачі здобутих матеріалів в межах одного міста чи району. Це могли бути продавці, які торгували в маленьких магазинчиках, кіосках, наметах або кіосках. Агент зупинявся біля газетного кіоску, купував свіжу пресу і таємно передавав матеріали продавцеві, а через кілька годин, а іноді і днів біля того ж кіоску зупинявся офіцер ГРУ, щоб забрати матеріал і передати для агента гроші і нові інструкції. Така схема передачі матеріалів дозволяла уникнути прямого контакту між офіцером ГРУ і агентом. Іноді для підвищення безпеки операції агент поміщав матеріал в тайник, і власник передавального пункту витягував його звідти, не знаючи, хто заклав матеріал, тому що дізнавався про місцезнаходження схованки тільки після того, як матеріал був закладений. Для кожної тайникової операції використовувалася нова схованка, тому навіть коли поліція або контррозвідка виявляла, що якийсь радянський дипломат виявляв особливий інтерес до певного кіоску, і потім встановлювала, що цей кіоск служив пунктом передачі, вона не могла вийти на агента – встановлювати при-

ховане спостереження за схованкою було безглуздо, оскільки власник пункту передачі дізнавався про нього вже після того, як агент закладав матеріали до тайника.

- **Агенти-легалізатори.** Такі агенти мусили мати можливість вносити записи в особисті документи і різні реєстраційні книги про народження і смерті, весіллях і розлучення. Такі агенти працювали в основному в інтересах нелегалів і, як правило, були завербовані нелегалами і працювали під їхнім управлінням; вони піддавалися найретельнішій перевірці. Це міг бути поліцейський, співробітник паспортного відділу, клерк в консульстві або чиновник в імміграційних органах; іноді на ГРУ працювали священики, які підробляли записи про народження, хрещення або смерті в церковних книгах, щоб нелегали могли отримати необхідні документи на основі цих фіктивних даних.

- **Агенти з видобутку легалізаційних документів.** Їх зазвичай вербували добуваючі офіцери резидентур під прикриттям з метою отримання бланків чи зразків паспортів, водійських прав та інших офіційних документів. Ці агенти не мали прямого контакту з нелегалами; вони могли викрадати десятки, іноді сотні і навіть тисячі паспортів, проте не знали, як і коли ГРУ буде їх використовувати. Найчастіше ГРУ використовувало паспорти, отримані через таких агентів, лише в якості зразків для виготовлення інших підроблених документів. Агентів з видобутку документів вербували з числа злочинців, які займалися підробкою документів чи їхнім збутом, а також з чиновників, пов'язаних з виробництвом, обліком, зберіганням і оформленням паспортів. Типовою роботою таких агентів була купівля паспортів у бідняків і нужденних студентів, які погоджувалися «втратити» свої паспорти за грошову винагороду.

- **Агенти, які мали можливість за завданням ГРУ вчиняти певні дії** на державних кордонах, митницях, пропускних пунктах, в поштових відділеннях, податкових, фінансових та інших установах.

- **Кур'єри.** Займалися транспортуванням здобутих документів і зразків через державні кордони до Радянського Союзу та інших країн Східного блоку. Як правило, матеріали, що не викликають особливу підозру, перевозилися спочатку з країн з важким контррозвідувальним режимом в країни з більш м'яким контррозвідувальним режимом. ГРУ на основі багаторічного досвіду вважало, що найважчий контррозвідувальний режим був у Великобританії, за нею йшли Франція, США, ФРН, Бельгія і Голландія. Країнами з м'яким контррозвідувальним режимом вважалися, наприклад, Фінляндія, Ірландія і Австрія. З цією метою часто використовувалися країни третього світу, і кур'єри іноді могли здійснювати дуже довгі поїздки, перш ніж матеріали потрапляли, нарешті, до ГРУ. Наприклад, матеріал, отриманий в США, спочатку могли відвезти до Латинської Америки, потім до Африки, і тільки з Африки він прямував до Радянського Союзу. Вербуючи кур'єрів, ГРУ звертало особливу увагу на водіїв-далекобійників, провідників поїздів далекого прямування, торгових представників і моряків торгового флоту. Коли теракти на повітряному транспорті та викрадення літаків почастішали, а правила огляду багажу і пасажирів в аеропортах стали більш суворими, ГРУ практично припинило використовувати в якості кур'єрів членів екіпажів повітряних суден і продовжувало залучати їх лише для транспортування неметалевих предметів невеликих розмірів.

Іноді в забезпечуючу агентуру переводили тих, хто втратив можливість працювати в добуванні. Наприклад, агент працював все життя в якомусь урядовому закладі, робив для ГРУ копії секретних документів, а потім вийшов на пенсію. Ми пропонуємо йому купити хороший будинок на березі моря, даємо гроші на його придбання і, крім того, платимо зарплату щомісяця. За однієї умови. Умова проста: коли вночі пошкребуться в двері, скажуть фразу-пароль і попросяться переночувати, пусти, нагодуй і обігрій. Нічого більше від тебе не потрібне. І ти чистий: не міг же ти добрих людей під дощем на вулиці залишити. А в поліцію не стукай. Сам знаєш, скільки секретів нам передав. Крок в сторону вважаємо втечею. Коли що, ми ж тебе до в'язниці твоєї ж країни і посадимо.

За минулі твої гріхи.

4

Розповідь про різні типи агентів була б неповною без згадки ще про один тип таких людей – можливо, найменш привабливий з усіх. Офіцерам ГРУ було заборонено називати таких людей агентами, та вони й не були агентами в точному сенсі цього слова, оскільки радянська розвідка ніколи їх не вербувала. Я маю на увазі численних членів товариств дружби з Радянським Союзом. В офіційній обстановці радянські дипломати сердечно вітали цих паразитів, а між собою називали їх «говноіда-

ми». Важко сказати, чому до них причепилася саме це прізвище, та ці люди його заслужили. Воно широко використовувалася в неформальних розмовах між співробітниками радянських дипломатичних представництв: «Сьогодні у нас вечір дружби з “говноїдами”», «Сьогодні ми обідаємо з делегацією “говноїдів”». Підготуйте відповідне меню».

Офіцери ГРУ і КДБ поважали своїх агентів набагато більше, ніж «говноїдів». Мотиви поведінки агентів були зрозумілі: легке життя і багато грошей. Агенту доводилося сильно ризикувати заради цього і, коли він не давав радянській розвідці того, що від нього вимагалось, він не отримував ані грошей, ані легкого життя. Одного разу почавши працювати з радянською розвідкою, агент не міг вирватися з цього рабства до кінця свого життя, як це часто буває в злочинному світі. А мотиви поведінки численних друзів Радянського Союзу залишалися для радянських людей незбагненими. Кожна радянська людина без винятку мріяла опинитися за кордоном і готова був виїхати куди завгодно, хоч до Монголії або Камбоджі. Будь-яка річ, зроблена за кордоном, цінувалася в СРСР набагато вище за вітчизняну незалежно від країни виготовлення, стану і фактичного якості, а прикметник «імпортний» означав «першокласний». І ось, опиняючись в закордонному відрядженні, радянська людина зустрічається з друзями Радянського Союзу, які насолоджуються усіма плодами цивілізації, від лез Gillette до хороших автомобілів, мають можливість купити в магазинах все, що душі завгодно, навіть банани, і тим не менше хвалять СРСР. Ні, для радянських розвідників ці люди були повними нікчемами. Презирство до них не заважало ГРУ і КДБ використовувати цих людей при першій же можливості. Вони готові були працювати безкоштовно і охоче приїжджали на зустрічі навіть до радянського посольства.

Центральний Комітет не рекомендував вербувати таких людей, та ніхто в ГРУ чи КДБ навіть і не думав про це: навіщо морочитися з вербовкою, коли вони працювали на нас і без неї? ГРУ зазвичай використовувало «говноїдів» на темні очі – не розкриваючи, для чого їх використовує і яку вигоду отримує від їх послуг. Через таких людей зазвичай наводили довідки про їхніх сусідів, друзів, знайомих, колег і так далі. Іноді кого-небудь з «говноїдів» просили організувати вечірку і запросити на неї, серед інших, конкретного знайомого, яким зацікавилось ГРУ, а потім дякували за допомогу і просили забути про це прохання. І ці прекрасні люди, звичайно, про все забували.

Розділ 20. Вербовка

I

Перший факультет Військово-дипломатичної академії. Найперша лекція в найперший день на першому курсі.

Завтра і в усі наступні дні протягом усіх трьох років навчання перші дві чи чотири години нам будуть викладати іноземну мову. А перший день – особливий.

Перша лекція – про стратегічну агентурну розвідку і про її ключову операцію – вербовку агента. Без вербовки агента, який має доступ до секретів противника, ніякої агентурної розвідки бути не може.

Лекцію читає заступник начальника Головного розвідувального управління Генерального штабу Збройних Сил СРСР начальник Військово-дипломатичної академії Радянської Армії адмірал Бекренєв Леонід Костянтинович, єдиний адмірал в радянській історії, який отримав три зірки на погони за роботу в агентурній добуванні. Читає, не дивлячись у конспект, навіть не відкриваючи його. Читає запально і весело. Читає для всіх, однак кожному здається, для нього особисто. Пояснює, що без вербовок – ніяк, і питання до зали: товариші офіцери, хто з вас коли-небудь вербував?

Ми мовчимо. Куди нам! Ми цьому ще не навчені.

І тоді він заходить з іншого боку. Пояснює, що вербувати – значить змусити (вблагати, уламати, задобрити) сторонню особу зробити те, що тобі потрібне. Наприклад, змусити жінку дати тобі те, чого тобі дуже хочеться.

І знову питання в зал: мужики, ну так хто-небудь з вас хоч раз вербував?

Зал голосно сміється.

Повинен сказати, що військова розвідка – справа ризикована і гранично важка, та в той же час і гранично цікава. І весела.

2

Коли я скажу, що будь-який мешканець будь-якої з розвинених країн Заходу, будучи завербованим радянською військовою розвідкою, міг би ефективно використовуватися нею в цілях добування розвідувальної інформації, це не буде перебільшенням. Один має доступ до секретних документів; інший такого доступу не має, проте має брата (друга, сусіда, родича сусіда), у якого такий доступ є, і допоможе нам дістатися до нього; третій стане в нагоді для організації диверсій і вбивств; четвертий має доступ до певних ресурсів чи володіє важливими нас можливостями – він буде працювати в забезпеченні або ж займатися передачею здобутих матеріалів... Жоден громадянин будь-якого віку і статі, ледь він потрапить до лап ГРУ, ніколи не залишиться без роботи. Мій учитель, Володимир Іванович, повторював скрушно: «Всіх не завербуєш!» І повчально додавав: «Та до цього необхідно прагнути!»

Однак, основна і найважливіша задача агента – добування інформації. Досвід багатьох десятиліть переконав ГРУ, що вербувати слід в першу чергу саме добуваючу агентуру, тобто джерела інформації.

І тільки після того, як ГРУ отримає через конкретне джерело всю можливу інформацію, його можна використовувати для інших цілей – наприклад, в якості вербувальника агентів, керівника агентурної групи або забезпечуючого агента. Ця установка була заснована на переконанні в тому, що агент, який раніше працював в добуванні, а тепер став, наприклад, власником конспіративної квартири або конспіративної адреси, ніколи з власної ініціативи не піде здаватися в поліцію, чого не можна сказати про агентів, які ніколи не добували для ГРУ державних секретів і тому не мали тісних зв'язків з радянською військовою розвідкою.

Пошук придатних кандидатів вели різними способами: скрупульозно збиралася будь-яка інформація про людей, які цікавлять ГРУ, – про всіх, хто працює в державних установах і організаціях, на будь-яких військових об'єктах, в науково-дослідних інститутах і конструкторських бюро, на заводах і так далі, а також про людей, пов'язаних з цими об'єктами; вивчалися всі без винятку іноземці, які мали будь-які контакти з офіцерами ГРУ, а самі офіцери ГРУ поступово розширювали коло своїх знайомств серед іноземців. Коли у добуваючого офіцера було сто знайомих іноземців, один з них напевно мав доступ до інформації, що представляла інтерес для ГРУ.

Кандидат в агенти мав відповідати таким умовам:

1. Він мусив мати **агентурний потенціал** – реальну можливість в силу займаної посади або становища в суспільстві добувати інформацію, що являла для ГРУ певну цінність, одним із таких способів: шляхом викрадення або копіювання секретних матеріалів, шляхом отримання секретної інформації в усних розмовах чи шляхом вербування інших агентів, які будуть робити що-небудь із зазначеного вище.

2. У нього мусять бути *мотиви*, які дозволяють його завербувати – наприклад, невдоволення становищем в його країні чи інші політичні мотиви, фінансові проблеми або будь-які інші особисті мотиви, навіть самі незвичайні і потаємні (бажання помститися певній особі, приховати скоєний злочин і т.п.).

3. Бажано, щоб кандидат в агенти з симпатією ставився до комуністичної ідеології, та сам при цьому не був би комуністом. Комуністичні партії в різних країнах світу до деякої міри були скомпрометовані своїми контактами з КДБ і ГРУ, і радянська розвідка завжди наполягала на тому, щоб агент, який був членом комуністичної партії, вийшов з неї і порвав усі зв'язки з соратниками.

Коли кандидат в агенти проходив такий первинний відбір, починався другий етап роботи з ним – *вивчення і перевірка*. Цілеспрямовано збиралася всяка інформація про кандидата: наприклад, вивчалися публікації в пресі та довідники, іншим агентам ставилося завдання отримати будь-яку інформацію про кандидата шляхом залучення своїх ресурсів, джерел та зв'язків. ГРУ могло навіть встановити за ним приховане спостереження, щоб зібрати додаткові дані про його особисте життя (іноді це дає дуже хороші результати). Людина ще нічого не знала про ГРУ і навіть не підозрювала про його існування, він ще не контактував з офіцерами або агентами радянської військової розвідки, а саме ГРУ вже знало про нього дуже і дуже багато.

Потім ГРУ переходило до етапу *розробки* кандидата в агенти. Розробка агента полягала у виборі конкретних мотивів, які будуть використовуватися для вербовки цієї людини, і їхньому дбайливому вихованні, культивуванні. Коли у кандидата в агенти були якісь слабкості, ГРУ намагалося посилити їх; коли у людини були фінансові проблеми, воно робило все можливе, щоб ці проблеми збільшилися. Коли потенційний агент невдоволений політичним режимом в своїй країні, ГРУ перетворювало це невдоволення в ненависть. Розробка кандидата могла початися вже після встановлення знайомства з ним.

Весь процес, від початку пошуку підходящих кандидатів до завершення розробки, зазвичай займав не менше року, і тільки після цього приступали до вербовки.

3

Джозеф Редьярд Кіплінг дав усім розвідникам ключ до успіху в своїй безсмертній «Книзі джунглів». Потрібно просто сказати тому, кого вербуєш: *«Ми з тобою однієї крові, ти і я.»*

Лейбористи ненавидять консерваторів. Треба сказати ці заповітні слова лейбористу, і ти станеш його другом.

Ті ж слова потрібно сказати консерватору.

І фашисту.

І антифашисту.

Ми живемо в джунглях. Людина людині – вовк. І кожному в цьому страшному світі потрібна підтримка. Кожна людина шукає споріднену душу. Так покажи йому, що він таку душу знайшов. Бажання знайти споріднену душу, таємне чи явне, – універсальний мотив, який можна використовувати в будь-якій вербовці.

У кожної людини є проблеми, у кожного є незадоволені потреби. Їх необхідно виявити. Для цього потрібно змусити людину говорити про себе. Це легко. Він до цього готовий. Проблема не в ньому, а в нас. Говорити готові всі. Біда в тому, що нікому слухати. Ніхто нікого не слухає з тієї причини, що всі інші люди на нашій маленькій планеті базикають тільки про себе.

Мистецтво вербування багато в чому ґрунтується на вмінні піддакувати, співчутливо хитати головою. Слушна порада всім представникам чоловічої статі: *ви хочете спокусити жінку, вислухайте її скарги*. Розвідник використовує той же прийом. Різниця невелика: у взаєминах статей спокушання сексуальне, а в розвідці – ділове.

А метод той же самий.

У кожної людини є щось таке, що йому дуже дороге, є якийсь інтерес в житті. Один збирає марки, інший – монети, один любить читати наукову фантастику, про польоти на далекі планети, інший – мемуари про війну, один будує моделі літаків, інший – моделі броненосців часів Російсько-японської війни. Коли ти вербуєш того, хто збирає марки, також починай їх збирати! Коли на думці у потенційного агента тільки футбол, стань фанатом футболу. Звичайно, він знає більше, ніж ти. Нічого страшного: коли знає більше, нехай розповідає. А ти слухай. Твоя робота: чужі думки, чужі інтереси і бажання не просто видавати за свої, а *зробити їх своїми*.

Хобі, потреба чи мотив виявляються досить швидко. Захоплена людина думає тільки про своє захоплення і говорить тільки про це. Завдання розвідника – вислухати, а потім сказати, що крові-то ми однієї.

Ти і я.

Вербовка виконувалася двома способами: прямою постановкою вербовочної пропозиції або поступовим втягуванням. Як у житті. Та ви й самі знаєте! Ви напевно вербували і поступовим втягуванням, і прямою постановкою пропозиції. Не завжди виходило, але ви пробували обидва способи, чи не так?

Вербовка шляхом прямої постановки вербовочної пропозиції (на жаргоні розвідників – «любов з першого погляду») – вищий клас роботи добуваючого офіцера. ГРУ міг дозволити резиденту проводити вербовку таким способом, лише коли він надавав серйозні аргументи на його користь, бо така вербовка була пов'язана з високим ризиком. Зрозуміло, вербовочна пропозиція робилася тільки після таємного вивчення і розробки кандидата в агенти, що тривали не один місяць.

Вербовка шляхом прямої постановки вербовочної пропозиції мала кілька безсумнівних переваг. Перш за все, контакт з майбутнім агентом в цьому випадку відбувався лише одного разу, на відміну від численних зустрічей протягом багатьох місяців, які мали місце при вербовці шляхом поступового втягування. Після цього першого контакту завербований агент сам вживав заходів щодо забезпечення власної безпеки. Він ніколи не розповідав про цей контакт своїй дружині або лише мимохідь говорив їй про те, що серед його приятелів-колекціонерів є радянський військовий аташе, який також збирає поштові марки.

У разі **вербовки шляхом поступового втягування** кандидат в агенти міг розповідати про свої контакти з радянськими дипломатами дуже широкому колу людей. Він ще не відчув смертельну хватку ГРУ, ще не зрозумів, чого від нього хочуть насправді. Він ще живе ілюзіями і, звичайно, не буде приховувати дружбу з такими цікавими і приємними людьми. Однак, незважаючи на свої недоліки, саме метод поступового втягування використовувався для вербування агентів найчастіше. Основна причина полягала в тому, що ГРУ в більшості випадків не могло зібрати достатньо інформації про кандидата без знайомства з ним, і тому не мало можливості як слід підготувати його до вербовки. У більшості випадків необхідно було встановити з кандидатом в агенти безпосередній контакт і використовувати кожну зустріч з ним для вивчення мотивів потенційного агента і його розробки.

Встановивши контакт з кандидатом в агенти, добуваючий офіцер намагався всіма можливими способами приховувати свої зв'язки з ним від решти світу – від поліції, від друзів і знайомих цієї людини і від його співвітчизників загалом. Єдиними людьми, які знали про роботу з потенційним агентом, були резидент, заступник резидента, шифрувальник і начальство в ГРУ. З самого початку добуваючий офіцер проводив зустрічі з кандидатом в агенти в маловідомих і мало відвідуваних ресторанах, кафе або барах, розташованих далеко від місця проживання і місця роботи кандидата. Він намагався організувати все таким чином, щоб кандидат не дзвонив йому до посольства або додому і не відвідував радянські дипломатичні представництва або інші офіційні установи, так само як і місця, де люблять бувати радянські дипломати і співробітники цих установ; він відхиляв запрошення познайомитися з членами сім'ї кандидата в агенти або прийти до нього в гості. Для цього офіцер ГРУ міг послатися на те, що його рідко можна знайти по робочому телефону або що цей телефон завжди зайнятий, і по ньому важко додзвонитися, а на домашній телефон краще не дзвонити, бо в родині є маленька дитина, яка погано спить. (При цьому, щоб справити враження серйозної людини, офіцер мав дати кандидату в агенти свою візитну картку з номерами телефонів, а не приховувати ці номери.)

Після закріплення знайомства з потенційним агентом офіцер ГРУ мусив зробити кожну наступну зустріч з ним максимально цікавою і корисною для цієї людини. (Зрозуміло, офіцер при цьому як і раніше не розкривав свою приналежність до радянської військової розвідки.) Наприклад, коли потенційний агент колекціонував поштові марки, офіцер міг обмінюватися з ним марками і при такому обміні, через незнання або з дружнього ставлення, поступитися йому якоюсь дуже цінною маркою зі своєї колекції. Потім офіцер міг попросити кандидата в агенти надати йому, радянському дипломатові, якусь невелику послугу, цілком безвинну і зовсім необтяжливу для кандидата, і дуже щедро заплатити за неї. Дуже важливо, щоб на цьому етапі майбутній агент звик до того, що новий знайомий час від часу просить його про будь-які послуги, і кандидат акуратно їх надає – іншими словами, сформувати і закріпити у майбутнього агента ту модель поведінки, яка має виникнути в його відносинах з офіцером ГРУ в результаті вербовки. При цьому сам зміст прохання чи послуги був не надто важливим. Добуваючий офіцер міг попросити кандидата в агенти отримувати на свою адресу і потім передавати йому особисті листи, нібито написані коханкою, або купити і передати офіцеру повний комплект якихось телефонних довідників, ніби той не знав, де і як їх можна знайти.

Поступово завдання ускладнювалися, а винагорода за їхнє виконання росла. Наприклад, офіцер ГРУ просив майбутнього агента виписати для нього якісь спеціалізовані журнали або книги, які відсутні у вільному продажу і розповсюджуються тільки за підпискою, або пропонував кандидату

в агенти докладно розповісти про колег по роботі. Найчастіше вербовочна пропозиція так ніколи і не робилася, оскільки кандидат поступово ставав агентом ГРУ, навіть не усвідомлюючи цього повністю. Іноді агент думав, що таким чином він просто робить свій маленький бізнес і отримує додатковий заробіток, виконуючи прохання доброго друга. Однак в один прекрасний день він з подивом виявляв, що вже не може ухилитися від надання таких послуг, що шляху назад більше немає, і він глибоко зтягнутий у шпигунську роботу.

Після того, як агент усвідомлював це – самостійно або з подачі ГРУ, яке пояснило йому правила гри, – починався новий етап їхніх стосунків. Агенту ставили більш серйозні завдання, при цьому поступово знижуючи оплату за їхнє виконання під приводом турботи про його безпеку – наприклад, агенту пояснювали, що занадто високі доходи від незрозумілих джерел нібито обов'язково привернуть увагу контррозвідки, його розкриють і посадять за шпигунство. Що міг зробити агент в такій ситуації? Оголосити страйк? Діватися було нікуди, доводилося продовжувати роботу.

5

У ГРУ використовувався ще один типовий метод вербовки агентів, який, можливо, був найбільш ефективним і безпечним. Він набув широкого поширення в перше десятиліття після Другої світової війни і, як мені здається, не застосовувався в КДБ. Область його застосування була дуже обмеженою: метод можна було використовувати лише на міжнародних виставках і тільки проти власників невеликих фірм, які виробляли деталі, комплектуючі, вузли і матеріали для військової промисловості західних країн. Незважаючи на безліч обмежень, включаючи неможливість завербувати таким способом високопоставлених військовиків, їхніх секретарів і ад'ютантів, і повну непридатність для нелегалів, цей метод давав відмінні результати. Він був дуже схожий на метод прямої постановки вербовочної пропозиції, однак відрізнявся відсутністю етапів тривалого пошуку, вивчення і розробки кандидата в агенти. Цей метод я описав у романі «Акваріум».

Перед відкриттям якої-небудь спеціалізованої виставки – це могла бути виставка військової електроніки, озброєнь або ж військових технологій, конференція з виробництва продукції суднобудування або моторобудування, авіаційне шоу та інші подібні заходи, які щорічно проходили десятками і сотнями, – в найближчу резидентуру ГРУ приїжджала делегація радянських вчених і інженерів зі списком того, що могло становити інтерес для радянських збройних сил і радянської військової промисловості за тематикою виставки. Члени делегації, звичайно, знали, що експонати виставки, які мали військове або подвійне призначення (а таких була більшість), категорично заборонялося продавати Радянському Союзу і країнам Східного блоку. І тим не менше члени делегації приїжджали на виставку з валізами, набитими валютою, і правом витратити цю валюту на свій розсуд – ці витрати були заздалегідь узгоджені з високим начальством в Москві.

Радянська делегація відвідувала стенди великих корпорацій – та лише для того, щоб приховати свою справжню мету. На кожному з цих стендів працювало безліч співробітників, а будь-який з них (або й навіть всі вони) міг бути співробітником служби безпеки корпорації чи агентами місцевої контррозвідки, або ж щонайменше були проінструктовані ними. Насправді членів радянської делегації цікавили виключно стенди невеликих фірм, на яких в більшості випадків працювали власники або директори таких компаній. Радянські вчені та інженери, видаючи себе за офіційних осіб радянської делегації, розмовляли з ними, а офіцери місцевої резидентури ГРУ зображали з себе перекладачів. Вчені й інженери виступали в якості експертів: під час бесіди вони мусили оцінити справжність зразків, переконатися, що це саме те, що їм потрібне, і повідомити про це офіцерові ГРУ, який потім проводив вербовку.

- Невже вам дійсно заборонено продавати цей прилад Радянському Союзу? О-о-о, як шкода! Нічого не поробиш, та все ж скажіть, будь ласка, скільки він коштує? Всього двадцять тисяч доларів? Як дешево! Ми б заплатили за цей прилад в двадцять разів більше! Дуже шкода, що ви не можете його продати.

Подібні репліки лунали невимушено, ніби ненароком, і потім розмова швидко переводили на іншу тему. Через кілька хвилин члени радянської делегації ввічливо прощалися і йшли до іншого стенду, а перекладач затримувався на кілька секунд і з самим безтурботним і безневинним виглядом говорив своєму співрозмовникові:

- Дуже радий нашій зустрічі! Чому б нам не продовжити нашу розмову за вечерею сьогодні ввечері? Ні? Ви зайняті? Дуже шкода. Велике спасибі. Було дуже приємно з вами познайомитися.

І все. Нічого протизаконного, лише коротка дружня бесіда. Члени радянської делегації нікому нічого не пропонували. Вони ні про що не просили і нічого не вимагали. Вони просто цікавилися.

Тим часом члени делегації продовжували огляд стендів. Виставки були величезними: просторі павільйони, сотні фірм, дуже довгий список потрібних експонатів. Ще один стенд, ще одна фірма, той же результат, проте це неважливо. Ще не все втрачено. Попереду ще багато стендів.

- Скільки коштує цей агрегат? Двадцять п'ять тисяч? Лише двадцять п'ять тисяч доларів? Ми дали б за нього півмільйона. Дуже шкода, що ви нам його не можете продати.

Делегація йде. Перекладач затримується на кілька секунд.

- Можна запросити вас на вечерю в ресторані сьогодні ввечері?

- Не думаю, що це хороша ідея. Ми заледве знаємо один одного...

А в очах співрозмовника – іскорка інтересу.

Ось і все. Вербовка проведена. Члени радянської делегації продовжують огляд виставки. Підключилися нові перекладачі, які до цього сиділи в барі і потягувати мартіні в очікуванні своєї черги. Виставка величезна. Сотні фірм і тисячі експонатів ще не відпрацьовані. У списку потрібних експонатів залишилося ще багато пунктів.

Розрахунки ГРУ незмінно справджувалися. Власник маленької фірми, навіть дуже успішної, розумів, що ринок непередбачуваний, і він може в будь-який момент втратити замовників. Тому, коли він отримував пропозицію продати свою продукцію за ціною в п'ятнадцять-двадцять разів дорожчою найвищої ціни, по якій її купляють військовики його країни або її союзників, він говорив собі, що в гіршому випадку мова йде про промислове шпигунство, яке в деяких країнах навіть не є кримінальним злочином. З самого початку він розумів, чого від нього хочуть, і ретельно зважував наслідки і ризики свого вчинку. Коли він продасть зразок своєї продукції всупереч забороні, то легко зможе приховати факт цієї угоди від влади, як і отримані гроші. Єдине, чого він не брав до уваги – жадібність ГРУ і його вовчу хватку. Він думав, що повністю контролював ситуацію і був вільний розпоряджатися своєю продукцією на власний розсуд, а це було найглибшою помилкою. Купивши перший зразок чи комплект технічної документації по явно завищеній ціні, ГРУ саджало таку людину на гачок, а потім пропонувало йому більш низькі ціни і, нарешті, починало диктувати їх.

Ви можете заперечити, що всі серйозні технологічні та військові секрети знаходяться в руках великих компаній і урядових організацій, однак в диверсифікованій ліберальній економіці західних країн це було не зовсім так. Дуже часто радянських конструкторів цікавила не ціла ракета чи літак, а лише його частина – двигун, система управління або ж певний агрегат чи вузол (це могла бути зовсім не найголовніша частина виробу, а якась прокладка, клапан, спеціальне покриття або щось подібне) – а ці комплектуючі в більшості випадків виробляли незалежні підрядники, невеликі спеціалізовані компанії. І, звичайно, інтерес до вербовки агентів в маленьких фірмах не означав, що ГРУ не проникало у великі корпорації. Аж ніяк. Більш того, коли власника невеликої фірми з виробництва комплектуючих повністю видоюють, його – тепер уже як чинного агента ГРУ – змушували займатися пошуком і вербовкою агентів у великих компаніях, які працювали на закордонні збройні сили і постачальником яких він був.

6

Ідеологічний мотив був найважливішим з усіх мотивів вербовки. Великим успіхом радянської воєнної стратегічної розвідки був вихід на якихось борців – борців з ким завгодно і чим завгодно, лише б вони горіли бажанням що-небудь громити, що-небудь підривати і кого-небудь вбивати заради загальної справедливості, дотримання прав комах, боротьби за екологію і будь-якої іншої високої мети. Таких борців підгодовували, забезпечували зброєю і грошима і використовували в своїх цілях – наприклад, в регіональних конфліктах. Пароль був все той же: ми з тобою однієї крові, ти і я.

У 1968 році в Західній Німеччині була заснована ліворадикальна терористична організація «Фракція Червоної Армії» (нім. Rote Armee Fraktion, RAF). Організація діяла 30 років до моменту саморозпуску 20 квітня 1998 року. Її члени вважали, що світ несправедливий. Заради справедливості вони вбивали, грабували банки, підривали будинки і магазини, викрадали людей. Заради справедливості вони були готові йти на смерть: кожен з них міг бути убитий в перестрілці. Терористів RAF негласно підтримувало Міністерство державної безпеки НДР (Штазі) – допомагало грошима, надавало допомогу в організації бойових акцій, організовувало переїзд деяких членів РАФ до НДР, де вони жили під чужими іменами. Люди такого типу – золотий фонд вербовочної бази для будь-якої розвідки.

Ще приклад. Під час Другої світової війни в Німеччині діяли потужні розвідувальні структури як по лінії НКГБ, по так і лінії ГРУ. Тих німців, які працювали на Радянський Союз, гітлерівці виявляли і заарештовували. Після немилосердних тортур чоловіків вішали, жінкам різали голови на гільйотині. Агенти знали, що їм загрожувало, а все одно йшли на величезний ризик. Ніякими бочками варення таку самопожертву купити не можна.

Люди з твердими переконаннями – сталевий каркас військової розвідки. Завдання розвідника – знайти цих переконаних людей. Неважливо, в чому полягають їхні переконання. Головне, щоб вони були твердими. Головне, щоб люди за свої переконання були готові йти на що завгодно. Таких людей легко вербувати, під них легко підлаштуватися, на них можна опертися, їх легко використовувати в своїх цілях.

Цікавим прикладом, який ілюструє особливості вербування таких агентів і роботи з ними, може служити така історія. У період між двома світовими війнами вербувати агентів для роботи на Радянський Союз було нескладним. Світ був гранично поляризований, комуністи оголосили війну капіталістам. Завдяки Комінтерну сотні комуністів з самих різних країн світу ставали радянськими секретними агентами. ГРУ вимагало від таких агентів публічно заявити про розчарування в марксистсько-ленінській ідеології і про вихід з місцевої комуністичної партії, в якій вони перебували. Більшість агентів виконувало цю вимогу без заперечень – врешті-решт, це була всього лише гра, маскування, військова хитрість, щоб перемогти класових ворогів. Однак іноді ГРУ стикалося з твердими, переконаними комуністами, які відмовлялися це робити. Одна агентурна група в Німеччині погодилася працювати з ГРУ тільки за однієї умови: коли членів групи в повному складі приймуть до Все-союзної комуністичної партії більшовиків.

Виконати цю вимогу було нескладно, а група працювала настільки успішно, що ГРУ не хотіло її втрачати, тому фахівці ГРУ по підробці документів оформили десяток партквитків на членів групи і переслали їх до резидентури, яка працювала з цими агентами. На черговій зустрічі з керівником групи офіцер радянської військової розвідки, який працював під дипломатичним прикриттям в радянському посольстві в Берліні, повідомив йому, що вимога задоволена, і продемонстрував новенькі партійні квитки. Він привітав керівника групи зі вступом в ВКП (б) і сказав, що як виняток німецькі комуністи були прийняті в члени партії без проходження обов'язкового кандидатського стажу. Більш того, товариш Сталін як генеральний секретар ВКП (б) особисто підписав партійні квитки. Партквитки, зрозуміло, поки будуть зберігатися в Центральному Комітеті партії.

Після цієї зустрічі група стала працювати вдвічі краще. Кожному з агентів належала винагорода за роботу на військову розвідку, однак члени групи відмовилися брати ці гроші, – навпаки, через керівника групи вони почали передавати радянському офіцеру гроші для оплати партійних внесків, а також всі документи, що підтверджують правильність розрахунку сум внесків, включаючи довідки про доходи і відомості заробітної плати. Все це робилося з німецькою пунктуальністю і забирало багато часу на зустрічах, проте група працювала дуже продуктивно, і ніхто не хотів зачепити їхні почуття.

Через деякий час гестапо вийшло на слід групи, і всіх її членів евакуювали до Австрії, потім до Швейцарії і, нарешті, через Францію до Іспанії, де тоді йшла громадянська війна. З Іспанії агентів вивезли до Москви. У столиці першої в світі держави робітників і селян їх чекало жорстоке розчарування: радянські партійні чиновники нічого не знали про видані агентам партійні квитки і про їхнє членство в ВКП(б): «приймаючи» агентів «в партію», ГРУ не розраховувало, що вони коли-небудь опиняться в Радянському Союзі, і легко пішло на фальсифікацію. Агенти оголосили голодування і зажадали зустрічі з вищим керівництвом військової розвідки. Така зустріч відбулася, і керівництво ГРУ, пояснивши те, що трапилося, «жахливою помилкою», зробило все можливе, щоб у німців прийняли заяви про вступ до партії і розглянули їх, – звичайно, після проходження кандидатського стажу.

Випадок був винятковим, і тому заяви колишніх агентів про прийом в партію розглядалися на самому верху – в Центральному Комітеті. Природно, там їх запитали, чи були вони коли-небудь в рядах комуністичної партії, і коли так, то чому вийшли з неї. Переконані німецькі комуністи розповіли все як на духу: так, були членами Комуністичної партії Німеччини, однак, дотримуючись рекомендацій товаришів з військової розвідки, порвали всі зв'язки з партією, зі скандалом вийшли з неї і спалили свої партійні квитки.

У Радянському Союзі знищення партійного квитка вважалося найбільшим гріхом. Навіть втрата партквитка або недбале поводження з ним могли назавжди зруйнувати кар'єру людині і перет-

¹ У різний час центральний орган управління радянською військовою розвідкою, відомий сьогодні як Головне розвідувальне управління, носив різні назви – Реєстраційне управління (Регіструпр), Розвідувальне управління Штабу РККА (Розвідупр), Четверте управління Штабу РККА, П'яте управління Наркомату оборони СРСР, Розвідувальне управління Генерального штабу Червоної Армії. Для спрощення я використовую абревіатуру ГРУ для позначення цієї розвідувальної організації навіть в ті періоди, коли вона носила інші назви. – *Прим, автора.*

ворити її життя в кошмар (згадайте анекдот про те, як на міжнародному фестивалі фільмів жахів перший приз отримала радянська кінострічка «Втрата партквитка»). Центральний Комітет з обуренням відхилив заяви колишніх агентів. Німці знову оголосили голодування і цього разу зажадали зустрічі з товаришем Сталіним. У цей момент допомогу у врегулюванні делікатній ситуації Центральному Комітету запропонував НКВС. ГРУ не могло допустити, щоб його агенти виявилися в руках чекістів, і тому йому довелося втрутитися. В результаті колишні агенти виявилися в катівнях ГРУ.

Тим часом політична ситуація в Європі різко змінилася. Гітлер став кращим другом товариша Сталіна. На знак подяки за допомогу і підтримку Німеччина готова була продати Радянському Союзу зразки найсучасніших німецьких військових літаків, серед них цілком таємні зразки винищувача Messerschmitt Bf.109, бомбардувальників Ju 87, Ju 88, Do 217, He 111 і навіть Messerschmitt Bf.110. В якості послуги у відповідь Гітлер попросив Сталіна віддати йому німецьких комуністів, які отримали політичний притулок в Радянському Союзі.

Розрахунок Гітлера був простий. Війна була неминуча, проте фюрер був упевнений, що росіяни не зможуть скопіювати зразки отриманої техніки за короткий передвоєнний час, в той час як Німеччина отримає голови своїх політичних ворогів. Сталін також вважав, що уклав вигідну угоду. Тепер, коли Гітлер прийшов до влади, Сталін не мав потреби в німецьких комуністах і був радий віддати їхні голови в обмін на зразки кращих німецьких літаків. Серед тих, кого вирішили обміняти на німецькі літаки, були не лише прості комуністи, а й члени Центрального Комітету і Політбюро Комуністичної партії Німеччини, а також редактори партійних газет. Всіх цих людей Сталін не став передавати Німеччині; замість цього він запросив співробітників гестапо приїхати до СРСР, щоб розстріляти німецьких комуністів на одному з підмосковних полігонів.

Однак колишніх агентів ГРУ не включили в число тих, кого Сталін готовий був віддати катам з гестапо: агенти занадто багато знали. Посольство Німеччини в Москві було поінформоване, що всі вони загинули в Іспанії, і жоден з них не зміг дістатися до Москви. Німці не стали сперечатися, а запропонували за ту ж ціну додатково передати Сталіну ще один літак, коли яким-небудь дивним чином цих агентів все-таки вдасться «знайти». На жаль, колишні агенти нічого не знали про ці домовини, і знову оголосили голодування, що й вирішило їхню долю. Радянська сторона визнала, що колишні агенти знаходяться в Москві, і запропонувала компромісне рішення: співробітники гестапо могли розстріляти їх в Радянському Союзі, однак не допитуючи. Страта відбулася під величезними вугільними бункерами Каширської електростанції. Гестапівці ідентифікували кожну людину, фотографували її і потім розстрілювали. Звуки пострілів глушили гучні затяжні гудки паровозів. Тіла страчених спалили в печах електростанції.

У цій історії німецькі агенти зробили три типові помилки. Вони повірили обіцянкам ГРУ, вони занадто наполягали на виконанні цих обіцянок, і вони не врахували той факт, що ГРУ завжди діяло вкрай прагматично: яким би гарним не був агент, ГРУ зраджувало і продавало його без найменших вагань, коли вигоди від цього кроку перевищували втрати і перекривали можливі негативні наслідки.

7

Найкращі можливості вербування були, зрозуміло, у нелегалів. Бо розвідник, що діяв під прикриттям, вербував від імені Радянського Союзу, а нелегал мав можливість прикидатися ким завгодно і вербувати від імені кого завгодно.

Нелегали ГРУ використовували перші два основні методи вербування. Нелегалам було простіше шукати потрібних кандидатів в агенти, спостерігати за ними і вивчати їх. Оскільки агенти-нелегали часто видавали себе за респектабельних бізнесменів, вони легко вступали в контакт з власниками та директорами зарубіжних компаній, які працювали на оборонну промисловість, пропонуючи вигідні угоди, поступово втягували цих людей в агентурну роботу, і ті врешті-решт ставали агентами ГРУ. Була й інша дуже важлива обставина. Нелегали практично ніколи не вербували агентів від імені радянської військової розвідки; вся їхня робота і саме життя полягали в тому, щоб видавати себе за когось іншого, і вербовка не була винятком. Вербовка, здійснювана не від імені Радянського Союзу, мала назву темної, і у нелегалів, на відміну від звичайних добуваючих офіцерів ГРУ, були необмежені можливості по проведенню темних вербовок. В Японії, наприклад, нелегал при вербовці агента міг видавати себе за американця, який займається промисловим шпигунством, в Північній

¹ Радянські воєначальники і авіаконструктори спочатку не оцінили Ju 87 і не стали закуповувати його зразки: цей тихохідний літак з шасі, що не вбирається (який отримав прізвисько «лаптьожник» через аеродинамічні обтічники на шасі) виглядав архаїчно. Прозріння прийшло в ході війни з Німеччиною: літаки цього типу принесли нашим військам незліченні лиха. — *Прим, автора.*

Ірландії – за представника терористичної організації, яка бореться за незалежність цієї території від Великобританії, в арабських країнах – за представника якоїсь антисіоністської організації. У країнах з авторитарними, тоталітарними і диктаторськими режимами нелегали вербували людей від імені антиурядових організацій, що вели підпільну боротьбу проти тиранії; в багатонаціональних країнах вони могли видавати себе за прихильників якогось сепаратистського руху.

Все, що було потрібно зробити нелегалу для такого «перевтілення» – вивчити основні політичні погляди прихильників будь-якої з цих організацій або рухів і видати їх за власні переконання, і тоді вербовка проходила швидко, легко і без проблем. «Ми – представники визвольної армії (або червоної бригади, або Союзу національної оборони, або руху за незалежність). Чи не могли б ви допомогти нам у нашій боротьбі? Коли ви відмовитеся, переконливо просимо вас зберігати факт нашої зустрічі в найсуворішій таємниці навіть від найближчих вам людей.»

У будь-якому з цих випадків кандидат в агенти вербувався від імені тієї організації, якій він симпатизував; вже сама можливість посприяти одностороннім була для нього нагородою, і все життя така людина в таємниці від інших вважала себе революціонером-підпільником, який захищає свої ідеали, навіть не підозрюючи про існування ГРУ і його агентів-нелегалів. Такий агент вважав себе обраним: він дуже пишався тим, що саме йому довірили роботу, законспіровану настільки глибоко, що він не мав права розповісти про неї навіть найближчим своїм одностороннім.

Ще один приклад. В ході Другої світової війни у вищих ешелонах командного складу німецької армії було досить офіцерів, які ненавиділи Гітлера і його режим. Справа дійшла до замаху на Гітлера 20 липня 1944 року. Замах був організований німецькими офіцерами і генералами. Він виявився невдалим. У таких справах все залежить від дрібниць. Народи зазвичай проходили в підземному бетонному бункері. Вибух в обмеженому замкнутому просторі повбивав би всіх присутніх. А в липні стояла спека. Наряду перенесли в легку дерев'яну споруду на кшталт бараку з широкими вікнами.

На відміну від бетонних стін і перекриттів бункера, вікна барака не утримували енергію вибухової хвилі. Вона вибила вікна, вбила і поранила кількох людей. А Гітлер залишився живим.

До цієї змови радянська розвідка ніякого стосунку не мала. Смерть Гітлера була вкрай невідгідна Сталіну. Коли б Гітлер в той момент був убитий, то до влади в Німеччині прийшли б інші люди, і вожді США і Великобританії могли б домовитися з ними про припинення війни. Війна могла припинитися на найцікавішому місці.

Свідчить-генерал лейтенант Зігфрід Вестфаль:

Протягом літа і осені 1944 року німецьку армію спіткала найбільша в її історії поразка, яка перевершила навіть сталінградську. 22 червня росіяни перейшли в наступ на фронті групи армій «Центр»... Ця група армій була знищена. У зв'язку з розгромом групи армій «Центр» в Прибалтиці виявилася відрізаною група армій «Північ». (Вестфаль З., Крейпе В., Блюментрит Г. и др. Роковые решения. Пер. с нем. М: Воениздат, 1958. С.257–258.)

Свідчить-генерал полковник Гейнц Гудеріан:

Розгром 22 почався червня. У перший день 25 німецьких дивізій просто зникли... Не тільки група армій «Центр», а й група армій «Північ» потрапила в катастрофу. (Guderian H. Panzer Leader. London: Futura, 1979. С. 352.)

Свідчить генерал-майор Фрідріх Вільгельм фон Меллентін:

22 червня росіяни святкували третю річницю нашого вторгнення в Росію грандіозним наступом чотирьох фронтів у складі 146 стрілецьких дивізій і 43 танкових бригад... Ця операція була однією з найграндіозніших подій війни, за своїм розмахом і значенням незрівнянно більш важливою, ніж висадка союзників у Нормандії. З 1 червня по 31 серпня 1944 року втрати німецьких військ на Західному фронті становили 293802 людини, на Східному за той же період – 916 860 осіб. (Mellenthin F. W. von. Panzer Battles. London, 1955. С. 339.)

Три роки Червона Армія втрачала мільйони своїх бійців заради цього моменту. І ось він настав. Німців погнали. Уявляєте, як був би засмучений товариш Сталін, коли б у цей історичний момент Гітлер був убитий, а лідери Заходу почали переговори з новими правителями Німеччини про припинення бойових дій на Західному фронті.

Так ось, незадоволених в середовищі німецьких генералів вистачало і крім тих, хто прямо брав участь у змові проти Гітлера. Завдання розвідки полягало в тому, аби знайти таких людей. Їх знаходили, та було ясно, що на контакт з комуністами німецькі аристократи ніколи не підуть. Тому

нелегали радянської військової розвідки видавали себе за британців чи за кого-небудь ще, хто нібито працював в інтересах Британії. І звучала магічна фраза: «Ми з тобою однієї крові...»

8

Потрібно визнати, що вербування – це не наука. Це мистецтво. Теорію знати необхідно, однак вроджений талант неможливо замінити ніякою додатковою підготовкою. Одна людина народився Бонапартом, друга – Моцартом, третя – Байроном, а четверта – великим розвідником.

Я знав одного хлопця, що подружився з іноземцем, що цікавив ГРУ, який обожнював екстремальні види спорту, і постійно кидав йому виклик: давай сплаavimoся бурхливою річкою, стрибнемо в воду ген з тієї скелі, в лютий мороз два дні і дві ночі будемо йти на лижах крізь скандинавську тайгу. Одного разу наш хлопець покликав цю людину піднятися з ним на одну відому і важкодоступну гірську вершину. Сходження було важким і ризикованим, тим більше для групи з двох осіб.

Вони зійшли на вершину. Перед ними відкрилася картина, яку мільярди людей, що копірсаються вниз, ніколи не побачать. Уявіть собі, що відчував той іноземець, дивлячись на світ з висоти кількох тисяч метрів. Ці почуття чудово описав Висоцький у своїй «Пісні про друга»:

*Если шел за тобой, как в бой,
На вершине стоял хмельной...*

І там, на вершині, коли обох переповнював захват, наш хлопець несподівано і просто запросив цю людину до радянської військової стратегічної розвідки.

9

Чекісти десятиліттями втовкмачували в свідомість кожної радянської людини думку про те, що коли зробиш в житті якусь велику помилку, і про неї дізнається ворожа розвідка, то вороги спробують тебе шантажувати, щоб завербувати. І впливав висновок: поведься добре, а вже коли зробив помилку, постукайте в КДБ і признайся.

У шпигунських фільмах нам не раз демонстрували шантаж як метод вербовки. Про інші розвідки не скажу, тільки в ГРУ шантаж не те щоб був заборонений, а, м'яко кажучи, не вітався.

Мене це питання зацікавило давно. Одного разу я поставив його своєму вчителю, досвідченому вовку агентурного добування.

Він відповів питанням на питання. Його питання було грубим і, як мені здавалося, зовсім не по справі: ти скількох жінок у своєму житті згвалтував?

Відповідаю йому, що без згвалтувань якось обходився, все більше за взаємною згодою.

На це він заявив, що доблесна радянська військова стратегічна розвідка не дурніша за мене. Шантаж рівнозначний згвалтуванню. Згвалтування небезпечне і неефективне: об'єкт згвалтування може тобі морду кігтями подряпати або відкусити що-небудь: шуму багато, толку мало.

Коротше кажучи, коли вербуєш, використовуючи шантаж, той, кого вербуєш, буде тебе сильно ненавидіти. І напаскудить тобі при першій же можливості. Шантаж діє тільки проти слабких людей. Сильного за допомогою шантажу не завербуєш, а слабкі ГРУ не потрібні.

Окремо доведеться сказати про використання алкоголю для вербовки. У КДБ цей метод використовувався широко.

Та не в ГРУ.

У розділі 27 «Великий військовий розвідник товариш Сталін» я ще торкнувся цієї теми, розповідаючи про Ялтинську конференцію. На цій конференції Сталін п'янку використовував широко і вміло, однак не для вербовки. У 1945 році в Ялті у Сталіна була інша задача. Йому не було необхідності вербувати клієнтів для роботи на довгі роки. Сталіну необхідно було всього лише змусити панів Рузвельта і Чорчілла поставити підписи під потрібними документами. Для вирішення такого завдання веселе споювання цілком годилося.

Однак споювання абсолютно не підходить в ситуації, коли нам доводиться вербувати людину для багаторічної роботи.

Мій мудрий вчитель завжди проводив паралелі між вербовкою агентури і взаємовідносинами чоловіки і жінки.

Я йому: в кіно напоять і вербують.

Він мені: фільми ці чекісти замовляють. У фільмах показують їхні методи роботи, показують те, що їм подобається. А ти ж не хочеш бути схожим на чекіста! Методи їх брудні і гранично неефективні. Ось тобі ситуація: напоїв дівчину і скористався. Ну і яка після того любов? Та вона тебе все життя ненавидіти буде. Чому розвідка КДБ менш успішна, ніж розвідка ГРУ? Та тому, що вони намагаються використовувати самі низинні людські пристрасті. Не слухайся сліпо гебучої пропаганди

ди. Шукай щось таке, що близьке і дороге твоєму майбутньому агенту. Напоїти і скористатися – не наш шлях. Напоїти і скористатися – нічим не краще за шантаж. Залиш ці методи гебусі.

Змусити людину працювати на ГРУ за допомогою залякування чи грубого обману – значить зробити його холопом. Нічого доброго з цього вийти не може, і справа тут зовсім не в моральних принципах (про них ніхто в ГРУ не думав), а в голом прагматизмі: тупе залякування і грубий обман щодо тих людей, якими цікавилася ГРУ, не працювали або ж працювали погано. Коли така людина змиритися зі своїм становищем холопа, то продуктивність її праці буде вкрай низькою. Коли ж в глибині душі з положенням холопа вона не змиритися, то при першій же можливості з рабства вирветься.

Саме так чекісти будували стосунки не тільки з окремими людьми, а й з цілими країнами, намагаючись перетворити їх на своїх холопів – в першу чергу з населенням власної країни. Чекісти вважали, що їхні методи роботи з населенням СРСР приносили успіх – саме тому вони незмінно намагалися використовувати ці методи за межами країни. При першій нагоді все підкорені Радянським Союзом країни вирвалися з-під його контролю, а сам Радянський Союз розсипався.

Перетворення людей на рабів за допомогою алкоголю в масовому порядку використовувалося тільки в самому СРСР.

10

Більшість росіян нещасні тому, що розучилися посміхатися – а, можливо, ніколи й не вміли. Пройдіться однією з вулиць вашого міста, порахуйте зустрічних, які вам посміхнуться. Їх буде зовсім небагато.

Уміння посміхатися вкрай необхідно будь-кому, хто поставив перед собою мету домогтися успіху в житті.

Підпорядкував іноземця своїй волі – посміхнися йому доброю, відкритою променистою усмішкою Юрія Гагаріна.

Підкоривши і посміхнувшись, стань для нього вчителем.

Після вербовки агента потрібно навчити шпигунському ремеслу. Для цього найкраще вивезти його до нейтральної території: нехай їде подорожувати до Аргентини або Індонезії. Нехай живе в гарному готелі, грошей для нього у нас вистачить. У тому готелі його зустріне інший відпочивальник, навчить основам професійної майстерності розвідника, проведе інструктаж з техніки безпеки. Шпигунська справа нехитра.

Чудове місце для відпочинку – океанський лайнер. Ось тобі квиток – розслабляйся. А в сусідній каюті – інший відпочивальник. За пару тижнів він навчить тебе всім тонкощам. Коли цього виявиться замало, взимку зустрінемося в Альпах на лижному курорті і підготовку продовжимо.

Давно помічено, що скривджені намагаються образити, щасливі – ошчасливити. У військовій розвідці успішний лиш той тільки, хто щасливий. Завдання вербувальника і інструктора – вселити в учня відчуття щастя.

Без цього ніяк.

11

Ця глава про принципи і прийомах вербовки була б неповною без згадки про ще одну типову ситуацію – коли іноземець сам звертався до радянського дипломатичного представництва і пропонував свої послуги в якості агента, тобто фактично напрошувався на вербовку. Ви здивуєтеся, та в 1960-х-1970-х роках радянські посольства по всьому світу щорічно отримували сотні таких пропозицій. Всі ці люди чули одну і ту ж відповідь: «Тут дипломатичне представництво, а не розвідувальний центр. Будь ласка, залиште будівлю, інакше ми викличемо поліцію». Співробітникам посольства зазвичай вдавалося виставити такого відвідувача за двері, і до виклику поліції справа не доходила.

Та навіть коли ГРУ (або КДБ, в чій обов'язки входила охорона посольств) було абсолютно впевнене, що відвідувач не є молодим журналістом, який шукає матеріал для сенсаційної статті, чи спритником, що бажає під виглядом секретних документів впарити радянським дипломатам якусь фальшивку і заробити, то воно, звичайно, ніяк не могло переконатися в тому, що відвідувач не є агентом ворожих спецслужб, який бажає з'ясувати, хто саме в радянському посольстві цікавиться чужими секретами. Тому всім відповідали одне й те саме: «Ви помилилися адресою. Нас не цікавлять подібні пропозиції». Це зовсім не означало, ніби радянським дипломатам не було цікаво дізнатися, що саме хотів повідомити чи передати відвідувач, просто багатий досвід радянських спецслужб показував: людина, яка дійсно хотіла стати агентом і збиралася продати щось цінне, без зайвих слів передавала співробітникам посольства цінні матеріали разом з вказівками, де його можна знайти, і йшла. Іноді, для більшого ефекту, він залишав приписку: це, мовляв, тільки частина тих матеріалів, які у мене є.

Елементарний психологічний аналіз показує, що останнє – ймовірно, єдиний спосіб переконати ГРУ в тому, що людині, яка напрошується в агенти, можна довіряти. Справді, коли людина,

пропонує абсолютно невідомим людям з радянського посольства шпигувати на СРСР, одним цим *уже довірив* їм свою долю (бо в будь-якій країні за шпигунство карають дуже суворо), то чому б йому не передати їм ще й деякі документи? Цим він не тільки гарантовано приверне до себе їхню увагу, а й дасть їм можливість перевірити його матеріали та погодити свої дії з керівництвом. Коли ж відвідувач приносить в посольство якісь документи і тут же починає вимагати винагороди, це не може не викликати підозр у будь-якої нормальної людини, яка подумас: «Коли цей добродій свідомо прийняв рішення і зважився на такий серйозний крок, коли він дійсно готовий довірити своє життя радянській розвідці, чому він думає, що ми обдуримо його і не повернемо йому документи, коли вони нам не потрібні? І де гарантія того, що ці документи не є підробкою? Невже він настільки дурний, що думає, ніби ми заплатимо йому гроші за документи без перевірки їхньої достовірності? Ні, в такі ігри ми не граємо.»

Такі несподівані гості можуть виявитися абсолютно непередбачуваними, і це добре ілюструють два випадки, які кілька десятків років тому відбулися в одній і тій же резидентурі ГРУ в Західній Німеччині.

Одного разу в радянську військову місію в Західній Німеччині, під прикриттям якої працювала резидентура ГРУ, прийшов американський сержант і передав співробітникам місії блок шифрувальної машини, яка використовувалася на одній з американських військових баз. Сержант заявив, що за певну суму він може принести решту пристрою, і додав, що зробить це за умови, коли радянська військова розвідка згодом не буде намагатися завербувати його або будь-яким чином примушувати до подальшої співпраці. Резидент ГРУ негайно прийняв обидві пропозиції. Сержант одержав свої гроші і обіцянку, що ГРУ забуде про нього відразу ж після того, як отримає решту пристрою.

Здобута таким чином шифрувальна машина (точніше, два її основні блоки) дозволила технічним службам ГРУ розшифрувати тисячі перехоплених раніше радіограм, якими обмінювалися американські військові і які до того часу залишалися нерозшифрованими. Блоки цієї шифрувальної машини також дозволили вивчити систему шифрування, яка використовувалася в арміях США і її союзників, і на її основі створити більш досконалу радянську систему шифрів.

І, звичайно, американський сержант був негайно завербований.

Друга історія трапилася кілька років по тому, коли в ту ж радянську військову місію прийшов майор армії США і запропонував купити у нього американський ядерний артилерійський снаряд. Як доказ серйозності своїх намірів він передав співробітникам місії докладні плани складів ядерної зброї в Західній Німеччині та інструкції з перевірки ядерних артилерійських боєприпасів та їхнього регламентного обслуговування, не зажадавши за них ніякої плати. Ці документи самі по собі мали величезну цінність, однак головна пропозиція майора представляло значно більший інтерес. Майор хотів отримати за боєприпас значну суму грошей, і при цьому висунув одну умову: вивчивши снаряд, радянські військові мають повернути його через два місяці.

Через кілька днів фахівці ГРУ підтвердили справжність і величезну важливість отриманих документів. Керівництво ГРУ вирішило купити ядерний снаряд і заплатити грошову суму, яку хотів отримати американець. Кількох найдосвідченіших офіцерів резидентури викликали до Москви, де вони вивчили все, що ГРУ знало про американські ядерні боєприпаси, щоб мати можливість перевірити справжність виробу. Через тиждень, темної дощової ночі, на вузькій дорозі в лісовій глушині зупинилися два автомобілі. В одному сидів американський майор, в іншому – три офіцери ГРУ. Ще два радянських автомобіля таємно стояли неподалік; їхні водії і пасажери готові були в будь-яку хвилину прийти на допомогу своїм товаришам.

Багато хто не спав цієї ночі. У повній бойовій готовності дрімав біля свого телефону радянський посол, щоб за першим сигналом примчати в той ліс і від імені Союзу Радянських Соціалістичних Республік дати відсіч будь-яким підступам ворогів, захищаючи радянських військових дипломатів. За наказом Центрального Комітету в повній готовності перебували багато високопоставлених дипломатів з Міністерства закордонних справ і кореспонденти ТАСС. Звичайно, вони не знали, що і де відбувається, проте вже були готові оголосити світові, що імперіалісти влаштували ще одну зухвалу провокацію проти Радянського Союзу – відповідне повідомлення ТАРС і заява Міністерства закордонних справ вже були підготовлені.

Однак все пройшло спокійно і за планом. Радянські офіцери ретельно перевірили снаряд: вони знали, якими приблизно мусять бути рівень радіоактивності і вага боєприпасу, як мають виглядати його серійний номер і маркування. Все було в порядку. За допомогою американського майора вони перевантажили снаряд до свого автомобіля, передали американцеві чемодан, набитий грошима, і погодили час і місце зустрічі через два місяці для повернення снаряду. З того самого моменту, коли снаряд опинився в радянському автомобілі з дипломатичними номерами, він знаходився на території

Радянського Союзу. Поліція могла зупинити такий автомобіль, та не мала права обшукувати його: дипломатичний імунітет – штука серйозна. Тільки в цьому випадку офіцерів ніхто не зупинив, і рано вранці автомобіль благополучно в'їхав у ворота радянської військової місії.

У той же день снаряд в контейнері дипломатичної пошти і під озброєною охороною літаком доставили до Москви. Начальник ГРУ подзвонив до Центрального Комітету і радісно доповів одному з членів ЦК про успішно проведену операцію.

- Де *бомба*? – Пролунав в трубці стривожений голос.

- Вона тут, у нас, на Хорошовці.

- У Москві?

- Так.

Член ЦК вибухнув довгою гнівною тирадою, що складалася в основному з нецензурних лайливих слів, сенс якої був таким: «А раптом цей снаряд вибухне прямо в столиці нашої Батьківщини, і Москва перетвориться на Хіросіму?».

Розробляючи цю операцію, ГРУ передбачило всі можливі заходи безпеки, і план доставки ядерних боєприпасів був схвалений усіма інстанціями, від Генерального штабу до Центрального Комітету. Однак ніхто з них не подумав про можливість установки в боєприпасі підривної уповільненої дії і про те, що такий пристрій в одну мить міг знищити і Центральний Комітет, і його Політбюро, і штаб-квартири КДБ і ГРУ, і центральні апарати всіх радянських міністерств і відомств, і Генеральний штаб, і багато оборонних НДІ і КБ, – іншими словами, все, з чого складалася верхівка радянської влади на одній шостій частині суші. Вибуху одного тактичного ядерного боєприпасу в столиці було досить, щоб розвалилася вся система, тому що вся країна управлялася з Москви.

Начальник ГРУ мовчав. Виключити ймовірність такої події він, на жаль, не міг. Про таку можливість подумав один з членів Центрального Комітету, коли снаряд вже знаходився в Москві.

Замість очікуваної нагороди начальник ГРУ отримав попередження про неповну службову відповідність – дуже суворе дисциплінарне стягнення, яке означало, що в майбутньому найменша помилка може спричинити за собою зняття з посади. Снаряд був негайно доставлений з штаб-квартири ГРУ до Центрального аеродрому на Ходинському полі, звідки військовий транспортний літак вивіз його на радянський ядерний полігон на Новій землі. На щастя, снаряд не вибухнув. У той же час не було ніякої гарантії, що він не вибухне в процесі розбирання, тому його розбирання проводили на полігоні, в спеціальному, нашвидку збудованому ангарі.

Перше ж побіжне вивчення снаряду відразу спантеличило радянських вчених-ядерників: рівень його радіоактивності був вищим від очікуваного. Після довгих суперечок снаряд дуже обережно був розібраний, і тільки тоді вчені виявили, що це був не справжній боєприпас, а його точна копія.

Американський майор зі складу ядерних боєприпасів прекрасно про це знав. Він взяв списаний габаритно-ваговий еквівалент снаряда, пофарбував його так, як були пофарбовані справжні снаряди, наніс маркування і серійний номер. Всередину корпусу макета він засунув якісь радіоактивні відходи – ті, що йому вдалося дістати на базі, – і тому не міг відрегулювати рівень радіоактивності настільки, щоб він точно відповідав рівню радіоактивності справжнього снаряда, та в цьому не було необхідності, тому що під час першої перевірки офіцери ГРУ дуже приблизно оцінювали радіоактивність виробу. Ці офіцери також не отримали нагород, однак і не були покарані – спеціальна комісія Генерального штабу і Центрального Комітету встановила, що підrobка була виконана настільки добре, що виявити підступ при прийманні снаряда в польових умовах було практично неможливим.

Та висновки комісії не могли втішити ГРУ, і воно організувало пошуки американського майора. Перші спроби виявилися невдачливими: було встановлено, що відразу після продажу підrobки його перевели до США, і знайти його там було нелегко. Очевидно, майор знав про своє переведення і вибрав ідеальний момент для здійснення угоди. ГРУ продовжило пошуки в США і одночасно звернулося до Центрального Комітету за дозволом на вбивство майора. Однак Центральний Комітет відхилив цей запит, справедливо зауваживши, що майор виявився настільки хитрим, що одного разу вже ошукав ГРУ, і цілком міг зробити це ще раз – з непередбачуваними наслідками. ГРУ отримало наказ забути про майора і припинити його пошуки.

Тому, коли в радянському посольстві з'являвся черговий відвідувач, який пропонував за нечувану суму негайно купити у нього документи виняткової важливості, офіцери ГРУ завжди згадували того американського майора.

Знайти справжнього добровольця дуже важко – набагато важче, ніж завербувати нового агента, на пошуки і розробку якого було витрачено понад рік. Проте справжні добровільні помічники радянської розвідки, як би тепло їх не приймали в радянських посольствах, не враховували однієї обставини. Радянські добуваючі офіцери, прекрасно знайомі з мерзенною реальністю, що ховалася за

парадним фасадом комунізму, дуже часто відчували величезну огиду до тих, хто добровільно, за власною ініціативою продавався радянській розвідці. Навіть серед тих небагатьох іноземців, які щиро вірили в комунізм, будь-який добуваючий офіцер чітко визначав різницю між агентом, якого він за-вербував, використовуючи цілий арсенал прийомів і хитрих пасток, і добровольцем.

12

Вербовка – наріжний камінь агентурної розвідки. Взаємини між добуваючими офіцерами ГРУ будувалися приблизно так, як вони будувалися на війні між льотчиками-винищувачами – як у великій вовчій зграї. Зустрілися два вовки. Подивилися один на одного. Принюхалися. Оцінили один одного. І у одного вовка хвіст – вгору, а у другого в той же момент – вниз, тому що другий за рангом, силою і досвідом – молодший, і він визнає перевагу свого старшого сірого товариша.

Саме так на війні один одного оцінювали повітряні бійці:

- Льотчик?
- Льотчик!
- Винищувач?
- Винищувач!
- Скільки намотив?

Так було і в ГРУ. Той, хто не провів жодної успішної вербовки, розвідником не вважався.

Коли два затятих вовка добування зустрічалися на одній стежці, вони не з'ясовували, скільки зірок на погонах у кожного з них і скільки орденів на грудях. Питання ставилося руба:

- Вербував?
- Вербував.
- Скільки, коли не секрет?

І тоді у одного хвіст опускався донизу, а в іншого гордо здіймався вгору.

Розділ 21. Агентурний зв'язок

I

У розвідці з десяти провалів дев'ять траплялися на зв'язку.

Коли ви хочете вижити в агентурному добуванні, то ось вам порада: вдень і вночі думайте про надійність зв'язку.

Той, хто з цими темними справами не знайомий, зазвичай представляє агентурну зв'язок так, як його показують в кіно: радистка в навушниках вистукує морзянку. Дійсно, радіозв'язок відігравав в розвідці колосальну роль з того самого моменту, як люди винайшли бездротовий телеграф. Однак самим лише радіозв'язком агентурний зв'язок не вичерпується. Радіозв'язок – це всього лише один з видів безособового зв'язку.

Агентурний зв'язок буває **особистим** і **безособовим**.

Особистий зв'язок може проводитися в одній з наступних форм:

- Чергова зустріч.
- Позачергова зустріч.
- Миттєва зустріч.
- Контрольна зустріч.
- Явка.

До форм **безособового зв'язку** належали наступні способи комунікацій¹:

- Однобічний довгохвильовий радіозв'язок.
- Двобічний короткохвильовий радіозв'язок.
- Сигнали (зокрема, через засоби масової інформації).
- Тайники-схованки.

Відпрацювання **системи зв'язку** починалося задовго до вербовки. Добуваючий офіцер ГРУ зустрів цікаву людину, поговорив з нею, призначив нову зустріч. Негайно вводяться перші елементи майбутньої системи зв'язку, незалежно від того вдасться завербувати цю людину чи ні.

Найперший елемент будь-якої системи агентурної зв'язку – **особиста зустріч**. Це найуразливіша ланка всієї системи зв'язку. Тільки ж без особистих зустрічей ще ніхто нікого ніколи не вербував, тому на перших етапах роботи з кандидатом в агенти – під час його вивчення, перевірки, розробки і вербовки – особисті зустрічі були тим неминучим злом, з яким доводилося миритися. А коли уникнути його не можна, необхідно хоча б звести до мінімуму кількість і тривалість особистих контактів і намагатися проводити їх в найбезпечніших місцях з усіх можливих.

Будь-яке місце зустрічі має використовуватися всього лиш один раз. (Це стосується не тільки місць зустрічей, а й графічних сигналів, тайників, місць перевірки.) Зазвичай зустрічі проводилися в ресторанах, пивних, барах, кафе, готелях, нічних клубах, кінотеатрах, парках. Слід було пам'ятати, що в холі практично кожного готелю натикано безліч телекамер: тут не можна, наприклад, передавати агенту портфель з грошима або приймати від нього зразки чи документи. Місце зустрічі мусить знаходитися подалі від урядових установ, військових об'єктів, вокзалів, портів і аеропортів, в'язниць, районів «червоних ліхтарів», місць притонів, районів підвищеної кримінальної активності, бо все вище перераховане – зони вельми високої уваги поліції і контррозвідки. Коли можливо, особисті зустрічі виносили за кордон: наприклад, агент жив у Західній Німеччині чи Іспанії, а особисту зустріч влаштовували на Кіпрі чи в Туреччині.

Місце зустрічі має максимально убезпечити і добуваючого офіцера, і агента від випадкових зіткнень («Васю, друже! Здрастуй! Вік не бачилися! Ти як тут опинився? А це що за хмир з тобою сидить?»)

Офіцерів ГРУ чітко інструктували: під будь-яким приводом відхиляйте пропозиції вашого агента, діючого або ж потенційного, про місце майбутньої зустрічі. Вам з ним працювати, вам отримувати інформацію від нього, вам відповідати за його безпеку, вам горіти разом з ним у випадку провалу – ви й мусите встановлювати правила гри. Професійний розвідник постійно підбирав нові місця

¹ Хочу ще раз нагадати читачеві, що ми говоримо про форми безособового зв'язку, які використовувалися в двадцятому столітті. З того часу, особливо на початку XXI століття, в зв'язку з розвитком і мініатюризацією електронної техніки, появою Інтернету, мобільного та супутникового зв'язку і багатьох інших проривних технологій, які змінили наш світ до невпізнання, виникло безліч інших способів безособового зв'язку. У той же самий час форми особистого зв'язку залишилися колишніми. –

Прим. автора.

для зустрічей. У його кишені завжди лежали кілька візитних карток готелів та ресторанів. Щоб не роз'яснювати на пальцях, де знаходиться гідне місце, даєш людині таку картку. Ні в якому разі не можна своєю рукою писати на картці дату та час майбутньої зустрічі. Дав агенту картку, назвав дату і час зустрічі, і нехай він їх запам'ятає, а коли хоче, нехай своєю рукою запише. Зрозуміло, все це має робитися невимушено, по-дружньому, ввічливо.

Бували ситуації, коли доводилося погоджуватися на зустріч в тому місці, яке пропонував агент. Наприклад, коли він під слушним приводом (по роботі, наприклад) виїхав до іншого міста, зупинився в готелі, запрошує в свій номер. Можна погодитися. Коли він не доповів в поліцію про ваші попередні розмови, то номер готелю, звичайно, краще, ніж ресторан або хол того ж готелю. Тут ніхто вас не побачить, тут практично виключена можливість ненавмисно зіткнутися зі старим знайомим, тут можна поговорити відверто.

Однак коли ви на попередніх зустрічах посіяли в його душі якісь сумніви, і він тими сумнівами поділився з компетентними органами, то номер готелю – найкраще місце, щоб взяти вас за зябра або за яке-небудь інше місце. Ви напевно багато разів бачили в новинах таку зйомку прихованою камерою: ділова розмова в номері готелю, раптом двері з тріском вибивають круті хлопці, і невдачливого шпигуна (або бандита, а найчастіше торговця наркотою) в'яжуть по руках і ногах.

Тому не слід відразу приймати запрошення в місця за вибором агента, потрібно нав'язувати йому свою волю – м'яко, ввічливо, проте неухильно.

Ось найпростіший спосіб відхилити пропозицію про зустріч. Припустимо, ваш агент починає пояснювати, де знаходиться місце зустрічі, а ви робите вигляд, що ніяк збагнути не можете, куди це він вас запрошує, і район той не знаєте, і про такий готель ніколи не чули – намагаєтесь його назву повторити, та все збивається, ніяк запам'ятати не можете. І тут же вихід знаходите: ось у мене картка в кишені випадково завалася, чому б тут не зустрітися? Вже явно ніякої помилки не буде.

Перед будь-якою агентурною операцією, зокрема і перед черговою зустріччю, потрібно перевіритися на наявність або відсутність хвоста. ГРУ вимагало, щоб така перевірка проводилася протягом як мінімум чотирьох годин (докладніше про те, як виконуються такі перевірки, я розповім в розділі «Контррозвідка»).

На будь-яке місце зустрічі необхідно прибути задовго до призначеного часу. Мудрість ГРУ свідчила: коли ти з'явився на місці зустрічі з агентом точно в призначений час, значить, ти запізнився. Не наближаючись до місця, з боку окиньте околиці соколиним поглядом. Як знати, можливо побачите якусь не зовсім звичайну метушню. Може статися, саме в цей момент поруч спіймали кишенькового злодія, або місцева телекомпанія знімає сюжет про те, як п'яний водій врізався в стовпа. У центрі метушні розвіднику робити нічого. І тільки коли все спокійно, заходите в ресторанчик і замовляйте квартиру пива.

2

Одночасно вводився другий елемент майбутньої системи зв'язку – *запасна зустріч* для кожної чергової та позачергової. Запасна зустріч – точна «копія» відповідної чергової та позачергової зустрічі, і призначалася вона одночасно з нею. Офіцер говорив агенту, що дуже не хотілося б втратити можливість ще раз побачити так чудову людини. Та життя наше непередбачуване. І тому, коли з якихось причин на заплановану зустріч один з нас не прийде, зустрінемося на тому ж місці через стільки-то днів.

Для кожної зустрічі з самого першого разу і на всі наступні вводився запасний варіант. Спочатку відразу домовлялися, що запасна зустріч відбудеться на тому ж місці, де мала відбутися основна, яка не відбулася. Коли потенційний агент буде завербований, кожна запасна зустріч має призначатися в новому місці. Для досвідчених агентів встановлювалася складна система запасних зустрічей, в якій для кожної чергової та позачергової зустрічі могли бути передбачені дві, три або навіть чотири запасних, причому для кожної з них вибиралися різні місце та час.

Офіцери ГРУ знайомили кожного потенційного агента з системою запасних зустрічей задовго до вербовки. У людини, яка ще нічого не зробила для радянської військової розвідки і навіть не підозрювала про її існування, заздалегідь виробляли звичку до потайливості і знайомили з правилами системи агентурного зв'язку. Зазвичай це відбувалося під різноманітними і цілком безневинними приводами. Наприклад, офіцер ГРУ міг сказати кандидату в агенти: «Знаєте, я б дуже хотів зустрітися з вами знову, та не впевнений, що зможу прийти вчасно. Життя дипломата повне несподіванок, і кожен день на службі виникають десятки непередбачуваних обставин. Коли я не прийду вчасно, не чекайте мене більше десяти хвилин. В такому випадку давайте зустрінемося знову в той же час і в тому ж місці через три дні.» Коли громадянин будь-якої західної країни мав доброго друга з радянського посольства і чув від нього щось подібне, і при цьому у радянського друга знаходилося безліч причин

не скористатися телефоном в такій простій життєвій ситуації, громадянин міг бути абсолютно впевнений в тому, що ГРУ вже завело на нього окрему течку, і рано чи пізно він отримає пропозицію про вербовку і з подивом виявить, що у нього немає іншого вибору, крім як погодитися.

3

Чергова зустріч призначалася заздалегідь. Наприклад, основна зустріч – перша п'ятниця кожного парного місяця, запасна – друга субота кожного непарного. Досвідчені агенти часто отримували розклад зустрічей на шість місяців вперед, іноді на рік, а в деяких випадках навіть на п'ять років або на ще більш тривалий термін.

На початку кожної зустрічі необхідно було попередити агента: коли нас перервуть, зустрічаємося там-то і тоді-то.

Завербованого агента потрібно було навчити елементарної конспірації. Заздалегідь необхідно домовитися, що коли з якихось причин ви призначаєте зустріч письмово чи по телефону, то від названої дати доведеться відняти якесь число – наприклад, два. Тобто, коли по телефону ми домовилися про зустріч 15 квітня, то насправді зустрічаємося 13 квітня. Те ж саме і з часом: домовилися, наприклад, віднімати цифру три, і тоді дзвінок із запрошенням зустрітися о п'ятій годині насправді означатиме зустріч о другій. День і час зустрічі можна змінювати лише в бік зменшення, однак ні в якому разі не в бік збільшення.

Позачергова зустріч – це позапланова, екстрена зустріч за викликом, місце, день і час якої були узгоджені заздалегідь. Позачергова зустріч призначалася, наприклад, в тих випадках, коли у агента з'являлася інформація особливої важливості, з передачею якої не можна було зволікати. Викликом на таку зустріч міг бути дзвінок агента на особливий телефонний номер, телеграма чи сигнал. Таким же чином агент мусив попередити офіцера ГРУ про небезпеку. Наприклад, коли агент телефонував на особливий номер телефону і говорив: «Мені потрібен Джон», офіцер ГРУ мусив негайно прибути на зустріч в умовленому місці. Коли агент запитував: «Чи можна поговорити з Джоном», він давав знати ГРУ, що знаходиться під контролем і швидше за все заарештований поліцією, яка намагасться через нього вийти на офіцерів розвідки; в такому випадку йому відповідали, що він помилився номером.

Виклик на позачергову зустріч міг надійти і з іншого боку, від добуваючого офіцера. Наприклад, з агентом заздалегідь умовилися про те, що позачергова зустріч відбудеться в найближчу неділю о 20:00 в певному місці, коли о 17:30 агент отримає телефонний дзвінок. Людина, яка дзвонить, скаже, що помилилася номером, і вибачиться, тільки в це вибачення буде вплетена фраза-пароль, яка означає, що агента викликають на зустріч.

Позачергова зустріч має бути ретельно відпрацьована з агентом. Необхідно переконатися, що він все правильно зрозумів і все запам'ятав. Як завжди, позачергова зустріч мусить мати запасний варіант і варіант на випадок, коли вона з якихось причин буде перервана.

Мимтєва зустріч вимагала більш серйозної підготовки. У КДБ цей вид особистого агентурного зв'язку називався моментальною зустріччю; в англійській мові для нього є термін *brush contact* (одне зі значень іменника *brush* – легкий дотик). Для такої зустрічі вибиралися дуже поживлені місця – наприклад, станції метро чи автобусні зупинки в години пік, коли там не проштовхнутися. Де-небудь на місці зустрічі на стіні обов'язково має висіти великий, добре помітний годинник. Розвідник і завербований агент в заздалегідь обумовлений час виходять на це місце з різних боків. Щоб діяти синхронно, кожен орієнтується не по своєму годиннику, а по тому, який на стіні. У заздалегідь призначений час обидва рухаються в натовпі, зближуються, і в момент торкання відбувається передача матеріалу, інструкцій чи грошей. Контакт триває пару секунд; виходити на нього потрібно з великою точністю, інакше натовп може розділити контактуючих.

Контрольна зустріч з точки зору агента нічим не відрізнялася від чергової зустрічі. Більш того, агент вважав, що йде на звичайну чергову зустріч, і не підозрював, що насправді його перевіряють. Мета контрольної зустрічі – переконатися в тому, що агент живий-здоровий (наприклад, коли особисті зустрічі з ним проводилися дуже рідко), що за ним не стежать і він не знаходиться під контролем. Перед такою зустріччю офіцери ГРУ займали зручні місця для спостереження за місцем зустрічі і прилеглими районами. Деякі з них, наприклад, могли перебувати на оглядових майданчиках, де для туристів встановлюються потужні біноклі або підзорні труби, і спостерігати за виходом агента до місця зустрічі з великої відстані. Офіцери перевіряли пунктуальність агента, спостерігали за його поведінкою і за тим, чи немає за ним зовнішнього спостереження, стежили за тим, що відбувається в

цьому районі до зустрічі, звертаючи увагу на все, що могло викликати підозру. Після того, як агент розумів, що цього разу на зустріч ніхто не прийде, офіцери ГРУ могли поспостерігати за його подальшою поведінкою: куди він попрямує після невдалої зустрічі і як буде діяти.

Явку як вид особистого зв'язку не слід плутати із зустріччю на явочній квартирі, яка може бути одним з видів явки, чергової або позачергової особистої зустрічі. У радянській військовій стратегічній розвідці явкою називалася зустріч двох незнайомих людей.

Після того, як добуваючий офіцер завербував агента і деякий час успішно з ним попрацював, він в обов'язковому порядку вводить явку в систему зв'язку з агентом. Він підбирає зручне місце для зустрічі і пояснює агенту: коли мені доведеться виїхати з країни або коли з якоїсь іншої причини я не зможу з тобою зустрітись, з тобою зустрінесться інша людина. Сигнал виклику на явку такий-то (графічний, телефонний, радіосигнал, музичний сигнал і так далі). Дата і час явки – найближчий понеділок після отримання сигналу, 20:00 за місцевим часом. Щоб не стояти на місці в очікуванні потрібної людини, ти маєш рухатися за годинниковою стрілкою навколо ось цього кварталу. Твій новий друг буде йти проти годинникової стрілки. Його розпізнавальні знак побачиш здалеку – червоний шарф взимку, червоний галстук влітку. Ще один розпізнавальний знак, помітний поблизу – перстень із зеленим каменем на безіменному пальці лівої руки. Твоїм розпізнавальним знаком, помітним здалеку, буде такий-то предмет. Знак, видимий поблизу – такий-то предмет. Пароль такий-то. Відгук такий-то.

Необхідність введення явки в систему зв'язку з агентом полягала перш за все в тому, щоб відновити зв'язок з агентом в надзвичайних обставинах – наприклад, коли офіцер ГРУ або й навіть всі офіцери резидентури ГРУ були вислані з країни, або коли радянське посольство в цій країні з якихось причин було закрито. У деяких випадках явка могла відбуватися і без спеціального виклику: наприклад, агент, який втратив контакт зі «своїм» офіцером ГРУ, зобов'язаний був приходити в певне місце в останній день кожного місяця (тобто 12 разів на рік), маючи заздалегідь узгоджені розпізнавальні знаки. Зустрівши там незнайому людину з правильними розпізнавальними знаками, почувши від неї пароль і давши правильний відгук, агент тим самим ніби представлявся своєму новому керівнику та визнавав його владу над собою. Коли на явку ніхто не приходив, агент мусив виходити на явку до того часу, поки хто-небудь не прибував для відновлення зв'язку з ним.

4

Коли ми вже торкнулися явки, розберемося і з явочною квартирою. **Явочна (вона ж конспіративна) квартира** не завжди буває квартирою, хоча й називається так. Припустимо, що ми завербували агента, він багато років дає нам цінну інформацію, та тільки потім з якоїсь причини втрачає доступ до секретів – наприклад, в зв'язку з виходом на пенсію. Не наполягаючи, – шпигунство, нагадаю, справа добровільна, – ми пропонуємо йому нову роботу. Він погоджується. Ми купуємо йому маленький готель на три-п'ять номерів. Можна і на десять. Найкраще – в нейтральній країні зі слабким контррозвідальним режимом. Один номер готелю він завжди тримає вільним. У цьому номері в будь-який час можуть зустрітись дві незнайомі людини. У разі ускладнень власник готелю завжди може відкрутитися: та хіба мало хто у мене зупиняється! У мене бізнес! У мене одна турбота: щоб гроші платили!

Цей варіант найпростіший. Він широко використовувався в першій половині XX століття. А в другій половині, особливо в останній його чверті, відкрилися найширші можливості для розширення поняття конспіративної квартири. Давайте подивимося на знімки нашої планети, зроблені вночі з супутника. Що ми побачимо? Ми бачимо чіткі обриси берегової лінії континентів і островів. Береги світяться вогнями тому, що половина людства живе на берегах морів і океанів, і вночі ті берега щедро освітлює.

Починаючи з другої половини 1970-х років, заможні жителі Європи і Північної Америки вкладала колосальні кошти в будівництво житла на берегах Середземного і Карибського морів. Набудовано там небачену кількість готелів, вілл, пансіонатів і житлових комплексів.

Тепер уявімо собі, що агент, чесно відпрацювавши все життя на ГРУ, йде на заслужений відпочинок. В якості призу купуємо йому хорошу квартиру на острові Майорка: одна загальна кімната, дві спальні, два туалети, кухня, невеликий господарський балкончик, що виходить на задній двір, і потужна лоджія метрів на тридцять з видом на море. І говоримо йому: влітку відпочивай тут собі на здоров'я – літо твоє. Можеш сам тут жити, можеш родичів запрошувати, можеш здавати туристам. А що тут відбувається в інший час, ти не знаєш: 31 серпня полетів, двері на замок замкнув. У разі чого – ти ні в чому не винен. Годиться так? Годиться! По руках. Ми платимо і за утримання квартири, і за електрику, і все інше. І тобі платимо як нашому агенту – власнику явочної квартири. В тобі ось ми

впевнені, знаємо, що не побіжиш доповідати куди не слід. А то знаходилися, розумієш, такі, хто базикав зайве. Довелося їх в морі топити – он там, біля того мису.

Явочна квартира біля моря тим добра, що легко в неї потрапити без особливих формальностей. Підійшла вночі до берега якась яхта, спустилася з неї людина в одних плавках і з ключиком від квартири, на човнику надувному допливла до берега (а можна і без човники – вода тепла, до берега недалеко), пляжем пройшла – і в квартиру. Там для нього і одяг приготовлений, і гроші, і документи, ну і випити-закусити з нагоди прибуття. А коли він і зустріне когось по дорозі, то люди тут всі відпочиваючи, курортний сезон тут майже цілий рік, всі один одному головами кивають, вітаючи, тільки ніхто нікого не знає, та й знати не хоче.

Конспіративна квартира може бути і на колесах. На автомобільних. Причепив наш агент будиночок на колесах до своєї машини і поїхав в гори, в ліс, до моря. Можна такий будиночок де-небудь в безлюдній глушині поставити. Можна припаркувати в кемпінгу, на спеціальному майданчику для безлічі таких будиночків. Тут всі туристи. Тут ніхто нікого не знає. Тут всі чужі. Сам нібито тут, та відлучився на кілька годин (а то і днів) – околиці оглянути. А ГРУ будиночок такий якраз в цьому місці і в цей час ох як потрібен! І всього лише на кілька годин. Або днів.

Конспіративна квартира може бути плавучою. У Німеччині, у Франції, в Британії – а вже про Голландію і говорити не варто, – тисячі плавучих будинків, житлових барж на річках і морях. Краще, коли баржа самохідна, коли кочує від одного причалу до іншого. Вся Британія, коли хто не знає, порізана судноплавними каналами загальною довжиною 3 тисячі кілометрів. Канали ці будували в ті часи, коли паровоз і залізницю ще не винайшли. Через ці канали можна з будь-якої річки до іншої перебратися – наприклад, з Северну¹ до Темзи, а з Темзи – куди завгодно, хоч до Шотландії або ще далі. І на всіх каналах – вузькі довгі баржі на одну сім'ю. Narrowboat англійською. Ширина такої баржі мусить бути не більше 2 метрів 13 сантиметрів, довжина – не більше 21 метра 39 сантиметрів. У тій баржі – і кухня, і туалет, і спальні каюти. Хтось в них живе, хтось подорожує. Хтось ними володіє, хтось знімає на час. Пливеш каналами, а вони вузькі, підхопив попутника одного, потім іншого. Можна самому на берег зійти, аби людям не заважати.

Зовсім добра конспіративна квартира на яхті – хоч на моторній, хоч на вітрильній. Яхти ж майже все своє життя в портах животіють – заходь, розмішуйся. Коли необхідно, яхта потрібну людину з одного кінця планети на інший доставить. Заодно й час буде погомоніти відверто.

5

У радянській військовій розвідці було одне важливе правило, правило загальне, залізне, непорушне: **особистий зв'язок мусить наполегливо і неухильно замінюватися зв'язком безособовим**. У ГРУ були приклади, коли агенти, які успішно працювали, не виходили на особистий зв'язок багато років. Один з відомих мені рекордних термінів роботи без особистої зв'язку – 27 років.

Однобічний довгохвильовий радіозв'язок працював в напрямку від ГРУ до агента. Він купував в магазині радіоприймач, який йому рекомендували, і слухав вальси Штрауса. У заздалегідь встановлений час на заздалегідь визначеній хвилі ГРУ передавало йому повідомлення. Такий зв'язок зручний тим, що передавати можна що завгодно, хоч відкритим текстом. Навіть коли контррозвідка якимось чином здогадається, що конкретне повідомлення адресоване агенту, а не екіпажу риболовецького траулера, вона при всьому бажанні не зможе визначити, кому саме воно призначене і в якій країні перебуває одержувач повідомлення. Зрозуміло, ніхто відкритим текстом нічого не передає. Повідомлення маскуються, наприклад, під переговори двох риболовецьких траулерів: базикають мужики про своє, а в заздалегідь встановлений і точно відомий агенту час вимовляють адресоване агенту повідомлення, шифром або відкритим текстом. Далі йшла ключова фраза, яка означає кінець повідомлення.

Однобічний радіозв'язок був добрий тим, що до агента неможливо причепитися. У нього немає ніякої спеціальної апаратури. Він просто сидить і слухає радіо. Однобічний зв'язок тим поганий, що працює лише в один бік. Ми можемо в ефірі навіть лекції читати для якогось неназваного слухача, а він не може передати нам жодної букви.

Тому для обміну інформацією використовувався **двобічний короткохвильовий зв'язок**; він не замінював, а доповнював однобічний радіозв'язок на довгих хвилях. Для цього використовувалася рація, здатна як приймати, так і передавати повідомлення. Вже в останній третині XX століття радистка з ключем стала чимось з області шпигунської екзотики. Уже тоді приймалися особливі заходи до того, щоб звільнити агента від необхідності мати спеціальну апаратуру. З цією метою йому рекомендували, наприклад, купити в магазині побутової електроніки японський транзисторний радіоприймач

¹ Северн (англ. Severn) – річка у Великій Британії, найважливіша річка Англії після Темзи.

певної моделі, з'єднати його з пультом радіоуправління, який використовується для управління мо-
делями літаків і кораблів, з аматорською короткохвильового радіостанцією або портативною рацією
(такою, якими користуються пожежні, будівельники, медики і поліцейські) і з чим-небудь ще. З тих
побутових пристроїв і компонентів, які були в продажу, агент як з кубиків складав якийсь комплекс,
що дозволяв виходити на зв'язок з найближчим радянським посольством, з радянським туристичним
лайнром, який пришвартувався в порту неподалік або з радянським швидким поїздом далекого пря-
мування, маршрут якого проходив через кілька зарубіжних країн. Офіцери резидентури ГРУ уважно
вивчали радіоефір в місті у всіх діапазонах і могли використовувати будь-який з них для двобічного
зв'язку з агентами.

Починаючи з 1960-х років повідомлення набиравалося на який-небудь носій, після чого з ве-
личезною швидкістю передавалося в ефір – майже «вистрелювалося», перетворюючись в один корот-
кий писк. (Це істотно ускладнювало пеленгацію джерела випромінювання.) Вже тоді використовувалися
антени, що дозволяли відправляти повідомлення в певному вузькому напрямку – найчастіше на
супутник зв'язку.

Альтернативою радіозв'язку на коротких хвилях був зв'язок спеціальними каналами. Оскі-
льки з кожним роком контроль радіоефіру ставав все більш і більш щільним, ГРУ часто передавало
сигнали під водою: двоє людей, які знаходилися на відстані декількох кілометрів один від одного,
опускали в одну і ту ж водойму спеціальні приймачі і передавачі сигналу (наприклад, закамфльовані
під вудки) і за допомогою спеціального обладнання зв'язувалися один з одним.

6

Тайники-схованки бувають двох типів – для зберігання і для зв'язку. Для закладки схованок
кожна резидентура під прикриттям мала в запасі набір спеціальних контейнерів різного розміру і
різного призначення. У Москві вели загальний облік всього, що було заховане в тайниках по всьому
світу, і в разі необхідності повідомляли нелегалу або агенту: їдь до такої-то країни, там за такими-то
ознаками знайдеш те, що тобі потрібне. Кожне місце для схованки можна було використовувати тіль-
ки один раз.

Підбір схованок – справа дуже важка і дуже відповідальна. Стороння людина не повинна
знайти схованку ні за яких умов. Тайникам загрожувало багато небезпек: їх могли знайти цікаві діти,
що всюди пхають свого носа, поліція, будівельники чи археологи; в місці закладки тайника-схованки
могла початися повинь або будівельні роботи. Все це доводилося брати до уваги.

Своя людина, отримавши наказ, має без особливих зусиль знайти схованку хоч через десять,
хоч через двадцять років, без проблем її розкрити, вилучити вміст і знищити сліди свого перебування.
Місце закладки схованки мусить бути таким, щоб його легко можна було пояснити іншій людині, яка
навіть може бути не знайомою з цією місцевістю. Офіцер ГРУ або ж агент мусить мати можливість
вийти на це місце в будь-який час під зручним приводом з урахуванням його прикриття. Найпростіше
було прив'язати тайник до високовольтної лінії електропередач. Поруч з опорами і під дротами ніхто
ніколи нічого будувати не буде. Кожна опора має номер. Від опори з певним номером і танцюємо.

Тайник для зберігання міг пролежати в землі багато років. За наказом Москви тайники для
зберігання закладалися для агентури даної резидентури, для нелегальних резидентур, а також як за-
гальний резерв на випадок надзвичайних обставин. Таких обставин в житті розвідника могло виникну-
ти безліч: агентурний провал, різке загострення міжнародної обстановки, війна, – та хіба мало що
могло трапитися в наш неспокійний час! Довгостроковий тайник був герметичним контейнером, ви-
готовленим з міцної пластмаси – щоб не іржавів, щоб міношукачем намацали.

У довгострокових схованках зберігали апаратуру зв'язку, зброю, боєприпаси, засоби підри-
ву, отрути та інші дрібниці, так необхідні бійцям невидимого фронту. На випадок провалу в довго-
строкових схованках зберігалися гроші, цінності, дублюючи легалізаційні документи.

Розповідь про один випадок з життя. В якомусь царстві, державі-королівстві досить високо в
горах колись була влаштоване напівлегальне звалище будівельного сміття, яке залишилося з часів
будівництва, що велося неподалік. Прошли роки, і в цій країні прийняли суворі закони про захист
навколишнього середовища. Відповідно до цих законів, на землях, розташованих вище певної висоти,
не тільки не дозволялося нове капітальне будівництво, туди було заборонено піднімати важку будівель-
ну техніку, включно з бульдозерами, екскаваторами та самоскидами.

Природа швидко взяла своє. Купи розбитих бетонних блоків і балок заросли високою тра-
вою і кущами. Місце – краще не вигадати. Місце для схованок навколо скільки завгодно – гори ліса-
ми заросли. Аж ось проблема: контейнер-то ми закопаємо, а де його шукати тому, хто через багато
років буде його відкопувати? Як позначити для нього місце розташування контейнера, коли одні

тільки ялинки навколо? Потрібен якийсь орієнтир, до якого можна буде прив'язати місце схованки. Цей орієнтир за десяток і більше років не повинен змінитися. Для цієї мети те заросле звалище повністю підходило. Ясно, що там ніколи нічого не будуватимуть, бо заборонено, випадково ковшем екскаватора контейнер ніхто не зачепить. Що закладати, що вилучати – одне задоволення: бродити собі горами, прикидаючись туристом, ніхто й уваги не зверне. Та й стеження поставити не вийде. Ми його обов'язково засічемо, це ж не вулицями міста мотатися.

Місце на колишньому звалищі будівельного сміття кимось було давно підібране, описане, затверджене керівництвом. Однак вантаж в тайник ще не був закладений.

І ось цей вантаж прибув в резидентуру дипломатичною поштою. Що це за вантаж, офіцери резидентури на знали; він був ретельно упакований і точно входив в контейнер типу Р-6. Зам резидента по нелегалам викликав двох борзят і поставив завдання: підготувати тайникову операцію з викиданням на маршруті.

Борзятги підготували маршрут, нанесли його на карту, визначили час проходження кожного місця перевірки, узгодили час проходження точок з дівчатками з групи ТС, які будуть прислухатися до будь-якого шелесту в ефірі. Інші борзятги, які цього разу працювали на підхваті, підготували контрспостереження (тобто спостереження для виявлення спостереження за тим, хто виконує операцію), розробили сигнали зняття з маршруту, евакуацію і прикриття.

Зам по нелегалам тримав все це під особистим контролем і регулярно збадьорював всіх учасників майбутньої операції добірним матом.

І ось все ув'язане, все затверджене, і в точно визначений час один з борзят виїжджає з воріт посольства. Його шлях лежить до торгового центру, потім йому раптом захочеться погуляти за містом. Він проходить точки контрспостереження, на яких інші борзятги з боку подивляться, чи не причепився хто слідом.

Він перевіряється сам, і з боку за ним приглядають. Потім він губиться. В якомусь темному, заздалегідь підбраному провулку він зупиняється так, щоб його машина не була видна стороннім. У цей момент з машини тінню вислизнула інша людина, яка ховався на підлозі біля заднього сидіння.

Коли стеження й було, воно піде за машиною, а не за тим, хто з неї непомітно вислизнув, підземними переходами шмигнув на вокзал та й поїхав приміським поїздом.

І ось той, кого викинули на маршруті, зійшовши на тихій станції і тихо матюкаючись, йде геть подалі від людського житла. Матюкається він тому, що взимку дні короткі, а ночі довгі. І ніч насувається. Встигнути б!

Він встигає.

Однак звалище те, кущами заросле, вибиралося влітку. Орієнтир – купа битої червоної цегли. Все кругом сіре, бетонне, і тільки одна купа – червона. Від неї і потрібно вести відлік – десять метрів суворо на південь.

Тільки ж все засипане снігом.

Там, внизу, сніг випадає рідко і лежить недовго. А коли вище піднятися, то снігу тут вистачає, особливо взимку.

І бідному борзяті доводиться приймати рішення. Самостійно. Рішення дозріває миттєво: той, хто вибирав місце схованки, помилився. Він вибирав влітку. Він не подумав про те, що взимку, коли випаде сніг, кожну купу доведеться розкопувати, перевіряючи, що тут, сірий бетон чи червона цегла. На це потрібен час, і все навколо доведеться витоптати. Висновок: при виборі місця допущена помилка, яка може привести до провалу. Рішення: операцію перервати, матеріал до схованки не закладаються, для закладки використовувати іншу схованку.

Його щільно прикривали. З місця закладки, яка не відбулася, його відвезли ті, хто його забезпечував. Він повернувся до посольства вже під ранок. Він брудний, мокрий, злий, він не виспався.

У Москву полетіла шифровка: по операція з закладки зірвана через помилки при підборі схованки.

Резидент тихо матюкався.

Зам резидента по нелегалам матюкався вголос.

Добуваючий офіцерик, борзятга, притих, вушка зіщулив.

Проходить день, другий, третій.

І ось молодого офіцера, який зірвав операцію, викликає резидент і оголошує рішення Москви: дії визнати правильними. При підборі місця схованки добуваючим офіцером була допущена помилка, при затвердженні місця схованки в Москві також була допущена помилка.

Тайник для зв'язку – це тайник, в якому матеріал знаходиться короткий час. Чим коротший, тим краще.

Приклад. Завербований агент працює в урядовому закладі. У нього є доступ до секретних документів. Вранці він їх отримує, в кінці робочого дня здає. Можливості копіювання документів на місці у нього немає, однак є можливість винести документи з установи під час обідньої перерви. Операція готується з урахуванням цієї обставини. Під час обіду агент виносить документи та закладає їх до схованки. Через десять хвилин радянський дипломат, заздалегідь перевірившись і переконавшись у відсутності стеження, виходить до схованки, витягує документи, протягом двадцяти хвилин перезнімає їх в своєму автомобілі, припаркованому неподалік, і повертає до тайника. Повертаючись з обіду, агент забирає матеріал зі схованки і повертається на роботу.

Підготовка і проведення такої операції вимагають неймовірної, ювелірної точності.

Така операція проводилася насправді; з нею пов'язана одна історія, яку можна було б назвати забавною, коли б операція не опинилася на межі провалу через безглузду випадковість. Як схованку для цієї зухвалої операції було вибрано дупло дерева в парку, розташованому в самому центрі столиці однієї із західних країн. Через деякий час керівництво ГРУ як виняток дозволило повторно використовувати цей тайник для отримання нових документів від того ж агента. Коли офіцер ГРУ, який працював тут під дипломатичним прикриттям, підходив до схованки для виїмки нової порції документів, його увагу привернув аркуш білого паперу, що лежав під ногами серед жовтого і червоного осіннього листя, опалого з дерев. У кутку листа чітко виділявся штамп зі словами «Цілком таємно» на мові цієї країни. Офіцера охопив жах. Він озирнувся і побачив, що навколо валялося безліч таких же листів. Офіцер зрозумів, що білки, яких так любили підгодовувати відвідувачі парку, влаштували гніздо в дуплі, яке призначалося для схованки, і виштовхнули звідти аркуші паперу, вкладені агентом. Він негайно став збирати розкидані документи; багато з них були забруднені або пошкоджені гострими зубами або кігтями білок.

У цей самий момент поруч з'явився поліцейський. Він прийняв радянського дипломата за одного з місцевих чиновників, у якого вітер вирвав папери з рук, і без зайвих слів став допомагати йому збирати документи. Коли всі документи були підібрані, поліцейський простягнув зібрані папери збентеженому радянському офіцеру, взяв під козирок, віддаючи честь, і пішов. Офіцер розгублено посміхнувся і навіть не подякував своєму рятівникові.

Однак ситуація залишалася критичною. Часу не було: агент вже йшов доріжкою парку, прямуючи до схованки. Офіцер ГРУ поспішив йому назустріч, хоча контактувати з агентом було суворо заборонено. Коротко змалювавши ситуацію, офіцер запропонував два можливі виходи: на роботі агент мав би сказати, що помилково порвав папери, прийнявши їх за чернетки, і викинув до смітника, та вчасно схаменувся і дістав їх звідти, або йому потрібно було спробувати приховати пропажу документів і почекати чотири дні, поки в ГРУ зроблять підроблені документи замість зіпсованих. Агент вибрав другий варіант. Офіцер ГРУ негайно вилетів до Варшави, зробивши на шляху дві пересадки в європейських аеропортах. У Варшаві, на військовому аеродромі, його вже чекав радянський двомісний надзвуковий винищувач-перехоплювач, який доставив офіцера з документами до Москви (він летів на місці штурмана). Всього за кілька годин в ГРУ майстерно підробили всі документи до останнього листочка, і наступного дня вони були повернуті агенту. Весь цей час агент перебував на межі провалу, проте завдяки злагодженій роботі різних підрозділів ГРУ він був врятований.

Де ще можна обладнати схованку? Місць багато. Рекламні конструкції часто вішали на рівні грудей або плечей. Між такою конструкцією і стіною будівлі є деякий простір. Громадський туалет для такої справи підходить ідеально. Агент зайшов в кабінку і закрився. У кабінці є зливний бачок. У кабінці може бути вентиляційний отвір, закритий ґратами. На стінці кабінки може висіти великий контейнер з рулоном туалетного паперу. Для такої справи підходили ручки для змиву води, які на ланцюжках висіли. Зайшов в кабінку, двері замкнув, зняв ручку з ланцюжка, сховав до кишені, а на місце знятої іншу повісив – заздалегідь виготовлену, з Москви доставлену.

Як схованок для зв'язку часто використовувалися пластмасові штирі з кришкою, що загвинчується: встромив такий штир в землю і пішов. Коли потрібно підкинути агенту грошенят, можна скрутити трубочкою багато стодоларових папірців і вкласти їх в алюмінієвий контейнер, що нагадує контейнер для сигари, один з кінців якого загострений. І загвинтити кришкою. І увіткнути в землю поряд з правою задньої ніжкою лавки – тієї, що за відліком сьома від південного входу до парку.

Для агентурного зв'язку добре підходять шури. Інститут маскування ГРУ на ваше замовлення робить доволі натуралістичну копію здохлого звірка. До цього тайника додається флакончик смердючої рідини. Вранці такий тайник закладати не можна – двірники можуть замести. А після обіду –

будь ласка: сів на лавочку, газетку почитав, непомітно жбурнув тушку щура в траву. Ніхто цю смердючу тушку чіпати не стане – крім того, для кого вона призначена.

Добре працюють гілки. Ідеш увечері парком, зламав сухий сучок, відправив куди слід. Через деякий час отримувеш тайничок у вигляді сучка. Знову вийшов до парку ввечері, підійшов до заповітного дерева, встромив сучок у стовбур дерева в потрібному місці – ніхто і не подумає, що це контейнер.

Можна на мосту залізничному сфотографувати кінчик болта з накрученою на нього гайкою і зішкребти трохи фарби. Через деякий час з Інституту оперативної техніки ГРУ надішлють гайку з кінчиком болта. А всередині болта і гайки – порожній простір. І потужний магніт. Ідеш повз міст, приклав гайку до металу, вона і прилипла. Кому необхідно, той її зніме. Тільки опис такої схованки має бути точним: яку гайку від краю потрібно смикнути.

Будь-яка розвідка знає масу подібних хитрощів, проте старі прийоми використовувати не рекомендувалося, часто доводилося вмикати фантазію і вигадувати нові.

8

Нарешті, про **сигнали**. Люди тисячоліттями використовували сигнали для обміну інформацією. Невірна дружина – коханцеві: коли на вікні стоїть глечик, не заходь, чоловік удома. Сигнали як вид безособового зв'язку цілком придатні і в третьому тисячолітті: коли, проходячи повз мій будинок в будь-який час в проміжку між 21:00 і 23:00, в крайньому правому вікні моєї квартири ви бачите світло, значить, матеріал вкладений до схованки. Коли на підвіконні лівого вікна сидить лялька, значить, ваше повідомлення ми отримали. Коли фіранка відкрита, наступна наша зустріч скасовується.

Найпоширеніші сигнали – графічні: чоловічок догори ногами на стіні пішохідного тунелю означає припинення будь-яких контактів до наступного виклику. Біла горизонтальна риса означає, що нелегал успішно перетнув кордон і прибув до країни. Сигналом могла бути звичайна кнопка або шпилька, яку встромили в певному місці; точка, смуга, хрестик або будь-яка інша позначка, зроблена крейдою, олівцем, фарбою або губною помадою; автомобіль, припаркований в заздалегідь узгодженому місці в певний час. Сигнали використовувалися для попередження про небезпеку, виклику на зустріч, підтвердження прийому інструкцій і для передачі багатьох інших повідомлень.

Основна вимога до сигналів – простота постановки та перевірки.

9

Передаючи повідомлення на так званих твердих носіях, обидві сторони (агент і ГРУ) використовували різні способи приховування та шифрування повідомлень, від найпростіших (тайнопис і шифроблокноти) до дуже витончених (мікрографіка, мікроточки і т.п.). Розповідь про них виходить за рамки цієї книги; тут ми втручаємося в область криптографії та стеганографії, і я відсилаю зацікавленого читача до спеціальної літератури. Технології шифрування інформації (криптографія) і шифрування з приховуванням самого факту передачі інформації (стеганографія¹) інтенсивно розвивалися протягом усього XX століття, та будь-який розвідник завжди ставився до них як до одного з інструментів, не роблячи з них культу. Хороший фотограф ніколи не заціклюється на тому, щоб мати найбільш «наворочену» фотокамеру самої останньої моделі; він розуміє, що привабливість знімка залежить в першу чергу від роботи людини, а не техніки, – від правильного вибору місця, часу і точки зйомки, композиції кадру, ракурсу, освітлення і параметрів експозиції, – іншими словами, від правильної організації процесу фотозйомки. Таким же чином досвідчений добуваючий офіцер ГРУ насамперед дбав про правильну організацію процесу **управління агентом** (частиною якого була система

¹ Стеганографія (з *грец.* *Στεγανός* – прихований + *γράφω* – пишу, тайнопис) – спосіб передачі інформації, який зберігає в таємниці не тільки передану інформацію (як у випадку з криптографією), а й сам факт її передачі, тому в порівнянні з криптографією стеганографія є більш високим ступенем захисту інформації. Приховане за допомогою методів стеганографії повідомлення не привертає до себе уваги і не викликає підозр. Воно може виглядати як завгодно – наприклад, як файл з фотографією симпатичної кішечки (в який за допомогою спеціального алгоритму шифрування впроваджують інший файл, а одержувач, який має ключа, витягує його з допомогою спеціального програмного забезпечення), книга (в якій на певних сторінках нанесені мікроточки), лист або перелік покупок. Стеганографію зазвичай використовують спільно з методами криптографії: спочатку повідомлення шифрується (криптографія), а потім ховається так, щоб його неможливо було виявити без спеціальних засобів (стеганографія). Найдавніший метод стеганографії – використання симпатичних (невидимих) чорнила, що проявляються тільки за певних умов (наприклад, при нагріванні або обробці спеціальним проявником). – *Прим. ред.*

агентурного зв'язку) і вже потім для вирішення конкретних завдань вибирав найбільш придатні технічні інструменти з тих, які мав у своєму розпорядженні.

Розділ 22. Управління агентами і практика агентурного добування

I

Отже, припустимо, що агент був завербований, пройшов навчання під час тривалих чергових зустрічей (наприклад, в номері маленького готелю, розташованого далеко від популярних місць відпочинку і туристичних маршрутів), для нього розроблена складна система зв'язку, яка включає різні форми особистого і безособового зв'язку, а також дії в разі раптової втрати всіх каналів зв'язку. Безособовий зв'язок поступово замінює всі особисті контакти. Агент передавав фотокопії секретних документів і отримував в обмін невеликі суми грошей. Отримані від нього матеріали перевірялися і порівнювалися з аналогічними матеріалами, отриманими з інших джерел. Всім запереченням і скаргам агента на маленький розмір винагороди тактовно, проте рішуче клали край, а його спроби протестувати і відмовитися від подальшої роботи успішно придушувалися.

Останнє вимагає пояснень. Уважний читач може заперечити, що такі дії вже схожі на шантаж, від якого офіцерам ГРУ рекомендувалося категорично утримуватися через низьку ефективність цього методу в роботі з їхньою «клієнтурою». Це дуже тонкий момент. Залізна рука радянської військової розвідки (уособленням якої був добуваючий офіцер, який працював з агентом і повністю «ви-доював» його) завжди перебувала в дуже м'якій рукавичці. Кожного разу, як хто-небудь з агентів намагався «зіскочити з гачка», його намагалися дуже м'яко повернути до співпраці. Кращим способом зробити це була відверта щиросердна розмова, яку офіцер ГРУ заводив з агентом, який намагався бунтувати. «Що тобі потрібно? Чого тобі не вистачає?» – Питання з таким підтекстом мусив поставити агенту офіцер. Слід було з'ясувати справжню причину бажання агента припинити співпрацю і працювати з нею.

Бракує грошей? Крім уже згаданого вище аргументу про те, що занадто високі доходи агента від незрозумілих джерел (і, головне, наступні за цим витрати) могли привернути увагу контррозвідки і привести до провалу, можна було обнадіяти агента обіцянками про підвищення оплати в майбутньому. Агент боїться за себе і дружину? Можна було пообіцяти виготовити підроблені паспорти нейтральної країни для нього і дружини, які вони зможуть використовувати для екстреного виїзду за кордон в разі провалу. Добуваючий офіцер міг викликати з Москви висококваліфікованого психолога, який прилітав першим же рейсом і на основі прихованого аудіо- чи відеозапису розмови з агентом розробляв тактику продовження переговорів і супроводжував їх.

В ідеалі добуваючий офіцер мав би побудувати стосунки з агентом таким чином, щоб той сприймав співпрацю з ГРУ не як шпигунство, а як надання дружніх послуг чи невеликий побічний консалтинговий бізнес. Насправді, багато агентів не хотіли зізнаватися собі в тому, що фактично займаються шпигунством, підсвідомо прагнучи зберегти самоповагу або відчуття безпеки, і офіцери ГРУ всіляко потурали цьому.

Коли ж агент дійсно сильно рвався з гачка, його відпускали – зрозуміло, після проведення комплексу заходів щодо забезпечення безпеки, який включав серйозну «профілактичну бесіду» з агентом, в якій його переконливо просили зберігати в таємниці всі деталі співпраці і знайомили з наслідками неналежного поведіння. Проте такий розрив в першу чергу означав, що на етапах вивчення і розробки агента були невірні обрані мотиви для вербовки, і в подальшому ГРУ не змогло підібрати ключик до цієї людини.

Коли ж поки все йшло добре, далі починався новий етап розвитку відносин з агентом, задум якого полягав в повному відстороненні агента від будь-яких контактів і зв'язків (як особистих, так і безособових) з радянськими офіційними особами і установами, в тому числі з радянськими дипломатами і дипломатичними представництвами. Це називалося **відсіканням** агента (надалі ми поговоримо про це докладніше).

До Другої світової війни на радянські посольства замикалися зв'язки не тільки агентів резидентур військової розвідки під прикриттям, а навіть і зв'язки нелегалів та агентів, що працювали під їхнім управлінням, які були «прикріплені» до посольств та резидентури військової розвідки, які діяли на їхній території. З початком війни посольства на території противника припинили свою роботу, а разом з цим перервалися і всі контакти з потужною агентурною мережею в Європі. Потік агентурної інформації припинився в той самий момент, коли такої інформації військова розвідка потребувала найбільше. Заступник начальника Розвідувального управління Генерального штабу Червоної Армії був закинутий до окупованої Європи з декількома радистами і необмеженими повноваженнями. За короткий час він організував невелику нелегальну агентурну мережу на території Бельгії і Голландії, а потім, використовуючи довоєнну систему явок, зміг відновити контакт з усіма нелегальними резидентами.

Однак основний канал радіозв'язку з Радянським Союзом, для організації якого використовувалися радянські переносні короткохвильові радіостанції «Север», відновити було неможливо. Ніхто не міг припустити, що наступ німецьких військ буде таким стрімким і вони підуть так далеко вглиб радянської території, тому дальності зв'язку радіостанцій типу «Север» (до 400 км, в сприятливих умовах – трохи більше) просто не вистачало. Кораблі Балтійського флоту були блоковані на базах і також не могли використовуватися для прийому радіоповідомлень агентів з Європи. Тоді Розвідувальне управління Червоної Армії організувало центр прийому інформації на території радянського посольства в нейтральній Швеції; сюди стікалися повідомлення від усіх нелегальних резидентур і агентурних мереж, і вже звідси їх передавали до Радянського Союзу.

Ймовірно, це було єдино можливе рішення в тій ситуації і, звичайно, воно мало безліч недоліків. Перш за все, всі агенти, офіцери розвідки і нелегали замикалися на одну величезну резидентуру – така схема агентурної роботи ставила під загрозу життя багатьох сотень людей. Провал такої структури був лише питанням часу, і він почався в найбільш вразливому місці, розташованому глибоко в одному з нервових центрів цієї неймовірно потужної підпільної організації. Бажаючи справити враження на свою дівчину, один з радистів-нелегалів, похвалився тим, що першим дізнається свіжі новини про все, що відбувається в світі, оскільки регулярно слухає радіо (на окупованих територіях це було заборонено). Дівчина, в свою чергу, шукала покровительства одного німецького офіцера і повідомила йому про це. Так була виявлена «Червона капела», найпотужніша підпільна розвідувальна організація в історії, агенти якої проникли до багатьох найпотємніших таємниць Третього Рейху. В результаті цього провалу робота «Червоної капели» була в значній мірі дезорганізована, десятки агентів і нелегалів, які працювали на неї, були арештовані і страчені.

Розвідувальне управління Червоної Армії дуже швидко зробило висновки з того, що сталося. Вже через кілька місяців нелегальні резидентури, які функціонували на території країн-союзників – Сполучених Штатів, Великобританії та Канади, – були повністю відрізані від радянських посольств, а всі зв'язки між ними були обірвані. З того часу це залізне правило дотримувалося ГРУ завжди і всюди. Кожна резидентура ГРУ під прикриттям забезпечувала роботу нелегалів, однак тільки шляхом виконання інструкцій, отриманих з Москви, і не мала жодного уявлення про тих, кого вона забезпечувала. Всі операції по забезпеченню нелегалів розроблялися таким чином, що офіцери, які працювали в резидентурах під прикриттям, не отримували для виконання операції ніякої інформації, крім найнеобхіднішої, а нелегали ніяк не залежали від успіху або невдачі дій резидентур під прикриттям.

Іншим уроком, отриманим з розгрому «Червоної капели», став поділ великих резидентур на менші, які працюють незалежно один від одного, що також підвищувало безпеку операцій щодо забезпечення нелегалів. Третім і найбільшим важливим заходом було **відсікання агентів** від радянських посольств, в яких працювали офіцери, які були кураторами агентів, – зв'язок між агентом і радянським дипломатичним представництвом значно підвищував ризик провалу агента.

Отже, завербований, перевірений і навчений агент зобов'язаний був працювати відокремлено від офіційних радянських закордонних установ і не мати з ними ніяких зв'язків. Відсікання агента виконувалося тільки після того, як він передав ГРУ достатню кількість секретних матеріалів і тим самим практично відрізав собі всі шляхи назад і втратив можливість здатися владі, бо навіть явка з повинною вже не рятувала його від тривалого тюремного терміну. Відсічений агент міг діяти самостійно, у складі агентурної групи і агентурної резидентури.

2

Найцінніших агентів, що здобували секретні матеріали особливої важливості, відсікали від резидентури дуже швидко. Лиш тільки в центральному апараті ГРУ помічали, що конкретний агент раз по раз передає матеріали виняткової важливості, резидентура, яка працювала з цим агентом, негайно отримувала з Москви наказ припинити прийом від цього агента будь-яких матеріалів. Тепер головним пріоритетом в роботі з агентом ставало не отримання інформації, а навчання і забезпечення безпеки. ГРУ намагалося якомога швидше відправити такого агента в безпечну країну з м'яким контррозвідувальним режимом для його навчання там – наприклад, під час свят або відпустки. Коли дозволяли обставини, агента могли перевезти з безпечної країни до Радянського Союзу. Звідси він повертався до своєї країни (звичайно, тим же обхідним шляхом) вже як окремо діючий агент і з того часу працював виключно під керівництвом московського начальства, а саме під керівництвом начальника напрямку, в особливих випадках – начальника управління і у виняткових випадках – заступника начальника ГРУ або самого начальника ГРУ з такими агентами працювали так само, як з нелегалами.

Для агента, який діяв окремо, потрібно було розробити складну систему безособового зв'язку і контактів. Зазвичай такі агенти передавали матеріали через тайники. Резидентура, яка ко-

лись завербувала агента, згодом відсіченого від неї, могла, наприклад, одного разу отримати наказ вилучити касети з мікроплівкою зі схованки з певним номером. У резидентурі не знали, хто заклав в тайник ці касети – місцевий нелегал, чи нелегал, який знаходиться в країні проїздом (на жаргоні ГРУ – «гастролер»), чи агент, раніше завербований цією резидентурою. Плівки проявляли тільки в Москві. Кожна з них мала два шари – відволікаючий і бойовий. У Москві на першому шарі робили фотографії несекретних документів, потім плівка передавалася агенту, і він за допомогою спеціальної фотокамери робив знімки секретних матеріалів, які фіксувалися на другому шарі плівки. Будь-яка спроба проявити плівку за межами спеціальної фотолабораторії ГРУ приводила до повного руйнування бойового шару зі знімками секретних документів, і на плівці залишався тільки відволікаючий шар, що не містив компрометуючих агента знімків. Ці фотоплівки, які отримали назву «Щит», були створені в одному з науково-дослідних інститутів ГРУ. Інститут розробив сотні, коли не тисячі хімічних формул для світлочутливих емульсій таких плівок. Для кожної важливої операції і кожного цінного агента кожного разу створювалася нова плівка, емульсія якої мала унікальний і неповторний хімічний склад і структуру.

ГРУ з усіх сил намагалося обмежити кількість особистих контактів з окремо діючими агентами – адже саме для цього їх відсікали від резидентур. Коли особисті зустрічі були дійсно необхідні, вони проводилися лише в країнах з м'яким контррозвідальним режимом або таємно в Радянському Союзі. У будь-якому випадку такі зустрічі відбувалися вкрай рідко.

Інші агенти, завербовані резидентами, поступово зводилися в агентурні групи з трьох-п'яти осіб. Зазвичай в групу об'єднували агентів, які здобували секрети в певній галузі; іноді вона складалася з агентів, які з різних причин були знайомі один з одним.

Припустимо, що одному агенту вдалося завербувати двох інших – в цьому випадку група формувалася автоматично. ГРУ справедливо вважало, що сімейні агентурні групи, які склалися з голови сім'ї, його дружини і дітей, будуть більш стійкими і захищеними. Члени такої групи могли займатися шпигунством в абсолютно різних областях. Керівника агентурної групи в ГРУ називали «груповодом»; він один контактував з офіцерами ГРУ. Таким чином, члени агентурної групи до деякої міри були відсічені від радянського дипломатичного представництва.

Як і окремо діючі агенти, агентурна група деякий час перебувала на зв'язку з резидентурою ГРУ під прикриттям, потім контакти з резидентурою поступово припинялися, група починала отримувати накази безпосередньо з Москви і туди ж різними каналами відправляла здобуті матеріали. В кінцевому підсумку контакти з Москвою ставали постійними, і агентурна група повністю відсікалася від резидентури. Склад резидентури поступово змінювався; резидент, шифрувальники і добуваючі офіцери, які перебували на зв'язку з агентами групи, рано чи пізно їхали додому, і через деякий час ніхто за межами штаб-квартири ГРУ вже не знав про існування цієї конкретної агентурної групи. Коли обстановка в країні, де працювала група, ускладнилася, коли радянське посольство буде закрито або ж його робота буде утруднена, група буде продовжувати свою роботу.

ГРУ дозволяло виходити на особистий зв'язок з керівниками агентурних груп тільки у виняткових обставинах і при дотриманні всіх можливих запобіжних заходів. Агенти, які входили до групи, не повинні були знати один одного – звичайно, за винятком випадків, коли це було викликано необхідністю або було одним з обставин формування групи. Кожен агент групи міг знати тільки лідера групи і не підозрювати про існування інших агентів.

Коли керівник групи хотів самостійно вербувати нових агентів, він зобов'язаний був отримати у Москви дозвіл на це. Лиш він отримував таке право, його агентурна група, навіть коли вона складалася всього з двох осіб, отримувала статус *агентурної резидентури*, а її керівник ставав *агентурним резидентом*. Такий статус в середині ХХ століття отримав один з американських фізиків-ядерників, якому ГРУ дозволило вербувати його колег на свій розсуд. Цікаво, що цей резидент ніколи не помилявся у виборі кандидатів для вербовки.

3

Іноді ГРУ направляло до агентурної резидентури одного або ж декількох нелегалів. Присутність хоча б одного радянського нелегала в агентурній резидентурі будь-якого розміру автоматично перетворювала її на нелегальну резидентуру, а нелегал ставав її керівником – нелегальним резидентом.

Поступове збільшення кількості бойових структур ГРУ в зарубіжних країнах могло тривати до безкінечності. Цей самопідтримуваний процес був схожий на поширення ракових клітин в організмі людини.

Коли ГРУ вважало, що агентурна мережа, яка складалася з окремих агентів і агентурних груп, ще не відсічених від резидентури під прикриттям, опинилася на межі провалу, і оперативна

обстановка в будь-який момент може значно погіршитися, воно вживало заходи, щоб не втратити цих агентів. Для цього деякі найдосвідченіші офіцери резидентури були готові в будь-який момент за наказом з Москви перейти на нелегальне становище і в якості нелегалів управляти роботою своїх агентів. Вони мали необхідні документи і обладнання і заздалегідь закладали в тайники золото та інші цінності, які могли знадобитися їм для такої роботи.

На випадок війни були розроблені аналогічні плани. Безпосередньо перед початком військових дій або відразу після нього деякі офіцери ГРУ мали непомітно зникнути з посольств. Про людське око радянський уряд мав заявити протест у зв'язку з їхнім зникненням і деякий час відмовлятися від обміну своїх дипломатів на дипломатів ворожої країни, та потім мусив був погодитися і провести обмін. До цього моменту новоспечені нелегали вже мали знаходитися на конспіративних квартирах. Потім вони поступово, використовуючи систему явок, почнуть встановлювати контакти з агентами і агентурними групами, якими керувала резидентура. Тепер всі вони утворюють нову нелегальну резидентуру. Нові радянські нелегали ніколи не змішувалися з тими нелегалами, які вже довгий час працювали в країні, і ніколи не вступали з ними в контакт – завдяки цим заходам життя і тих, і інших було більш безпечним. Формування нових нелегальних резидентур в тих країнах, де вже діяли інші такі резидентури, – ще один приклад процесу постійного розростання зарубіжних бойових структур ГРУ.

4

Вирішуйте самі, чи можна довірити найкращому другові дружину і машину, а ось чому найкращому другові ні в якому разі не можна було довіряти агентуру, я зобов'язаний розповісти.

Подивіться на наших олігархів: кожному з них недостатньо мати розкішну яхту, потрібно мати таку, яка більша і краща, ніж у інших. Саме так було і в ГРУ: потрібно було не просто добувати секрети, а добувати стільки і таких секретів, які ніхто інший не добуває. Конкуренція була не просто звірячою, а звіриною. Боротьба за джерела інформації скидалася на битву крокодилів в африканській річці, коли зубасті хижаки всією зграєю рвуть на частини антилопу, коли кожен намагається вирвати більший шмат з пащі свого товариша і брата.

Уявіть собі ситуацію: добуваючий офіцер з якоїсь причини пропустив основну зустріч з агентом, і на запасну також вийти не міг. Виникла ситуація, коли зв'язок може бути втраченим. І офіцер цей звертався до заступника резидента (коли перебував у нього в підпорядкуванні) або прямо до резидента з пропозицією замість себе послати на зустріч кращого друга. Резидент погоджувався, кращого друга вводили в курс справи, розповідали, ким є агент і що від нього вимагається.

Найкращому другові, прямо скажемо, така зустріч була зовсім ні до чого: навіщо зайвий раз світлитися? Проте накази не обговорюють. Він готував маршрут, доповідав план, отримував дозвіл і виходив на зустріч. І раптом, зустрівши агента, розумів, що тут можна пожитися. Він повертався із зустрічі і доповідав резиденту: потенціал агента використаний не повністю, тут можна копати глибше, шкода, що з таким агентом працює не найкращий добуваючий офіцер.

Від резидента також вимагали результатів. Коли виникала можливість продуктивність збільшити, резидент цієї можливістю користувався. Офіцера, який раніше працював з агентом, потроху відводили від нього, намагаючись не образити. Пояснювали це виниклими підозрами в тому, що агент працює на контррозвідку, наказували зв'язок з ним припинити. Офіцер припиняв роботу з агентом, не здогадуючись, що зв'язок з ним триває, тільки тепер з цим агентом працював найкращий друг.

І отримував за це ордена і дострокові звання.

5

Звичайно, одні лише нагороди і звання не могли стати причиною жорстокої, звірячої конкуренції між офіцерами ГРУ. На кону стояло значно більше.

Всім радянським людям, хоч трохи підкованим в області ідеології, було добре відомо, що в капіталістичних країнах, де панувало соціальна нерівність, де кожен хотів крові свого ближнього і при найменшій можливості смоктав з інших цю кров, люди переїжджали по країні хаотично, і ця їхня хвалена свобода пересування створювала величезні соціальні проблеми. У Радянському Союзі, де всі були рівні, де людина людині був другом, товаришем і братом, ці проблеми були успішно вирішені завдяки введенню прописки. Ті, хто жив у селі, не могли переїхати до місто без спеціального дозволу (особливо коли цим містом була Москва), як і їхні діти, онуки і правнуки. Зрозуміло, такий порядок був введений для їхнього ж власного блага. Коли ж людина ставала офіцером радянської стратегічної військової розвідки, то негайно опинялася в Москві з постійною пропискою та службовою квартирою, і тепер всім його дітям, онукам і правнукам до кінця віку була забезпечена московська прописка і можливість законно проживати в столиці.

Військовослужбовець, який став офіцером ГРУ, потрапляв до вищих сфер. Він ставав напівбогом, і службова квартира з постійною московською пропискою, що до неї додавалася, була лише однією з його численних привілеїв. Були, звичайно, й інші. Наприклад, звичайний офіцер Генерального штабу за все своє життя не міг накопичити грошей на покупку автомобіля, коли тільки він не крав чи не служив за кордоном. Офіцер ГРУ всього за кілька років міг накопичити грошей не тільки на автомобіль, а й на кооперативну квартиру або ж дачу.

Коли офіцер ГРУ переходив на роботу в добування і виїжджав в закордонне відрядження, він піднімався на наступний щабель. Його зарібок за кордоном неможливо було порівняти з зарітком офіцера ГРУ, який працював в Москві. У Москві офіцер отримував зарплату в рублях, на які можна було купити тільки продукти харчування, в основному низькоякісні, і такий ж поганий одяг. Офіцер, який працював за кордоном, отримував валюту і міг купувати все, що йому потрібно, не тільки за кордоном, а й у Радянському Союзі. Маючи валюту, офіцер ГРУ ставав людиною цілком іншого сорту; його життя різко відрізнялося від життя тих 240 чи 270 мільйонів жителів СРСР, які валюти не мали. Для нього були відкриті спеціальні магазини та ресторани, де він міг без черги купити все що душі завгодно, в той час як інші радянські громадяни, серед них і прості офіцери Генерального штабу та офіцери ГРУ, які не служили за кордоном, не мали права навіть увійти до таких магазинів. Саме тому можна стверджувати, що в радянському суспільстві процвітала расова нерівність, – просто приналежність до панівної раси визначалася не кольором шкіри, а можливістю виїжджати за кордон.

І лиш тільки офіцер ГРУ ставав представником вищого стану, він починав ревниво оберігати свої нові права і привілеї, і найбільше він боявся втратити можливість їздити за кордон. Ось чому він ніколи не був відвертим ні з ким з колег, намагався приховати від начальства будь-які подробиці свого особистого життя, будь-які свої недоліки і слабкості, якими б незначними вони не були. Ось чому він з параноїдальною завзятістю намагався уникати будь-яких, навіть самих швидкоплинних контактів з поліцією. Ось чому він плів інтриги і будовав підступи проти всіх і кожного, включаючи своїх товаришів по службі, ось чому він в будь-який момент був готовий підставити їх. На кону кожного разу стояла можливість ще на один рік залишитися працювати в іншій країні – навіть коли це була некомфортна для життя країна з спекотним сухим або спекотним вологим кліматом – або перспектива достроково повернутися до Москву і більше ніколи не виїжджати за межі Радянського Союзу.

6

Якими б важливими завданнями не були вербовка агентів, їхнє навчання і організація роботи агентурних мереж, ГРУ ніколи не припиняло концентруватися на одній найважливішій, домінуючій меті – добуванні секретів ворога або ж ймовірного противника. Будь-які здобуті розвідувальні матеріали належали до однієї з наступних трьох категорій: *інформація* (повідомлення, фактично містять суб'єктивну думку агента або добуваючого офіцера про що-небудь), *документи* (або їхні копії) і *зразки* (конкретні вироби, зброя чи військова техніка, їхні вузли і деталі, інструменти та технологічне обладнання і т. п.).

Фотографування секретних документів і підслуховування конфіденційних розмов в реальному житті виглядали саме так, як їх показують у шпигунських фільмах. А як агенти примудрялися викрадати секретну техніку, не розкриваючи себе? Було безліч різних способів зробити це; я вже розповідав про один з них, кажучи про вербування власників невеликих приватних компаній, які поставляли комплектуючі для великих виробників озброєння та військової техніки. Власник або директор такої компанії без особливих зусиль зробить один зайвий екземпляр вузла чи приладу, щоб вигідно продати його ГРУ. А як організувати викрадення великогабаритних зразків – наприклад, танка, літака чи ядерного реактора? Такий зразок потрібно було не просто забрати з-під носа пильного противника – його необхідно було поцупити так, щоб пропажу не помітили, а потім таємно доправити до Радянського Союзу.

Ці завдання вирішувалися по-різному. Зразки виробів одноразового використання – ракети, торпеди, снаряди, патрони – зазвичай викрадали на навчаннях, під час навчальних стрільб, випробувань або демонстраційних запусків. Наприклад, у звіті про випробування нової протитанкової ракети можна було вказати, що здійснено сто пусків, тоді як фактично їх було лише дев'яносто дев'ять, а соту ракету непомітно продати ГРУ. Дуже часто вдавалося купити зразки з числа списаного обладнання або техніки, які за документами проходили як знищені. Один агент запропонував ГРУ дістати нову авіаційну радіолокаційну станцію бокового огляду, яка дозволяла вести розвідку в прикордонних районах території противника, не входячи до його повітряного простору. ГРУ, звичайно, погодилося, хоча агент попередив, що не знає, коли саме у нього з'явиться можливість дістати цю РЛС. Це могло статися через пару днів або через пару років. ГРУ готове було зачекати. Через кілька місяців

агент добув РЛС, і рік потому радар аналогічної конструкції був прийнятий на озброєння Військово-Повітряних Сил СРСР. Агент працював в авіаційному випробувальному центрі, і коли експериментальний зразок нового літака, обладнаний тією самою РЛС, зазнав катастрофи під час одного з випробувальних польотів, агент, незважаючи на суворий контроль, зміг викрасти пошкоджений радар. В результаті Радянський Союз наздогнав Сполучені Штати в цій конкретній галузі.

Часто агенти навмисно пошкоджували секретні зразки нового озброєння чи військової техніки, щоб їх можна було списати, направити на утилізацію і потім продати радянській військовій розвідці. Цей прийом широко використовувався в країнах третього світу, які отримували військову техніку з західних країн; одним із прикладів була невдала спроба ГРУ придбати таким чином французький винищувач «Міраж ІІІ» в Лівані. Будь-який збройний конфлікт або зміна влади в країні зазвичай супроводжувалися підвищеною активністю ГРУ – ці періоди були найзручнішим часом для викрадення як якихось зразків озброєнь, так і військових технологій.

Для перевезення добутих зразків до Радянського Союзу найчастіше використовувалася дипломатична пошта. Головним завданням була доставка зразка до радянського посольства; після цього він вільно перетинав будь-які кордони в опечатаному контейнері в супроводі озброєних дипломатичних кур'єрів. Іноді перевезення ставало великою проблемою – вага деяких зразків вимірювався тонами, і їх неможливо було відправити дипломатичною поштою. Одного разу в одній країні, яка придбала в ФРН партію танків «Леопард», ГРУ вдалося добути списаний двигун цього танка, який представляв величезний інтерес для радянської військової промисловості. Операція пройшла успішно, пропаша двигуна не була помічена, та двигун важив більше тонни, і помістити його в контейнер дипломатичної пошти не було ніякої можливості. Тоді радянське консульство купило стару круїзну яхту, призначену для далеких автономних океанських плавань. Яхту негайно ж відправили в ремонт, і за кругленьку суму маленька ремонтна майстерня встановила в її машинному відділенні важкий танковий двигун. Після цього яхта зробила кілька круїзів морями і океанами, і під час одного з них «завдяки щасливому випадку» зустріла на своєму шляху радянський траулер і пришвартувався до нього. За лічені хвилини спеціальна команда слюсарів і такелажників буквально вирвала двигун танка з машинного відділення. Потім для прикриття яхта вийшла в море ще кілька разів, після чого її продали.

Був і інший, більш надійний і менш екзотичний спосіб перевезення важких великогабаритних зразків. Після того як зразок опинявся в руках радянської військової розвідки, офіцери ГРУ, видаючи себе за співробітників радянського торгпредства, набували у якоїсь місцевої фірми якість обладнання суто цивільного призначення. Єдиною вимогою, якому мусила задовольняти покупка, була кількість транспортних контейнерів і їхня вантажопідйомність – ці контейнери мали підходити для транспортування зразка чи його складових частин. Зразки виняткової важливості могли проходити митне оформлення і їхати до Радянського Союзу під виглядом, наприклад, обладнання для консервного заводу. Іноді зразки відправлялися на конспіративні адреси в країнах третього світу, де їх перевантажували на радянські торгові судна.

В цілому керівництво ГРУ було абсолютно впевнене в тому, що зможе роздобути будь-який технологічний секрет Заходу, коли матиме в своєму розпорядженні достатню суму грошей. Була лише одна ключова технологія, секрети якої не прагнуло здобути ні ГРУ, ні КДБ. Та навіть коли б радянська військова розвідка справді вивідала всі секрети цієї технології, Радянський Союз не зміг би скопіювати її та скористатися нею, бо для цього довелося б міняти всю радянську систему. І все ж ця технологічна таємниця мала життєво важливе значення для СРСР; вона була ахіллесовою п'ятою соціалізму. Ця технологічна таємниця – виробництво зерна. За великим рахунком, саме невміння як слід відтворити цю просту, найстарішу з відомих людині технологій і погубило Радянський Союз – не дивлячись на всі свої гігантські ресурси, він не міг прогодувати власне населення. Варто було всього на кілька місяців припинити поставки зерна до СРСР, і вся соціалістична система розвалилася б і розсипалася на дрібні шматочки.

Розділ 23. ГРУ і військово-промисловий комплекс*I*

Коли ми говоримо про радянські збройні сили, необхідно мати на увазі не тільки Міністерство оборони, а й дванадцять інших радянських міністерств, які були спаяні в величезну «корпорацію» і під керівництвом Військово-промислової комісії (повна назва – Комісія Президії Ради Міністрів СРСР з військово-промислових питань) виконували єдину функцію – виробляли зброю. Радянський військово-промисловий комплекс неможливо розглядати у відриві від армії¹ або протиставляти їй; навпаки, армія жила з військово-промисловим комплексом в повній гармонії і фактично була його частиною. Я часто звертав увагу читачів на те, що в Радянському Союзі за владу боролися три сили – армія, партія і КДБ; в цій боротьбі військово-промисловий комплекс завжди виступав на боці армії.

Ніхто в Радянському Союзі не знав точно, скільки грошей йшло до військово-промислового комплексу щороку, та в будь-якому випадку це була астрономічна сума. Економічна і фінансова міць радянського військово-промислового комплексу була порівнянна з потужністю всього Радянського Союзу. Радянський Союз зазвичай розкривав щорічний бюджет Міністерства оборони, проте це була лише вершина айсберга, бо бюджет інших дванадцяти міністерств, які виробляли озброєння, залишався таємницею. Радянська планова економіка була влаштована таким чином, що Міністерство оборони не купувало, а отримувало потрібну зброю. Коли в Радянському Союзі будували підводний човен, Міністерство оборони не цікавилася його вартістю – витрати на будівництво оплачувало Міністерство суднобудівної промисловості, і в бюджеті ці витрати проходили як витрати на суднобудування. (До речі, це міністерство і всі його установи, НДІ і КБ практично не займалися конструюванням і виробництвом цивільних суден. Більшість проектів цивільних суден або самі судна купувалися Радянським Союзом в Польщі, Східній Німеччині, Югославії, Болгарії, Італії, Франції, Норвегії, Швеції, Данії та інших країнах.)

Основою будь-якої радянської п'ятирічки був не пропагандистський п'ятирічний план, про який писали в газетах, а інший, секретний план, заснований на планах військово-промислового комплексу. Показники всіх галузей радянської економіки були нерозривно пов'язані з планами військово-промислового комплексу і залежали від них. Радянська наука також в основному працювала на військово-промисловий комплекс. Її офіційний бюджет втричі перевищував бюджет Міністерства оборони, однак задумайтеся: чим займалися радянські вчені, коли Радянський Союз, який запустив першого штучного супутника Землі, не зміг самостійно налагодити виробництво малолітражних автомобілів і був змушений закуповувати технології їхнього виробництва в Італії? Що це за наука така, коли, створюючи унікальні заобрійні радари, СРСР був змушений купувати технології виробництва звичайних побутових телевізорів у Франції? Витрати на науку були ще однією статтею в бюджеті, в якій вожді Радянського Союзу ховали частину військових витрат.

Для радянських спецслужб фінанси і бюджети також були не більше ніж грою, прикриттям, відірваним від реальності, а не потужним управлінським інструментом, як в цивілізованих країнах. Хоча КДБ був набагато більш великою організацією в порівнянні з ГРУ, хоч він мав величезний апарат всередині країни і такий ж величезний політичний вплив, ГРУ оперувало фінансовими ресурсами, що в багато разів перевищували фінансові ресурси КДБ (за оцінками деяких фахівців, в десятки разів). Це пояснювалося дуже просто. Бюджет КДБ був величезним; в порівнянні з ним бюджет ГРУ можна було вважати скромним, і це твердження зовсім не суперечить наведеній трохи вище порівняльній оцінці фінансових ресурсів, якими оперували ці спецслужби. Справа в тому, що бюджети обох організацій були частиною державних витрат, які будь-яка держава прагнуло скоротити або хоча б обмежити, та ГРУ, на відміну від КДБ, крім коштів, одержуваних від держави в рамках бюджету на утримання, отримувало колосальні кошти для виконання замовлень підприємств і організацій військово-промислового комплексу, які значно перевищували бюджет самого ГРУ.

Наприклад, за заявкою одного з підприємств ВПК Комісія з військово-промислових питань виділяла ГРУ певну суму грошей на оплату послуг агента, який допоможе ГРУ добути зразок новітнього американського або західнонімецького танкового двигуна або повний комплект документації до нього. У державному бюджеті ці гроші проходили за статтею витрат на науку або машинобудівну промисловість. Ці гроші ГРУ пропонувало на вербовці новому агенту, який був здатний виконати таке «замовлення» радянського ВПК, отримувало зразок або документацію (або і те, і інше) і передавало замовнику. В результаті всі були задоволені: радянська промисловість економила величезні кошти, які інакше пішли б на розробку аналогічного вітчизняного двигуна, радянські конструктори і

¹ Тут, як і в деяких інших випадках, я використовую слово «армія» в широкому розумінні слова, узагальнено, маючи на увазі Радянську Армію і Військово-Морський Флот. – *Прим. ред.*

директори заводів отримували нагороди та премії за успішне копіювання іноземного зразка, так ніби вони розробили цей зразок власними силами, Комісія з військово-промислових питань економила час і отримувала потрібний продукт набагато швидше, а ГРУ, не витративши ні копійки власних коштів на вербовку, отримувало нового агента, який продовжував працювати на радянську військову розвідку до кінця життя. Подібним же чином всі дванадцять радянських міністерств, які працювали, як тоді говорили, «на оборону», були щасливі поділитися частиною своїх бюджетів з ГРУ, коли стратегічна військова розвідка допоможе їм отримати зразки новітньої зброї та військової техніки і ключові передові технології для їхнього виробництва.

Саме тому КДБ «сидів» виключно на виділеному йому бюджеті, як на голодному пайку, а ГРУ живився бюджетом всієї радянської науки і військової промисловості, «прокачуючи» колосальні кошти ВПК і використовуючи їх як потужний важіль у своїй розвідувальній діяльності. Дивно, проте факт: на такі грандіозні розвідувальні операції ГРУ, як викрадення технічної документації американського атомного стратегічного підводного човна «Джордж Вашингтон» (на основі якої в Радянському Союзі був розроблений проект підводних човнів 667А «Навага», радянські військові моряки дали йому прізвисько «Ваня Вашингтон») і переносного зенітно-ракетного комплексу FIM-43 Redeye (на основі якої був розроблений радянський ПЗРК «Стріла-2») ГРУ не витратив жодної копійки власних коштів.

Давайте детально розберемося в тому, як все це працювало на практиці.

2

З дипломатичних і нелегальних резидентур, з розвідувальних управлінь і відділів груп військ, флотів і військових округів в ГРУ надходило колосальна кількість інформації. Тим, хто слав смітєвий непотріб, тобто малоцінну інформацію, іноді вельми міцно діставалося. І заслужено.

Той, хто кілька разів був відзначений як постачальник дрібняка або дези, міг сміливо ставити хрест на своїй розвідувальній кар'єрі. Таким ходом не давали. Від таких позбавлялися шляхом переводу з населених пунктів Копенгаген або Стокгольм в найдаальші куточки нашої неосяжної країни – кудись в заполярну тундру або в тайгу на кордон з Китаєм.

Для військового розвідника будь-яка інформація належала до одного з чотирьох напрямків:

1. військова,
2. військово-політична,
3. військово-економічна,
4. військово-технічна.

Коли мова йшла про перші три – військову, військово-політичну та військово-економічну інформації – будь-який підготовлений розвідник міг легко визначити, гідна вона уваги Москви або ж не гідна, є вона дрібняком або ж не є. Цінна інформація мала відповідати двом критеріям.

Перший: інформація мусить бути свіжою (так, коли мова йшла про подію, вона мала трапитися недавно).

Другий: подія не висвітлювалася іноземною пресою або висвітлювалася односторонньо, свідомо неповно або хибно.

Коли вам вдалося добути щось таке, про що преса супостатів замовчує або повідомляє із спотвореннями, значить, ваша інформація варта уваги великих начальників. Наприклад, ви десь випадково пронюхали, що в сховище ядерних боєприпасів в західнонімецькому місті Пирмазенс додатково завезли десяток головних частин типу W50 для ракет «Першинг-1А». Ця подія:

1. трапилося недавно,
2. ні в яких газетах про неї, звичайно, не напишуть.

Сміливо складайте шифровку і чекайте подяки.

Проблеми були з інформацією четвертого типу, військово-технічною.

Пояснюю на прикладі. Чи потрібна для складання того ж моноблочного ядерного заряду W50 викрутка? Потрібна. А ключ гайковий? Також потрібен. Коли ви дізналися про будову викрутки та гайкового ключа, то чи слід доповідати про це керівництву ГРУ? Або ж утриматися? (До речі, в газетах про пристрій викруток та гайкових ключів нічого не пишуть, і в новинах про їхні конструкції не дзвонять.)

Без жартів. Питання серйозне: про що потрібно повідомляти, а про що повідомляти не слід?

Коли повідомляти про все, аж до пристрою кувалди і розвідного ключа, то ми заб'ємо всі канали надходження розвідувальної інформації нікому не потрібним дрібняком.

Коли повідомляти тільки про головне, то не втратимо ми чогось дуже важливого?

І звідки нам, простим радянським шпигунам, знати, що головне, а що не дуже?

3

Проблема визначення цінності військово-технічної інформації була вирішена наступним чином. Військова частина 44388 під грифом «Цілком таємно» видавала книжки про досягнення супостатів в області військових технологій.

Військова частина 44388, як ви вже встигли здогадатися, в вузьких колах була відома як Головне розвідувальне управління Генерального штабу Збройних Сил СРСР.

Ті книжки були для радянських конструкторів крутіші за будь-який найзахоплюючий детективний роман. У тих книжках Дев'яте управління ГРУ докладно розповідало про все, що за останній рік стало відомим про нові іноземні розробки практично у всіх областях. Для Антонова, Міля, Яковлева, Камова та інших авіаційних конструкторів видавали книжки про авіацію. Для Духова і Морозова – про танки. Для Калашникова, Ніконова, Драгунова – про автомати і кулемети. Деякі з цих книг могли видаватися накладом всього в кілька десятків примірників.

Кожному великому радянському конструктору, який працював в одній з оборонних галузей і очолював якесь КБ або НДІ, держава виділяла певний бюджет на розробки. Конструктори, які працювали в найважливіших областях (ядерна зброя, ракетобудування, авіабудування, танкобудування, артилерійські системи, кораблебудування і тому подібні) крім бюджету в рублях мали ще й бюджет в іноземній валюті. Кожен такий конструктор під свої проекти просив більше коштів: товариші кремлівські вожді, замовляли надзвуковий стратегічний ракетноносець? Замовляли. Будьте ласкаві розщедритися!

Міністри середнього машинобудування, загального машинобудування, авіаційної, радіотехнічної, суднобудівної промисловості та керівники інших подібних міністерств збирали заявки всіх своїх конструкторів і передавали їх до канцелярії товариша Смирнова Леоніда Васильовича, двічі Героя Соціалістичної Праці, кавалера шести орденів Леніна, лауреата Ленінської премії.

Насмілюся нагадати молодому поколінню, що Леонід Васильович протягом тридцяти двох років, від Хрущова до Горбачова, займав одну і ту ж посаду заступника голови Ради Міністрів СРСР, голови Військово-промислової комісії Ради Міністрів СРСР.

Леонід Васильович, проконсультувавшись з помічниками і референтами, виносив вердикт: цьому міністру – стільки твердої валюти, а цьому – стільки. У виняткових випадках, як при створенні ядерної зброї в кінці 1940-х років, міністри, залучені в проект, отримували кошти без обмежень. А в більшості інших випадків вони отримували менше того, що просили у голови ВПК.

Отримавши кошти, міністру доводилося вирішувати: цьому конструктору дам скільки просить, другого – трохи зріжу, третій одними рублями обійдеться.

В кінці року з міністра результату зажадають. Тому кожен міністр розподіляв кошти так, щоб найбільше грошей пішло на найбільш виграшні проекти.

4

Уявімо себе на місці Володимира Миколайовича Перегудова. Володимир Миколайович, коли хто не пам'ятає, був Героєм Соціалістичної Праці, лауреатом Ленінської і Державної премій, генеральним конструктором підводних човнів, в тому числі – перших радянських атомних. Припустимо, Володимир Миколайович на створення підводного човна, на якому вирішено встановити реактор з рідиннометалічним теплоносієм, отримав трохи менше грошей, ніж просив. Зрозуміло, що грошей йому ніхто на руки не давав. Просто говорили: на свій проект можеш витратити стільки-то.

Більшість з нас думають, що всі виділені на проект кошти Володимир Миколайович міг витратити всередині країни, однак це не так. Замість того, щоб вирішувати ключові технічні проблеми силами своїх співробітників, генеральний конструктор радянських підводних човнів (як і інші провідні конструктори і вчені) міг замовити радянській розвідці видобуток відповідних зарубіжних зразків і технологій, які він згодом використав у своєму проекті.

Кожному конструктору потрібно було вирішити якісь абсолютно конкретні завдання. Конструктори знову брали в руки ті самі книги про досягнення супостатів в області військових технологій, облизувалися, немов коти на сметану, і швидко розкидали свої бюджети: за креслення ось цього безшумного обертаючого редуктора відсипав би ось стільки зелених, за цей нагнітач – стільки, за документи плачу стільки, за зразок в металі – ще стільки ж. Потім складали відповідні заявки і відправляли своїм міністрам.

Міністри, зібравши заявки, відправляли зведені відомості товаришеві Смирнову, а той передавав їх дядькові Петру. Дядьком Петром, коли хто не в курсі, називали генерала армії Івашутіна Петра Івановича, начальника ГРУ і заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил СРСР з розвідки.

5

Матеріалів з усіх конструкторських бюро країни набиралося на товсту книгу розміром з телефонний довідник. Зрозуміло, ця «книга замовлень» була закрита грифом «Цілком таємно». У книзі було вказано все, що було потрібне радянським конструкторам – Туполєву і Сухому, Янгелю і Расплетіну, Карцеву і Харитонові, Макєєву, Морозову і всім іншим. Так кожному добуваючому офіцеру ставав абсолютно зрозумілим весь спектр інтересів радянського військово-промислового комплексу. Грошові суми, які кожен замовник був готовий заплатити за здобуті документи і зразки, в книзі не вказувалися: витік такої інформації розкривав би найбільш чутливі точки нашого ВПК і показував, чого він дійсно вартий. Тому така інформація розкривалася керівництвом ГРУ окремим офіцерам тільки тоді, коли вони виходили на можливого постачальника документів або зразків по конкретній «темі», і можна було починати переговори про ціну.

Книгу з замовленнями ВПК розсилали в усі дипломатичні резидентури ГРУ. Зберігалася ця книга у першого шифрувальника. З її змістом першим знайомився резидент, потім його заступники, а потім добуваючі офіцери відповідно до негласного старшинства. Пізніше книгу можна було взяти і деякий час погортати в присутності одного з шифрувальників в спеціально на те відведеному і відповідним чином обладнаному і захищеному приміщенні.

У книзі було півсотні розділів: навігаційні системи, військова медицина, ядерні реактори, засоби порятунку підводних човнів, протитанкові керовані снаряди тощо. У кожному розділі – сотні пунктів. Кожен добуваючий офіцер шукав в книзі те, на що можна було вийти через свою агентуру або через тих знайомих, які поки не завербовані, однак з якими велася підготовча робота. Багато пунктів і цілі розділи можна було пропускати не дивлячись, бо виходів на відповідні джерела не було і не передбачалося, інші теми були цікавими, бо такі виходи проглядалися.

Зміст книги постійно змінювалася. Майже кожного дня перший шифрувальник отримував з Москви вказівки на кшталт таких: 12 розділ, пункт 107 – викреслити. Це означало, що дана проблема десь кимось вже вирішена, тема закрита. Крім наказів викреслити те й інше надходили накази вписати в певні розділи нові пункти: поки виконувалися одні замовлення, надходили інші, нові.

До кінця кожного року вся книга була покреслена і списана новими записами. Надходила нова. За змістом нова книга від 1 січня мало чим відрізнялася від старої станом на 31 грудня, просто в новій чистенькій книзі було прибране все, що було викреслене минулого року і внесене те, що в кожній резидентурі шифрувальники протягом року вписували від руки.

Кожен добуваючий офіцер, який першим намацав можливість добути щось, що представляє інтерес для ВПК згідно «книзі замовлень», повідомляв про це керівництву, і починалася робота з добування. З резидентури в Москву йшла шифровка: можемо купити такий-то агрегат, агент просить стільки-то. Москва консультувалася з конструктором, замовляти агрегат, переконувалася в тому, що це дійсно те, що йому було потрібне, і надсилала інструкції щодо подальших дій: платити негайно або торгуватися, запропонувати іншу суму трохи меншу.

Коли «тема» була того варта, начальник напрямку, управління або навіть сам дядько Петро могли підкинути коштів понад те, що був готові були платити Туполєв, Карцев чи Перегудов. Чому? Та тому, що за гроші того ж Перегудова, тобто за гроші ВПК, ми вербанемо джерело, добудемо те, що Перегудов просив, а завербований агент назавжди залишиться в наших тенетах.

В області добування передових зарубіжних технологій ГРУ постійно конкурувало з іншими радянськими відомствами. Траплялося, наприклад, що потрібну технологію або зразки Радянському Союзу вдавалося придбати через Міністерство зовнішньої торгівлі: який-небудь хитрий співробітник одного з радянських торгових представництв знаходив саме те, що було потрібне товаришеві Перегудову для створення атомних підводних човнів, і купував це більш-менш легально. Тоді високе начальство влаштовувало керівництву ГРУ прочухана: поки ваші йолопи соплі жували, товариші з Зовнішторгу підметушилися і вже купили те ж саме, тільки в півтора рази дешевше і легально. І в резидентуру летіла шифровка: грошей не платити, переговори з постачальником припинити.

У загальному і цілому «економіка шпигунства» виглядала таким чином: Радянський Союз гнав на експорт нафту, газ та інші природні ресурси, виручка від продажу яких йшла не на купівлю яхт для олігархів, а в основному у військову промисловість, товаришу Смирнову, а товариш Смирнов ці гроші розподіляв між міністрами. За їхніми заявками і за їхні долари добуваючі офіцери ГРУ скуповували за кордоном потрібні країні технології.

Додайте до бюджету ГРУ (вельми чималого) валютний бюджет всього ВПК Радянського Союзу, і ви зможете по достоїнству оцінити фінансову могутність військової частини 44388.

«Книга замовлень» ВПК давала кожному резиденту, кожному його заступнику і кожному добуваючому офіцеру уявлення про потреби керівництва країни, збройних сил і військової промис-

ловості. Та найголовніше – вона окреслювала горизонти наших знань про технології противника і ніби закликала заглянути за ці горизонти: почув десь самим краєчком вуха про щось незвичайне, повернувся в резидентуру, розкрив книгу, знайшов відповідний розділ, а там нічого близького по виявленій тобою темі не міститься. І тоді в Москву летіла шифровка: в такому-то тридев'ятому царстві якісь очкарики в білих халатах щось незрозуміле затівають.

І тут же – відповідь: дати більш детальну інформацію!

Коли добуваючий офіцер ненавмисно виривався за рамки затверджених замовлень, коли раптом відкривав щось таке, чого в книзі замовлень не містилося, він сміливо міг купувати складаний швейцарський ніжик з тонким шилом, щоб після повернення до Москви дістати з нафталіну свій парадний мундир і просвердлити дірочку на рівні грудей – для ордена: відкриття нового, невідомого керівництву ГРУ і ВПК, напрямку або теми вважалося вищим класом роботи розвідника.

7

Резидентура під дипломатичним прикриттям – це неприступна твердиня, захищена міцними стінами та парканами радянського посольства і його дипломатичною недоторканністю, озброєною охороною, яка має право застосовувати зброю, обладнана телекамерами спостереження, системами сигналізації, сейфами та спеціальним обладнанням, що дозволяє миттєво знищити всі секретні документи в разі небезпеки.

Тому у кожній резидентурі під прикриттям були найширші можливості для добування інформації і, як наслідок, найширший діапазон її пошуку.

Нелегальна резидентура такої потужної опорної бази не мала. Зберігати цілком таємну інформацію їй ніде. Тому їй не можна було довірити книгу, в якій містився весь список невіршених проблем радянської науки, техніки і військової промисловості. тому діапазон пошуку нелегальної резидентури був гранично вузьким, проте глибина проникнення – незрівнянно більшою.

Коли одного разу резидентура під дипломатичним прикриттям розкривала щось зовсім неімовірне, якийсь новий напрямок розвитку, то резидента і офіцерів, які були безпосередньо пов'язані з цим відкриттям, нагороджували орденами, більш високими званнями і посадами. І наказували про це відкриття забути.

А нелегальної резидентурі ставили задачу тими самими очкариками зайнятися впритул, на дрібниці не розмінюючись і не відволікаючись.

Розділ 24. ГРУ і «брати по зброї»

I

Ще на початковому етапі Другої світової війни товариш Сталін, змовившись з Гітлером, прибрав до рук Естонію, Литву і Латвію. Потім, не змовляючись, прихопив Молдавію і Північну Буковину. Це було смертельною загрозою для Німеччини: Сталін явно націлювався на нафтові поля Румунії. Гітлеру це не сподобалося. Він не став чекати моменту, коли товариш Сталін вдарить по нафтовому серцю Європи. Гітлер завдав удару на випередження, захопивши не тільки все придбане Сталіним, а й багато понад того.

В кінці Другої світової війни все, що було захоплене Червоною Армією в 1940 році, товариш Сталін повернув. Крім того, Червона Армія звільнила від нацистського поневолення Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Румунію, Болгарію та Східну Німеччину.

Звільнивши ці країни, Червона Армія не поспішала звідти йти. І незабаром у всіх цих країнах, всюди, де стояли радянські танки, до влади прийшли комуністи. І почали будувати життя за нашим образом і подобою: з великим геніальним вождем на чолі країни, з програмою небувалого поновлення, з єдино вірним вченням, яке вказувало шлях у світле завтра, з кордоном на замку, з таємною поліцією і концентраційними таборами для незадоволених.

У всіх звільнених країнах все було майже як у нас, хіба що власний народ там винищували не так активно.

У всіх країнах, які потрапили під тепле крило Радянського Союзу, державний апарат був зменшеною копією того, що було у нас – включаючи й військову розвідку.

Кадри для військових розвідок країн-сателітів СРСР готували в Москві – не всі, звичайно, а для самих верхніх рівнів. Готувала офіцерів воєнної стратегічної розвідки для братів по зброї моя рідна Військово-дипломатична академія. Цим займався Четвертий (він же Спеціальний) факультет.

Всі наші брати по зброї були розосереджені по навчальним точкам і рішуче розділені: поляки окремо, угорці окремо. Болгарам не було потреби знати, де готують східних німців, а в'єтнамцям – де готують чехів. Деякий час в академії готували й румунських товаришів, потім з Румунією посварилися, і підготовку кадрів для румунської військової розвідки припинили.

Програма підготовки на Четвертому факультеті академії в загальних рисах відповідала програмі Першого факультету. Наші брати по зброї завершували навчання, отримували дипломи, поверталися додому і приступали до роботи в посольствах, апаратах військових аташе, торговельних представництвах та інших установах, які служили прикриттям.

Працювали вони добре – як на свої країни, так і на Радянський Союз.

Але на Радянський Союз вони працювали не прямо, і це вимагає особливого пояснення.

2

Почитайте книги про військову розвідку країн Варшавського договору, видані на Заході за часів холодної війни. У них писали, що союзнички у Радянської Армії були надто вже ненадійними. У поляків ще не стерлися в пам'яті спогади про «братерську дружбу» з Радянським Союзом в недавньому минулому. І у чехів. І в угорців. І у східних німців. Та й у болгар. А румуни, ті й зовсім відколюлися. Отже, розвідки всіх цих країн навряд чи будуть з особливим завзяттям працювати в інтересах Москви.

Логіка бездоганна.

Однак і в Москві це розуміли. І над цим думали. І рішення знайшли ще за товариша Сталіна. Тому західні контррозвідки постійно стикалися з цікавими феноменами.

Ось угорська військова розвідка цікавиться питаннями зниження рівня шуму атомних підводних човнів. Навіщо? Начебто в угорському флоті атомних підводних човнів ніколи не було.

Військовій розвідці Чехословаччини для чогось потрібні креслення катапульт для авіаносців. Тільки ж Чехословаччина авіаносців ніколи не будувала.

Військова розвідка Румунії нищпорила в пошуках документів про способи прориву протиракетної оборони США. Були б у Румунії міжконтинентальні балістичні ракети, яким доведеться прориватися через протиракетну оборону США, тоді інша справа. Та у Румунії не було міжконтинентальних балістичних ракет. Чому ж румунських товаришів цікавило це питання? Товариш Чаушеску гнув свою лінію, він відколювався від Москви і повів Румунію своїм шляхом. А румунська військова розвідка чомусь цікавилася тим, що, при здоровому глузді, її не мусило б цікавити.

Всі ці дивні речі відбувалися тому, що деякі (хоча аж ніяк не всі) товариші в Москві розуміли: ринкові відносини дають найкращий результат.

Тому деякі товариші в ГРУ зрозуміли, що треба зробити, і напоумили товариша Сталіна.

Система вийшла проста: ось вам, брати, зерно, нафта і газ. Ось деревина, ось танки, автома-ти і літаки, ось боєприпаси, зенітні ракети і все інше. А це рахунок за все отримане задоволення. Мо-жете розплатуватися *своїми* товарами або *чужими* секретами.

Братам по зброї давалися фрагменти з книги, про яку я розповідав в розділі про відносини між ГРУ і ВПК. Всю книгу братам довіряти було ніяк не можна, бо це був каталог невирішених про-блем радянської науки і техніки. А окремі фрагменти довіряли, приблизно уявляючи, у кого з братів які можливості. І в тих фрагментах поруч з кожним пунктом стояла ціна в доларах: коли дістанете таку штуку, ми зменшимо на цю суму і ваш державний борг. Список цей на Захід продавати не реко-мендуємо. Це не в ваших інтересах. Коли продасте, для вас же ця халява і прикриється. Буржуїни, знаючи, за якими секретами ви полюєте, вживуть особливих заходів до їхнього захисту. Тоді з нами ви будете розраховуватиметься не чужими секретами, а своїми товарами і грошима.

Тепер уявімо себе на місці товариша Чаушеску, який від Старшого Брата відколовся і відг-ріб на велику дистанцію. Тільки економіка Румунії як і раніше була зав'язана на Радянський Союз. І озброєння армії також, за великим рахунком, було радянським. Товаришу Чаушеску необхідно розп-лачуватися з Москвою, а під його мудрим керівництвом Румунія залізла в борги по самі вуха.

Проте є шлях до порятунку: розплатуватися не своїми грошима, а чужими секретами!

І товариш Чаушеску викликав керівників своєї військової розвідки, стукав кулаком по столу, обіцяв розібратися, розжалувати і посадити. Великі начальники, знаючи, що Великий вождь Румунії не жартують, рвали під козирок і кидалися виконувати. А потім в дуже навіть не братській Румунії запускалися механізми заохочення і покарання військових розвідників з тим, щоб зацікавити або зму-сити їх добувати секрети, які Румунії були геть не потрібні.

3

Країни Заходу мали потужні структури для боротьби зі шпигунством. Туди підбирали лю-дей, здатних мислити логічно. І ті мислили так: Чаушеску – ворог Москви, чи буде він працювати в інтересах ГРУ?

І відповідали вони на це питання негативно.

Проте коли вникнути глибше, то виходило: дуже навіть буде.

І це стосувалося не тільки Румунії. Нас міцно недолюбливали східні німці, поляки, угорці, болгари, чехи. Було за що. Однак і вони справно добували те, до чого рука Москви не завжди могла дотягнутися.

Нашим «молодшим братам» було легше – контроль над ними не був таким суворим.

Система ця змушувала крутитися і нас. Намацав, наприклад, добуваючий офіцер ГРУ вихід на щось вельми цікаве по темі з пункту 106 розділу 12 тієї самої «книги замовлень» ВПК, а перший шифрувальник тільки що отримав шифрульку з Москви: в книзі замовлень розділ 12, пункт 106 ви-креслити. Це означає, що хтось уже дану штуку поцупив і переправив до Москви – чи то друг Женя, який поруч за столом сидить, то чи невідомий румунський майор, який прикривається посадою тре-тього секретаря посольства Румунії в якомусь Гондурасі.

Розділ 25. Як ГРУ оцінювало якість роботи розвідників

I

У шпигунських романах і фільмах відносини розвідника з його керівництвом виглядають дуже просто: головний герой добув ворожі секрети, склав шифровку до Центру, радистка відстукати ключем, Центр прийняв повідомлення і висловив глибоку вдячність.

У житті все було складнішим.

Будь-які здобуті **розвідувальні матеріали** належали до однієї з наступних трьох категорій:

1. **Інформація**¹: доповіді та повідомлення, які фактично містять суб'єктивну думку агента або добуваючого офіцера про що-небудь або його спостереження.

2. **Документи**: офіційні секретні папери, книги, карти, схеми, креслення, інструкції, технічні описи, магнітофонні стрічки або їхні копії (зокрема, і на мікроплівці).

3. **Зразки**: конкретні вироби, зброя або військова техніка, їхні агрегати, вузли і деталі, будь-які вироби, створені із застосуванням нових технологій, пов'язані з цими технологіями інструменти, обладнання і тому подібні предмети і вироби, які вивчалися і копіювалися.

Передача і обробка кожної з цих трьох категорій матеріалів відбувалася по-різному.

Здобуті матеріали пересилалися з резидентур до штаб-квартири ГРУ двома способами. Вся важлива, «гаряча» інформація шифровками відправлялася на приймальний вузол зв'язку ГРУ. Нетермінові повідомлення і звіти добуваючих офіцерів, документи і зразки відправлялися в Москву дипломатичною поштою.

Шифровки були інформаційними та оперативними.

• **Оперативні шифровки** – про те, кого завербували, як проходили зустрічі, що отримали від джерел, скільки заплатили, які поставили завдання – іншими словами, технічна сторона справи.

• **Інформаційні шифровки** – це той продукт, який виробляє розвідка, в чистому вигляді, це ті самі відомості, які потрібні керівництву держави і його збройних сил для прийняття рішень, які відповідають обставині, що склалася; вони подібні крупинкам золота, які осідають на лотку старателя після промивання породи.

Добуваючий офіцер після проведення зустрічі з агентом, повернувшись під рідний дах, писав оперативну шифровку: зустріч пройшла, все нормально, матеріал отримав, моментів, що насторожують, не зазначено. Резидент її прочитав, щось уточнив, що викреслив, підписав і віддав першому шифрувальнику. З приймального вузла зв'язку ГРУ оперативна шифровка йшла відразу по двом адресам: по-перше, начальнику наряду, якому підпорядкована дана резидентура, по-друге, начальнику управління, що контролює даний напрям.

В ході зустрічі добуваючий офіцер міг отримати документи (або їхні копії), а також зразки озброєння, техніки чи обладнання. Все це відправляли в Москву черговою дипломатичною поштою. Та іноді в ході зустрічі офіцер отримував такі документи чи зразки, які слід було негайно повідомити в Москву, не чекаючи чергової дипломатичної пошти. Він доповідав про це резиденту, резидент прикидав, чи варто це робити чи не варто. Коли здобич варта того, щоб турбувати Москву поза графіком, резидент наказував: пиши! Офіцер складав інформаційне повідомлення. Його текст правив за резидента з інформації або сам резидент, коли текст того заслуговував. Потім резидент підписував текст і віддавав його першому шифрувальнику (без підпису резидента з резидентури не могло бути відправлено жодне шифроване повідомлення), і в Москву йшла інформаційна шифровка, яка з приймального вузла зв'язку надходила на командний пункт Інформації².

Точніше, на командний пункт надходив тільки зміст інформаційних шифровок в чистому вигляді без будь-яких вказівок на джерела інформації: офіцери командного пункту не мали права знати, ким, де і як інформація була отримана. Такий порядок був необхідний для збереження об'єктивності при обробці отриманої інформації – офіцер КП неупереджено оцінював тільки її достовірність, новизну, важливість. Подібно грецькій богині правосуддя Феміді (римляни називали її Юс-

¹ Інформацією (розвідувальною інформацією) часто для спрощення називали також будь-які розвідувальні матеріали, що відносяться до всіх трьох категорій. В інших розділах цієї книги в залежності від контексту оповідання мова може йти про інформацію і у вузькому, і в широкому сенсі слова. – *Прим. автора.*

² Командний пункт ГРУ, який був одним з органів обробки інформації, не слід плутати з іншими командними пунктами, які могли існувати в ГРУ для управління роботою інших підрозділів цієї організації або організацією в цілому. – *Прим. автора.*

тицією), якій було байдуже, хто стояв перед нею (і тому вона зображувалася із зав'язаними очима), командного пункту ГРУ також були важливі лише факти.

Командний пункт комплектувався найталановитішими офіцерами-аналітиками, які мали широкі знання в галузі військової справи, техніки, економіки, політики, історії, неординарне мислення, сміливість суджень, феноменальну пам'ять, здатність просто, ясно і коротко викладати факти, аналізувати їх і робити з них висновки. Ці офіцери були елітою обробних підрозділів ГРУ, як «варяги» були елітою підрозділів добуваючих.

Командний пункт працював цілодобово, без перерв, у вихідні та свята. Він отримував інформацію не тільки з резидентур під прикриттям, а й від нелегалів, агентурних груп і окремо діючих агентів, від космічної та електронної розвідки, з розвідувальних управлінь військових округів, флотів, груп військ і від військових розвідок країн-сателітів Радянського Союзу. Він мав право вимагати від кожного резидента, агента або нелегала – тобто від будь-якого джерела розвідувальної інформації – уточнити деталі наданої інформації або перевірити її ще раз.

На командному пункті йшло безперервне сортування і переробка інформації. Цей процес був схожий на сортування риби на риболовецькому судні після того, як улов вивалили з сіток на палубу, або на добування алмазів з тисяч тонн породи і їхнє сортування за вагою, кольором і формою. Чергові зміни мали гранично чіткі і ясні інструкції: кому, коли і яку інформацію направляти, які новини могли чекати до ранку, а які слід було доповідати негайно, яких начальників і вождів при цьому треба будити, ігноруючи протести охорони, лікарів і обслуги.

Перше сортування інформаційних шифровок полягало у відсіві тих, які не використовуватимуться для складання доповідей вищому командуванню. Відсіяні шифровки «браком» не зважали, однак і в розряд трудових успіхів їх не зараховували. Основною причиною відсіву було те, що інформація, яка містилася в шифровці, якою б важливою вона не виявилася, раніше вже була отримана з іншого джерела і вже використовувалася в одній з доповідей.

Інформаційні шифровки, які пройшли перший фільтр, потрапляли в розряд «Доповідь керівництву». Це вже був чогось вартий матеріал.

На основі шифровок, які надходили, офіцери командного пункту складали дуже короткі доповіді, які сортувалися по п'яти рівням:

5-й рівень: начальнику ГРУ;

4-й рівень: начальнику ГРУ і начальнику Генерального штабу;

3-й рівень: начальнику ГРУ, начальнику Генерального штабу і міністру оборони;

2-й рівень: всім перерахованим вище і в Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу.

1-й рівень: всім перерахованим вище і в Політбюро ЦК КПРС¹.

Потім кожній з шифровок, використаних в доповідях, присвоювався один з п'яти рівнів – відповідно до рівня, на який пішла доповідь з інформацією з шифровки. Наприклад, цифра 2 на шифровці означала, що матеріал даної шифровки був повністю або частково використаний для доповіді по другому рівню, тобто начальнику ГРУ, начальнику Генерального штабу, міністру оборони і в ЦК КПРС. Коли з отриманої шифровки для доповіді була взята хоча б одна фраза чи цифра, шифровка вважалася докладеною по тому рівню, на який пішла ця доповідь.

Отримані шифровки довго на КП не затримувалися – дві-три години, не більше. Після того, як вони були використані для складання доповідей чи відсіяні, КП повертав весь отриманий матеріал до приймального вузла зв'язку, а вузол зв'язку розподіляв їх по управліннях та напрямках, які контролювали і направляли роботу резидентур: це, товаришу генерал-майор, ваші хлопці понаписували, а це, товаришу контр-адмірал, ваші.

Навіщо ж потрібно було повертати шифровки з КП на приймальний вузол зв'язку? Чому б не віддати відразу в управління і напрямки? Тому, що офіцери КП й гадки не мали, з яких резидентур надходили шифровки і яким начальникам напрямків все це потрібно передати, а керівництво вузла зв'язку це знало.

¹ Здивований читач може вигукнути: а голові Ради Міністрів – главі уряду СРСР? Відповідаю. Всі ключові питання внутрішньої і зовнішньої політики вирішувалися в Політбюро Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу, а зовсім не в Раді Міністрів СРСР. На чолі Ради Міністрів стояв голова, він займався економікою країни, а не зовнішньою політикою. Він також був членом Політбюро, однак не найголовнішим. Він, як і інші члени Політбюро, отримував ті матеріали, які ГРУ відправляло в цей вищий орган керівництва країною. – *Прим. автора.*

Начальник кожного добуваючого напрямку, який отримав інформаційну шифровку, точно знав, хто був її автором. Перед кожним начальником напрямку кожного дня відкривалася зовсім ясна картина: за минулу добу офіцери резидентури направили ось таку купу повідомлень, та жодне з них не варте уваги начальника ГРУ, не кажучи вже про більш високі інстанції. Про те, якими були результати в інших напрямках і управліннях, начальнику даного напрямку знати не дозволяється, однак в подібних випадках досвід підказував йому, що сьогодні не найвдаліший день, що когось вже час викликати до Москви і висікти.

Система доповідей по п'яти рівням давала всім начальникам, від резидентів до начальника ГРУ включно, чітке уявлення про результати роботи кожної резидентури. Ось ця резидентура, наприклад, за рік відправила нам купу нікому не потрібною макулатури. Зняти резидента? Можливо. Проте візьмемо до уваги обстановку: після торішнього шпигунського скандалу контррозвідка сидить на хвостах, там особливого не розвернешся. Почекаємо рік. А ось цій резидентурі ніхто працювати не заважає, а результатів немає. Резидента зняти! А підлеглих дурисвітів відкликати, не чекаючи завершення відряджень.

Система дозволяла точно оцінити роботу не тільки кожної резидентури, а й кожного добуваючого офіцера: направив стільки-то матеріалів, з них докладено стільки-то, серед них – по п'ятому рівню стільки-то, по четвертому – стільки-то, і так далі. Маючи такі дані, можна було для наочності викреслити графік (цілком таємний, звичайно) і на ньому легко відобразити динаміку роботи кожного: ось офіцер вперше потрапив за кордон, нічого у нього не виходить, гаразд, так вже й бути, перший рік пробачимо. А на другому році у нього пішло... Ех, пішло! Ото дає! П'ятий рівень, четвертий, знову четвертий, ще четвертий, третій! Ах, молодець!

Добуваючі офіцери, в свою чергу, отримували інформацію від завербованих агентів. Система оцінок ефективності роботи дозволяла судити не тільки про якість видобутої інформації, а й про роботу агентури. Ось цей агент, наприклад, давав дуже цінні відомості, потім офіцер, який його завербував і з ним працював, повернувся на батьківщину в зв'язку з закінченням трирічного терміну відрядження, а джерело передав на зв'язок новому добуваючому офіцерові. Перехід цей чітко проглядається на графіку: працювало джерело справно, а з новим офіцером не склалося. Новий доповідає, що відносини з джерелом встановлені, що все в порядку, тільки графік досягнень вказує на різке зниження якості добутої інформації. Це мусило насторожувати – слід розібратися. Або, наприклад, джерело давало відмінний матеріал, а потім раптом пішла відверта деза. В чому справа?

Своїми сумнівами і підозрами начальство ні з ким не ділилося, та ситуацію тримало під контролем. Найчастіше, маючи в руках результати за багато років, офіцери напрямків і управлінь з Москви бачили ситуацію на місцях навіть ясніше і чітко, ніж ті, хто безпосередньо там працював.

Резидентам раз на місяць повідомляли номери інформаційних шифровок, які були повідомлені керівництву, без уточнення, по якому рівню. І тоді резидент викликав до себе видобувних офіцерів по одному в порядку негласної субординації: найуспішніших – першими. З найуспішнішими офіцерами резидент довго гомонів за зачиненими дверима, а невдахам доводилося годинами чекати своєї черги тільки для того, щоб отримати від нього коротку «підбадьорюючу» догану з неабиякою часткою нецензурних ідіоматичних виразів. Психологічно це діяло безвідмовно.

Так всім добуваючим офіцерам резидентури ясно давали зрозуміти, хто чого вартий.

Кожен входив до резиденту з робочим зошитом. Зошит мав гриф «Цілком таємно» і номер, який починався з двох нулів, був прошнурований, кінчики шнурка на останній сторінці закріплені печаткою. Резидент називав номери шифровок: став галочки, ці твої повідомлення проскочили нагору і були повідомлені керівництву.

Іноді, в особливих випадках, начальник напрямку або управління повідомляв резиденту рівень, на який пішло повідомлення. Резидент викликав видобувного офіцера, розпикав його за промахи і упущення, потім відпускав і втомленим голосом напучував: йди, працюй. І вже навздогін: там твоя шифрулька вчорашня за першим рівнем прошелестіла, шуму наробила. Гаразд, гаразд, іди, святкувати будемо, коли до Москви повернемося.

3

Вищим пілотажем інформаційної роботи вважалося вміння написати інформаційну шифровку, не спираючись на повідомлення агентури.

Справа тут в наступному. Коли від агента були отримані якісь дуже важливі і термінові відомості, то їм відразу ж присвоювався гриф «Цілком таємно», їх миттєво шифрували і відправляли на КП ГРУ. Коли повідомлення джерела були не дуже важливими і не дуже терміновими, можна було просто написати довідку на сторінку і відправити її дипломатичною поштою. Та як написати важливе повідомлення, яке не базується на агентурних відомостях? Коли не на агентурних, тоді на яких?

Відповідь одна: на відкритих джерелах.

Однак коли джерела відкриті (преса, радіо, телебачення, балаканина на дипломатичних тусовках), то як з них може вийти термінове і зовсім секретне повідомлення?

Тут все залежало від майстерності упорядника повідомлення. Скласти таке повідомлення нелегко. Шлях цей слизький, ризикований, невдячний. Зібрав офіцер шматочки відкритої інформації, склав з них якусь картинку, висновки зробив, резидент повідомлення підписав, його зашифрували і відправили до Москви.

Москва мовчить.

Набрав офіцер ще матеріалів, склав картиночку, відправили, а з Москви резиденту прочуханка: вгамуй дзвонаря! Мовляв, ми самі газети читаємо, самі вміємо шматочки інформації складати в логічні ланцюжки!

І все ж деяким хлопцям таке вдавалося. З шматочків відкритої і всім доступної інформації вони складали такі картинки і робили такі висновки, які в Москві негайно засекречували і доповідали вищому керівництву країни.

Приносить такий офіцер резиденту повідомлення.

Резидент: звідкіля дровенята?

Офіцер: вичислив.

Почуває резидент свою сиву (і нещодавно бити) голову, та й підпише.

І тут же запит Москви: звідки це? З яких джерел?

Відповідь: чиста аналітика!

4

Очевидно, що ГРУ потрібні були не тільки повідомлення, а й підтверджуючі документи і зразки.

Наприклад, йде війна, і наш резидент повідомляє, що на нейтральній території представники наших союзників для чогось таємно зустрічаються з представниками нашого спільного найлютішого ворога і про щось теревенять.

Цікаво?

Дуже.

Добре працює резидент і його братія?

Просто чудесно! А було б ще краще, коли б до доповіді було додано відповідні знімки: ось вони, голубчики, руки один одному тиснуть, ось вони про щось шепечуться.

І було б зовсім чудово, коли б слідом за доповіддю була представлена магнітофонна стрічка із записом бесіди.

Це як у карному розшуку: добре, коли запропонована переконлива версія вбивства, проте набагато краще, коли до неї додані речові докази, які цю версію підтверджують – наприклад, сокири зі слідами крові жертви і гумові чоботи, відбитки підошов яких були виявлені на місці вбивства, а в ідеалі – запис з камери відеоспостереження з записом моменту вчинення злочину.

Ось чому будь-яка розвідка, що себе поважає, виключно високо цінує підтвердження, бажано документальні. Одна справа, коли прийшла шифровка про те, що вороги збираються на нас нападати, і зовсім інша, коли на додаток до шифровки здобута карта з планом ворожого вторгнення.

Так само високо радянська військова розвідка цінувала добуті зразки. У деяких випадках вони грали вирішальну роль, визначаючи успіх важливого проекту копіювання або створення новітньої зброї чи військової техніки, котрий інакше був би приречений на невдачу.

Ось один приклад. В ході Другої світової війни німецькі інженери відкрили кілька абсолютно нових напрямків розвитку військової техніки – від інфрачервоних приладів нічного бачення до балістичних ракет середньої і навіть міжконтинентальної дальності. Їм не вистачило часу впровадити у виробництво масу найнеймовірніших проєктів. Серед справжніх чудес – протитанкова ракета X-7 Rotkäppchen (*нім.* «Червона шапочка»); нічого подібного в той час ніде в світі не було, однак, коли випробування ракети успішно завершилися, німецька промисловість була стерта з лиця землі килимовими бомбардуваннями американської і британської авіації, а радянські танки вже готувалися до останнього кидка на Берлін.

Після війни розвідки всіх країн-переможців нищпорили по руїнах Третього рейху в пошуках технічної документації. Радянська військова розвідка поцупила цілком придатні до використання німецькі балістичні ракети «Фау-2». За зразком «Фау-2» і на основі німецьких ракетних технологій була створена перша велика радянська балістична ракета 8A11 (Р-1). Цими ракетами були озброєні перші ракетні бригади Радянської Армії.

А французам пощастило захопити технічну документацію по проекту Rotkäppchen. Завдяки цим матеріалам у Франції була створена протитанкова ракета Nord SS.10, яка стала першою в світі серійної протитанковою керованою ракетою, прийнятої на озброєння військ. У той час така штука називалася ПТУРС – протитанковий керований реактивний снаряд. Значно пізніше остання буква в скороченні відпала: такі вироби стали називати не реактивними снарядами, а ракетами.

Восени 1956 року в ході війни на Близькому Сході французи вперше застосували ПТУРС проти єгипетських танків. Танки в основному були радянськими. Їм неслабо дісталось.

Військові експерти в усьому світі гідно оцінили ПТУРС SS.10. Цей протитанковий комплекс негайно був прийнятий на озброєння армії Ізраїлю. Американці упокорили гординю і також купили його: нічого подібного в Америці в той час не було. Уявляю, як скреготали зубами західні німці, ба чачи технологічний триумф «жабників», котрі поцупили німецьку «Червону шапочку».

У жовтні 1957 року, рівно через рік після такого успішного дебюту французького ПТУРС, в Радянському Союзі вперше в світі був виведений на орбіту перший штучний супутник Землі. Цікаво погортати нашу військову літературу кінця 1950-х і початку 1960-х років. Радянські автори віддавали належне французькому протитанковому комплексу, а завершували свої статті натяком: свої секрети не видаємо, однак розумний читач сам здатний робити висновки – вже коли Радянський Союз здатний створювати найпотужніші ракети в світі, що борознять простори всесвіту, коли в області створення космічних ракет ми попереду планети всієї, то про якісь дрібниці на зразок ПТУРС і говорити нема чого. До цих гордих заяв додавалися переможні рапорти про освоєння цілинних земель, перекриття Єнісею, тріумфальний виступ радянської балетної трупи в Лондоні і перемоги радянських атлетів на олімпійських іграх в Мельбурні і Римі.

Однак насправді все було не так добре. Коли французи своїми протитанковими ракетами трошили єгипетські – тобто радянські – танки, в Радянському Союзі керованих протитанкових ракет не було зовсім. Тільки після розгрому єгипетської танкової орди радянське військове керівництво усвідомило, що й Радянській Армії необхідно мати на озброєнні щось схоже. Рішення про початок робіт зі створення першого радянського ПТУРС «Джміль» було прийняте 8 травня 1957 року. Одночасно начальнику ГРУ був відданий наказ добути технічну документацію на існуючий французький ПТУРС і перспективні розробки аналогічних комплексів в США, Західній Німеччині та інших країнах.

Завдання створити радянський ПТУРС було поставлене, та конструктори негайно зіткнулися з низкою технічних труднощів. «Джміль» літав зі швидкістю 110 метрів в секунду на відстань 2 тисячі метрів. Польотом керував оператор, команди з його пульта передавалися на ракету в польоті по тонкому двожильному дроту. На випробуваннях «Джміль» впевнено стартував, пролітав 200-300 метрів, потім дріт із завидною постійністю рвався, після чого керований снаряд ставав некерованим і летів далі туди, куди йому подобалося.

Радянській військовій розвідці вдалося добути технічну документацію на французький ПТУРС. Для подібних речей в ГРУ і ВПК існував спеціальний термін: суцільнотягнута технологія. Систему наведення радянського «Джмеля» зробили в повній відповідності із здобутими документами, а проблема так і не була вирішена – дріт все одно рвався. І тоді пролунав заклик: даєш зразки!

Після двох років наполегливих праць і величезних витрат вдалося добути. Виявилося, що вся справа була в маленькій деталі, яка не знайшла відображення в раніше отриманій технічній документації: всередині французької ракети котушка з дротом кріпилася не жорстко, а трохи бовталася на продовжній осі. Ось і весь секрет.

Мораль: технічна документація становить винятковий інтерес, проте не завжди дає вичерпне уявлення про реальний виріб – коли тільки мова не йде про повний комплект докладних робочих і складальних креслень на всі вузли і деталі виробу. У будь-якого конструктора виникнуть проблеми, коли зразок для копіювання є (наприклад, кілька екземплярів американського стратегічного бомбардувальника В-29, з якого в СРСР був скопійований дальній бомбардувальник Ту-4), проте немає технологічної документації до нього. У будь-якого конструктора виникнуть проблеми і в тому випадку, коли є технічна документація, однак немає зразка.

Тому ГРУ вимагало добувати не тільки технічну документацію на новітню техніку і системи озброєнь, а й їхні зразки.

Система обробки та оцінки добутих документів і зразків, а також нетермінових повідомлень і звітів добуваючих офіцерів відрізнялася від системи оцінки інформаційних шифровок. Припустимо, що добуваючий офіцер роздобув зразок нової закордонної зброї або військового обладнання, його фрагмент чи документацію на нього. Добутий матеріал потрапляв на територію радянського посольс-

тва. З цього моменту він був у цілковитій безпеці. Його упаковували в контейнери, опечатували гербовими печатками і як дипломатичну пошту під конвоем озброєних дипломатичних кур'єрів відправляли до столиці. Тут дипломатична пошта сортувалася і відправлялася одержувачам, по лінії яких була відправлена – до Міністерства закордонних справ, КДБ або ГРУ.

На відміну від документів, які слід було доставити в тому вигляді, в якому вони були отримані від агентів (навіть коли мова йшла про копії), нетермінові повідомлення і звіти добуваючих офіцерів перезнімали на плівки, а катушечки з плівками вкладали до спеціального контейнера, вміст якого в випадку чого можна було знищити одним натисканням особливого важеля. Натисканням на важіль розкривалася ємність з кислотою, яка знаходилася всередині контейнера, кислота заповнювала контейнер і знищувала зображення на плівках. Контейнер відправлявся до Москви дипломатичною поштою, приходив в ГРУ, і тут зображення з плівок знову переносилися на паперові носії.

Звіти добуваючих офіцерів містили дуже делікатну інформацію і такі секрети, які ні в якому разі не мали потрапити в руки третіх осіб, саме тому їх перевозили на таких носіях інформації, які в разі небезпеки можна було миттєво знищити. Здобуті секретні документи, навпаки, дуже важливо було отримати і вивчати саме в тому вигляді, в якому вони прийшли від агента, без будь-яких змін. Сам вигляд і форма виконання вихідного документа могли дати багато важливої інформації, яка дозволяла визначити, чи був документ оригіналом, підробкою або майстерно сфабрикованою дезінформацією. Експерти ГРУ звертали увагу на найменші деталі – папір, на якому надрукований документ, шрифт і оформлення, хімічний склад чорнила підписів чи позначок, наявність відбитків пальців, інтенсивність зносу і багато іншого. Аналогічну інформацію можна було отримати в процесі вивчення копій документів, саме тому копії також слід було передавати в Москву в тому незмінному вигляді, в якому вони були отримані від агента. Навіть коли агент знімав документи на мікроплівку, бажано було отримати не тільки оригінальну плівку, а й саму фотокамеру, якою велася зйомка: експерти ГРУ могли визначити, чи користувався нею сам агент, або ж фотографії робив хтось інший; занадто якісні, «правильні» знімки могли навести на думку, що агент працював під контролем і дезінформував ГРУ. У той же самий час потрапляння здобутих документів в руки супротивника практично не завдавало побічного збитку радянській військовій розвідці (зрозуміло, крім шкоди від втрати самого документа), оскільки в переважній більшості випадків не дозволяло достовірно встановити джерело їхнього витоку.

Нетермінові повідомлення добуваючих офіцерів, документи і зразки, що надійшли до штабквартири ГРУ, спочатку потрапляли в добуваюче управління або напрямок, до якого належала резидентура, а воно в свою чергу направляло ці матеріали до обробних управлінь. Обробкою зразків, які надійшли, документів і нетермінових повідомлень займалися п'ять обробних управлінь (Сьоме, Восьме, Дев'яте, Десяте і Одинадцяте). Кожною проблемою в кінцевому підсумку займався якийсь обробляючий офіцер або група. Вони чітко знали, що потрібне споживачам – конструкторам танків, кораблів і ракет, міністрам і відповідальним товаришам з Військово-промислової комісії, генералам Головного оперативного управління Генерального штабу і вождям країни з Центрального Комітету партії.

Весь матеріал, який поступав, оцінювався офіцерами обробних управлінь. Оцінок було три.

- ПІ (вимовлялося як «пе-і») – становить інтерес. На жаргоні ГРУ – «пташина» (оцінка також мала кілька нецензурних прізвиськ). Цю оцінку мав право ставити старший інформаційної групи; він же мав право висунути на вищу оцінку вже оцінений матеріал.
- Ц – цінно. На жаргоні ГРУ – «ценняк», «цинк», «циновка», «циркуль». Цю оцінку мав право ставити начальник напрямку і його заступники. Крім того, вони мали право пропонувати вищому керівництву більш високо оцінити матеріал, який вже оцінювався раніше.
- ОВ – особливої важливості. На жаргоні ГРУ – «овал» або «овечка». Цю оцінку міг ставити начальник ГРУ, його заступник з інформації та начальники обробних управлінь.

Один і той же матеріал міг отримати одночасно кілька оцінок, причому різних. Наприклад, урвав добуваючий офіцер в якій-небудь Женеві відомості про те, що південноафриканська фірма АСПАКО веде пошук нових родовищ уранової руди в Намібії, для пошуку використовується апаратура WSD-87. Новина явно не термінова, тому її не оформляють шифровою. Замість цього офіцер пише повідомлення, його пересилають в Москву дипломатичною поштою, і воно в кінцевому підсумку потрапляє до органів обробки інформації ГРУ, причому в різні напрямки і навіть в різні управління одночасно.

Один обробляючий офіцер в одному управлінні займається Південною Африкою взагалі і Намібією зокрема. Це повідомлення потрапляє на його стіл. Найбільше його цікавить боротьба комуністичних партизан Організації народів Південно-Західної Африки (СВАПО) за незалежність від

ПАР. Дане повідомлення може здатися йому абсолютно не цікавим: всім давно відомо, що білі нещадно експлуатують природні ресурси як ПАР, так і підконтрольної Намібії.

Інший обробляючий офіцер в іншому управлінні займається корисними копалинами взагалі і урановою рудою зокрема. На його стіл також кладуть це повідомлення. Воно може представляти певний інтерес. У Намібії уранову руду видобувають у величезних обсягах. А навіщо нові родовища шукають? Їм що, мало існуючих? Чому?

Третій обробляючий офіцер стежить за спробами американських імперіалістів підпорядкувати собі волелюбну Африку з її природними багатствами. У цьому повідомленні вгадується якась інтрига. Добре відомо, що фірма АСПАКО вельми міцно пов'язана з американською атомною промисловістю.

Четвертому цікава чисто технічна сторона справи. Йде запит: підтвердити, що мова йде саме про апаратуру WSD-87.

Хтось з тих, що отримали цю інформацію, її бере до відома, ніяк не оцінюючи. А хтось може сказати: та ж у цьому щось є. І поставить ПІ. Коли ще один обробляючий офіцер присвоїть цього матеріалу таку оцінку, то добуваючий офіцер отримає дві ПІ за один матеріал.

Іноді в «книзі замовлень» ВПК навпроти деяких пунктів в дужках стояли літери ПІ або Ц – добудь таку штуковину або такий документ, і зазначена в книзі оцінка тобі гарантована. У випадку з французьким ПТУРС SS.10 в рядку із заявкою на технічну документацію стояла літера Ц, і в рядку із заявкою на зразок – також Ц. Коли документація була здобута, а проблему дроту, який рветься, все одно вирішити не вдалося, всім резидентам розіслали шифровку: в рядку із заявкою на зразок французького ПТУРС букву Ц виправити на ОВ.

6

Великим досягненням вважалося отримати оцінку за добутий матеріал, який не значився в жодних завданнях.

Великою невдачею вважалося відсутність оцінок: матеріал відправлений, та він нікого не зацікавив, він нікому не потрібен. Пару раз таке пробачать. Потім звернуть увагу. І зроблять висновки.

Йдучи в добування, кожен офіцер ГРУ намагався навести довідки у всіх п'яти обробних управліннях – винохував, що в даний момент цінується вище за все. Офіцерів, які йдуть у добування, в усі ці управління пропускали безперешкодно. Тут був взаємний інтерес: добуваючому офіцеру потрібно знати, на чому зараз можна заробити оцінки, обробляючим офіцерам потрібно проінструктувати добуваючих, що потрібно шукати в першу чергу.

Був один виняток. На командний пункт, де оброблялися інформаційні шифровки, офіцер, який йде в добування, не міг потрапити ні за яких обставин. Туди пускали тільки вище керівництво ГРУ і тих, хто безпосередньо там працював.

Тепер уявімо собі, що який-небудь надзвичайно хитрий Ваня або Петя перед відходом на добування пройшов по обробляючим управлінням і домовився з корешами: ти б мені, браток, оцінки вище поставив, а я для тебе з-за бугра таке привезу!

За моїх часів це не проходило. По-перше, офіцерська честь в ті часи не була порожнім звуком, – принаймні, в ГРУ. Запропонуй таке кому-небудь, і тебе відразу пошлють у відомому напрямку. По-друге, старший в кожній інформаційній групі мав звання полковника або капітана 1-го рангу і був не простим офіцером, а досвідченим вовком добування, який пройшов як мінімум пару відряджень – до нього так просто не підкотишся. Та й ставити він має право тільки оцінки ПІ. А начальник напрямку, який має право поставити «ценняк», – генерал-майор або контр-адмірал. Вище і заглядати не варто.

Однак головне було в тому, що сама система була влаштована хитро. Всі офіцери Інформації були просто змушені ставити правильні оцінки.

Припустимо, старший якийсь інформаційної групи систематично з якоїсь причини завищував оцінки, проте готова продукція його групи – доповіді, розвідувальні зведення, рекомендації, довідки тощо, підготовлені з використанням отриманих і високо оцінених матеріалів, – виявлялася досить посередньою і споживачів цієї продукції не задовольняла. Тоді вищий начальник викликав старшого групи на килим і ласкаво запитував: за звітний період ваша, товаришу полковник, група отримала ось стільки матеріалів, які представляють інтерес, а ще ви особисто клопоталися про те, щоб отаке-то число документів і зразків вважати цінними. Хлопці за кордоном працюють у поті чола, ризикують, шлють вам матеріали, які представляють інтерес і навіть цінні, а що ми маємо на виході? Що ваша група зробила за звітний період? Далі розмова переходила на високі тони, в мові начальника звучали нецензурні вирази, робилися прозорі натяки на службову невідповідність.

Тепер уявімо, що старший групи або начальник напрямку, отримавши прочуханку, став оцінки занижувати. Що він отримає від добуваючих офіцерів з резидентур? Нічого не отримає! Між собою добуваючі швидко метикували: знаєш, Льоню, я за цю тему брався, добував серйозні матеріали, а там (вказівний палець – в стелю) це ні хріна не цінують!

Будь-якому старшому групи потрібно було видавати готову продукцію. Коли він роботу добуваючих не цінував, то добуваючі переставали на нього працювати і починали шукати такі матеріали, які в іншому напрямку або управлінні будуть прийняті з вдячністю. І тоді тому, хто тяжку роботу добуваючих належно оцінити не здатний, знову діставалося по загривку.

7

Система оцінок документів, зразків і нетермінових повідомлень давала абсолютно чітке уявлення про те, хто чого вартий. Дипломатичну пошту в резидентурах ГРУ Північної Америки і Західної Європи отримували раз на тиждень, резидент викликав добуваючих офіцерів по одному і кожному повідомляв результат (коли було про що повідомляти).

ПІ цінувалася досить низько. Справжні вовки добування ПІ взагалі оцінкою не вважали. Неофіційно десяток ПІ дорівнював одному «ценняку». Однак мудрі варяги наставляли молодь: курочка по зернятку клює, і завжди сита буває. Тобто – не випендрюйся, будь-яка оцінка – це краще, ніж ніякої.

Справжньою оцінкою був «ценняк». Вважалося, що, отримавши десять «ценняків» за поточний рік, добуваючий офіцер міг бути впевнений, що залишиться у відрядженні на наступний рік. Можна було дати п'ять «ценняків», а решта добрати оцінками ПІ, тільки надто вже багато їх потрібно було набрати: коли по десятці ПІ за один «ценняк», то виходило цілих 50 ПІ. Той, хто до десятка «ценняків» в рік не дотягував (а це цілих сто ПІ!), мав побоюватися за своє майбутнє. Відрядження – три роки. Не даєш результату – нічого тобі тут робити, не займай місце. Того, хто результатів не давав, виганяли після першого або після другого року. І в особову справу записували: термін не дотягнув. Це був хрест на кар'єрі в добуванні.

Була одна можливість з честю відпрацювати відрядження, не набравши належної кількості «ценняків». Для цього потрібно було натискати на шифровки. У одних було більше успіхів в шифровках, у інших – в добуванні документів і зразків. Багато поєднували два цих види діяльності з перевагою в один або інший бік: п'ять «ценняків» та пара шифровок за першим рівнем за рік вважалися цілком прийнятним результатом.

«Овечка» була оцінкою винятковою. До першої «овечки» в обов'язковому порядку йшов орден (як мінімум – орден Червоної Зірки) або дострокове звання. Знав я одного хлопчину, який одного вечора пішов на операцію і під ранок повернувся. Резидент чекав його всю ніч, знаючи, куди і навіщо пішов цей хлопчина, і яким скандалом може обернутися його провал. І ось сяючий від радості офіцер з'явився в резидентурі. Він приніс в чорному портфелі зразок і документацію до нього. Наступною поштою добутий матеріал відправили в Москву. І отримали термінову відповідь: за зразок – ОВ, за документацію – ще один ОВ. І вже через місяць цей добуваючий офіцер достроково отримав одну зірочку на погони, а іншу, червону, – на груди. А, здавалося б, всього-то ніч роботи.

Одна оцінка ОВ за три роки відрядження гарантувала тріумфальне повернення на батьківщину і виїзд у друге відрядження.

Ця система оцінок, як і перша, дозволяла відслідковувати результати роботи не тільки кожного добуваючого офіцера, а й його агентів, самого резидента і кожного його заступника. Припустимо, що у резидента чотири заступники: один по нелегалам, один з інформації і двоє добуваючих. Коли у першого добуваючого зама підлеглі набрали багато високих і середніх оцінок, а у другого справи йдуть без особливих успіхів, виникає закономірне питання: чи не час другого на посаді понизити?

Або веде, наприклад, офіцер двох агентів. За рік зірвав десяток «ценняків». Молодець! Та тільки вісім отримані від одного агента, а від іншого лише два. А другий раніше багато давав. Чи все тут в порядку?

Та тільки щоб отримувати матеріали від агентури, її спочатку потрібно завербувати. Коли добуваючий офіцер нікого за всю службу не вербанув, розвідником він не вважався. Та ось, припустимо, знайшов він потрібну людину, вивчив її, провів всю підготовчу роботу, виявив больові точки і в один прекрасний день зробив вербовочну пропозицію.

І той погодився!

Вербовка?

Ні, не вербовка. Нехай цей хмир спочатку принесе що-небудь цікаве. А Інформація подивиться і оцінить. Інформація оцінює, не знаючи, як і від кого матеріал отриманий. Оцінили, поставили ПІ або Ц. Добуваючому офіцерові до особової справи оціночку вписали, ту ж саму оцінку записали

ли і новому джерелу. Тільки однієї оцінки мало, нехай ще дає. І ще. Пройде час – подивляться великі начальники на результати і скажуть: так, нове джерело працює, дезу не жене, матеріал потрібний. І тільки тоді летить шифровка резиденту: вербовка зарахована.

8

Здобута розвідувальна інформації сама по собі нікому не потрібна. Історія знає безліч прикладів, коли цінна інформація була здобута героїчними зусиллями розвідників, проте її значення не зрозуміли. Звідси впливав важливий принцип:

***Обробка інформації так само важлива,
як і її добування.***

Обробляючи інформацію, розвідник зобов'язаний вловити тенденцію і знайти відхилення від неї – тобто знайти винятки з правил. Звідси другий важливий принцип:

***Після знаходження кожного нового відхилення
або винятку з правила необхідно
переглядати все правило.***

Кожний знайдений виняток – тобто будь-який матеріал, який суперечить тому, що вже було відоме ГРУ, – ставав важливим «дзвіночком» для цієї організації. Негайно включався механізм перевірки, який захищав радянську військову розвідку від дезінформації і укорінення провокаторів. Наприклад, коли з певного питання агент ГРУ в Гондурасі передав інформацію, яка суперечить тій, яку передали три агента, що працювали у Франції, Західній Німеччині і Данії, це означало, що як мінімум з одним з джерел щось було не гаразд: або нам морочили голову в Гондурасі, або в Європі була проведена централізована операція з дезінформації, а агент в Гондурасі, навпаки, докопався до істини.

Розділ 26. Контррозвідка

I

На Далекому Сході кордон між Радянським Союзом і Китаєм пролягав по руслах Амуру і Уссурі. На річці Уссурі – острів Даманський: півтора кілометра з півночі на південь, 600-700 метрів із заходу на схід. У березні 1969 року через цей острів між СРСР і КНР виник прикордонний конфлікт.

Острів був радянським, однак китайці з цього приводу мали іншу думку. Спочатку бій вели прикордонні війська КДБ, незабаром у справу вступили частини Радянської Армії. Справа дійшла до застосування мінометів, ручних і станкових гранатометів, артилерії, танків, гелікоптерів, реактивних систем залпового вогню.

Радянська сторона оголосила про видатну перемогу. На учасників тих подій звалилися водоспад державних нагород. Орденами і медалями були нагороджені півтори сотні осіб. П'ятеро стали Героями Радянського Союзу, троє з них – посмертно. Проте про долю острова наші правителі мовчали, мовчала і наша найправдивіша преса. Замість цього над країною задзвеніли пісні з дивними словами:

*На острове Даманском тишина...
Она во имя Родины хранится.*

Раніше у нас були зовсім інші пісні. Ніякої тиші. Пам'ятаєте «Марш танкістів»?

*Гремя огнем, сверкая блеском стали,
Пойдут машины в яростный поход,
Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин
И Ворошилов в бой нас поведет.
Пусть помнит враг, укрывшийся в засаде,
Мы на чеку, мы за врагом следим.
Чужой земли мы не хотим ни пяди,
Но и своей вершка не отдадим.*

Пісні про тишу на острові не давали відповіді на питання: так чий же він тепер, острів Даманський?

Так ось, острів був радянським, а став китайським. Всупереч «Маршу танкістів» вершок землі ворогові віддали. Як трофей китайці прихопили радянський танк Т-62. Жоден танк світу в той час не мав такої потужної гармати. (Т-64 в той момент вже був прийнятий на озброєння, та у війська ще не надійшов).

Втрата острова була важким ударом по міжнародному престижу Радянського Союзу. Свого часу Росія продала Америці Аляску. А коли встаннє у нас силою відбирали хоч найменший шматочок землі, той самий вершок?

Рівень життя в Китаї в ті часи був, м'яко кажучи, не дуже високим. І чоловіки, і жінки одягалися в однаковий одяг якогось військово-тюремного зразка. Основним транспортом в містах був велосипед. Вождам злиденного народу в усі часи потрібна військова перемога, нехай навіть сама незначна. Голова Мао своєму народу таку перемогу забезпечив. Радість затопила Китай, антирадянська істерія вирвалася з берегів.

І от уявімо собі радянського розвідника, якого в образі дипломата послали на роботу до Китаю. Він вийшов на вулицю Пекіна. Своїм виглядом він різко відрізняється від всіх оточуючих. Йому не сховатися в натовпі. Люди від нього шарахаються. Його оточує абсолютно однорідна ворожа маса. Народ одурений, заляканий і збуджений радістю перемоги. Ура! Острів наш!

Європейцеві важко запам'ятовувати обличчя азіатів. Азіати також вважають, що всі ми на одне лице. А тут не просто сотні мільйонів однакових облич, а всі ще й в однаковому одязі та на однакових велосипедах.

Як в таких умовах виявляти стеження?

У країні, де іноземців майже не було, де на них дивилися як на марсіан, встановити стеження за прибульцями було просто. У країні, де робоча сила тоді була майже дармовою, в зовнішнє спостереження за одним європейцем можна було виставити бригаду хоч в сто осіб. Як тут працювати?

Та ніяк!

Беручи все це до уваги, радянські військові розвідники, які працювали на тактичному і оперативному рівнях, вважали, що у тих, хто працював на стратегічному рівні в Китаї, життя було зовсім легким. Чому? Та тому, що всі були впевнені: в керівництві ГРУ сидять розумні люди, вони прекрасно розуміють, що, крім читання газет, ніяких шляхів отримання інформації в цій країні немає, а тому, напевно, і не вимагали вербовок. Вони думали, що офіцери ГРУ приємно проводили час в розкішному будинку радянського посольства, теревили з колегами, обговорювали останні плітки про стан здоров'я китайських вождів і нову сукню дружини посла. А через кілька років, коли такий офіцер повертався додому без єдиної вербовки, ніхто не кричав на нього, не називав неробою або боягузом. Кожен розумів, що людина служила у дідька на рогах, де серйозно працювати просто неможливо... От би потрапити до Пекіну і нічого нічого не робити!

Так гадав той, хто з суворою дійсністю військової стратегічної розвідки не був знайомий.

Так, контррозвідувальний режим в Китаї був одним з найважчих. Вербувати китайців в Китаї було неможливо навіть теоретично. Однак і проти цього у розвідки є прийоми і методи, відпрацьовані століттями.

Неможливо вербувати китайців в Китаї? Не вербуй! Вербуй китайців в Австралії, в Каліфорнії, в Сінгапурі. А в Китаї вербуй австралійців, аргентинців і всяких інших уругвайців. Їх там в ті часи було небагато. Проте вони були. Ось і працюй. Китайську контррозвідку не хвилювало, коли біла людина з однієї країни зустрілася з білою людиною з іншої країни, про щось поговорила, щось запропонувала, щось дізналася, що заплатила.

Звідси золоте правило протидії контррозвідці противника:

Не примушуй нервувати контррозвідку в зоні її відповідальності.

У країні з важким контррозвідувальним режимом в основному займайся такою розвідувальною діяльністю, яка місцеву контррозвідку не зачіпає і не хвилює. Коли необхідно вербувати громадян країни з драконівським контррозвідувальним режимом, винось вербовки до нейтральних країн.

2

Все сказане вище зовсім не означає, що життя офіцера ГРУ в країнах з м'яким контррозвідувальним режимом було легким. Звичайно, кожен молодий офіцер ГРУ, який розпочинав працювати в агентурному добуванні, точно знав – вірніше, думав, що знає, – в яких зарубіжних країнах і містах працювати легко і комфортно, а куди краще не потрапляти. Він мріяв працювати в перших, а другі снилися йому в кошмарних снах. І коли Пекін здавався молодому добувачому офіцеру ГРУ містом мрії, раєм, то його пекельною протилежністю потрібно було вважати Токію. (Цікаво, що керівництво ГРУ мало прямо протилежну думку: воно вважало Токію раєм для розвідника, а Пекін – пеклом. Це пояснювалося тим, що інтереси простого офіцера ГРУ, який не мав кар'єрних амбіцій, були прямо протилежні інтересам керівництва цієї організації: начальство завжди було стурбоване результатами і підвищенням продуктивності праці, а прості працівники завжди опиралися будь-яким спробам зробити їхню працю більш інтенсивною.)

Уявіть собі, що ГРУ відправило вас до Токію. Японія належала до країн з дуже м'яким контррозвідувальним режимом, шпигунство не вважалося тут тяжким злочином, тому умови для роботи розвідника були ідеальними. Тут кожному офіцеру ГРУ доводилося напружено працювати по п'ятнадцять-сімнадцять годин на добу без вихідних і свят – працювати буквально на знос. Скільки б секретів ви не добули, цього ніколи не було достатньо. Скільки б агентів ви не завербували, цього завжди було мало. Робочий стіл резидента завалений шифровками з Москви: «У тебе сімдесят добувачих офіцерів! Де результати? Матеріали, які ви надіслали вчора, ми вже давним-давно отримали з Гонконгу, з Берліна і від нелегалів!» Подібні прочуханки резидент отримував практично щодня; він в свою чергу також влаштовував розноси офіцерам резидентури, вимагаючи від них результатів, і для більшої переконливості грюкав по столу величезним кулаком. І він домагався результатів завдяки нещадній конкуренції між офіцерами резидентури. Коли ваші результати його не влаштовували, вас просто відправляли додому, і на вашій кар'єрі можна було ставити хрест.

Особисто я ніколи не був у Токію, проте я працював в іншій країні, яку керівництво ГРУ також вважало раєм для розвідника. Зрозуміло, для нас, простих офіцерів, робота в цій країні була пеклом. Завдяки м'якому контррозвідувальному режиму в цій країні інші резидентури постійно використовували її в якості бази для своїх операцій; крім того, тут працювали, постійно або тимчасово, численні нелегали ГРУ. Всім їм доводилося допомагати. Робота в забезпеченні операцій агентурної мережі була дуже схожа на службу в частинах зв'язку у воєнний час: поки зв'язок є, ніхто про тебе не згадує, та лиш він пропадає, зв'язківців, що першими потрапили під гарячу руку начальства, звинувачу-

чують у провалі всієї операції і відправляють до штрафного батальйону. Різниця між нами і зв'язківцями полягала в тому, що якою б успішною не була наша робота в забезпеченні, ми мусили ще й вербувати агентів. Зрештою, ми ж працювали в «раю», де контррозвідувальний режим був м'яким і звідки ніколи не висилали радянських дипломатів.

3

Отже, сім'я молодого радянського дипломата прибула до ворожої країни.

Коли країна ця була дійсно ворожою, коли контррозвідка сиділа на хвості, не даючи працювати, коли в цій країні панував терор чи йшла громадянська війна, то інтерес Радянського Союзу полягав у тому, щоб дипломати, офіційні особи, співробітники дипломатичного представництва і члени їхніх сімей перебували в безпеці під озброєною охороною за високим парканом посольства.

Проте коли всіх добуваючих офіцерів зібрати в одному місці і випускати через одні ворота, контррозвідці буде легко за ними стежити. Чим вищий рівень безпеки наших людей, тим менше в них можливостей для агентурного добування.

Тому в тих країнах, де контррозвідувальний режим був не настільки лютим, дипломатів намагалися розосередити по всій ворожій столиці, їм виділяли кошти, щоб вони знімали квартири в різних частинах міста. Це стосувалося і офіцерів КДБ, і офіцерів ГРУ. А щоб наша весела братія не виділялася із загального середовища, то і чистим дипломатам ставили такі ж умови: ось тобі гроші, знімай квартиру. Грошей давали багато, вимагали знімати квартири, гідні нашого високого рангу. У посольстві жили тільки верхівка керівництва (посол, його заступники, резиденти КГБ і ГРУ) і співробітники найнижчого рівня (шифрувальники, радисти, охорона, водії і так далі).

І ось родина молодого дипломата знімає шикарну квартиру в дуже престижному районі міста.

Питання перше: як визначити, підслуховує нас контррозвідка чи ні?

Ламати голову над цим питанням не слід. Треба запам'ятати раз і назавжди: підслуховує.

Виходячи з цього простого припущення потрібно будувати відносини в сім'ї. Про можливе прослуховування офіцер розвідки мав пам'ятати ще до того, як прибув до ворожого табору, до того, як поступив до Військово-дипломатичної академії, і навіть до того, як обзавівся сім'єю. Те, що тебе підслуховують, необхідно було зрозуміти давно, ще в той самий момент, коли вперше промайнула підозра: здається, до мене придивляються. Зрозумівши це, доводилося вести себе відповідним чином.

Потім, розписавшись у книзі записів актів громадянського стану, слід попередити молоду дружину: за нами дивляться, нас слухають. На це – коли дружина була з того ж кола – була відповідь: і я тебе про те ж саме хотіла попередити.

Чужі вуха в сімейній спальні – штука добра. Коли стосунки в парі не склалися, таке подружжя, наслухавшись скандалів, відсівали. Та вони й так були приречені на розлучення.

Коли ж обоє розуміли, куди їх занесло, то, як правило, укладали таємну угоду: давай ніколи не сваритися! А коли що, давай не кричати один на одного, а дочекаємося наступного дня, вийдемо в ліс, переконаємося, що стеження немає, і там вдосталь накричимося і посваримося від душі.

Наступний день також міг видатися важким, можливості погорлати один на одного також могло не бути. Тому напрошувалося просте рішення: завести один день на тиждень, коли є можливість вирватися з міста, і там, на природі, згадати про все, що накопичилося за тиждень, висловити все разом, вилити всю накопичену злість.

Виїжджала така пара раз на тиждень за місто з єдиною метою: від душі посваритися за всі сім днів, тільки під час цих виїздів обидва зазвичай сміялися, розуміючи, що злоба давно вивітрилася, що причини для скандалів були дріб'язковими.

Даремно, виходить, за місто їхали. І вирішували: більше ніколи, ніколи, ніколи не лаятися. А коли що – через тиждень на цьому ж місці. Йшов час, гостра потреба з'ясовувати стосунки раз на тиждень змінювалася м'якою необхідністю робити це раз на два тижні. Потім – раз на півроку. Зрештою така потреба повністю зникала.

Моя б воля, я в усі спальні світу мікрофони б поставив. І оголосив би: громадяни, всі ваші скандали будуть транслюватися на весь квартал із зазначенням імен, прізвищ та адрес. Коли хочете цього уникнути, відкладайте скандали на потім, через якийсь час виїжджайте на природу, бийтеся і кричіть один на одного там, де ніхто не бачить і не чує. Тільки, повторюю, не зараз, а за тиждень.

Так ось, мікрофони в спальні майбутніх шпигунів зміцнювали їхній шлюб. Пара або дуже швидко розпадалася, або звикала відкладати скандали до кращих часів, а потім і взагалі обходилася без них.

Одне недобре: коли спальня прослуховується, то як же бути зі справами чисто особистими, зі скрипом, зітханнями та іншими звуками?

З цим питанням дівчинка зовсім молоденька, яка тільки що розписалися у вірності на все життя, зверталася до свого чоловіка, який був ледь старшим за неї. Поміркувавши, він відповідав, що стримувати себе не потрібно. Нехай ті, хто слухає, знають, що любов в цій родині міцна, тривала і регулярна.

Тому, опинившись за межами нашої улюбленої Батьківщини, пара військових розвідників вже вміла утримуватися від скандалів і сварок в стінах свого будинку, так само як і від розмов на заборонені теми, і мала в цьому питанні як мінімум три-чотири роки практики. Тому ніяке прослуховування цю пару не лякало: слухайте, гади, скрип, зітхання, стогони і зойки. Слухайте і заздріть!

4

Отже, мікрофонів контррозвідки радянські військові розвідники не боялися; Наступною напастю було стеження, або зовнішнє спостереження («мишка-наружка»). Воно могла бути демонстративним, таємним і комбінованим.

Демонстративне стеження мало тиснути на психіку. Вийшов з дому, сів у машину, тут же за тобою пара сірих машин вирулює. Ідеш вулицею, вони в потилицю дихають. Завернув за ріг, а він уже тебе чекає, його попереду на твій маршрут викинули, стоїть з газеткою і нахабно посміхається тобі прямо в обличчя. Завертаєш за ріг, а там ще двоє. І троє – слідом. Чи машина тебе обганяє, з неї вискакує якийсь хмир, чекає, поки ти повз пройдеши, та слідом прилаштовуються.

А таємного стеження не видно. От не видно, і все!

Найкапосніше стеження – **комбіноване**. Відкрито сидять на хвості годину, дві, три. День, другий, третій. Потім начебто відвалюють. Саме час розслабитися. Тільки цього вони й чекають. Відвалила тільки бригада, яка демонструє стеження, а таємна десь поряд.

Правила поведінки під стеженням прості. Не показуй, що їх помічаєш. Не реагуй на них. Хлопці вони хитрі, іноді намагаються встановити людські стосунки, мовляв, у тебе робота, і у нас робота. Сидиш пізно ввечері в пивничці, і вони сидять. І на годинник показує: агов, мовляв, мужик, вистачить вже, йшов би додому, та й нам зміну пора закінчувати, через тебе до півночі тут стирчимо.

Це провокація. На це реагувати не можна. Ніяк.

В жодному разі не можна показувати своє вміння перевіритися на наявність стеження. Лиш тільки вони зрозуміють, що ти навчений виявляти таємне стеження, контроль за тобою буде посилений.

Ну і, зрозуміло, не можна відриватися. Відрив заборонений! Спроба відриватися від стеження буде нею врахована. Спроба відриву на кшталт спроби втечі з в'язниці. У наших рідних радянських в'язницях кожному, хто на це зважувався, прямо поперек обкладинки особової справи малювали червону смугу. По діагоналі. Вертухаям не потрібно було навіть особисту справу відкривати, щоб збагнути: цей зек схильний до втечі.

Червона смуга сильно ускладнювала зеку життя. Так і розвідник, одного разу помічений в спробі відриватися від стеження, потрапляв в якісь особливі списки. Спроба ця виходила йому боком: спостереження за ним різко посилювали.

5

Для виявлення стеження заздалегідь підбиралися спеціальні маршрути. ГРУ вимагало, щоб кожен такий маршрут займав не менше чотирьох годин. На маршруті має бути кілька заздалегідь визначених точок перевірки. Кожен розвідник, перебуваючи де завгодно, постійно оцінював вулиці, провулки, двори, пустирі, руїни, магазини, готелі, базари, ресторани і все інше з точки зору придатності таких місць для перевірки: заходжу до цього торгового комплексу з цього входу, піднімаюся на ліфті (хтось з наружки мусить увійти зі мною, інакше на четвертому поверсі вони мене втратять), завертаю ген за той ріг...

Кожен такий маршрут, немов дисертацію, потрібно було захистити у заступника резидента. Він виступав в якості опонента – злобного опонента: а як ти на цьому місці будеш перевірятися? Та неможливо там перевіритися! Та це місце всі розвідки світу знають!

Зам резидента бракував запропоновані місця перевірки, замість забракованих подавай йому нові. Двічі одне і те саме місце використовувати не можна, і він викривав тебе: та ти ж у січні позаминулого року це місце використовував! Ти кого обдурити хотів?

Маршрутів потрібно багато, і всі вони мусять бути легендованими: не просто так ти містом швендяєш, а з якоюсь метою. І для тих, хто за тобою стежить, ця мета має бути переконливою.

Найскладнішими були маршрути з контрспостереженням. Одна людина йшла маршрутом, а кілька інших були заздалегідь виставлені в точках перевірки. З ними заздалегідь обговорені всі дії і точний час появи. Той, хто перевіряється, йде вулицею, звертає до провулка, що сходами спускається зовсім до іншої вулиці. Сходи ці відсікають машини зовнішнього спостереження. Щоб вискочити на

іншу вулицю, машинам доведеться зробити величезний гак. Щоб не прогавити нашого хлопчину, хтось із тих, що стежать, мусить піти за ним слідом. Хлопчина йде, не обертаючись, а з вікна сусідньої кав'ярні за ним і за вулицею спостерігає інший наш розвідник, що сидить за столиком з газеткою і чашкою паруючого ароматного напою.

На такому маршруті могло бути три-чотири місця контрспостереження і два-три місця перевірки, де розвідник перевірявся сам. Проходиш іноді такий маршрут, перевіряєшся – все в порядку, наружки немає, а в кінці маршруту раптом отримуєш сигнал зняття: ти, можливо, нічого не помітив, а ті, хто в точках контрспостереження газетки почитував, щось запідозрили.

Через тиждень повторимо на іншому маршруті. До речі, а він у тебе підібраний? А заступником перевірений? Затверджений?

Обов'язкова вимога: в кінці кожного маршруту має бути так зване «вушко голки», тобто таке місце, яке розвідник проходить зі стовідсотковою впевненістю, що слідом ніхто не йде, і обійти стороною це місце наружка не зможе. Таким місцем може бути, наприклад, підземний пішохідний перехід під залізничними коліями, по якому не може проїхати машина зовнішнього спостереження: пройшов по такому переходу, на тому боці купуєш собі морозиво в кіоску і дивишся, хто за тобою з переходу вийде. (Слід також усвідомлювати, що будь-яка поважуюча себе контррозвідка знає більшість таких місць і в даному випадку може поставити в обох кінцях такого переходу телекамери.) Або, наприклад, Ізмайловський парк в Москві: величезна територія, багато доріжок, які розходяться врізнібіч, автомобільний рух заборонений. Входиш до парку однією з доріжок, додаєш ходу, за поворотом стрибаєш в яр і дивишся, чи з'явиться хтось слідом.

Тому, де б ти не був, вдень і вночі шукаєш належні місця для перевірки і складаєш з них маршрути. Маршрутів потрібно багато. У будь-який момент можуть викликати до зама резидента: завтра в забезпечення, є маршрут?

6

Рано чи пізно контррозвідка, яка спостерігає за офіцером, який засвітився своєю надмірною активністю, визначає: цей хлопчина серйозно налаштований на вербовку – дуже вже йому хочеться відзначитися. І іноді вирішує йому «допомогти».

І тут в гру включається новий мерзенний персонаж, який іменується каверзою чи підставою. Підстава буває прямою і наведеною.

Пряма підстава – це співробітник контррозвідки, що прикидається носієм інформації, яка може цікавити ГРУ: Вербуй мене.

Наведена підстава – це реальний носій інформації, яка нас цікавить. Ми проявили інтерес до цієї людини, контррозвідка це засікла, зустрілася з ним, проінструктувала, порекомендувала певну лінію поведінки. Розвідка ковтає наживку, а разом з нею і гак.

Що робити резиденту, коли раптом з'ясовується, що наш агент перевербований або й з самого початку був підставою?

У цьому випадку починається процес відсікання.

Способів відсікання багато. Найпростіший: виводимо агента нібито в консервацію. Пояснюємо, що працює він добре, що становить виняткову цінність і, щоб таке цінне джерело зберегти, ми даємо йому деякий час відпочити від шпигунської роботи, і деякий час з ним ніхто не буде зустрічатися. Офіцери, які з ним працювали, після закінчення термінів зарубіжних відряджень повертаються додому. А з цим агентом так більше ніхто зв'язок і не відновлює.

Відсікання могли здійснити і в самому прямому сенсі. Радянська військова розвідка завжди намагалася навести і підтримувати контакти з місцевими кримінальними колами – не з тією душею, яка по вокзалах шестерить, а з людьми серйозними. За певну винагороду кому слід агента могли ненароком зіштовхнути з платформи під поїзд, який мимо пролітає. Важливо розуміти, що радянська військова розвідка ніколи нікому не мстилася. Рішення про фізичне усунення агента завжди приймалося виключно з прагматичних міркувань – коли саме існування агента-зрадника загрожувало безпеці резидентури, її операціям або іншим агентам.

Підстава проти розвідника виключно небезпечна. Ще гірше, коли на підставу напорівся наш агент.

Уявіть собі таку ситуацію. Контррозвідка намацала нашого агента і поступово перекидає йому всі канали зв'язку: глушить двосторонній радіозв'язок (коли агент недосвідчений у техніці, він не може зрозуміти, чому це відбувається, і думає, що відмовила апаратура), наружка стирає графічні сигнали, агент збирається виїхати на зустріч з нашим офіцером в сусідню країну, а у нього раптово «ламається» машина або «губиться» закордонний паспорт, а коли виїхати все ж вдається, то по дорозі

відбувається щось непередбачене: він надовго застряє в пробці або його затримують якісь інші «випадково виниклі» обставини.

Через деякий час на виявленого агента виходить підстава – співробітник контррозвідки, який видає себе за високопоставленого радянського розвідника, що нібито має відновити втрачений зв'язок з агентом.

Найперше «досвідчений розвідник» цікавиться здоров'ям, сім'єю, безпекою. Він дає багато грошей: мовляв, ми ж вам так давно не платили. Далі веде ділову розмову про те, де, як і коли зв'язок був втрачений, з'ясовує подробиці того, як його дурні колеги могли втратити таку цінну людину, уточнює час і місце зустрічей і багато інших деталей.

У «досвідченого розвідника» виникає підозра, що настільки цінному агенту явно недоплачували: нумо, давай розберемося, хто, що і коли тобі передавав, скільки вони тобі платили. І це все? Махлярі-пройдисвіти! Та вони половину в своїх кишенях залишали! Вже я їм дам хropaка, лиш повернуся до Москви! Я розберуся на вищому рівні! До Сибіру, гади, в кайданах поїдуть!

Контррозвідники могли грати з агентом таким чином деякий час, поки не отримували відповідей на всі їхні запитання, – і тільки потім агента заарештовували. Контррозвідка намагалася провести арешт агента так, щоб він не здогадався про те, що мав справу з підставою. Тепер допити буде вести слідчий, і вести таким чином, ніби нічого не знає про зустрічі арештованого з «високопоставленим радянським розвідником». Завдання слідчого – вести справу так, щоб заарештований залишався в упевненості, ніби зустрічався з справжнім високопоставленим радянським розвідником, і ніхто про ці зустрічі не знає. В цьому випадку контррозвідка розумітиме, дає заарештований правдиві і щирі свідчення і можна довіряти новій інформації, отриманій від нього під час слідства, або ж він бреше, і будь-яку нову інформацію, отриману від нього, необхідно перевіряти.

7

Найстрашніше в розвідці – провал.

Провал – це ситуація, коли заарештований наш нелегал або агент. Коли розвідник під легальним прикриттям заарештований з компрометуючим матеріалом, це також провал.

У разі провалу резидент і його заступники вводять в дію план локалізації провалу, який в загальних рисах готується заздалегідь. Головне – встановити, кого даний провал може торкнутися. Виходячи з цього обриваються зв'язки з діючою агентурою, та обриваються так, щоб потім їх можна було відновити. Країну терміново залишають всі, хто міг бути причетний до провалу і пов'язаного з ним скандалу, коли такий виникне. Вживаються інші заходи аж до відсікання, в тому числі і фізичного.

Кожного розвідника спеціально готували до того, як вести себе в разі арешту, коли за твоєю спиною клацнули замки залізних дверей тюрмної камери. Правило перше, головне, золоте:

*Визнання полегшує совість,
невизнання полегшує термін.*

Не признавайся ні в чому. Заперечуй геть усе. Папку з секретними документами ви у мене з-за пазухи витягли? Так це ви самі мені її підсунули! Відбитки моїх пальців на тій папці знайшли? Так ви ж мою руку насильно до неї і доклали!

Головне на допиті – розслабитися і відсторонитися від того, що відбувається, немов цей допит тебе ніяк не стосується, немов ти – спостерігач з іншої планети, і все це бачиш з боку. У відповідях – ніяких емоцій і повна невизначеність: ніяких категоричних «так» або «ні». Замість відповіді розводь руками, знизуй плечима, зображуй на обличчі подив, нерозуміння, роздуми.

Тільки признаватися не можна – ні в чому!

«Провину не визнаю» – це ключова фраза для будь-якого суду, в тому числі і для радянського військового трибуналу.

8

Питання виняткової важливості: коли всіх розвідників контррозвідка швидко вичислює, то як же можна працювати під постійним наглядом?

Перш за все, вона вичислює не всіх.

Нелегалів ніяк не вичислиш. Проте й тих, хто працює під легальними прикриттям, не так просто знайти.

Тіхар, він же тіхушник, не обчислюється ніяк. Чисті дипломати впевнені: він чистий, він разом з ними МГІМО¹ кінчав. Тіхар нічим себе не видає, а він же небезпечний майже як нелегал.

Всіх інших обчислити легко. Чи не так?

Правильно, легко. Та що з того?

Ось за часів «сухого закону» в США по славному місту Чикаго під потужною охороною мчить хтось дуже важливий. Чи знає поліція, що це головний мафіозі? Поліція це знає. Чи може вона його заарештувати? Не може. Бо не знає, в чому конкретно полягає злочин цього нахабного бевзя. А ось три чверті століття по тому Москвою в броньованому лімузині з надійною охороною мчить наш рідний мафіозі в золотих ланцюгах. Ситуація все та сама: заарештувати його не можна, хоча знаємо, хто він, та не знаємо, до чого причепитися.

Саме так працюють розвідники під прикриттям. Контррозвідка знає, хто вони такі. Та тільки за руку зловити їх не так-то легко.

Розвідник заводить безліч зв'язків, у нього всюди знайомі. Однак це – прикриття. А де у нього агента?

До агентури дістатися дуже навіть непросто, як непросто було дістатися за часів «сухого закону» до темних справ шанованих жителів Чикаго, які роз'їжджали в розкішних чорних лімузинах.

9

Чи могли контррозвідувальні служби країн Заходу протидіяти радянській військовій розвідці більш системно, не обмежуючись періодичної висилкою окремих дипломатів, чиї провали були занадто очевидними? Чи можна було в ті часи перемогти гігантського спрута, яким було ГРУ, істотно ускладнити розвідувальну діяльність цієї могутньої організації або взагалі блокувати її? Такі можливості були.

Перш за все, необхідно було вичислити і вислати з країни резидента ГРУ (або резидентів, коли в країні діяли кілька резидентур). Висилка резидента на кшталт зняття короля з шахової дошки: резидентурі ставиться мат, і її робота – якою б успішною вона не була – на деякий час виявлялася паралізованою. Зазвичай місцева контррозвідка знала, хто саме із співробітників радянського посольства був резидентом ГРУ. Визначити його було нескладно. Це людина вже працювала за кордоном протягом 12-15 років, працювала дуже активно і, судячи за зовнішніми ознаками, успішно. Тепер він займав, як правило, одну з високих дипломатичних посад і дуже рідко залишав посольство, сидячи там, немов павук на павутині. Очевидно, що саме проти резидента в першу чергу мусять бути мобілізовані всі сили контррозвідки. Це не легко. Резидент не порушував законів, не гасав вдень і вночі з одного кінця країни в інший автострадами, не тримав у своєму автомобілі викрадені секретні матеріали. І тим не менше він був більш небезпечний, ніж всі інші офіцери резидентури разом узяті.

У ті роки в свідомості громадськості багатьох західних країнах глибоко вкоренилося одне помилкове переконання, яке полягало в тому, що радянському дипломатові, який був ідентифікований як резидент радянської розвідки, не можна дозволяти в'їжджати в країну – необхідно відправляти його назад до Радянського Союзу прямо на кордоні або просто відмовляти йому у в'їзній візі. Така тактика є помилковою, і я спробую пояснити це на прикладі одного резидента, з роботою якого я був знайомий особисто. Ця людина мала залізну волю і потужний інтелект; він був справжнім асом шпигунства – обережним, підступним, розважливим і безстрашним. Він отримав звання генерал-майора у віці 36 років і міг би зробити блискучу кар'єру в центральному апараті ГРУ. Та він хотів тільки одного – бути резидентом, і тому залишався в званні генерал-майора.

Безсумнівно, він був добре відомий спецслужбам західних країн. Перед його черговим заручбним відрядженням Міністерство закордонних справ СРСР запросило для нього бельгійську дипломатичну візу. Бельгія відмовила. Тоді міністерство запросило французьку візу, та Франція також відмовила. Запросили західнонімецьку візу – і знову відмова. Нарешті, одна невелика країна погодилася надати йому дозвіл на в'їзд, і ГРУ поставило цю людину керувати тамтешньою резидентурою. Перед виїздом він пройшов заключний інструктаж і отримав імена та контакти членів агентурної мережі, якою керувала резидентура. Прибувши в країну, він відразу ж почав швидко й енергійно розширювати агентурну мережу, і дуже скоро вона почала успішно працювати проти багатьох західних країн, включаючи Бельгію, Францію і ФРН, які раніше відмовили цій людині у в'їзді. Мораль цієї історії така: заборона на в'їзд в країну не заважала резиденту ГРУ працювати проти цієї країни.

Тепер уявіть собі, що події розвивалися б за іншим сценарієм. Припустимо, що перша країна, куди радянський МЗС звернувся за дипломатичною візою для героя цієї історії, Бельгія, дала б таку візу. Отримавши призначення в цю країну, резидент пройшов би інструктаж, отримав доступ до всіх

¹ МГІМО – Московський Державний інститут міжнародних відносин.

секретів резидентури і прибув до місця роботи, а через три-чотири місяці Бельгія знайшла б якусь причину для його висилки. У цьому випадку відбулося б наступне.

По-перше, резиденту вистачило б часу на те, щоб в значній мірі зруйнувати існуючу систему роботи резидентури, проте він ще не встиг би створити нову.

По-друге, будучи вимушеним раптово покинути країну, резидент, образно висловлюючись, залишив би свою армію без командувача. Його наступнику потрібен був би час, аби приступити до керівництва резидентурою – час на оформлення візи, на інструктаж і приймання справ, що цього разу зайняло б більше часу. Весь цей час робота резидентури в значній мірі була б паралізована.

По-третє, після повернення до Москви цей досвідчений розвідник на кілька років буде повністю нейтралізований як можливий резидент. У наступні три-п'ять років звертатися за візою для нього в більшість західних країн було б безглуздо – кожна країна, яку Бельгія як союзник повідомить про вислання цього дипломата, включаючи Францію і Західну Німеччину, відмовила б йому у візі.

Один досвідчений, вольовий, вимогливий і нещадний резидент, який працює в нейтральній країні і має під своїм керівництвом десяток добуваючих офіцерів, іноді міг нашкодити Заходу набагато сильніше, ніж двісті активних офіцерів ГРУ, які працювали в США, Великобританії, Західній Німеччині або Франції без аналогічного керівництва.

Ефект від висилки будь-якого радянського дипломата, викритого як шпигун, прямо залежав від шуму, що виник (або створеного) навколо неї. Піймання радянського шпигуна і його висилка самі по собі вже були великою перемогою, та тільки публічне, максимально гучне викриття дозволяло витягти з цієї перемоги всю можливу користь. Тиха висилка радянського розвідника за великим рахунком завдавала шкоди лише йому одному; гучне вигнання було ляпасом ГРУ або КДБ, воно працювало проти всієї розвідки і проти всіх її офіцерів, воно впливало на тисячі тих громадян цієї країни, що вагаються, вони в іншому випадку були б готові вислухати і прийняти вербовочні пропозиції офіцерів радянської розвідки. Ось один приклад, який ілюструє це.

Якийсь добуваючий офіцер ГРУ, перебуваючи у закордонному відрядженні, налагодив досить хороші стосунки з молодою людиною, громадянином іноземної держави, яка погодилася «втратити» свій паспорт і натомість «знайти» невелику суму грошей. Це був би його перший крок до тенет, дбайливо розставлених ГРУ. Вже були заплановані наступні кроки, які кожного разу гарантовано втягували б юнака в агентурну роботу все глибше і глибше, щоб, зв'язавшись з ГРУ, він вже не зміг виплутатися. Однак в той день, коли мусила відбутися їхня чергова зустріч, якась місцева газета опублікувала статтю, в якій стверджувалося, що п'ятдесят відсотків співробітників радянського посольства в цій країні насправді є шпигунами. Тому на зустрічі, замість того, щоб «втратити» принесені з собою гроші та «знайти» паспорт молодій людині, офіцер ГРУ був змушений витратити весь свій час і сили на переконання його в тому, що газетярі брехали. І це дійсно була нахабна брехня, бо шпигунами були не п'ятдесят, а вісімдесят відсотків співробітників посольства. Йому вдалося переконати молоду людину в брехливості статті, і вони розлучилися добрими друзями, тільки на цьому їхні стосунки й закінчилися. Молода людина так і не зробила перший, критичний крок в залізні обійми ГРУ.

Цим офіцером був я. Я сильно переживав через цю невдачу. Та що міг зробити радянський розвідник в тій ситуації, коли вільна західна преса опублікувала таку статтю в самий неслухняний момент?

Нарешті, виникає резонне питання: скількох радянських розвідників, які працюють під прикриттям, слід було б вислати? Звичайно, всіх. Це єдине розумне рішення. Навіщо тримати їх в країні? Вони були професіоналами, ретельно відібраними і спеціально навченими для підризу обороноздатності іншої країни, щоб Радянський Союз одного разу міг «звільнити» і її. Коли контррозвідка могла довести, що ці люди були шпигунами, їх слід було вислати.

Іноді у відповідь на цю ідею висувається таке заперечення: краще розкрити шпигуна і тримати його під наглядом, ніж вислати його, тому що замість нього пришлють нового, а його ще потрібно вистежити і викрити, на це піде час і сили, і зовсім не очевидно, що це вдасться зробити.

Це вірно. Проте в той же час кожен викритий шпигун буде кошмарним прикладом для нового шпигуна, якого пришлють на його місце: новачкові з самого початку буде здаватися, що земля горить у нього під ногами. По-друге, в розвідці найбільшу цінність завжди мав саме досвід роботи, а не освіта чи підготовка, якими б глибокими вони не були. Тому досвідчений, запеклий розвідник в сто разів небезпечніший за молодого і зеленого. Чим більше недосвідчених розвідників виявиться в конкретній країні в результаті висилки запеклих шпигунів, не з чуток знайомих з місцевими умовами, тим більше помилок буде зроблено і тим легше буде вести контррозвідувальну роботу.

Ще одне типове заперечення полягало в наступному. Коли б якась країна почала вислати радянських дипломатів, викритих в шпигунстві, то Москва зробила б дії у відповідь і вислала ні в

чому не винних дипломатів цієї країни з СРСР. Так, такі випадки траплялися. Проте проти цього є протиотрута: ця країна мусила б висилати велику групу дипломатів одночасно. Подивіться на статистику таких випадків. Коли в роки холодної війни Голландія вислала одного радянського дипломата, Радянський Союз відповів висилкою двох голландських. Туреччина вислала одного і отримала у відповідь двох. Однак коли число одночасно висланих радянських представників збільшувалася до п'яти і більше осіб, Радянський Союз відповідав висилкою не більше п'яти дипломатів. Канада одного разу вислала тринадцять осіб і отримала у відповідь двох. Франція вислала сорок сім дипломатів і не отримала у відповідь жодного. У 1971 році Великобританія одночасно вислала 105 радянських дипломатів, звинувативши їх у шпигунстві. У відповідь Москва вислала з СРСР всього 18 британських дипломатів.

Така стратегія боротьби з радянською розвідкою приносила свої плоди. Радянське керівництво поважало такі країни і шукало можливості поліпшити відносини з ними. Історія XX століття з усією очевидністю показала, що Радянський Союз розумів тільки мову сили і підкорявся тим, хто виявлявся сильнішим за його. Зупинити його можна було тільки силою. Радянський Союз поважав суверенітет будь-якої країни незалежно від її розмірів і чисельності населення, коли ця країна, її народ і її керівництво самі захищали власний суверенітет.



Капітан 2-го рангу Євген Михайлович Іванов, радянський військовий розвідник, в 1960-1963 роках працював під дипломатичним прикриттям на посаді помічника військово-морського аташе посольства СРСР у Великій Британії (знімок зроблений в 1963 році). Робота військового аташе – пекельна праця, перш за все тому, що всі розумні люди знають (або, принаймні, здогадуються), що людина, яка працює на такій посаді, займається шпигунством. Капітан 2-го рангу Іванов прорвався в такі сфери, які не снилися жодному Джеймсу Бонду: його агентом була коханка військового міністра третьої світової ядерної держави.



Джон Проф'юмо, державний секретар Великобританії у військових справах (так званий військовий міністр), в своєму робочому кабінеті напередодні скандалу, викликаного його зв'язком з Крістін Кілер, куртизанкою (на наступному знімку), яка, в свою чергу, підтримувала контакти з помічником радянського військово-морського аташе Євгеном Івановим (Лондон, 29 липня 1960 року). Розкрилася ця приголомшлива розвідувальна операція не з вини Іванова. Один з численних шанувальників дівчини приревнував красуню і влаштував стрілянину біля її будинку.

Примчала поліція, почався розгляд, підключилася вільна преса, і тут з'ясувалося, що помічник радянського військово-морського аташе знав про звичку британського військового міністра іноді проводити час в ліжку даної особи і цим знанням майстерно користувався. Ця історія яскраво показує рівень професійної майстерності радянських військових розвідників: спробуйте-но знайти таку дівчину, яка перебуває в таємних статевих стосунках з військовим міністром Великобританії, спробуйте вступити з нею в контакт (В будь-який контакт!), спробуйте змусити її працювати на радянську військову розвідку!

Скандал призвів до відставки Проф'юмо. Британський уряд консерваторів був скомпрометований і також пішов у відставку, а партія консерваторів зазнала поразки на наступних виборах.



Крістін Кілер, куртизанка, таємна коханка військового міністра Великобританії Джона Проф'юмо і агент радянської військової розвідки, яка підтримувала контакт з помічником військово-морського аташе посольства СРСР у Великій Британії капітаном 2-го рангу Євгеном Івановим, позує фотографу в купальному костюмі (1963 рік).



Фронтіві будні бійців невидимого фронту з радянської воєнної стратегічної розвідки. Євген Іванов обмінюється візитними картками з одною зі світських дам на черговому прийомі. Завдяки прекрасній англійській мові, привабливій зовнішності і аристократичним манерам радянський розвідник користувався популярністю на дипломатичних тусовках, а після розголосу результатів розслідування скандальної «справи Проф'юмо» він став воістину всесвітньо відомою особою. У 1989 році британський режисер Майкл Кейтон-Джонс зняв фільм «Скандал», заснований на подіях «справи Проф'юмо», в якому Іванов був ключовим персонажем, а в 2013 році на лондонській сцені був поставлений мюзикл на музику сера Ендрю Ллойда Уеббера «Стівен Вард» про ті самі події, в якому Іванов також був одним з ключових персонажів.



Помічник військово-морського аташе радянського посольства у Великобританії капітан 2-го рангу Євген Іванов з дружиною військово-морського аташе США Томаса Уотсона Мерфі на вечірці в одному з готелів Лондона (січень 1962 року). Очевидно, Крістін Кілер була не єдиним інформатором Іванова у високих колах.



Студійні знімки Крістін Кілер, зроблені відомим фотографом Льюїсом Морлі в 1963 році після скандалу з Проф'юмо на замовлення продюсерів, які хотіли зняти фільм про життя Крістін Кілер з нею самою в головній ролі. Верхній знімок сьогодні вважається класикою портретної фотографії та експонується в Національній портретній галереї в Лондоні.

Цікаво, що в 1993 році Крістін Кілер приїжджала в Москву, щоб знову зустрітися Євгеном Івановим. Ця зустріч справила на неї гнітюче враження.

У своїх спогадах вона писала: «Євген обійняв мене, поцілував і вручив коробку російських цукерок. Ми гуляли по Червоній площі. У свої 67 років Євген як і раніше любив горілку. Але він погладшав, посивів і вже не був тим великим могутнім ведмедем, що лежав у моєму ліжку. І ось що дивно: я зрозуміла, що ледь знаю людину, що зіграла таку величезну роль в моєму житті. Євген зізнався, що відчував себе винним через те, що зрадив зі мною своїй дружині. Дізнавшись про це, вона відразу пішла від нього, і Євген більше ніколи не одружувався.



Він був нещасною самотньою людиною, що жив в квартирі, яку посоромився показати мені. Лише сказав, що занадто бідний. Світ, заради якого він шпигував, канув у Лету, як і сам цей красивий радянський агент у формі військово-морського офіцера».



Шпигунські аксесуари радянських розвідників: тайники-контейнери в пензлику для гоління, запонках, цвяхові і олівцеві, які використовувалися для передачі повідомлень на мікроплівках (США, 1960-і роки).



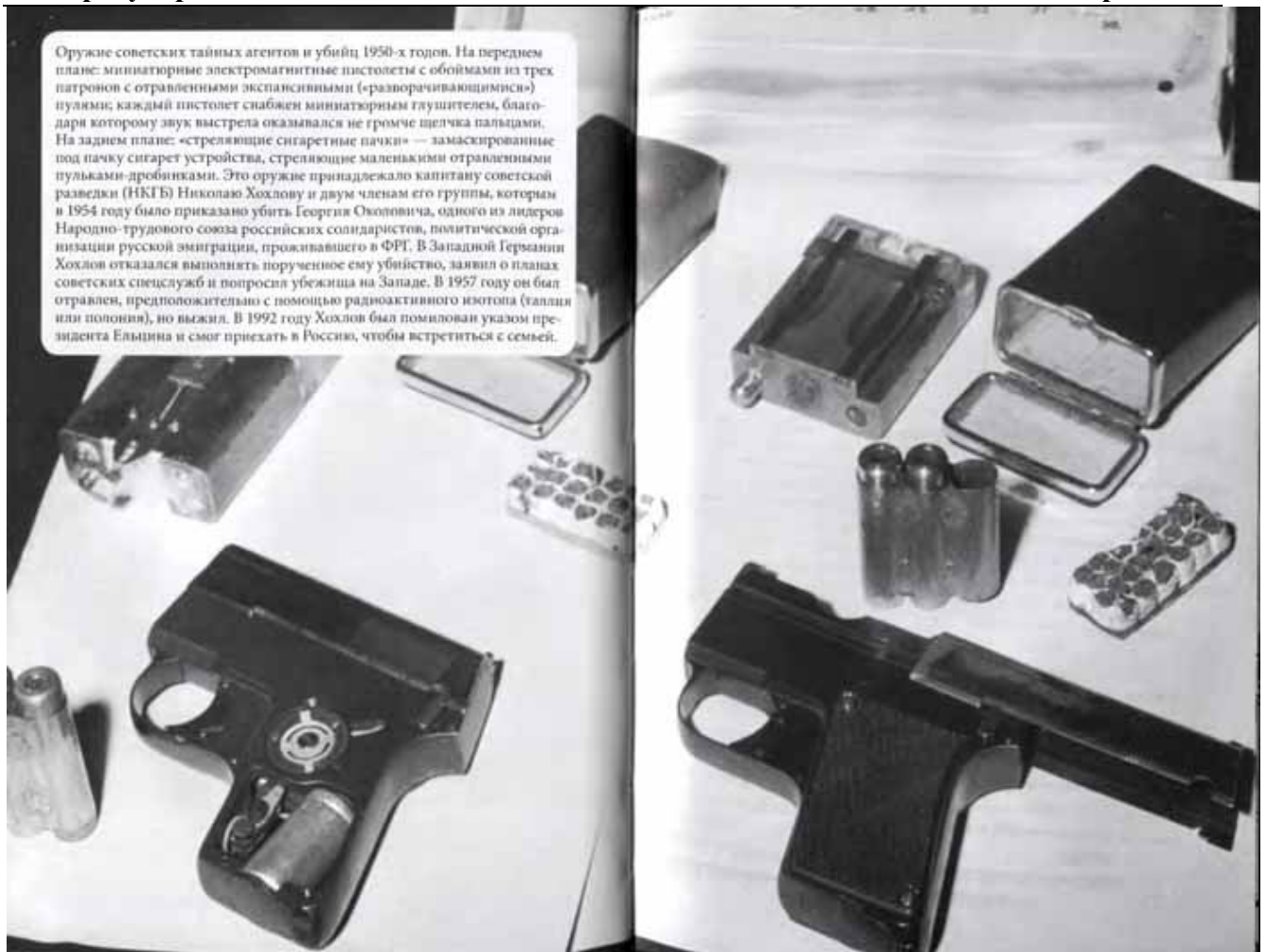
Представництво «Інтуриста» в Парижі з рекламою туристичних поїздок по Радянському Союзу в вітринах (1970-ті роки). «Інтурист» був важливою частиною єдиного «технологічного циклу» вивчення, розробки і вербування іноземців, який починався в радянському консульстві. Співробітники КДБ зустрічали дорогих зарубіжних гостей ще в країні проживання, при подачі документів на візу, і потім передавали один одному з рук в руки на всьому шляху проходження по СРСР аж до самого виїзду.



Майор королівських військово-повітряних сил Великої Британії В.Робінс вивчає фотографії радянського розвідувального судна, замаскованого під риболовецький траулер, зроблені льотчиками королівських ВПС під час польоту над Атлантикою (7 березня 1968 року).



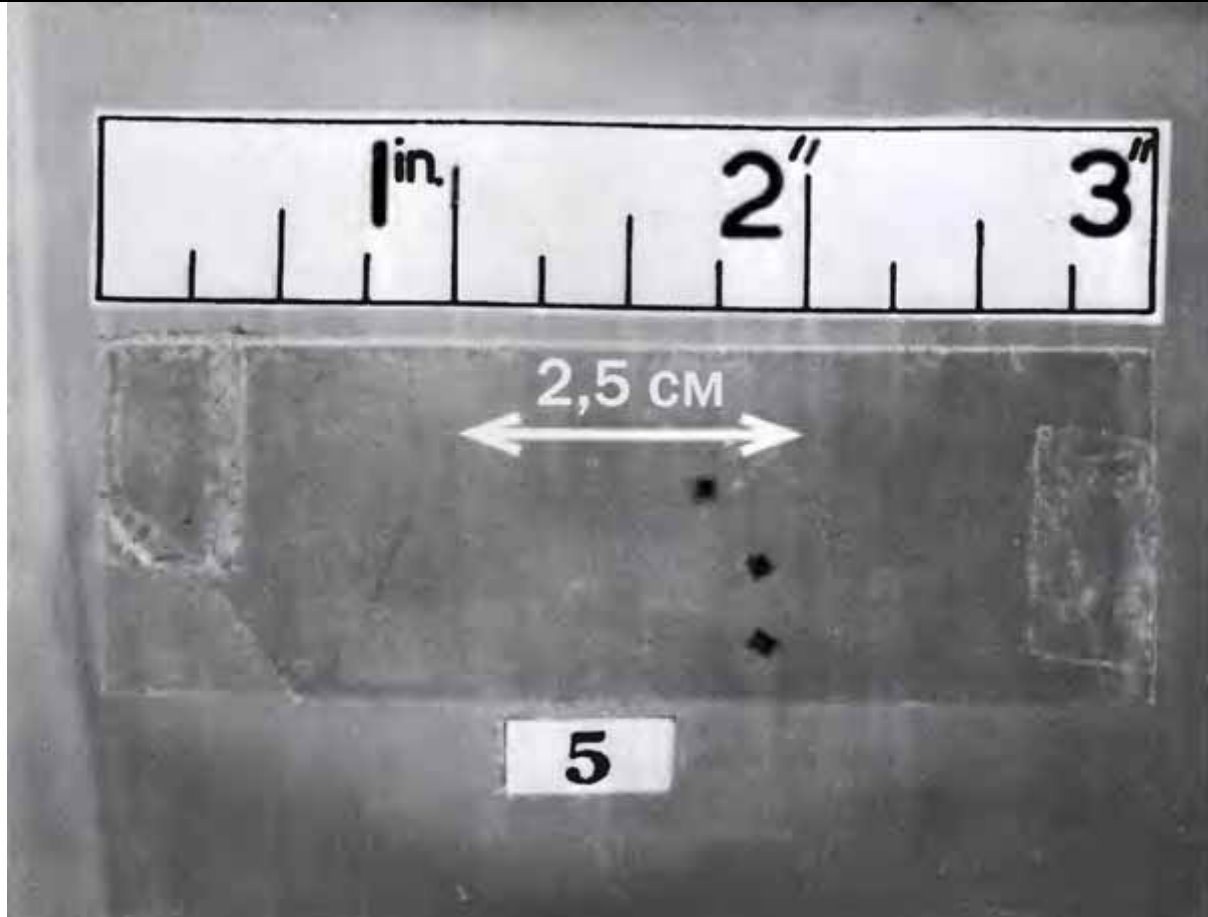
Джентльменський набір розвідника 1960-х років: фотокамери «Мінокс» і касети з фотоплівкою для них (в центрі), радіоприймач для прийому зашифрованих повідомлень (зліва на задньому плані) та шифрувальні блокноти із одноразовими паролями для розшифровки цих повідомлень (праворуч). Це технічне обладнання для шпигунства було знайдено у полковника ГРУ Олега Пеньковського в 1962 році.



Оружие советских тайных агентов и убийц 1950-х годов. На переднем плане: миниатюрные электромагнитные пистолеты с обоймами из трех патронов с отравленными экспансивными («разпорачивающимися») пулями; каждый пистолет снабжен миниатюрным глушителем, благодаря которому звук выстрела оказывался не громче щелчка пальцами. На заднем плане: «стреляющие сигаретные пачки» — замаскированные под пачку сигарет устройства, стреляющие маленькими отравленными пулями-дробинками. Это оружие принадлежало капитану советской разведки (НКГБ) Николаю Хохлову и двум членам его группы, которым в 1954 году было приказано убить Георгия Околовича, одного из лидеров Народно-трудового союза российских солидаристов, политической организации русской эмиграции, проживавшего в ФРГ. В Западной Германии Хохлов отказался выполнять поручение ему убийство, заявил о планах советских спецслужб и попросил убежища на Западе. В 1957 году он был отравлен, предположительно с помощью радиоактивного изотопа (таллия или полония), но выжил. В 1992 году Хохлов был помилован указом президента Ельцина и смог приехать в Россию, чтобы встретиться с семьей.

Зброя радянських таємних агентів і вбивць 1950-х років. На передньому плані: мініатюрні електромагнітні пістолети з магазинами з трьох патронів з отруєними експансивними («що розгортаються») кулями; кожен пістолет забезпечений мініатюрним глушиком, завдяки якому звук пострілу здавався не найголоснішим за клацання пальцями.

На задньому плані: «стріляючі сигаретні пачки» – замасковані під пачку сигарет пристрої, які стріляли маленькими отруєними кульками-дробинками. Це зброя належала капітанові радянської розвідки (НКДБ) Миколі Хохлову і двом членам його групи, яким в 1954 році було наказано вбити Георгія Околовича, одного з лідерів Народно-трудового союзу російських солідаристів, політичної організації російської еміграції, який проживав в ФРН. У Західній Німеччині Хохлов відмовився виконувати доручене йому вбивство, заявив про плани радянських спецслужб і попросив притулку на Заході. У 1957 році він був отруєний, імовірно за допомогою радіоактивного ізотопу (талію або полонію), але вижив. У 1992 році Хохлов був помилуваний указом президента Єльцина і зміг приїхати в Росію, щоб зустрітися з сім'єю.



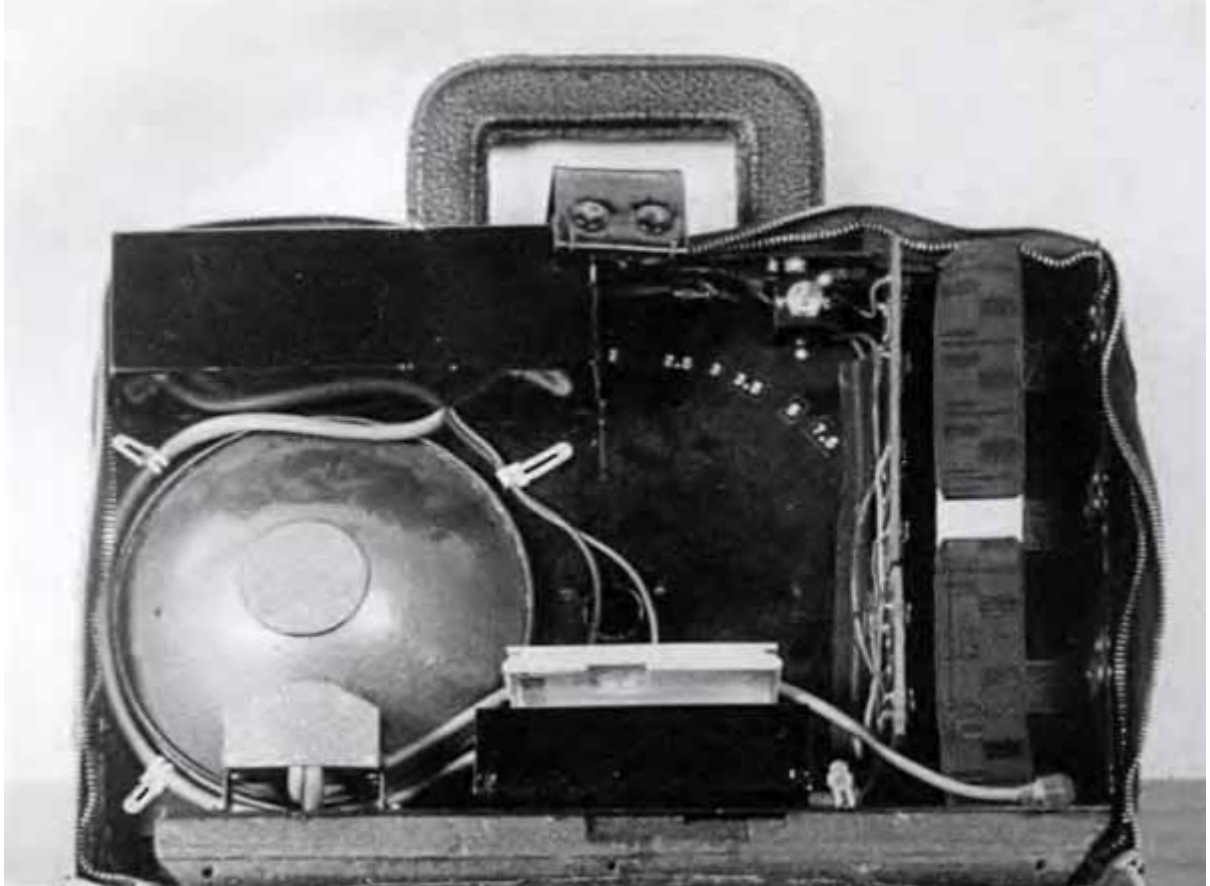
Три мікроточки, виявлені в конверті, що лежав в сумочці Хелен Крогер під час обшуку в її будинку в передмісті Лондона. Подружжя Пітер і Хелен Крогерів було заарештоване в 1961 році за звинуваченням у роботі на радянську розвідку і засуджене до 25 і 20 років тюремного ув'язнення відповідно. У 1969 році вони були обмінені на заарештованого в СРСР агента британської розвідки Джералда Брука і виїхали до СРСР. Імена Пітера і Хелен Крогер використовували подружжя Моріс і Леонтина Тереза Коен, радянські розвідники-нелегали, завербовані на початку 1940-х років. З 1954 року подружжя Коен працювало в Великобританії в якості зв'язкових радистів в нелегальній резидентурі Конона Молодого (діяв під ім'ям Гордона Лонсдейла), відомої як Портлендська шпигунська мережа, чийм агентам вдалося потрапити в структури королівських військово-морських сил Великобританії.

9/12-50г. ЗАПРАШУЮ ДОРОГОГО И ХОРОШЕГО МОЕГО ПОЗДРАВЛЮ ТЕБЯ С ПРАЗДНИКОМ 43-Й ГОЛОДОВОЙ ОКТЯБРЯ. ЖДАЮ ОТ ТЕБЯ ПИСЬМА, ЧТО ВОЗМОЖНО БУДЕТ В КОНЦЕ МЕСЯЦА. НА РАБОТЕ У МЕНЯ ВСЕ ХОРОШО. УЧЕНИЦ ЕСТЬ РУМЫНСКИЕ ДЕВОЧКИ 7 И 8 ЛЕТ. И ВОТ Я БЫЛА НА СЧЕТ ИХ РУССКОЙ АЗБУКЕ. УСПЕХИ КОЛОССАЛЬНЫЕ (КОНЕЧНО, ЗАСЛУЖИЛИСЬ ОНИ МЕНЯ "УЧАТ" РУМЫНСКОМУ. ПРИ ОБХОДЕ ПОБОЯ: О-О ТАК ХОРОШО ЧИТАЛИ, ЧТО МНЕ КАК-ТО ХОРОШО И ПРИЯТНО СТАЛО НА КАЖДОМ МОЕМ ПОИМЕНЕНИИ ОНИ МЕНЯ СПРАШИВАЮТ, А БУДУ ЛИ Я ИХ У НЕБЕ ЕЩЕ У НАС ВЕЧЕР НА РАБОТЕ, НА КОТОРОМ Я ПЕЛА "ЗУРАВНИ" БЫЛА НАШУ ЖИЗНЬ В ПРАГЕ И КАК-ТО СТАЛО ГРУСТНО-ГРУСТНО. НЕ ВСТРЕЧАЕШСЯ, ВСЕ НАМ ПРИХОДИТСЯ КУДА-ТО СПЕШИТЬ И ВСЕ У НАС МЕНЕ: ВОСПОМНИЛА ПРЕДПОСЛЕДНИЙ ДЕНЬ, ПРОЖИВЕННЫЙ В ПРАГЕ, А К МЕНЕ НЕ ДАЕТ ПОКОЯ, КАК-ТО ТЯЖЕЛО И ГРУСТНО СТАЛО ИХ ПЕТЬ. И СТАРОМУ ЛИЗА МЕНЕ В ЭТОЙ ЧЕТВЕРТИ ОЧЕНЬ ОГОРДИЛА. ПЕРВЫЕ РАЧЕНЫ ЛИЗА ПРИНЕСЛА 4-Е ТРОИЦЫ: ПО ГЕОМЕТРИИ, АЛГЕБРЕ, АНГЛИТСКИ, ОСТАЛЬНЫЕ ЧЕТВЕРКИ. ТЫ НЕ ПРЕДСТАВЛЯЕШЬ, КАК Я РАСТРОГОРАМ ИНСТИТУТ. ЛИЗА ПРИНЕС ЕЩЕ ХУЖЕ ОТМЕТКИ, ВКЛЮЧАЯ ЛИСИЧКИ. 7-ОГО Я БЫЛА У РИМЫ И ИГОРЯ, ВЕЧЕР ПРОШЕЛ ОЧЕНЬ ХОРОШО. ВЕЧЕРА ТРОИЦЫ: ВЫПЛИЛИ ЗА ТЕБЯ, ВСЕ ТЕБЯ ВОСПОМИНАЮТ ДОБРО. НАСТОЯЩИЕ И ПРОШЕДШЕЕ МАРИНЫ И ВСЕХ ПРИСУТСТВУЮЩИХ Я СПЕЛА О

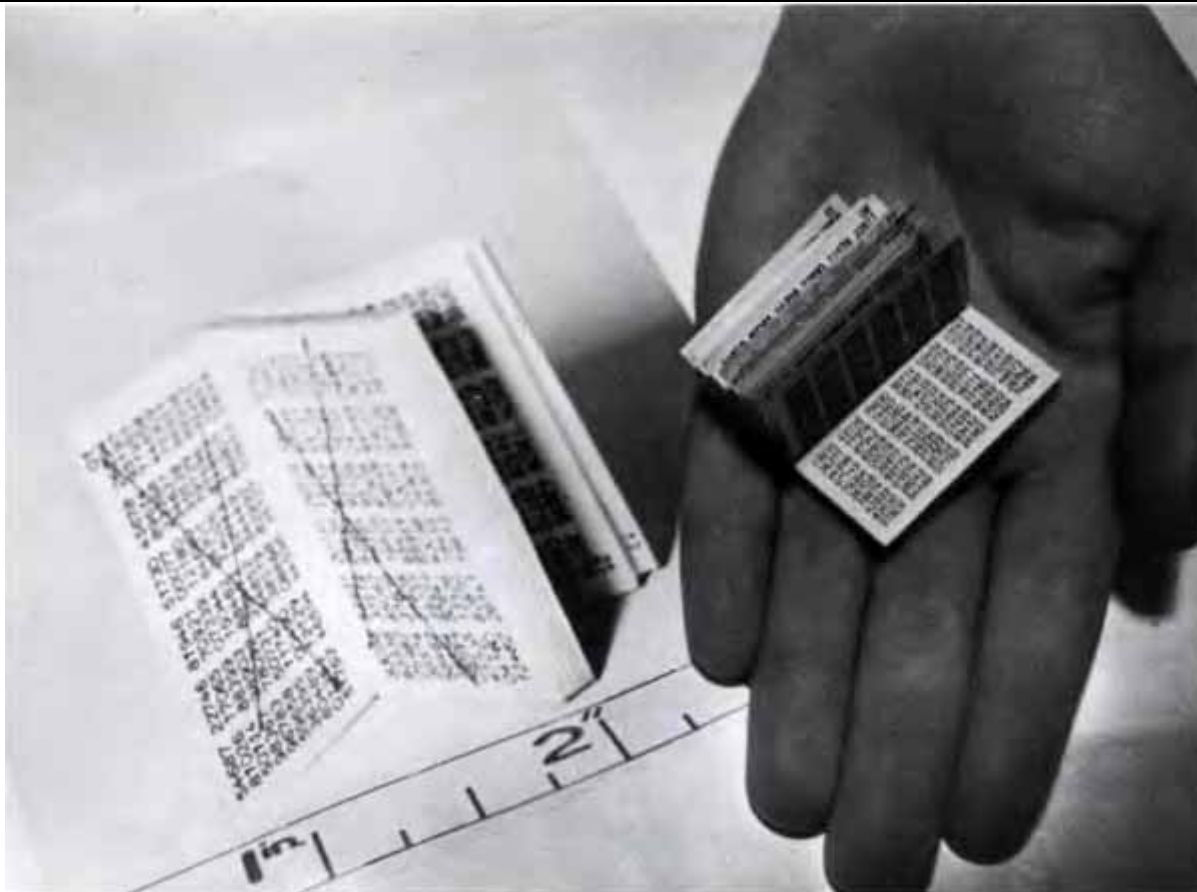
И Я ПР. ВЕЧЕРА ОЧЕНЬ ПРОИЗВЕЛА ВПЕЧАТЛЕНИЕ НА ВСЕХ. НИКТО И НИЧЕГО НЕ СКАЗАЛ. ВСЕ МЕНЕ ОЧЕНЬ ОГОРДИЛОСЬ, ЧТО НЕ ИМЕЮ ТИ Я. НЕ СКАЗАЛ. А Я НЕ ВОСПОМИНАЮ МЕНЕ ПАМЯТЬ, ТО УЖЕ 7 ОКТЯБРЯ. ГОРОД. И НАШЕ ПРАЗДНИК - ЭТО НЕ ВКЛЮЧАЯ ПРОЧЕХ СЕМЬИ. ОНА!!! КАК НЕПРАВИЛЬНАЯ ЖИЗНЬ. Я ВСЕ ПОНИМАЮ, ЧТО ТЫ РАБОТА ТВОЯ ДОБРА И ЧТО ТЫ ДЕЛАЕШ СВОЮ РАБОТУ И ОЧЕНЬ ДОБРОСОВЕСТНО ВСЕЮ СТОЛУ. ВО ТЕМ-ТО МЕНЕ Я КАК-ТО ЧИСТО ПО-ОБЫВАТЕЛЬСКИ (И ЖИЗНИ), СТРАДАЮ, СТРАЖУСЬ СВОЕГО ОДИНОЧЕСТВА. И ВОТ - ЭТО ВСЕ ОЖИДАЕТСЯ БО МЕНЕ, КОГДА НАСТУПАЮТ КАКИЕ-НИБУДЬ ПРАЗДНИКИ. Я И КОГДА КОНЧАЕТСЯ ПРАЗДНИК И НАСТУПАЕТ ОБЫЧНЫЙ РАБОЧИЙ ДЕНЬ. Я ЧУВСТВУЮ ИНАЧЕ, КАК БУЛО ВЕЧЕРА КОНЧАЕТСЯ И НАЧИНАЕТСЯ ДЕНЬ. ГОРОД. ВСЕ БЫЛО ТАК, КАК ТЫ МЕНЕ ГОВОРИЛ, ТАК ЧТО Я НАПРАСНО ВОС ПЕЛА ПЕЧАЛЬ ЗА НЕКЕНО ДО ПРАЗДНИКА И СЛОМАЛА НОГУ В ЛАДОНКЕ. С ПИНСКИМ ДАВНИКА ВС ПАДАЕТ С НОБ. К ТОМУ ЖЕ КРА ЗАВОЛЕХ ВОСПАЛЕН НОБ. ЭТО ВСЕ БУДЕТ НАШЕГО СЫНА (ВСЕГДА БЕСКОНЕЧНЫЕ ВОЛЕЗНИ) ОЧЕНЬ ПОДМАНЬ ХОРОШО О ПЕТИСКОМ САДЕ? ТРОИЦЫ ВОЛЕТЬ СОВЕРШЕННО. ВО СЕВЕРИ, ДОРОГОГО МОЕГО И ХОРОШЕГО МОЕГО ЛЕНДЫ И ЛЕНИЗКИ. БУДУ ТЕБЯ, ЛЕНИ. МЕНЕ, КАК СЕБЕ ЧУВСТВУЕШЬ, ЛЕНИМ, ЧТО ЛЕНДЫ МЕНЕ БУДУ ЕЩЕ. Д. ПРОЗА!!! ЕЩЕ ВОЗМОЖНО, ТО Я ТЕБЯ ПРОШУ ДАВ РУКИ В МЕСЯЦ.

6/12-50г. ЗАПРАШУЮ ДОРОГОГО ПАВЛА! ПОЗДРАВЛЮ ТЕБЯ С 43 Г ТИМЫ! КАК ТЫ СЕБЕ ЧУВСТВУЕШЬ? МЯ ВСЕ ЗДОРОВЫ. ЗАТРА МЯ ЕЩЕ

На одній з мікроточок, зображених вище, знаходилися листи російською мовою Конону Молодому від дружини і дітей, які проживали в СРСР (зображення збільшено).



Замаскований в портфелі інфрачервоний спалах для темної нічної фотозйомки в інфрачервоному світлі через фільтр в застібці, зроблений в СРСР, експонат виставки «Не тільки стіни мають вуха» в Чеському центрі в Москві, яка демонструє оперативну техніку колишньої служби держбезпеки комуністичної Чехословаччини (Москва, 2003 рік).



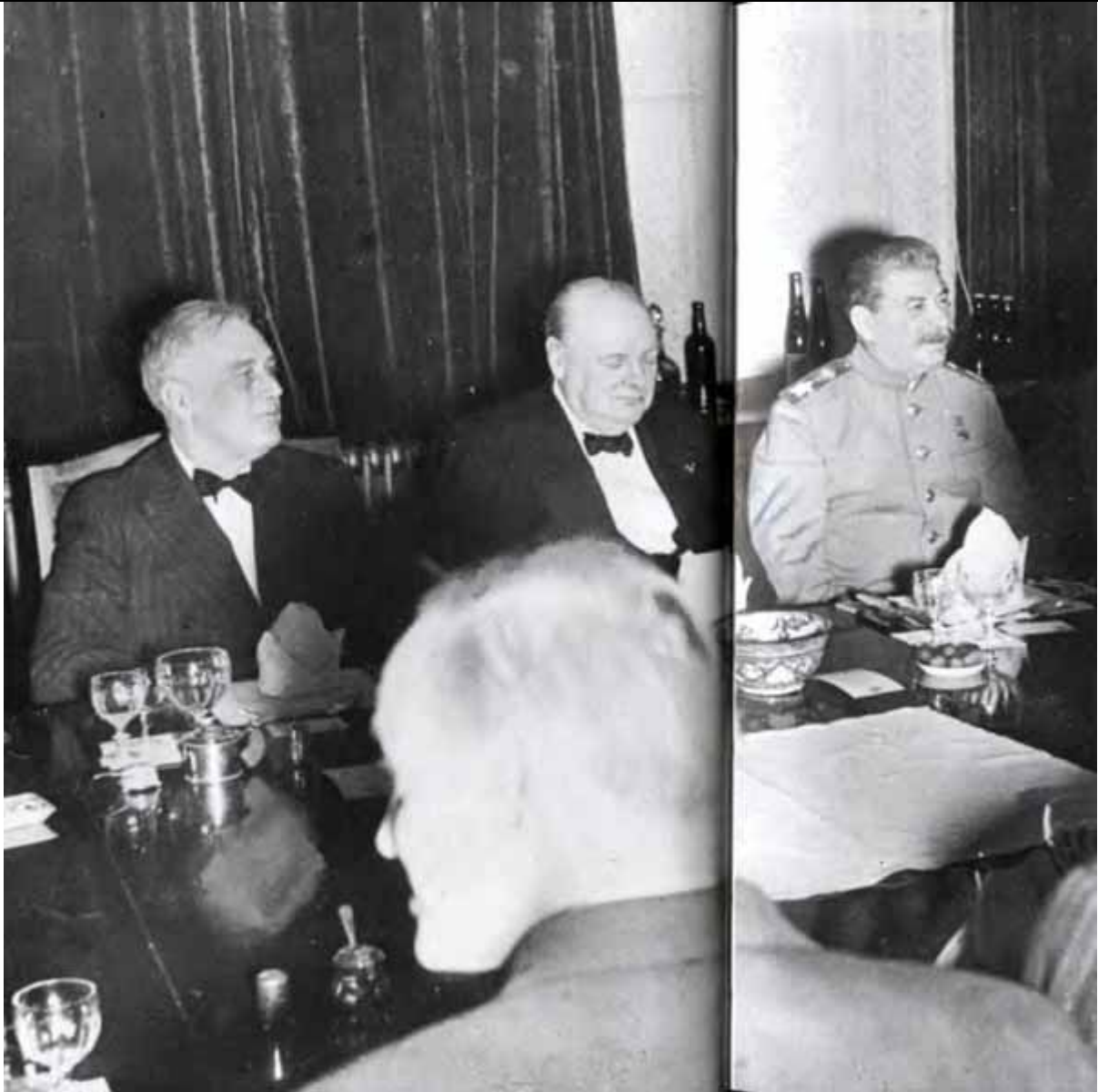
Мініатюрна книга з кодами для розшифровки повідомлень з Москви, яку використовував одним з радянських агентів, і її збільшене зображення (1968 рік).



Контейнер-схованка для агентурного зв'язку, виконана у вигляді болта, у внутрішній порожнині якого заховане повідомлення. Шестигранна головка болта є кришкою контейнера (Франція, 1966 рік).



Петро Іванович Івашутін (1909-2002), начальник Головного розвідувального управління Генерального штабу Збройних Сил СРСР з 1963 по 1987 рік – майже чверть століття, при Хрущові, Брежнєві, Андропові, Черненко і Горбачові. У 1937 році у віці 28 років Петро Івашутін став командиром важкого бомбардувальника ТБ-3, а в 1943 році (в 33 роки!) отримав звання генерал-майора і очолив СМЕРШ Південно-Західного фронту. При ньому в ГРУ не було змов проти центральної влади: Івашутін був «чистокровним» чекістом, і в ГРУ завжди залишався чужим.



Президент США Франклін Рузвельт, прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Чьорчілль і Йосип Сталін на обіді на честь 69-річчя Чьорчілля 30 листопада 1943 року під час Тегеранської конференції.

Після нападу Німеччини на СРСР Сталін зрозумів, що під час такої страшної війни начальнику Розвідувального управління Генерального штабу зовсім ніколи займатися стратегічної розвідкою. Тому він звільнив Генеральний штаб Червоної Армії і його розвідку від вирішення будь-яких завдань, не пов'язаних прямо з війною проти Німеччини і її європейських союзників. Рішення всіх інших проблем в області воєнної стратегічної розвідки Сталін взяв на себе особисто. 23 жовтня 1942 року Сталін розділив стратегічну військову розвідку на дві частини. Одну підпорядкував собі, іншу залишив у підпорядкуванні начальника Генерального штабу.

На відміну від Гітлера, товариш Сталін брудних справ не цурався – навпаки, він був великим майстром темних і брудних справ. Крім того, Сталін був військовим розвідником вищого класу. На його рахунок – успішні розвідувальні операції на Тегеранській і Ялтинській конференціях, мастиаб яких вражає уяву навіть бувалого розвідника. Це який же талант потрібно було мати, аби уламати президента США на час найважливіших переговорів про влаштування післявоєнного світу зупинитися в лігві головного комуніста планети!



Справа наліво: Молотов, Чьорчілль, Рузвельт (дивиться в камеру з виразом явної втоми від застілля) і Сталін за обідом під час Ялтинської конференції. Зліва на передньому плані з келихом в руці – державний секретар США Едвард Рейлі Стеттініус-молодший. На Ялтинській конференції 1945 року Сталін п'янку використовував широко і вміло. Йому треба було змусити панів Рузвельта і Чьорчілля поставити підписи під потрібними документами. Для вирішення такого завдання веселе spoювання цілком годилося. Тому під час зустрічей представники високих договірних сторін сильно піддавали, а апартаменти, де розмістили президента США, прем'єр-міністра Великобританії і їхні делегації, уважно прослуховували. Товариш Сталін випити був не від того, щоб випити, проте ділові зустрічі він вважав роботою, а на роботі він завжди знаходився тверезим.

Помічник державного секретаря США Чарлз Боул згадував, що господарем за столом був Сталін, атмосфера була дуже сердечною, тільки в один з днів в цілому було випито сорок п'ять тостів.

Ось результат роботи військового розвідника товариша Сталіна: Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія та Східна Німеччина були віддані Радянському Союзу в довічне користування. Зрозуміло, що сам Сталін під час конференції був чистий як скельце: в Радянському Союзі був кращий в світі цирк, і за наказом товариша Сталіна були розроблені спеціальні трюки, завдяки яким під час ділових зустрічей замість горілки він пив чисту воду, а замість коньяку – холодний чай коньячного кольору. Коли б товариш Сталін піддавав так само, як і його жертви, таких грандіозних розвідувально-дипломатичних перемог він би здобути не зміг.



Сталін і Чьорчілль в Лівадійському палаці під час проведення Ялтинської конференції (початок лютого 1945 року). Чьорчілль тримає в руках портсигар, з яким він не розлучався під час конференції. В молодості під час поїздки на Кубу він призвичаївся до кубинських сигар; згодом сигара стала невід'ємною частиною його іміджу. У день Чьорчілль палив від 8 до 10 сигар, ігноруючи будь-які обмеження на паління на світських та офіційних прийомах, і з презирством ставився до сигарет. Він продовжував палити до глибокої старості, не звертаючи уваги на рекомендації лікарів. В Ялту Чьорчілль привіз 500 сигар; королівські ВПС Великобританії по були готові за першим же його наказом виконати спеціальний рейс в Ялту для поповнення цього запасу.



Бійці одного з підрозділів спеціального призначення з характерною для частин спеціального призначення зброєю і спорядженням: у бійців в першому ряду праворуч і ліворуч на дулах автоматів встановлені прилади безшумної стрільби (ПБС), на грудях у бійця в центрі – контейнер з радіостанцією Р-350.



Бійці одного з підрозділів спеціального призначення в стрибку метаять малу піхотну лопату (яку багато хто помилково називають саперною лопаткою) і топірець (1980-ті – 1990-ті роки).



Солдаты разведвзвода российской армии на бронетранспортере (Чеченская Республика, апрель 1996 года).

Солдати розвідвзводу російської армії на бронетранспортері (Чеченська Республіка, квітень 1996 року).



Це фото було зроблене на зйомках одного з епізодів восьмої серії фільму «Сімнадцять миттєвостей весни», в якому Штірліц відправляє пастора Шлага через кордон до Швейцарії. В'ячеслав Тихонов посміхається, а під ногами Ростислава Плятта видно дерев'яну підставочку. Епізод знімали в Боржомі (Грузія), в зйомках був задіяний місцевий автомобіль з грузинськими номерами серії ГРУ (в самому фільмі епізод знятий камерою в іншого ракурсу, а в тих кадрах, де автомобіль знятий ззаду, його номер замінили на номер іншої форми, яку використовувалася у фашистській Німеччині). У ті часи Головне розвідувальне управління було настільки закритою організацією, що ні у кого з радянських громадян, не втаємничених у її таємниці, аббревіатура ГРУ на автомобільних номерах цілої республіки не викликала ніяких асоціацій з Головним розвідувальним управлінням.

Розділ 27. Великий військовий розвідник товариш Сталін**1**

Починаючи з жовтня 1942 року в Радянському Союзі одночасно діяли три військові стратегічні розвідки:

1. Головне розвідувальне управління Народного комісаріату оборони (ГРУ НКО),
2. Розвідувальне управління Генерального штабу (РУ ГШ),
3. Розвідувальне управління Головного морського штабу Військово-Морського Флоту (РУ ГМШ ВМФ).

З розвідкою флоту все зрозуміло. Радянський Союз мав флоти на двох океанах, Тихому і Північному Льодовитому, і на двох морях, Чорному та Балтійському. Всі чотири флоти підпорядковувалися народному комісару ВМФ адміралу Кузнецову. Адмірал Кузнецов підпорядковувався Верховному головнокомандувачу Сталіну, який на першому етапі війни військового звання не мав, а 6 березня 1943 року, тобто після блискучої перемоги під Сталінградом, йому було присвоєно звання Маршала Радянського Союзу.

Кожен з чотирьох флотів мав штаб, у складі якого було розвідувальне управління. Кожне з цих управлінь мало в своєму підпорядкуванні сили агентурної, спеціальної (тобто диверсійної), корабельної, авіаційної і радіорозвідки, а також службу обробки інформації.

Коли проти одного з флотів противник застосував нову техніку або тактику, значить, і на інших морських і океанських театрах бойових дій слід було очікувати таких самих змін. Ось чому дії розвідувальних управлінь чотирьох флотів необхідно було координувати і направляти, інформацію, яка надходить, обробляти в централізованому порядку. Цим займалося РУ ГМШ.

Коли інформація з розвідувального управління будь-якого флоту суперечила інформації, що надходить з інших флотів, включався механізм перевірки відомостей: хтось помиляється, або помилилися всі.

Найважливіше з того, що було видобуто силами розвідувальних управлінь чотирьох флотів і РУ ГМШ, доповідалося в ГРУ НКО.

З розвідкою флоту все зрозуміло і гранично просто. У наявності класична пірамідальна система підпорядкування.

Незрозуміло інше: навіщо мати Розвідувальне управління Генерального штабу (РУ ГШ), а крім нього і над ним – ще й Головне розвідувальне управління Народного комісаріату оборони (ГРУ НКО)?

Виходить якась нісенітниця.

2

Зменшимо ситуацію в тисячу разів. Ось командир мотострілецького полку. На нього працює невеликий інтелектуальний центр – штаб полку. У складі штабу – начальник розвідки. Все зрозуміло, все просто.

Тепер уявімо щось неймовірне: в полку не один начальник розвідки, а два таких начальника, перший прямо підпорядковується командирі полку, другий – начальнику штабу полку. Навіщо? Два начальника розвідки в одному полку – все одно що два ведмеді в одному барлогу. Вони ж будуть один одному заважати! Вони ж погризуться!

А саме так було влаштовано у вищому керівництві Червоної Армії, починаючи з осені 1942 року: Генеральний штаб працював безпосередньо на Сталіна і ні на кого більше. У складі Генерального штабу – Розвідувальне управління. Крім цього, в особистому розпорядженні самого Сталіна – Головне розвідувальне управління.

Як це розуміти?

Всі плани війни готувало Оперативне управління Генерального штабу. Сталін їх затверджував, ці плани війська втілювали в життя. Однак не було ж такого стану, щоб в складі Генерального штабу було одне управління, яке готує плани, а ще одне таке саме управління підпорядковувалося б особисто Сталіну! Не було цього. Та й бути не могло. Нікому не потрібно, щоб Генеральний штаб готував одні плани, а крім цього Верховний головнокомандувач складав би власні.

У складі Генерального штабу кілька управлінь: організаційне, мобілізаційне, топографічне та інші, та жодне з них не було продубльованим на більш високому рівні.

Чому ж розвідка була винятком?

3

У Сталіна у всьому була логіка. Просто її потрібно вловити і зрозуміти.

До жовтня 1942 року все у нас було як у людей, зокрема і у військовій розвідці, – тобто на вершині військової розвідки знаходилося Розвідувальне управління Генерального штабу.

Проте незабаром було помічено, що начальник Розвідувального управління Генерального штабу просто не справлявся з роботою. Змінили, поставили нового. Результат той самий. Збільшили штати. Результати покращилися, однак зовсім не так, як би цього хотілося.

Сталін спробував розібратися: в чому причина? До війни той же генерал-лейтенант Голіков Пилип Іванович справлявся, нагрянула війна – не справляється! Чому?

Та тому, що фронт – від Білого моря до Чорного. В окремі періоди війни його протяжність досягала майже 4 тисяч кілометрів. На цьому фронті воюють десятки ворожих польових армій, армійських і танкових корпусів, сотні дивізій, тисячі полків, сотні генералів, десятки і сотні тисяч офіцерів, мільйони солдатів. Ситуація змінюється щодня і щогодини. Війна йде і в повітрі, йде на морях та океанах. Переднім краєм війна зовсім не обмежена. Військова розвідка мусить знати, що діється у ворожих тилах до самого Берліна і навіть до Парижа і далі. Необхідно знати, де які заводи що виробляють і в яких кількостях, на яких шахтах і яких рудниках-копальнях що добувають, в яких наукових центрах що розробляють, якими шляхами, через які порти, мости і тунелі все це доставляється і куди саме.

Крім Німеччини та її європейських союзників була ще й Японія. І було зовсім не ясно, коли і на кого вона зверне свою увагу, на кого кине раптовим ударом. А ще ж йшла війна в Китаї. Червона Армія в тій війні приймала негласну, проте дуже серйозну участь, починаючи ще з 1924 року. Там в різний час воювали радянські військові радники, серед них два майбутніх Маршала Радянського Союзу, В.К.Блюхер і В.І.Чуйков, майбутні генерал-лейтенанти А.А.Власов і А.І.Черепанов. У Китаї проти Японії воювали сотні радянських льотчиків. Майбутній генерал-полковник авіації Ф.П.Полинін, майбутній генерал-лейтенант авіації А.С.Благовіщенський, майбутній полковник С.П.Супрун отримали там звання Героїв Радянського Союзу. У Китай потоком йшла радянська бойова техніка, зокрема і найсучасніша. Хід війни Японії проти Китаю напругу стосувався безпеки Радянського Союзу, тому радянській військовій розвідці доводилося уважно стежити за ходом бойових дій, які Москву буцімто взагалі не цікавили.

А крім цього поруч знаходилися Іран і Афганістан. І ще сусідня Туреччина з її не зовсім зрозумілим нейтралітетом. Як за всіма встежити?

І тут, припустимо, начальнику Розвідувального управління Генерального штабу Червоної Армії надходить цілком таємна інформація про те, що в Америці, яка є союзником, ведуться науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи в галузі створення якоїсь незрозумілої ядерної зброї.

Так гори та зброя синім полум'ям! У нас і без неї турбот вистачає!

Чи до тої зброї було начальнику РУ ГШ в перші дні грудня 1941 року, коли німецькі генерали в свої біноклі вже розглядали зірки на кремлівських вежах? Чи до того було начальнику РУ ГШ в вересні 1942 року, коли німецькі танки вийшли до Волги в районі Сталінграду? У той час район Баку був головним місцем видобутку нафти в Радянському Союзі. Волгою нафта Каспію йшла на північ. У Сталінграді, Саратові, Куйбишеві, Ульяновську, Казані, Горькому, Ярославлі нафту перевантажували в залізничні цистерни і розвозили по всій країні. Волга була головною нафтовою артерією Радянського Союзу. Німцям досить було закріпитися на березі Волги в районі Сталінграду і топити танкери, які йшли течією вгору, або просто перегородити Волгу бар'єром морських мін, і Радянському Союзу настав би кінець.

Щоб мати можливість возити нафту небезпечною ділянкою не баржами по воді, а цистернами по суші, Сталін терміново наказав прокласти залізничну магістраль з півдня на північ за 100-150 кілометрів від лівого берега Волги. Задля цього зеки розбирали недобудовану Байкало-Амурську магістраль – рейкові ланки знімали і гнали на Волгу, а будівництво БАМу закинули на три десятки років. Магістраль уздовж Волги побудували, однак проблем з перевезенням нафти вона не вирішила: її пропускна здатність була низькою. Раніше нафту зливали з танкерів в десяти річкових портах і гнали в різні боки. У цих портах були потужності і для перекачування, і для зберігання величезних обсягів нафти. Нічого цього на новій магістралі не було; до того ж магістраль була гранично вразливою: залізнична колія довжиною в сотні кілометрів йшла відкритим степом, і варто німцям закріпитися на правому березі Волги, як вони отримували можливість наносити по ній бомбові удари, піднімаючи свою авіацію з сталінградських аеродромів. Досить було накрити бомбами один ешелон, і весь рух на магістралі зупиниться.

Таким чином, магістраль безпеку краху Радянського Союзу знижувала, проте цієї небезпеки зовсім не виключала.

Невже у момент, коли німецькі солдати вже вийшли на берег Волги і розгорнули в районі Сталінграда польові аеродроми, коли німецькі армії, прорвавшись через Естонію, Литву, Латвію, Білорусію, Молдавію і Україну, вийшли до головної нафтової артерії Радянського Союзу, начальнику Розвідувального управління Генерального штабу Червоної Армії нічим більше було зайнятися, крім оцінки інформації про якихось американських очкариків, котрі в якомусь Лос-Аламосі навіщось розщеплюють якісь ядра!

І Сталін зрозумів, що під час такої страшної війни начальнику Розвідувального управління Генерального штабу зовсім не до проблем вербовки агентури в Аргентині і Канаді, в Мексиці і Парагваї, йому не до новітніх розробок в секретних лабораторіях Великої Британії та США, не до підготовки майбутніх комуністичних переворотів в Китаї чи на Кубі, йому зовсім немає діла, хто і які мільйони доларів, фунтів, марок і франків звідкись виводить і укладає в банки Женеви і Цюриха.

І Верховний головнокомандувач звільнив Генеральний штаб Червоної Армії – а, отже, і розвідку Генерального штабу, – від вирішення будь-яких проблем, які не пов'язані прямо з війною проти Німеччини і її європейських союзників.

Рішення всіх інших проблем в області воєнної стратегічної розвідки товариш Сталін взяв на себе особисто.

4

23 жовтня 1942 року Сталін розділив стратегічну військову розвідку на дві частини. Одну підпорядкував собі, іншу залишив у підпорядкуванні начальника Генерального штабу.

19 квітня 1943 року система склалася остаточно. Головне розвідувальне управління було підпорядковане Верховному головнокомандувачу. Поле діяльності ГРУ був весь світ, включно з Німеччиною. Крім того, в складі Генерального штабу знаходилося власне Розвідувальне управління. Поле діяльності РУ ГШ була Німеччина і її європейські союзники.

Чіткого поділу сфер відповідальності між ГРУ НКО і РУ ГШ не було. Такий поділ і не був потрібний. Розвідувальне управління Генерального штабу вело розвідку в основному на фронті і в найближчих тилах противника. Головне розвідувальне управління, підпорядковане Сталіну, заглядало до Берліну і Риму, до Будапешту і окупованого Парижу, до конструкторських бюро військових заводів Братислави і Праги, до портів Балтики і Середземного моря, ну і, звичайно, до кабінетів і сейфів провідних політиків Заходу, до науково-дослідних центрів США та Великобританії.

Коли під час війни одна з двох військових стратегічних розвідок випадково виривалася за прапорці, то в цьому нічого поганого не було. Конкуренція розвідувальних служб завжди йшла країні на користь.

5

Сталін був Верховним головнокомандувачем. І Гітлер був Верховним головнокомандувачем.

Розвідка – очі і вуха армії. Дивно, яким різним було ставлення двох верховних головнокомандувачів (і двох верховних лиходіїв) до органів зору та слуху своїх армій та флотів.

Під час війни у Гітлера був спеціальний секретар, в обов'язки якого входило фіксувати для історії все, що говорив Гітлер у вузькому колі. Секретаря звали Генрі Пікер. Після війни його записи були опубліковані. Серед іншого з них ми дізнаємося, як Гітлер ставився до розвідки. Ставлення це було різко негативним. Зустрічатися з шпигуном, який працював в інтересах Німеччини, а тим більше з шпигункою, Гітлер вважав чимось ганебним (запис, зроблений в ніч на 10 березня 1942 року).

Отаким «чистоплюєм» був фюрер.

У товариша Сталіна також були секретарі. Троє. Правда, ніхто з них записів сталінських висловів не вів. Коли б хтось з секретарів Сталіна попався на цьому, то його розстріляли б ще до того, як він закінчив черговий запис.

Сталінські секретарі дурницями не займалися. У них були куди більш серйозні завдання, ніж теревені шефа записувати.

Бажанов Борис Георгійович був секретарем Сталіна «у світлих справах».

Мехліс Лев Захарович – «з напівтемних».

Каннер Григорій Йосипович – «з темних справ»¹.

Цікаво простежити, як склалася їхня доля.

¹ Борис Бажанов. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Глава 4. Париж: Третья волна, 1980. – Прим. автора.

Секретар Сталіна у світлих справах втік з Радянського Союзу в січні 1928 року. Сталін організував на нього полювання. Та секретар у світлих справах мав світлу голову. Він перехитрив мисливців і дожив до глибокої старості. У жовтні 1980 року я гостював у нього в Парижі.

Секретар з напівтемних справ Мехліс Лев Захарович став головним редактором «Правди», потім начальником Головного політичного управління Червоної Армії, під час війни отримав звання генерал-полковника, на вершині кар'єри обіймав посаду заступника Голови Ради Народних Комісарів, тобто був заступником Сталіна в уряді. Помер Мехліс 13 лютого 1953, випередивши Сталіна на три тижні.

А колишнього секретаря з темних справ Гришу Каннера арештували 26 травня 1937 року, через чотири дні після арешту Тухачевського. Більше року він перебував під тортурним слідством. 22 серпня 1938 року найсправедливіший у світі суд виніс йому вишак, і тієї ж ночі Каннера розстріляли на полігоні Комунарка.

Отже, один із секретарів Сталіна наклав п'ятами, другий пішов на підвищення, третій – на зниження, до розстрільної ями. На їхні місця прийшли інші – Поскрьобишев, Маленков, Чернуха, однак поділ праці залишалося таким же: як мінімум один з сталінських секретарів постійно займався справами не найбільш світлими.

Ставлення Сталіна до темних справ взагалі і до військової розвідки зокрема було зовсім іншим, ніж ставлення Гітлера. Так, агентурна розвідка – справа брудна. Однак погодьтеся, громадяни: хтось же мусить робити брудну роботу. Суспільство не може жити без асенізаторів (російською – гівновозів), котрі за вами, громадяни, чистять громадські туалети та каналізацію. І без розвідників воно також не проживе.

Товариш Сталін брудних справ не цурався. Навпаки, він був великим майстром в темних і брудних справах взагалі і в області військової розвідки зокрема.

Сталін був військовим розвідником вищого класу.

Пояснюю.

Перш за все, чи був Сталін військовиком? Без сумніву.

З 10 липня 1941 року і до самого кінця війни Сталін був Верховним головнокомандувачем у війні, яка, незважаючи на всі промахи, помилки, провали і катастрофи, завершилася повним розгромом і беззастережною капітуляцією Німеччини.

Громадяни, давайте ж визнаємо, що ніхто з нас не може похвалитися подібними заслугами. Ніхто з нас мільйонними арміями на війні не командував, червоних прапорів над поваленими ворожими столицями не підносив.

Варто звернути увагу і на те, що, хоча Сталін офіційно став Верховним головнокомандувачем лише 10 липня 1941 року, насправді він був таким як мінімум з 1927 року і до самої своєї смерті в 1953 році.

За розгром німецьких військ в районі Сталінграду Сталін був удостоєний звання Маршала Радянського Союзу. За розгром Німеччини він отримав звання Генераліссимуса Радянського Союзу.

Під час війни в розпорядженні Сталіна було 70 загальновійськових, 18 повітряних, 5 ударних, 11 гвардійських, 6 гвардійських танкових армій, армія НКВД, армії ППО, окрема гвардійська повітрянодесантна армія, 10 саперних армій, і окремі корпуси десятками, і окремі дивізії сотнями.

Отже, Сталін був військовиком.

Чи був він військовим розвідником? Іншими словами, чи володів він достатнім досвідом для того, щоб координувати роботу стратегічної військової розвідки, розробляти і проводити розвідувальні операції?

Наведу кілька прикладів.

13 червня 1907 року в Тифлісі на Еріванській площі було скоєне зухвале пограбування. Злочинці напали на конвой, який перевозив гроші з пошти до Тифліського відділення Державного банку. П'ятеро людей з охорони були вбиті, 19 осіб, з охорони і випадкових перехожих, були поранені. Лиходії викрали 250 тисяч рублів. На ті часи це була астрономічна сума, якась позамежна величина.

Безпосереднє керівництво пограбуванням здійснював якийсь Тер-Петросян (бандитське прізвисько Камо), але планування, підготовку і загальне керівництво здійснював інший бандит на прізвисько Коба, в різний час широко відомий у вузьких колах під псевдонімами Чопур, Чижигов, Іванов, Іванович, Стефін, Гілашвілі, Ніжерадзе, Бесошвілі, Мелікянц, Като, Созелі, Солін, Сосело, Салін і Сталін¹.

¹ Похлебкин В.В. Великий псевдоним. М.: ТОО «ЮДИТ», КП «Алтай», 1996. – Прим. ред.

Операція із захоплення ворожих фінансових коштів, здійснена людьми товариша Коби, була спрямована на ослаблення економічного і фінансового потенціалів супротивника з одночасним посиленням своєї економічної і фінансової потуги. Саме цим згодом було наказано займатися частинам спеціального призначення військової розвідки.

Минуло півтора десятка років, і Коба зайняв пост Генерального секретаря Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) – ВКП(б), а один з його псевдонімів, Сталін, так приклеївся до нього, що врешті-решт замінив справжнє прізвище – Джугашвілі.

Ось як описує типовий робочий день товариша Сталіна в Кремлі Борис Бажанов, його секретар. Сталін цілий день сидить в кабінеті, нікого не приймає. У Бажанова, секретаря «у світлих справах», накопичилося безліч питань. Він стукає в двері сталінського кабінету і, отримавши дозвіл, входить, викладає перед Сталіним купу запитів з місць.

З Хабаровська запитують, як вчинити в такому-то випадку. Сталін – Бажанову: а як би потрібно було вчинити в даному випадку?

Бажанов: ось так-то.

Сталін: правильно, так і пиши в відповідь.

З Ростова інший запит.

Сталін: а як би нам вчинити в цьому випадку?

Бажанов: ось так.

Сталін: правильно!

Проходить трохи часу, і Бажанов розуміє, що даремно витрачає час: він запитує у Сталіна, як вчинити, Сталін ставить Бажанову те ж саме питання і, отримавши відповідь Бажанова, незмінно погоджується.

Так навіщо ж Бажанову ходити до Сталіна, коли на всі питання він сам здатний знайти оптимальні відповіді? Так і повелось. Бажанов Сталіна не турбував, від імені Сталіна складав відповіді і розсилав їх країною. Та гризе Бажанова цікавість, непокоїть одне питання: чим же сам Сталін весь день займається?

І ось одного разу Бажанов зайшов до кабінету Сталіна, забувши попередньо стукнути в двері, і побачив дивну картину: Сталін сидів за столом і мовчки слухав когось, приклавши телефонну трубку до правого вуха.

Щось в цій картині не так. В першу мить здається, що все начебто так, тільки ж все щось дуже навіть не так.

І раптом Бажанов зрозумів: на столі перед Сталіним стоїть батарея телефонів, однак на всіх апаратах лежать трубки. А Сталін приклав до вуха трубку від апарата, якого на столі немає, і провід від трубки йде ні до апарату на столі, а в висунутий ящик столу.

Ось і відповідь на питання, чим же товариш Сталін займався цілими днями.

Історія тут ось яка: взяли комуністи владу, влаштувалися в Кремлі, питання світової революції обговорюють, зокрема, і по телефону. А це кепсько: телефонна панянка, яка на комутаторі сидить, може (коли захоче) дізнатися всі таємниці вождів. І вирішили вожді між собою, що по телефонам секрети розповідати не можна. Всі погодилися. В принципі. Тільки...

Тільки всі звикли до телефонного зв'язку настільки, що жити без нього більше не могли. Порадилися товариші і вирішили від телефону не відмовлятися, а для найвідповідальніших товаришів створити таку систему телефонного зв'язку, яку ніхто підслухати не зміг би. Щоб не панянки лінії з'єднували, а щоб вони самі з'єднувалися. Автоматично.

Кому ж цю справу доручити? Всі товариші в Політбюро і в ЦК зайняті: виголошують полум'яні промови, пишуть розумні книги, публікують запальні статті. Чим більше полум'яних промов виголосить революціонер, чим більше розумних книг напише, чим більше запальних статей опублікує, тим більша у нього підтримки в масах. Чим більша підтримки в масах, тим більший вплив даного революціонера на хід російської і світової революції.

Тільки Сталін промов полум'яних не виголошував. Та й не вмів.

Тільки Сталін не писав мудрих книг. Та й не брався.

Тільки Сталін запальних статей не будуть публікував. Та й не прагнув.

І тому не був товариш Сталін популярним в широких народних масах. Виходило, що й не буде. Не було у товариша Сталіна важелів впливу на маси. Він і не дбає про створення таких важелів. То ж, коли робити йому все одно нічого, нехай він і займеться справами чисто технічними.

За кордоном серед телефонних конструкторів могли виявитися комуністи – потрібно таємно привези такого товариша до країни Рад. Закордонна капіталістична техніка, як передбачалося, мала скоро згинуть зовсім, однак перед своїм повним загинанням і крахом вона час-від-часу чомусь ще

видавала дивовижні штучки, на кшталт автоматичних телефонних станцій, які з'єднують два телефонні апарати без допомоги телефоністки.

Сталін вирішив купити таку штуку у загниваючих капіталістів. Всього-то йому і турбот: взяти золота, запросити іноземного інженера-комуніста, за його рекомендацією придбати кращу автоматичну телефонну станцію, доставити її до Москви, поставити телефони в кабінетах відповідальних товаришів, налагодити зв'язок і перевірити. Потім зарубіжного комуніста в перелік ворогів народу внести і розстріляти, аби не розкрив секрети обладнання кремлівського вузла зв'язку.

Зайнявся товариш Сталін питаннями урядового зв'язку, та й захопився. Замовив за кордоном найсучаснішу техніку, таємно викликав до СРСР хорошого телефонного інженера, який вірив у світову революцію. Обладнав інженер найголовнішим вождям телефони такі, що підслухати не можна.

Відповідальні товариші похвалили Сталіна. Ні на що Сталін не здатний, так хоч на це згодився. Тепер базикай по телефону скільки хочеш, ніхто не підслухає, ніяка панночка телефонна.

Не врахували вожді Радянського Союзу лише один момент: товариш Сталін не просто виконав доручення особливої важливості, він ще й ініціативу проявив – центральний автоматичний комуністатор помістив в таке місце, куди жоден ворог не пробереться – в будівлю Центрального Комітету Комуністичної партії, в кімнату поруч зі своїм кабінетом.

Товариш Сталін не просто виконав доручення і забув про нього. Аж ніяк. Товариш Сталін взяв забезпечення безпеки телефонного зв'язку під свій персональний і постійний контроль. Таку телефонну станцію заморський інженер за наказом Сталіна поставив, яка не просто забезпечувала надійний безперебійний зв'язок двох будь-яких телефонних апаратів, а й дозволяла з центрального посту перевірити, чи не підключився хто до ліній, чи добре зв'язок працює. Так що коли, наприклад, товариш Троцький говорив по телефону з товаришем Бухаріним, то в їхню лінію взагалі ніхто підключитися не міг. Ніхто не міг їх підслухати.

Ніхто, за винятком товариша Сталіна.

Товариш Сталін підключався до розмов товариша Троцького, і товариша Рикова, і товариша Бухаріна, і товаришів Зинов'єва з Каменевим.

Піклується товариш Сталін: підключиться, в розмови вождів не втручає, тільки перевіряє, чи добре чути. Чути було добре. Не дарма заморському інженеру великі гроші заплатили.

Відповідальні товариші обговорювали питання світової революції і всякі інші питання. Тим часом товариш Сталін запропонував систему зв'язку розширити: не тільки московських керівників забезпечити зв'язком, який жоден ворог підслухати не може, а й керівникам України, Уралу, Поволжя і Кавказу також поставити чудо-телефони.

Так і зробили.

Спочатку сам товариш Сталін підключався до ліній зв'язку, цокав язиком, головою похитував: до чого ж чути добре, до чого ж техніка дійшла! Потім наказав створити відділ постійного контролю якості роботи урядового зв'язку.

Багато років тому товариш Сталін особисто підслуховував балаканину і своїх ворогів, і своїх союзників. Тобто робив те, що сьогодні робить 6-е управління ГРУ ГШ.

6

Ось ще одна розвідувальна операція товариша Сталіна, розмах якої вражає уяву.

5 липня 1943 німецькі війська почали грандіозний наступ у районі Курської дуги. Війська Червоної Армії зуміли відбити ці удари, після чого самі перейшли у рішучий наступ. Всім, і ворогам, і союзникам, було зрозуміло, що це остаточний і безповоротний перелом у війні. А як переможцям розділити післявоєнний світ?

Для вирішення цього питання виникла ідея організувати конференцію керівників трьох провідних держав антигітлерівської коаліції. У «Велику трійку» входили президент США Рузвельт, прем'єр-міністр Великобританії Чюрчілль¹ і Голова Державного комітету оборони СРСР Маршал Радянського Союзу Сталін.

Чюрчілль запропонував провести конференцію в Каїрі.

Сталін відмовився.

Чюрчілль запропонував провести конференцію в Стамбулі.

Сталін відмовився.

Чюрчілль запропонував провести конференцію в Багдаді.

¹ На відміну від загальноприйнятого в українській мові написання цього прізвища (Черчілль) я використовую її написання через букву «ю» (Чюрчілль), відповідне правильній вимові цього прізвища в англійській мові. – *Прим. автора.*

Сталін відмовився.

Чьорчілль запропонував провести конференцію в Тегерані.

Сталін погодився.

Конференція готувалася в обстановці найсуворішої таємності. Проте німецькій розвідці якимось чином стало відомо про підготовку конференції і вона розпочала полювання на керівників «Великої трійки». Мета: коли пощастить – захопити Сталіна, Чьорчілля і Рузвельта, в крайньому випадку – знищити їх. Німецькі диверсанти нищили околицями Тегерану, їхні таємні радіостанції передавали шифровані повідомлення, на конспіративних квартирах групи головорізів чекали свого часу.

Однак радянська розвідка дізналася про плани німецької розвідки, і почалося полювання за диверсантами, їхні лови та відстріл. Справу спрощувало те, що товариш Сталін ще влітку 1941 року змовився з Чьорчіллем про спільну окупацію Ірану. 25 серпня 1941 року війська Великобританії та Радянського Союзу вторглися до Ірану: британські війська – з півдня, радянські – з півночі.

Чьорчілль ввів до Ірану три дивізії і дві бригади. Товариш Сталін – п'ять загальновійськових армій (44-я, 45-а, 46-а, 47-а і 53-я).

Тегеран перебував під повним контролем Червоної Армії. На перехрестях стояли червонозоряні танки. Під їхнім прикриттям по дворах і квартирах нищили групи товаришів з НКВС, НКДБ, ГУКР «СМЕРШ» і подібних до них структур.

У Тегерані товариш Сталін відчував себе майже що вдома. Саме тому він і вибрав Тегеран, відхиливши інші варіанти.

І все ж з небезпекою доводилося рахуватися. Посольства Великобританії та Радянського Союзу перебували поруч. Посольство США – далеко від них. Зустрічі планувалося проводити по черзі в британському, радянському і американському посольствах. Посольства були захищені непрхідними бар'єрами зі спіралей колючого дроту, барикадами із мішків з піском, кулеметними гніздами, по периметру стояли танки. Між радянським і британським посольством був обладнаний коридор: сталевий каркас і брезентове покриття. Ніякої снайпер не міг би прицільно стріляти по Чьорчіллю чи Сталіну. Вони весь час перебували або всередині будівель на території посольств, або ходили один до одного в гості безпечним коридором.

Слабким місцем у системі безпеки залишався маршрут від радянського і британського посольств до американського. На цій ділянці диверсанти могли вчинити напад.

Товариш Сталін запропонував президенту США разом з делегацією перебраться в радянське посольство. Таке рішення начисто виключало щоденні поїздки з одного краю міста до іншого.

І президент США погодився.

У радянському посольстві довелося потіснитися. Всіх радянських дипломатів, ясна річ, на час проведення конференції звідти вигнали. Апартаменти посла віддали президентові США; інші високопоставлені члени американської делегації також не могли поскаржитися на розміщення. Товариш Сталін влаштувався так-сяк. Нічого: тісно, зате тепло.

Генерал армії Штеменко Сергій Матвійович на той момент був генерал-полковником, начальником Оперативного управління Генерального штабу, тобто особисто відповідав за всі військові плани. Щодня він мав доповідати Верховному головнокомандувачу обстановку на фронтах. Для цього потрібно було розгортати цілком таємні карти величезних розмірів. Штеменко в своїх мемуарах описав комірчину, яку відвели для нього в посольстві. Він звернувся до Сталіна: карти ніде розгорнути. І тільки тоді за наказом Сталіна йому виділили більш належне приміщення.

Тепер про головне. Президент США міг би розміститися в британському посольстві, однак він прийняв пропозицію товариша Сталіна.

Кожного разу, згадуючи про це, я відчуваю гострий приступ професійних ревнощів. Це який же талант потрібно було мати, щоб уламати президента США на час найважливіших переговорів про облаштування післявоєнного світу зупинитися в лігві головного комуніста планети!

Так уламав же!

Не буду нагадувати про те, що:

- під час зустрічей представники високих договірних сторін міцно піддавали;
- апартаменти, де розмістили президента США і всю його делегацію, уважно прослуховували;
- товариш Сталін був не від того, щоб випити, проте ділові зустрічі він вважав роботою, а на роботі він завжди перебував тверезим.

Не дивуйтеся: в Радянському Союзі був найкращий в світі цирк. За наказом товариша Сталіна були розроблені трюки, які дозволяли йому під час ділових зустрічей замість горілки пити холодну чисту воду, а замість коньяку – холодний чай коньячного кольору. А гостей, м'яко кажучи, добре частували.

Казки про всюдисущих німецьких диверсантів були вигадані Сталіним і його секретарями «з темних справ». Ці вигадки були підкріплені безліччю підтверджуючих «фактів»: союзникам демонстрували захоплену зброю і вибухівку, фальшиві паспорти, топографічні карти і навіть теплі трупи щойно вбитих диверсантів.

В результаті президента США разом з делегацією вдалося заманити в гостинне сталінське лігво, нашпиговане мікрофонами і устаткуванням для звукозапису.

Цікаво, що німецькі розвідники і диверсанти, які вижили, після війни з подивом дізналися про свої плани замаху на трьох своїх головних ворогів, що майже вдалися. Природно, шпигунам і диверсантам було приємно читати про свої неіснуючі пригоди, і вони дружно підтримали сталінську версію: о, так, ходили під самим парканом, мало президента США не викрали.

7

Минуло трохи більше року, і в лютому 1945-го відбулася ще одна зустріч «Великої трійки». Цього разу військовий розвідник товариш Сталін навідріз відмовився ділити світ в якомусь Тегерані: тільки в моїх володіннях, та й край.

Чьорчілль з Рузвельтом погодилися.

Ялтинська конференція проходила в розкішному Лівадійському палаці – літній резиденції російських царів.

Не буду говорити про те, що всі апартаменти, виділені високим британським і американським гостям, дуже уважно прослуховувалися. Щоб розв'язати партнерам по переговорах мову, товариш Сталін використав старий випробуваний прийом.

Американський чотиризірковий генерал Лоуренс Кьютер на Ялтинській конференції 1945 року був членом американської делегації. Як відомо, росіяни славляться гостинністю, і тому британська і американська делегації були змушені їсти і пити те, що їдять і п'ють на сніданок прості радянські люди. Ось як генерал Кьютер описує сніданок простої радянської людини:

В якості першої страви за ранковим сніданком подавався середніх розмірів келих кримського коньяку. За коньяком і трьома вступними тостами слідували повторні частування з ікрою і горілкою. Після них подавали холодні закуски з білим вином. Після них сервірували кримські яблука з численними келихами досить солодкого кримського шампанського. Останньою стравою була склянка гарячого чаю, до якого подавали коньяк. (Laurence Sherman Kuter. Airman at Yalta. New York: Duel, Sloan and Pearce, 1955. P. 41.)

Це був розігрів. А в обід починалася справжня російська п'янка з білугою і севрюгою, з ікрою і горілкою, з пирогами і млинцями, з грибочками, огірочками, з коньяком і солодким шампанським. Обід зазвичай плавно переростав у дружню вечерю.

Одного разу, коли моя дружина була відсутньою, я вирішив на власному досвіді випробувати, до якого стану приходить людина після такого застілля – наскільки це було можливим, звичайно. Ясно, що кремлівської закуски у мене бути не могло, і випивка моя могла конкурувати з ялтинською тільки за кількістю випитого, та аж ніяк не за якістю пиття. Втім, точних відомостей про обсяги випитого на Ялтинській конференції у мене не було. Що значить «повторні частування з ікрою і горілкою»? Це скільки? І як розуміти термін «численні келихи»?

Ось що мені вдалося повторити: вранці – келих середніх розмірів коньяку, три горілочки в чарочках, трохи білого винця, три рази по шампусику і келих коньяку. Потім я сів за комп'ютер, маючи намір скласти щось карколомне. Склавав; правда, потім, прийшовши до тями, довго сміявся над тим своїм твором. Рекомендую авторам-початківцям: дуже легко пишеться в такому стані – поки останні сили тебе не покинуть.

Тільки ж тоді, в Ялті, все це було у них лише на сніданок! Основна п'янка тільки в обід починалася!

Син президента Рузвельта Елліот, який супроводжував батька на Ялтинській конференції, свідчить: всі були п'яні як чіп, в дупель, в дребодан.

Помічник державного секретаря США Чарлз Боул (пізніше, в 1953-1959 роках, він служив послом США в СРСР), свідчить, що господарем за столом був Сталін, атмосфера була дуже сердечною, лише в один з днів роботи конференції в цілому було випито сорок п'ять тостів.

Результат роботи військового розвідника товариша Сталіна: Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія та Східна Німеччина були віддані Радянському Союзу в довічне користування.

Зрозуміло, що сам Сталін весь час був чистий ніби скельце. Коли б розвідник піддавав так само, як і його жертви, ніяких грандіозних розвідувально-дипломатичних перемог він здобути не зміг би.

Розділ 28. Вуйко Петро

I

Петро Іванович Івашутін Народився в 1909 році. Його батько був залізничником, і син пішов слідами батька: закінчив залізничну школу, працював помічником машиніста. У 1930 році, у віці 21 року, Петро Івашутін вступив до ВКП (б).

У 1931 році його призвали до лав Червоної Армії і по партійній мобілізації – тобто, фактично, не питаючи його бажання – направили до Сталінградської військової школи льотчиків. Через два роки Петро Івашутін її закінчив, літав другим пілотом на важких бомбардувальниках, отримав звання льотчика-інструктора, в 1937 році (у віці 28 років!) був призначений командиром важкого бомбардувальника ТБ-3. У тому ж році Івашутін до Військово-повітряної академії імені М.Є.Жуковського вступив. Курс академії він не завершив. Були на те серйозні підстави.

В ході Великої чистки 1937-1938 років товариш Сталін винищив спочатку майже всі покоління чекістів Ягоди, потім – нове покоління чекістів Єжова. Починаючи з листопада 1938 року, Сталін практично заново створював НКВС, заповнюючи тисячі вакансій новими людьми, які стали вже третім поколінням чекістів. В НКВС, знову ж по партійній мобілізації, набирали командирів Червоної Армії, партійних і комсомольських працівників, профспілкових діячів, а також слухачів військових академій – незалежно від того, скільки часу їм залишалося до випуску.

У тому потоці виявився і капітан Івашутін. У лютому 1939 року йому було присвоєно звання капітана Державної безпеки.

Армійський капітан і капітан ГБ – це, як кажуть в Одесі, дві великі різниці. У той час капітан ГБ носив в петлицях три прямокутника (в народі – шпали), що відповідало знакам відмінності армійського полковника.

Івашутіна призначають на посаду начальника Особливого відділу НКВС 23-го стрілецького корпусу.

У листопаді 1939 року радянські вожді оголосили про те, що народ Фінляндії повстав проти гнобителів, створив Фінляндську Демократичну Республіку і Фінську народну армію, яка вела війну за світле майбутнє. Фінська народна армія представляла собою 106-ту стрілецьку дивізію Червоної Армії, в яку з усієї країни зібрали командирів і бійців, хоч якось пов'язаних з Карелією і Фінляндією. У бій це воїнство намагалися не вводити, побоюючись, як би чого не сталося.

За наказом товариша Сталіна Фінську народну армію притримали в тилах, одночасно Радянський Союз надав їй безкорисливу допомогу. Допомога полягала в тому, що у війні з урядовими військами Фінляндії замість цієї армії брали участь більше 500 тисяч бійців і командирів Червоної Армії, близько 2,5 тисяч бойових літаків і понад 2 тисячі танків. В рядах цих «визволителів» був і начальник Особливого відділу НКВС 23-го стрілецького корпусу Петро Івашутін.

Правда, звільнити Фінляндію не вдалося. Про Фінляндську Демократичну Республіку та Фінську народну армію було наказано забути. А радянському народові досить дохідливо роз'яснили, що Червона Армія не планувала звільнити Фінляндію. До цього ніхто не прагнув. План полягав у тому, щоб забезпечити безпеку Ленінграду. Поставлене завдання було блискуче виконане.

На визволителів Фінляндії – тобто, вибачте, на захисників Ленінграду, – звалився водоспад державних нагород. Капітан ГБ Івашутін за подвиги в забезпеченні безпеки Ленінграду отримав свій перший орден – орден Червоної Зірки.

2

Вдалі і невдалі визвольні походи Червоної Армії до Польщі, Фінляндії, Литви, Латвії та Естонії насторожили Гітлера. Особливо Гітлеру не сподобався несподіваний ривок Червоної Армії до Румунії в напрямку районів видобутку нафти. Від румунської нафти повністю залежало життя Німеччини і боєздатність її збройних сил. Гітлер не став чекати, коли Сталін прибере до рук всю Румунію – він ударив першим.

Під час радянсько-німецької війни майор ГБ Івашутін (один ромб в петлицях, як у комбрига) очолював особливі відділи ряду армій і фронтів. У ГБ він потрапив не за власним вибором, однак робота в репресивних органах йому явно припала до душі. Освоївся, втягнувся, розласився.

У квітні 1943 року Сталін створив в Червоній Армії нову каральну структуру СМЕРШ, яку підпорядкував собі особисто. Петро Іванович Івашутін був призначений на посаду начальника СМЕРШ Південно-Західного фронту і отримав звання генерал-майора.

У 33 роки.

Потрібно відзначити особливо, що товариш Сталін військовими званнями даремно не кидався. Звання потрібно було заслужити. Ясно, що карателем Петро Іванович був відмінним, інакше не отримав би золоті генеральські погони.

В кінці серпня 1944 генерал-майор Івашутін брав участь в переговорах з королем Румунії Міхаєм про вихід Румунії з війни на боці Німеччини і переході на бік Радянського Союзу. Переговори увінчалися успіхом. 13 вересня 1944 генерал майор Івашутін отримав свій перший орден Леніна, а 25 вересня – звання генерал-лейтенанта.

Відразу після війни генерал-лейтенант Івашутін був призначений начальником Управління СМЕРШ Південної групи військ (тобто радянських військ, які знаходилися в Румунії і Болгарії), потім служив начальником управління контррозвідки Групи радянських військ у Німеччині та начальником управління контррозвідки Ленінградського військового округу.

В останній рік життя Сталіна генерал-лейтенант Івашутін був міністром Державної безпеки України, а після смерті Сталіна став заступником голови КДБ, потім – першим заступником голови КДБ.

У лютому 1963 року Івашутін отримав звання генерал-полковника, а в березні був призначений начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Збройних Сил СРСР.

Цю посаду Івашутін займав без малого чверть століття, до 1986 року включно. Керував жорстко. У 1971 році йому було присвоєне звання генерала армії.

У вузьких колах начальник ГРУ генерал армії Івашутін був широко відомий як вуйко¹ Петро.

3

Вуйко Петро був чекістом чистої крові. Ковзнувши очима по його біографії, деякі західні аналітики приходили до висновку: коли перший заступник голови КДБ призначений начальником ГРУ, значить, ГРУ є частиною КДБ або ж підпорядкованою їй структурою. Чи не так?

Ні, не так.

Коли заступник тренера футбольного клубу «Манчестер Юнайтед» перейшов на посаду тренера в «Реал Мадрид», це зовсім не означає, що тепер одна команда буде підкорятися іншій. І це зовсім не означає, що на новому місці тренер збереже вірність своєму старому клубові. Зовсім ні. З першої миті на новій посаді він стає ворогом всіх інших футбольних клубів – і в першу чергу того, з якого щойно пішов.

Від розвідки КДБ Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу вимагав результатів, і від ГРУ вимагав. Викликають начальника ГРУ Івашутіна в ЦК і кажуть: дивись, ось як КДБ працює, а у тебе в ГРУ ніяких результатів немає. Май на увазі: не впораєшся – знімемо.

Так ось, вуйку Петру потрібно було так поставити роботу в ГРУ, щоб його за приклад брали, а його колегу з КДБ тикали носом: у Івашутіна результати, а ти, коли не впораєшся, вилетиш! Країна у нас велика, є куди невдахи засунути!

4

Політика кремлівських вождів полягала в тому, щоб не допустити виникнення кланів. А коли вже вони і виникали, не допустити їхнього розростання і зміцнення. Розбивали і послаблювали клани шляхом призначення на керівні посади варягів – прибульців зовсім з інших структур.

Приклад. Олександр Миколайович Шелепін стрімко йшов вгору по лінії комсомолу, від самих низових посад до першого секретаря Центрального Комітету Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді. У 1958 році його переводять до апарату Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. І буквально за кілька місяців Хрущов призначає Шелепіна головою КДБ.

У КДБ Шелепін – чужа людина, йому ніхто не вірить, і він не вірить нікому. На цьому етапі змова всередині КДБ проти Комуністичної партії була неможливою.

Через деякий час товариш Шелепін (в народі – Залізний Шурик) розсмаковує, встановлює потрібні зв'язки і стає небезпечним для Центрального Комітету. І його знімають. А на КДБ знову ставлять варяга з комсомольських структур товариша Семичастного.

Те ж саме відбувалося повсюдно. Перші секретарі комуністичних партій Грузії, Узбекистану, Казахстану і всіх інших союзних республік призначалися з місцевих князьків, а у кожного з них за плечима стояв другий секретар, присланий з Москви. Для контролю. Лиш тільки другий секретар зав'язував дружні стосунки з місцевою елітою, його відкликали до Москви і надсилали нового.

Так було і в ГРУ.

Начальником ГРУ мусила бути людина зі сторони. Лиш тільки на цю посаду ставили не сторонню людини, а з армійської середовища, у вождів Радянського Союзу і комуністичної партії виникали проблеми.

¹ В перекладі з російської мови українською більш правильним для збереження сенсу виразу буде саме «вуйко Петро», а не «дядя Петя». – *Прим. пер.*

Наприклад, в 1956 році на вимогу міністра оборони СРСР Маршала Радянського Союзу Жукова начальником ГРУ був поставлений генерал-полковник Штеменко Сергій Матвійович. Жуков і Штеменко готували державний переворот¹. У 1957 році змова була розкрита, Жукова зняли з поста міністра оборони, вигнали з Президії Центрального Комітету КПРС і з самого Центрального Комітету, а Штеменко був розжалуваний у генерал-лейтенанта і відправлений служити до провінції.

А товаришеві Хрущову головний біль: що робити? Як віднайти і керівництво ГРУ, і керівництво КДБ від спроб втручатися в справи вищого керівництва країни?

І Хрущов поставив на КДБ комсомольця Шелепіна – він буде там новою, чужою людиною. А голову КДБ генерала армії Серова призначив начальником ГРУ – і він в ГРУ буде новою, чужою людиною. Який же армійський генерал тепер піде до колишнього глави КДБ з пропозицією готувати державний переворот! А коли колишній глава КДБ раптом натякне якомусь армійському генералові, що владу пора міняти, генерал від нього шарахнеться як від провокатора – всім же відомо, що чекісти колишніми не бувають.

Минуло зовсім небагато часу, і колишній глава КДБ генерал армії Серов все ж освоївся в новому середовищі. Хрущов, таємно відправивши ракети на Кубу, мало не кинув весь світ у ядерну війну. Американців потрібно було попередити про те, що Хрущов блефує. Виникла військова змова, в якій брав участь і Серов. Тут вже не розбиралися, хто справжній генерал з Радянської Армії, а хто варяг з КДБ – необхідно було рятувати свої життя, а разом з ними і всю планету.

Полковник ГРУ Пеньковський Олег Володимирович за наказом Серова американців попередив. Планета була врятована. Однак змову розкрили. Полковник Пеньковський був страчений, інші учасники змови також отримали сповна. Начальник ГРУ генерал армії Серов був знятий з ГРУ, позбавлений звання Героя Радянського Союзу і розжалуваний у генерал-майора.

А перед Хрущовим постала все та ж проблема: так як же відвадити керівництво ГРУ від спроб втручатися в справи керівництва країни? Як виключити можливість виникнення змови в керівництві військової розвідки?

Вихід був один: знову призначити начальником ГРУ такого варяга, який назавжди залишиться чужим. Який нікому в ГРУ не буде вірити, і якому в ГРУ ніхто не буде вірити. І Хрущов призначив першому заступнику голови КДБ генерал-лейтенанту Івашутіну звання генерал-полковника і призначив його начальником ГРУ.

Чи був вуйко Петро жорстокою людиною?

Так, був. З нашим братом по-доброму не випадає.

Чи був він гідним керівником? Без сумніву.

Чи був фаховим розвідником? Замість відповіді на це питання треба ставити знак оклику. Іноді він демонстрував фантастичний трюк: несподівано, без попередження, разом зі своїми заступниками з'являвся на державних іспитах по ВСКД (Збройні сили капіталістичних держав) на Першому факультеті Військово-дипломатичної академії, брав зі столу перший-ліпший квиток і відповідав на всі питання без підготовки.

Потрібно зауважити, що іспити були дійсно важкими. Необхідно було знати тисячі характеристик найрізноманітніших систем озброєння (від китайських танків до американських стратегічних ракет, від французьких атомних підводних човнів до британських авіаносців) і стратегічних об'єктів (від уранових шахт Намібії до Панамського каналу). Крім цього, знати структуру військ, їхнє озброєння, дислокацію, тактику, систему тривоги, місця розташування командних пунктів, аеродромів, військово-морських баз, сховищ ядерних боєприпасів і ще безліч всякої всячини.

Кажуть, вуйко Петро робив це на спір зі своїми заступниками, викликаючи їх битися прямо перед членами екзаменаційної комісії та слухачами академії, здавати державний іспит.

Заступники виклик брали і також демонстрували гідний рівень.

5

Вуйко Петро залишався на бойовому посту при Хрущові, за Брежнєва, за Андропова, Черненко і Горбачова. При ньому в ГРУ не було змов проти центральної влади.

Чи можна було вуйка Петра ким-небудь замінити? Звичайно. Адмірал Бекренєв Леонід Костянтинович або генерал-полковник Толоконніков Лев Сергійович цілком би впоралися.

Про Леоніда Костянтиновича я вам уже доповідав. А Лев Сергійович Толоконніков на початку 1960-х років був генерал-майором, резидентом ГРУ в Лондоні. Під його особистим керівництвом капітан 2-го рангу Євген Іванов копав під державного секретаря Великобританії у військових справах

¹ Детальніше про це читайте в книзі Віктора Суворова «Облом. Хроніка Великого десятиліття. Книга друга» (К: Гамазин, 2014, серія «Нетабачна історія»). – Прим. пер.

Джона Проф'юмо. У Толоконникова були видатні результати в роботі і до цього випадку, і після нього.

Без сумніву, в ГРУ були й інші дуже гідні кандидати на пост начальника цієї організації. Проте у всіх був один недолік – вони з самого початку були військовими розвідниками, а вождем Радянського Союзу на місці начальника ГРУ потрібна була людина зі сторони.

Для Центрального Комітету вуйко Петро був, крім всього іншого, добрий тим, що для ГРУ він назавжди залишався чужим.

Розділ 29. Нові часи

I

Світ стрімко змінюється. Ах, коли б в тому, минулому тисячолітті розвідники мали такі можливості, як сьогодні!

Колись від людини, яка говорила російською, сахалися геть, немов вона була інопланетянином. Зараз російськомовних можна зустріти скрізь – в вагоні лондонського метро, в літаку, який летить через океан. Відбувається велике змішання народів, і це радує серце розвідника.

Раніше у іноземця в чужій країні вимагали паспорт, зараз мільйонні маси мігрантів перетинають кордони без будь-яких документів. Утербитися в їхній натовп не складає труднощів. Тих, хто без дозволу валом валить через кордони, називають нелегалами – ну прямо як у нас в ГРУ. Навіть назву міняти не потрібно!

Колись нам доводилося вишукувати людей і по крупицях збирати відомості про них. Сьогодні досить тільки увійти до Інтернету, і ти отримаєш відомості про сотні мільйонів людей і дізнаєшся всі подробиці їхніх біографій. Тут же всі їхні слабкості і захоплення, їхні кішечки і собачки, їхнє горе і радість.

Шпигунові більше не потрібно йти на конспіративну зустріч, злодійкувато озираячись. З цікавою людиною можна зв'язатися через Інтернет прямо з Москви чи з Лондона. А зустрівши десь цікаву людину, розвіднику навіть не доведеться допитуватися, яких саме собачок він любить, які марочки і монетки збирає. Собачку для нього ми в сумці принесемо, а монетки римські – ось в цій коробці.

Абсолютно неймовірні можливості відкриває перед розвідником комп'ютер будь-якого банку: влізай в базу даних і вишукуй тих, у кого є борги, хто багато років з боргів вибратися не може, потроху в них потопаючи. Вибирай з боржників тих, хто може стати при нагоді в добуванні, вивчай і в один прекрасний день запропонуй цим людям свою допомогу.

2

Сьогодні світ став багатополярним. Він і далі буде дробитися на ще більш дрібні самостійні фрагменти. Боротьба за місце на планеті, за її ресурси буде ставати все більш лютою. І не варто чекати спокою на фронтах таємної війни. Дійових осіб на темній арені шпигунства все більше.

Сама розвідка також потроху змінює своє обличчя. У XX столітті розвідка була чисто державною структурою. Сьогодні поряд з державними розвідувальними організаціями бурхливо зростають і знаходять своє місце під сонцем приватні розвідувальні структури, подібно до того, як поруч з поліцією працюють приватні охоронні агентства.

Приватні розвідувальні організації будуть стрімко набирати силу. Вони будуть працювати на тих, у кого багато грошей. Сьогодні окремі громадяни мають капітали, цілком порівнянні з бюджетами деяких держав. Цим громадянам конче потрібна інформація. Дуже секретна.

Колись міць держави визначалася розмірами його території, чисельністю населення, запасами корисних копалин, індустріальною міццю. Та тільки нас з вами занесло в те тисячоліття, в якому сила не тільки цілих держав, а й окремих людей багато в чому залежить від володіння інформацією. Найбільш секретною. Тому збір і аналіз інформації має сьогодні набагато більше значення, ніж десять років тому.

Перед розвідниками, державними і приватними, відкриваються безмежні горизонти. Поширенням тіньовим бізнесом стає збір компромату на всіх, хто краде, і торгівля отриманими відомостями. Ця інформація продається ніби гарячі пиріжки. Така діяльність може прикриватися, наприклад, боротьбою з корупцією.

3

Нове тисячоліття не тільки відкриває найширші можливості, воно ще й ставить перед людством дуже серйозні проблеми. Одна з них парадоксальна. Вона полягає в тому, що інтелектуальна міць людства в цілому стрімко зростає, в той час як інтелектуальний рівень мільярдів окремих людей так само стрімко падає.

Раніше вчитель намагався впливати на почуття учнів. І це давало результат. Знання, які зачіпають наші почуття, змушують нас думати. У XX столітті діти вчили напам'ять великі фрагменти тексту, а потім з виразом читали їх перед усім класом або навіть перед всією школою. Наголос робився саме на це: читати з виразом!

Коли «Бородіно» Лермонтова прочитати голосно і з душею, то сам, не помічаючи того, поринаєш в епоху. Про неї хочеться знати більше. Одним віршем ніяк не обійтися. Після цього роман «Війна і мир» читався з набагато більшим інтересом.

У школі № 8 чудесного міста Конотопу нам задавали вивчити, і вже на завтра вимагали напам'ять читати з виразом вірш «Якби ви знали, паничі» Тараса Шевченка. Вивчив, голосно з виразом прочитав, а розпал пристрастей в тому вірші такий, що байдужим воно нікого не залишало. І перед тобою виникала яскрава картина епохи. Вона вкарбовується в свідомість назавжди.

Поема Твардовського «Василь Тьоркін» – це 30 невеликих розділів, пролог і епілог. У Вороного суворовському військовому училищі від нас вимагали знати цю поему напам'ять. Викладач називав главу і наказував: голосно, чітко, з виразом!

*А всего иного пуще
Не прожить наверняка –
Без чего? Без правды сущей,
Правды, прямо в душу бьющей,
Да была б она погуще,
Как бы ни была горька.*

Рядки ці без виразу й читати неможливо.

Згадаймо будь-який розділ «Тьоркіна», і перед нами відкриється панорама війни. Вона тягне, вона змушує переживати за долю солдата і задумуватися над подіями тієї війни, про причини її виникнення, про деякі чудасії її початку, ходу і результату.

А сучасні системи освіти в деяких країнах побудовані так, щоб учням дати знання. Школяра вчать ставити галочки в клітинах. Жодних емоцій. Тільки ж та інформація, яка на наші почуття не впливає, нам не цікава, і тому не спонукає до роздумів.

Сучасна людина втрачає здатність глибоко переживати. Її цьому не навчили. Дитина плаче, коли бачить на екрані вмираючого звіра, однак спокійно дивиться на те, як в кінофільмі чи в його комп'ютерній стрілялці гинуть люди – іноді десятками і сотнями. Сучасні діти до вбивств як вищої привчені з дитинства, вбивства людей їх не хвилюють.

Разом зі здатністю переживати людина втрачає здатність до роздумів.

Сучасна людина є більше схожою на бездушний арифмометр, винайдений в Швеції 1873 році, модифікації якого випускалися в Радянському Союзі до 1978 року включно.

Люди залишаються людьми лише в тому випадку, коли розбудять свої емоції, коли будуть їх розвивати, як спортсмени постійними і наполегливими вправами розвивають свої м'язи.

Знання, які не мають ніякого емоційного забарвлення, не приносять користі. Людина починає мислити лиш тільки в той момент, коли його почуття чимось вражені.

Пам'ять людини бездонна і безмежна, проте, на відміну від комп'ютера, запам'ятовуємо ми тільки те, що нас цікавить, і те, що викликало в нашій душі якісь почуття.

Здатність відчувати розвідник мусить розвивати не тільки в собі, він зобов'язаний пробудити цю здатність в тому, кого вербує.

Хочеш вести людей за собою – звертайся до їхніх почуттів.

Розділ 30. Структура та завдання частин спеціального призначення**1**

У лютому 1945 року в ході Ялтинської конференції радянський військовий розвідник товариш Сталін переграв Рузвельта і Чорчілля, змусивши їх підписати ті документи, які були вигідні Радянському Союзу. Відповідно до досягнутих домовленостей, всі ті країни, куди зайшли війська Червоної Армії, переходили під повний контроль Радянського Союзу, а Німеччина підлягала розділу на чотири зони окупації: радянську, американську, британську та французьку. Так само на чотири сектори окупації було вирішено розділити і Берлін.

Політичні лідери США і Великобританії поставилися до долі післявоєнної Європи досить халатно, фактично здавши її центральну і східну частину Радянського Союзу. Країни Центральної та Східної Європи ставали не просто васалом Сталіна, а й перетворювалися в плацдарм для подальшого поширення комунізму на захід.

Однак у першій половині 1945 року американська вчені завершували роботи зі створення ядерної зброї. Тим самим саме вони, а не політики, стабілізували ситуацію в світі.

Рівно через півроку після конференції в Ялті, 6 серпня 1945 року, американський стратегічний бомбардувальник Б-29 скинув атомну бомбу гарматного типу на японське місто Хіросіма. Подільна речовина – уран-235. За різними оцінками потужність вибуху склала від 13 до 18 кілотонн. Принцип гарматної схеми полягає в тому, що всередині бомби знаходився шматок гарматного ствола, два уранових блоки були рознесені в два кінця цього обрубка приблизно на метр один від одного. Після скидання бомби і досягнення нею заданої висоти один блок урану шляхом підриву порохового заряду вистрілювали в напрямку іншого блоку. Контакт двох блоків створював надкритичну масу, і виникала лавиноподібна ланцюгова реакція.

Перевагами такого рішення були відносно проста конструкція бомби і її висока надійність. Недолік полягав в тому, що бомба була надзвичайно дорогою, а коефіцієнт корисної дії – надзвичайно низьким: в ядерній реакції брало участь трохи більше одного відсотка дуже дорогого високозбагаченого урану-235, решта урану розкидалася в результаті вибуху, не встигнувши вступити в реакцію.

Три дні по тому, 9 серпня 1945 року, інший американський бомбардувальник Б-29 скинув атомну бомбу імпульсивного типу на місто Нагасакі. Подільна речовина – плутоній-239. Потужність вибуху – 21 кілотонна. Подільна речовина знаходилося в сфері, навколо якої розміщувалися 256 зарядів вибухівки. Технічна складність бомби цього типу полягала в тому, щоб підірвати всі заряди з неймовірною точністю за часом, який вимірюється якимись незначними частками секунди. Сфокусована ударна хвиля всіх зарядів прямувала точно до центру сфери. Одночасний підрип зарядів миттєво стискав подільний матеріал до центру, в результаті чого виникала надкритична маса.

Американські вчені йшли незвіданим шляхом. Заради того, щоб гарантовано домогтися успіху і скоротити час розробки зразків ядерної зброї, вони пробивалися до мети різними шляхами, два з яких виявилися вірними. Практично одночасно вони створили дві абсолютно різні бомби.

Ядерні удари по Хіросімі і Нагасакі мали на меті змусити Японію капітулювати і закінчити Другу світову війну. Мета була досягнута рішуче і швидко: 10 серпня 1945 року уряд Японії передав уряду США пропозицію про капітуляцію.

Атомне бомбардування Японії в самому прямому сенсі справило ефект бомби, що розірвалася, не тільки в Токіо, а й у Москві. Віддаючи наказ на застосування ядерної зброї, Гаррі Трумен, який змінив Рузвельта на посаді президента США, крім основної мети переслідував ще й супутню мету. Це було послання товаришеві Сталіну, який занадто захопився визвольними походами в сусідні країни. Президент США натякнув: наші країни були союзниками у війні проти Німеччини, ми залишаємося союзниками у війні проти Японії, проте коли містер Сталін буде і далі нав'язувати комуністичні порядки сусіднім країнам, то може отримати те, що отримав японський імператор.

2

Поява ядерної зброї в США і перше застосування цієї зброї кардинально змінила співвідношення сил в світі. На шляху комуністичної експансії з'явилася непереборна перешкода. Необхідно було щось робити.

Сталін наказав різко прискорити роботи зі створення ядерної зброї в Радянському Союзі. Це по-перше.

По-друге, було прийнято рішення розгорнути спеціальні диверсійні підрозділи для пошуку і знищення ядерної зброї противника і засобів його доставки. Коли головною загрозою ставала ядерна зброя, необхідно було мати якомога більше засобів протидії її застосування, і диверсійні частини були одним з таких засобів.

У складі кожної загальновійськової і танкової армії був штаб, у складі штабу був розвідувальний відділ. В останні роки життя Сталіна кожен такий відділ отримав в своє підпорядкування одну окрему роту спеціального призначення – СпП.

З моменту появи в Радянській Армії частин і з'єднань спеціального призначення їхнє існування ретельно приховувалося. Тому їхня скорочена назва «спецназ» і ще більш скорочене «СпН» у відкритих джерелах не використовувалося. Погортайте підшивки газети «Красная звезда» радянських часів: ось знімки танків, гармат, літаків, ракет, однак ви ніде не знайдете вказівок на те, що перед вами танк Т-55, гармата Д-74, бомбардувальник Ту-16 або балістична ракета середньої дальності 8К63. Таким же чином рівнозначні терміни «спецназ» і «СпН» використовувалися лише там, де було дозволено.

Терміна «спецназ ГРУ» в ті часи не було взагалі. Перш за все тому, що саме Головне розвідувальне управління було секретною організацією, і не кожен військовий розвідник знав про його існування. По-друге, посвяченим в цю таємницю не потрібно було вживати таке словосполучення, бо підрозділи спеціального призначення були в ті часи тільки в підпорядкуванні ГРУ. Ніякого іншого спецназу ніде більше не було.

За часів перебудови і гласності термін «спецназ» перестав суворо охоронятися і пішов гуляти світом. Слово стало загальним. З'явилися всілякі «бійці спецназу» – спецназ КДБ, внутрішніх військ, прикордонний, пожежний, тюремний і навіть медичний. Заговорили про іранський спецназ, йорданський, сомалійський.

Щоб дистанціюватися від безлічі різноманітних «спецназів» і не плутати грішного з праведним, ГРУ негласно відмовилося від терміну «спецназ», зберігши другу назву СпН. Коли ми зустрічаємо це скорочення, то стає ясно, про що в даному випадку йдеться: про частини і підрозділи, які перебувають в підпорядкуванні військової розвідки.

Внутрішні військові округи загальновійськових і танкових армій не мали. Проте в разі війни кожен такий округ формував на своїй території по одній загальновійськовій армії. Для кожної такої поки не існуючої армії вже за мирного часу була створена повна організаційна структура та матеріально-технічна база армійських частин, в якій, крім іншого, була і окрема рота спеціального призначення, причому, на відміну від інших частин ця рота вже за мирного часу була повністю укомплектована.

Всього до 1950 року в СРСР було розгорнуто 46 окремих рот спеціального призначення по 120 офіцерів, сержантів і солдат у кожній. Всі ці роти за мирного часу були укомплектовані повністю, до останньої людини.

Тому, хто з Радянською Армією незнайомий, слід пояснити різницю між ротою і окремою ротою.

Коли рота входила до складу батальйону чи полку, вона була підрозділом. Командир такої роти міг отримати звання капітана (це максимум), його заступники – звання старшого лейтенанта.

Коли рота не входила до складу батальйону чи полку, вона була не підрозділом, а військовою частиною. Щоб не плутати її зі звичайними ротами, вона іменувалася окремою. Командир окремої роти міг отримати звання майора, його заступники – звання капітана. Кожна окрема рота мала номер в системі нумерації, загальний для всієї Радянської Армії, і умовний п'ятизначний номер – наприклад, 808-я окрема рота спеціального призначення (військова частина¹ 74972). У відкритих документах використовувався п'ятизначний номер, який нікому ні про що не говорив, в таємних і цілком таємних документах використовувалася справжня назва військової частини.

На відміну від звичайної роти, окрема рота мала в своєму складі власні тиллові служби: збройову, інженерну, транспортну, фінансову, речову, продовольчу. Командир окремої роти мав комплект печаток і штампів, йому була підпорядкована власна секретна частина.

Така сама система діяла і на рівні батальйонів. Коли батальйон входив до складу полку, він був підрозділом. Коли батальйон не входив до складу полку, він був військовою частиною та іменувався окремим. Як і окрема рота, окремий батальйон мав власні збройову, транспортну, фінансову, речову, продовольчу та інші служби. Крім того, окремий батальйон мав Бойовий прапор. У цьому

¹ Не слід плутати військову частину (умовне найменування військової частини, корабля, з'єднання або установи Збройних Сил СРСР), яке використовується в відкритих джерелах з цифровим індексом – номером) з військовою (вояцькою) частиною (організаційно самостійною бойовою, навчальною та адміністративно-господарською одиницею в збройних силах). – *Прим. ред.*

його відмінність від окремої роти і від звичайного батальйону. Винятком були окремі штрафні, дисциплінарні, транспортні, ремонтні та медико-санітарні батальйони; вони Бойових прапорів не мали.

Втямивши різницю між ротами звичайними і окремими ротами, ми трохи інакше подивимося на 46 окремих рот спеціального призначення, які були розгорнуті за наказом товариша Сталіна. Кожна окрема рота була повністю самостійною бойовою одиницею практично у всіх питаннях, від тилових і транспортних до фінансових та юридичних.

Всього в складі цих рот було п'ять з половиною тисяч добірних горлорізів.

3

За моїх часів (в першій половині 1970-х років) кожна окрема рота спеціального призначення мала не 120, а 115 осіб особового складу, серед них 9 офіцерів і 11 надстроковиків (з 1972 року – 11 прапорщиків).

Структура окремої роти спеціального призначення виглядала так:

- командир роти,
- заступник командира роти з політичної частини,
- заступник командира роти з ПДС (парашутно-десантна служба),
- заступник командира роти з інженерної підготовки,
- військовий перекладач, який пройшов підготовку у Військовому інституті іноземних мов і

вільно володів як мінімум двома іноземними мовами,

- старшина роти (надстроковик),
- секретчик (надстроковик),
- три розвідувальних взводи,
- взвод зв'язку,
- автотранспортне відділення,
- парашутний склад з парашутної сушаркою,
- склад інженерно-підривного майна.

Озброєння роти:

- автомати АКМС на весь особовий склад, включно з офіцерами, на всіх автоматах розвідувальних взводів – ПБС (прилад безшумної і безспалахової стрільби),
- безшумні пістолети 6П9 на весь офіцерський склад і весь склад розвідувальних взводів,
- стріляючі ножі НРС-2 на весь склад трьох розвідувальних взводів.
- різноманітні міни в досить широкому асортименті: спрямованої дії (МОН-50 і МОН-100), осколково-загороджувальні (ОЗМ-72) та інші.

Засоби зв'язку:

- 2 дуже потужні радіостанції Р-118, змонтовані на ЗІЛ-157,
- 15 переносних радіостанцій Р-350 для зв'язку диверсійних груп з вузлом зв'язку роти, який міг знаходитися на відстані декількох сотень кілометрів від діючих груп,
- невеликі радіостанції для зв'язку між групами.

Транспорт (залишається на своїй території, на території противника рота спеціального призначення може використовувати захоплений транспорт противника):

- 1 легковий автомобіль підвищеної прохідності ГАЗ-69 (командирський),
- 2 вантажних автомобіля підвищеної прохідності ЗІЛ-157,
- 7 повнопривідних вантажних автомобілів ГАЗ-66 (для транспортування особового складу роти на своїй території).

У кожному розвідувальному взводі – 20 осіб:

- командир,
- заступник,
- три відділення по шість бійців.

Перед десантуванням в тил противника кожен взвод отримував до свого складу п'ять радистів з радіостанціями Р-350 із взводу зв'язку, тобто у взводі ставало 25 бійців і командирів.

Взвод міг діяти як одна розвідувальна група. Взвод міг розділитися на дві групи: одна – під командуванням командира, інша – під командуванням його заступника.

Взвод міг діяти трьома групами, по одному відділенню в кожній, при цьому командир взводу перебував з тією групою, яка в даний момент виконувала найважливішу задачу, заступник – з тією групою, яка виконувала друге за важливістю завдання.

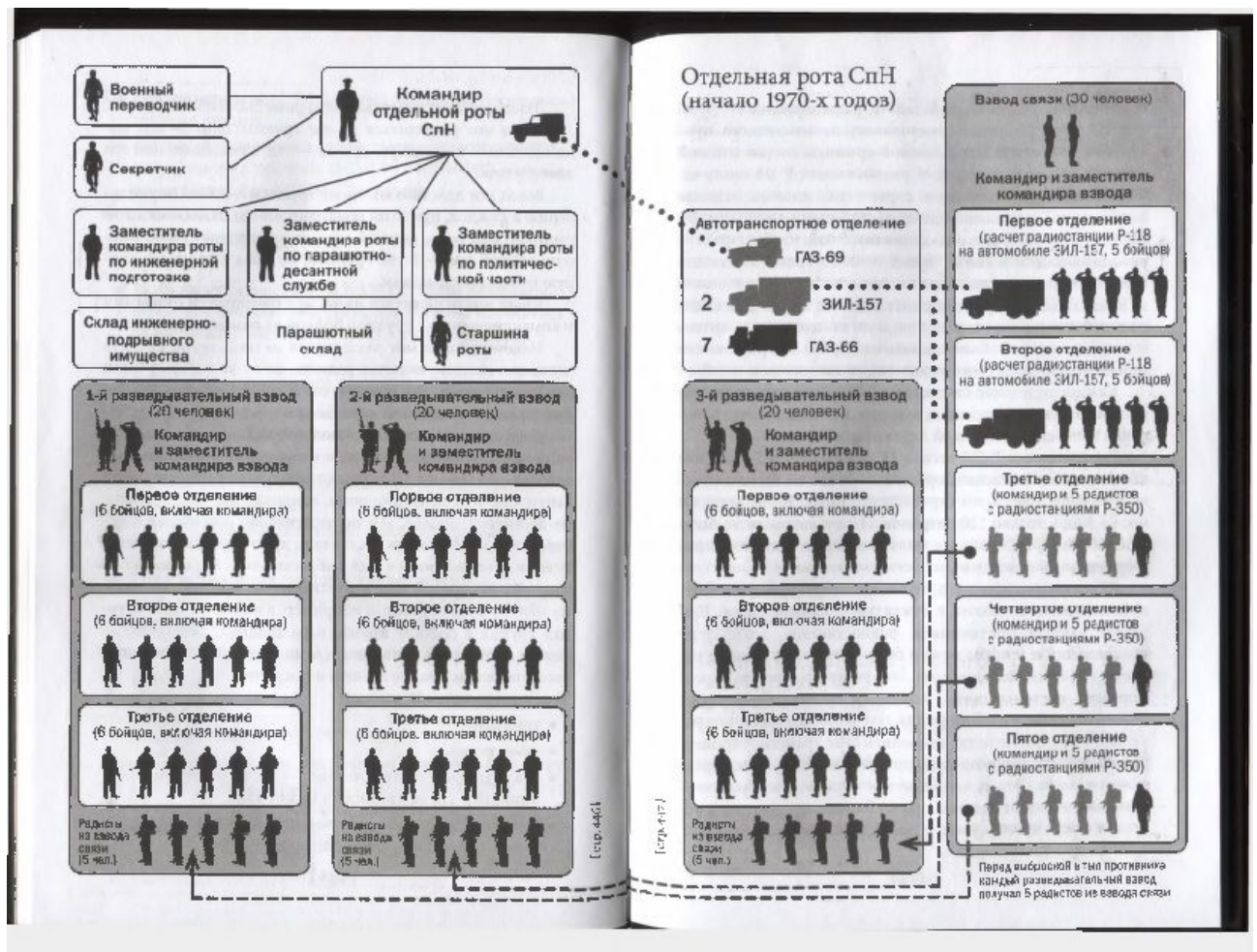
Взвод міг розділитися на чотири групи: три відділення і командир взводу з групою бійців з різних відділень.

Нарешті, взвод міг розділитися на п'ять груп по п'ять осіб у кожній, включно з радистом, на чолі яких були командир взводу, його заступник і три командира відділень (такий розподіл був максимально можливим).

Рота могла діяти в повному складі або ділитися на групи. Максимальна їхня кількість – 15. Крім трьох взводів, посилених 15-ма радистами, в тил противника десантувалися командир роти, замполіт, зам з парашутно-десантної служби, зам з інженерної підготовки і перекладач; ці 5 осіб складали ядро управління ротою. Всього зі складу роти в тил викидалися 83 бійця, включно з 8-ма офіцерами. В ході виконання завдання рота постійно змінювала конфігурацію: наприклад, на початку – одна велика група в складі взводу, пара середніх, решта – дрібні, потім рота зливалася в один організм, потім знову розсипалася на дрібні групи і так далі.

Взвод зв'язку – 30 осіб:

- командир,
- заступник,
- два відділення по п'ять осіб – розрахунки двох радіостанцій Р-118 на автомобілях ЗІЛ-157,
- три відділення по шість осіб, в кожному командир і п'ять радистів з радіостанціями Р-350.



Окрема рота спеціального призначення (початок 1970-х років)

В ході виконання бойового завдання радіостанції Р-118 на ЗІЛ-157 розгорталися неподалік від командного пункту загальновоїської або танкової армії, до складу якої входила дана рота. Кожна радіостанція Р-118 могла самостійно тримати зв'язок з розвідувальним відділом штабу армії і з усіма розвідувальними групами. У взводі зв'язку було дві радіостанції Р-118, щоб гарантовано забезпечити зв'язок. Крім того, під час переміщення командного пункту армії одна з машин йшла за штабом і в цей час тримати зв'язок не могла (для зв'язку необхідно було розгортати велику стаціонарну антену, що неможливо було зробити на марші). Друга з місця забезпечувала зв'язок з диверсантами, потім наздоганяла штаб.

Кожне відділення зв'язківців з Р-350 було закріплене за одним з розвідувальних взводів, до складу якого воно вливалось перед десантуванням в тил противника.

Радіостанція Р-350 важила 13 кілограмів. Радист ніс полегшений комплект озброєння: у нього не було ні безшумного пістолета, ні стріляючого ножа. До автомату він ніс не 300, а лише 120 патронів. На його автоматі не було ПБС. І все одно життя його було нелегким, і частина його ноші розподілялася поміж усім складом групи.

За життя радиста і збереження апаратури група відповідала своїми головами в буквальному розумінні слова. При загрозі захоплення противником радіостанцію, апаратуру шифрування і шифри потрібно було знищити, як і радиста, який, потрапивши в полон, міг розкрити шифри і особливості системи зв'язку. Командир групи спеціального призначення також зобов'язаний був убити будь-якого бійця, який отримав серйозне поранення – група не могла дозволити собі транспортувати пораненого товариша, проте й дозволити йому потрапити в руки ворога також не могла. Це робилося шляхом введення особливої смертельної ін'єкції під назвою «Блаженна смерть», в результаті чого людина помирала легко, не відчуваючи мук.

Таке «гуманне» ставлення до приреченого бійця зовсім не було викликане людяністю, а ґрунтувалося виключно на прагматичних міркуваннях: жорстоке вбивство товариша по зброї пострілом в голову могло призвести несприятливе враження на бійців групи і поставити під загрозу виконання бойового завдання.

Кількість радіостанцій Р-350 у взводі зв'язку точно відповідало максимальній кількості розвідувальних груп, які рота могла виставити. Командири відділень, радисти яких мали радіостанції Р-350, самі радіостанцій не мали. На час операцій вони включалися до складу розвідувальних взводів або перебували в групі управління поруч з командиром роти в якості запасних радистів.

4

Після смерті Сталіна кількість окремих рот спеціального призначення дещо скоротили, проте вже в 1957 році Радянський Союз знову почав нарощувати міць диверсійних частин. Були сформовані п'ять окремих батальйонів спеціального призначення. Крім того, існували кілька створених раніше окремих рот спеціального призначення. Окремий батальйон спеціального призначення мав в своєму складі:

- управління та штаб,
- роту зв'язку,
- три розвідувальні роти спеціального призначення,
- взвод снайперів,
- транспортний взвод,
- підрозділи обслуговування.

У батальйоні спеціального призначення роти були не окремими, а звичайними. Склад кожної роти був таким:

- командир,
- заступник з ПДС,
- заступник з інженерної підготовки,
- перекладач,
- старшина і його помічник,
- три розвідувальних взводи по 20 осіб.

Всього в роті було 66 осіб, серед них 7 офіцерів.

Ось різниця між ротою і окремою ротою. У звичайній роті майже вдвічі менше особового складу. Підрозділи зв'язку, а також транспортні, фінансові, продовольчі і всі інші служби винесені з розвідувальних рот на рівень батальйону. Однак при цьому кожна рота так само могла виставити максимально 15 груп, отримуючи для цього радистів з роти зв'язку. Всього батальйон міг виставити 45 груп.

Взвод снайперів свої групи не виставляв, снайпери розподілялися між розвідувальними ротами в залежності від характеру вирішуваних завдань.

На мій погляд, окремі батальйони спеціального призначення мали оптимальну для ведення бойових дій в тилу противника структуру.

5

Поява ядерної зброї поклала край сталінським планам підкорення Західної Європи. До цього моменту радянська зона окупації Німеччини була для Сталіна плацдармом для майбутніх визвольних походів. Населення Східної Німеччини швидко зрозуміло різницю між вільною економікою Заходу і соціалістичною економікою Радянського Союзу, в якій всі підприємства належали народу, тобто нікому конкретно.

Очевидним став той факт, що під владою експлуататорів-капіталістів життєвий рівень народу чомусь виявляється високим, а там, де все належить народу, життєвий рівень цього народу залишається ганебно низьким. Капіталістична Західна Німеччина виробляла автомобілі «Фольксваген» і «Мерседес», а соціалістична Східна Німеччина – «Трабант», і на більше була нездатна. В інших областях відрив ФРН від НДР був таким же величезним. Почалася повальна втеча населення з радянської зони окупації Німеччини в американську, британську та французьку зони. З цим необхідно було щось робити. Радянські вожді гарячково шукали вихід. Наздогнати вільну економіку Заходу Радянський Союз не міг. Залишалося спробувати пригальмувати розвиток Заходу.

Цим зайнявся Микита Хрущов.

В серпні 1961 року вибухнула чергова Берлінська криза. Її вдалося залагодити. Тільки ж Хрущов не заспокоївся. Радянське керівництво готувалося взяти реванш.

5 лютого 1962 року в СРСР було прийнято рішення про створення десяти бригад спеціального призначення. Це були не роти, не батальйони і навіть не полки. Це бригади! І відразу десять. На додаток до тих окремих рот і батальйонів, які вже існували.

10 червня 1962 року члени Президії ЦК КПРС одноголосно прийняли рішення про таємне перекидання на Кубу радянських стратегічних ракет середньої дальності і ядерних зарядів для них.

У жовтні 1962 року американці дізналися про те, що на Кубі знаходяться радянські стратегічні ракети з зарядами мегатонного класу. Вибухнула Карибська криза. Світ опинився на межі ядерної війни.

Кризю вдалося погасити, безпосередня загроза ядерної війни минула, та бригади спеціального призначення, створені за наказом Хрущова, залишилися.

У складі бригади спеціального призначення знаходилися:

- управління та штаб,
- штабна рота,
- рота зв'язку,
- 4-6 окремих батальйонів спеціального призначення,
- тилові підрозділи.

Бригада – це група окремих батальйонів (склад яких ми вже обговорювали) під єдиним командуванням. Чисельність бригади – в мирний час від 900 до 1300 солдатів і офіцерів, у воєнний час від 1500 до 2500 солдатів і офіцерів.

Бригада спеціального призначення ВМФ мала аналогічну структуру з поправкою на специфіку бойових дій на морі – її батальйони комплектувалися в основному бойовими плавцями. Іноді бригаду спеціального призначення ВМФ плутають з бригадою морської піхоти, головним чином тому, що бійці і командири першої з метою маскуванню часто використовували форму морської піхоти.

6

Минуло зовсім небагато часу, і окремі батальйони спеціального призначення раптом чомусь стали називати окремими загонами спеціального призначення. Загін – це щось невизначене: будівельний загін, загін кораблів, піонерський загін.

Бригада складалася з окремих батальйонів, окремі батальйони – з рот. І раптом бригада стала складатися з окремих загонів, окремі загони – з рот. Крім назви, зовсім нічого не змінилося. Тільки ж навіщо знадобилося перейменовувати батальйони спеціального призначення в загони?

Питання це мене зацікавило при першому знайомстві з частинами спеціального призначення. Відповіді я не знайшов. Тоді я підійшов до цього питання з іншого кінця і запитав себе: а хто цю дурницю придумав? З'ясував: вуйко Петро.

Стоп! Коли так вирішив вуйко Петро, тоді це не дурість. Однак навіщо йому це було потрібним? Чим, крім назви, окремий загін відрізнявся від окремого батальйону?

Як тільки відміну знайшов, все встало на свої місця.

Різниця в тому, що окремий батальйон має Бойовий прапор. Вуйко Петро взяв до уваги вимогу Статуту внутрішньої служби:

Бойовий прапор завжди знаходиться зі своєю військовою частиною, на полі бою – в районі бойових дій.

Весь особовий склад військової частини зобов'язаний самовіддано і мужньо захищати Бойовий прапор в бою і не допустити його захоплення супротивником. При втраті Бойового прапора командир військової частини і військовослужбовці, безпосередньо винні в такій ганьбі, підлягають суду, а військова частина – розформуванню.

Довжина древка прапора – 250 сантиметрів, на вершині наконечник довжиною ще 25 сантиметрів. Полотнище прапора шовкове, 145 сантиметрів в довжину, 115 сантиметрів у висоту. Та ще шовковий шнур золотистого кольору довжиною 280 сантиметрів з двома кистями на кінцях. На прапорі кріпляться ордена, якими нагороджена військова частина, а до кожного ордену на древко кріпиться шовкова орденська стрічка шириною 7 сантиметрів і завдовжки 270 сантиметрів. Середина стрічки, як і середина золотистого шнура, зав'язана біля наконечника, так що виходить, що вона має два кінця приблизно по 135 сантиметрів кожен.

Командиру бригади спеціального призначення головний бій: він головою відповідає за Бойовий прапор бригади; крім того, у нього ще від 4 до 6 окремих батальйонів, і у кожного окремого батальйону свій Бойовий прапор. Всякий окремий батальйон буде розформований в разі втрати Бойового прапора, а командир і безпосередні винуватці втрати прапора підуть під трибунал.

У бригаді все просто: її штаб, вузли зв'язку і тиліві підрозділи знаходяться на своїй території в районі командного пункту штабу фронту. А що робити командирам окремих батальйонів? З собою в тил ворога прапор не забереш: надто вже незручно з ним бігати лісовими хащами, болотами, ярами та буреломами. І стрибати з літака з прапором якось не дуже зручно. Віддати прапор командир бригади командир окремого батальйону не може: коли командир бригади втратить цей прапор, командир окремого батальйону піде під суд. Залишається одне: залишити прапор на своїй території під потужною охороною і для цього виділити кращих бійців. А хто такому разі буде ворогам горлянки різати?

Ось і вирішив вуйко Петро, що не буде в нього ніяких окремих батальйонів спеціального призначення, а бригади спеціального призначення будуть складатися з окремих загонів.

А що Статут внутрішній служби говорить про Бойовий прапор окремого загону?

Нічого не говорить. Не встановлений для окремого загону Бойовий прапор.

7

Про спецназ ГРУ написано багато книг і статей. Однак в описі структури бригади спеціального призначення зазвичай пропускають *штабну роту*. І зрозуміло чому. Її нібито не було. Рота була «невидимою». Більшість офіцерів і солдатів бригад спеціального призначення навіть не підозрювали про існування такої роти в своїй бригаді. Згідно з відкритими документами, такої роти в бригаді не було. У секретних документах вона називалася штабною. Насправді була анти-штабною. І навіть точніше, коли висловлюватися сучасною мовою: це була рота анти-VIP.

За мирного часу в бригадах СпП деякі підрозділи були укомплектовані повністю, інші мали лише командирів – в разі необхідності такі підрозділи доповнювали резервістами. Серед таких підрозділів була і штабна рота – 5-6 офіцерів, які майже постійно були відсутніми, незрозуміло де і неясно чим займалися.

Система працювала просто. Кожен військовий округ мав у своєму складі спортивний батальйон. Деякі військові округи мали в своєму складі спортивну роту. І кожен флот мав спортивний батальйон або роту.

У Радянському Союзі професійного спорту нібито не було, проте тисячі спортсменів отримували військові звання, квартири, чималі гроші, особливе харчування, якісне медичне обслуговування та інші привілеї тільки за те, що займалися спортом.

Радянський спорт був спортом вищих досягнень. Простий народ спивався і вмирав, зате наші спортсмени регулярно перемагали на Олімпійських іграх і світових чемпіонатах. До цих блискучих перемог доклали руку спортивні структури КДБ і Радянської Армії, в тому числі армійські спортивні роти і батальйони.

У цього явища був і зворотний, невидимий світу бік. Професійні армійські спортсмени, які числилися аматорами, були тим середовищем, в якому розвідувальні управління військових округів і флотів вербували диверсантів найвищого рівня. Боксери і борці, бігуни і лижники, мотоциклісти і стрільці, парашутисти та самбісти зі значками майстрів спорту на грудях – найцінніший людський матеріал для диверсійних груп.

Кандидатів вивчали і робили пропозицію: за свою любов до спорту ти отримуєш гроші, квартиру, спортивний пайок. Та твій добробут можна підняти на ще вищий щабель, коли ти готовий освоїти суміжну професію і стати бійцем спеціального розвідувального підрозділу. Як приймаєш наші пропозиції, розпишись ось тут, і ще ось тут.

Все це вирішувалося тихо, в індивідуальному порядку. За розголошення – кримінальна стаття.

Підготовка – невеликими групами. Під виглядом тих же спортивних тренувань.

У разі необхідності нібито неіснуюча штабна рота кожної бригади спеціального призначення розгорталася миттєво – потрібно було тільки змінити футболки з написом ЦСКА на камуфляж і берці, отримати на складі парашути, зброю та боєприпаси.

Як ми пам'ятаємо, перша і головна задача, яка ставилася перед частинами спеціального призначення при їхньому створенні, – пошук і знищення ядерної зброї противника та засобів його доставки. Штабна рота кожної бригади спеціального призначення вирішувала ще більш складне завдання. Кожна така рота мала займатися пошуком і знищенням тих, хто міг би віддати наказ на застосування ядерної зброї. Основною ціллю цих диверсійних груп було вище військове і політичне керівництво ворожих держав. Бійців штабних рот спеціального призначення спеціально готували для викрадення або знищення вищих державних діячів, членів уряду і вищого військового командування ймовірного противника. Штабні роти бригад спеціального призначення були єдиними підрозділами, які мусили виконувати свої завдання не у військовій формі, а в цивільному одязі або у військовій чи поліцейській уніформі противника, і мали право встановлювати контакт і діяти разом з агентами-диверсантами СпП (про них мова піде нижче).

Наприклад, бійці штабної роти могли вбити командира ворожого атомного підводного човна, що перед далеким походом відлучився в шинок на прощальний вечір. Або командира ракетної бригади. Або коменданта сховища ядерних боєприпасів.

А могли не вбивати, а викрасти. Для серйозної розмови.

8

Отже, ядерну зброю противника і засоби її доставки були для частин і з'єднань СпП цілями першої категорії. Всі інші цілі були вторинними.

У ряді випадків було б достатньо тільки знайти таку ціль, повідомити її координати і стрімко піти з даного району: у командуючих арміями та фронтами в підпорядкуванні були ракетні бригади для нанесення випереджувальних ударів.

Коли завдання пошуку і знищення цілей першої категорії була вирішене, частини спеціального призначення планувалося переключити на пошук і знищення цілей другої категорії, серед яких були:

- мозок держави і армії, тобто штаби і командні пункти;
- нервова система держави і армії, тобто вузли та лінії зв'язку;
- кровоносна система держави і армії, тобто газопроводи, електростанції, лінії електропередач, нафтопроводи, сховища нафти і газу;
- елементи інфраструктури: аеродроми і аеропорти, мости, тунелі, залізниці.

Крім того, важливим завданням був загальний терор у ворожих тилах, який створював обстановку підозрілості, невпевненості і страху, сіяв паніку і дезорганізовувати збройні сили і населення противника.

У період розгортання Збройних Сил Радянського Союзу для війни частини спеціального призначення мали прийняти такий вигляд.

У безпосередньому розпорядженні ГРУ мали знаходитися три полки спеціального призначення. Кожен такий полк – це 6-7 рот спеціального призначення. Ці полки, на відміну від інших частин спеціального призначення, могли використовувати переносні ядерні заряди (так звані «ядерні ранці», мова про які піде нижче).

Кожен фронт мав розвідувальний пункт СпП і одну бригаду спеціального призначення.

Кожен флот – розвідувальний пункт СпП і одну морську бригаду спеціального призначення. В її складі була група надмалих підводних човнів, батальйон парашутистів, два-три батальйони бойових плавців.

Кожна загальновійськова та танкова армія мала окрему роту спеціального призначення.

Як загальний резерв передбачалося мати кілька окремих батальйонів спеціального призначення для посилення тих військ, які діяли на найголовніших напрямках, або тих військ, які зазнали серйозних втрат.

В ході стратегічної наступальної операції кожен радянський мотострілецький і танковий батальйон для ведення розвідки міг вислати вперед одну мотострілецьку або танкову роту.

Крім того, кожен мотострілецький і танковий полк вислав вперед одну розвідувальну роту.

Кожна мотострілецька і танкова дивізія зі складу свого розвідувального батальйону вислала вперед дві розвідувальні роти, озброєні танками і БРДМ, і одну роту глибинної розвідки.

Кожна загальновійськова та танкова армія десантувала в тил противника одну роту спеціального призначення, яка могла діяти як в повному складі, так і дрібними групами (максимальна кількість таких груп – 15) на глибині від 100 до 500 кілометрів.

Кожен фронт викидав в тил противника бригаду спеціального призначення, яка діяла на глибині від 500 до 1000 кілометрів. Бригада могла сформувати до 195 (коли в складі бригади були 4 батальйони і штабна рота) або до 285 невеликих груп (коли в бригаді 6 батальйонів і штабна рота).

Фронт зазвичай мав в своєму складі одну танкову і 3-4 загальновійськові армії. Ці армії могли викинути в тил противника 60-75 груп спеціального призначення.

Разом фронт і армії, які входили до його складу, могли одночасно ввести в дію від 255 до 360 диверсійних груп спеціального призначення загальною чисельністю від 1600 до 2400 диверсантів, а також «дрімаючу» агентуру СпП.

У планах радянського командування стратегічна наступальна операція мала проводитися силами 3-4 фронтів і одного флоту. На напрямку головного удару Верховний головнокомандувач міг викинути в тил противника диверсійні групи зі складу полків спеціального призначення, які перебували в безпосередньому підпорядкуванні начальника ГРУ.

Всього в Радянському Союзі існували чотири бригади спеціального призначення ВМФ (по одній в складі кожного флоту), шістнадцять бригад спеціального призначення (по одній в кожній групі військ і основних Військових округах) і сорок одна окрема рота спеціального призначення – тобто вже в мирний час країна мала в своєму розпорядженні від 23 до 30 тисяч першокласних диверсантів, а в результаті мобілізації ця кількість могло збільшитися в 4-5 разів за рахунок призову тих, хто вже служив в цих частинах і з'єднаннях.

Частини і з'єднання спеціального призначення були справжньою елітою радянських збройних сил. Тут служили кращі солдати і офіцери. На радянській території вони зазвичай носили форму Повітрянодесантних військ, а на території країн Варшавського договору – форму якогось «допоміжного» роду військ, найчастіше військ зв'язку. Звичайно, насправді ніякого стосунку до Повітрянодесантних військ чи до військ зв'язку вони не мали: Повітрянодесантні війська підпорядковувалися командувачеві Повітрянодесантних військ (який, в свою чергу, підпорядковувався міністру оборони СРСР), знаходилися в резерві Верховного Головнокомандувача і діяли виключно в його інтересах на стратегічному рівні, а частини і з'єднання спеціального призначення діяли на оперативному рівні в інтересах фронтів, флотів і армій.

Офіцерський склад для частин спеціального призначення готувало Рязанське вище повітрянодесантне командне училище.

Офіцерів для розвідувальних пунктів спеціального призначення готував Третій факультет Військово-дипломатичної академії Радянської Армії.

9

Озброївши полки спеціального призначення переносними ядерними зарядами, Радянська Армія фактично збиралася використовувати частини спеціального призначення як альтернативний засіб доставки ядерної зброї, про який не прийнято було говорити.

Ядерна зброя – найстрашніше з усього, що людство створило за всю свою історію. Однак, як і будь-яка інша зброя масового ураження, вона сама по собі не являє ніякої цінності для його власника і ніякої загрози для противника, коли у власника цієї зброї немає засобів її доставки до цілі.

Будь-які засоби доставки мають як позитивні якості, так і негативні. На перший погляд, найкращим засобом доставки є балістичні та крилаті ракети. Дійсно, вони мають багато переваг. Однак й самі ракетні підрозділи і частини вельми громіздкі і уразливі. Крім того, поява ракет спровокувала розробку систем протиракетної оборони. Ці системи розробляються і приймаються на озброєння, тому сучасні ракети, як балістичні, так і крилаті, уразливі не тільки на землі, а в ряді випадків і в польоті.

Ракета як засіб доставки має й ще один вельми серйозний недолік. Вона доставить ядерний заряд точно до цілі, коли місце розташування цілі визначене і ціль нерухома. А що робити, коли противник, дізнавшись про ймовірний напад, розосередив свої найважливіші військові об'єкти, коли добре їх замаскував, коли вони постійно переміщуються?

Тому крім ракет в якості засобів доставки використовується авіація. Її перевага в тому, що екіпаж літака здатний виявити ціль, розпізнати і вразити її навіть в тому випадку, коли ціль рухома. Однак і тут виникають проблеми: літаки-носії набагато більш уразливі, ніж ракети.

Як засоби доставки можна використовувати артилерію і міномети. Проблема в тому, що радіус дії гармат, гаубиць і мінометів в порівнянні з ракетами і авіацією дуже малий; крім того, вони не вирішують проблему виявлення цілей.

Частини СпП із переносними ядерними зарядами, на відміну від ракетних, авіаційних, артилерійських та інших засобів доставки ядерної зброї, здатні самостійно знаходити цілі, розпізнавати і знищувати їх ядерними зарядами. Їх важко виявити, їм складно протидіяти, і в цьому їхня перша перевага. Крім того, ракети, авіацію і артилерію можна використовувати тільки в ході війни, а малогабаритні ядерні заряди диверсанти можуть таємно доставити на територію противника не лише в ході бойових дій, а й до їхнього початку.

Звичайно, і у підрозділів спеціального призначення є свої слабкі сторони, свої обмеження, тому різні засоби доставки використовуються комплексно: і ракети, і авіація, і артилерія, і групи диверсантів з переносними зарядами.

Розділ 31. Агентура СпП

I

Нагадаю коротко структуру органів оперативної розвідки Радянської Армії, яку ми детально розбирали в розділі 7.

Половина радянських військових округів в разі війни мала перетворюватися у фронти. Решта військових округів, які знаходилися далеко від державних кордонів, мусили виділити зі свого складу по одній загальновійськової армії.

Штаб кожного військового округу, який мав перетворитися на фронт, мав в своєму складі розвідувальне управління, яке складалося з п'яти відділів і двох груп.

Другий відділ розвідувального управління штабу округу керував агентурною розвідкою. Йому підпорядковується Розвідувальний центр (РЦ).

Третій відділ розвідувального управління штабу округу керував частинами спеціального призначення. У його підпорядкуванні перебувала бригада спеціального призначення і розвідувальний пункт спеціального призначення. Так звана спеціальна розвідка (розвідка СпП), якою займався цей відділ, була найефективнішим інструментом оперативної розвідки. Вона спиралася на два ключових елементи – агентуру СпП і війська спеціального призначення.

Про бригади СпП ми вже говорили вище; тепер розглянемо докладніше розвідувальний пункт (РП) СпП.

Кожен РП СпП керував вербуванням терористичної агентури, її підготовкою і керівництвом.

Організаційно це була невелика, досить закрита військова частина. Найпростіше таку частину було ховати всередині окремих дисциплінарних батальйонів. Дисбат – це військова в'язниця з драконівськими порядками. З такими порядками, які більшості ув'язнених звичайних в'язниць не могли приснитися навіть у страшному сні.

Кожному, хто знаходився зовні, було відомо: тут дисбат. Сунути носа сюди не радили – пристрелять. А вже всередині дисбату було обгороджено ще щось. Деякі тюремні машини, які у ворота дисбату в'їжджали, опинившись на його території, в'їжджали в ще одні ворота і когось привозили і відвозили.

Командиру дисбату і його офіцерам не було потреби знати, що відбувалося в тому обгородженому секторі за високим парканом. Для відмазки командира могли по великому секрету шепнути, що там працює секретний науковий центр, який розробляє нову зброю, або що-небудь ще в цьому ж роді. У цьому повідомленні була частка правди: там дійсно займалися новою зброєю, тільки зброєю дещо іншого плану, ніж зазвичай собі уявляють.

2

Агентура спеціального призначення була дуже різноманітною. В цілому процес вербування і робота з такою агентурою нічим не відрізнялися від роботи зі звичайними агентами оперативної розвідки. Проте завдання агентури СпП були принципово іншими. Основна робота добуваючого агента – добувати необхідну військовій розвідці інформацію. Завдання агента СпП – проводити диверсії на території супротивника.

Перш за все, це були рейдовики. Вони не були агентами в суворому розумінні слова (в тому сенсі, який вкладався в нього стратегічною військовою розвідкою), тому що були радянськими громадянами, а агент за визначенням був громадянином зарубіжної держави. Проте їх також відносили до агентури СпП, тому що вони не були військовослужбовцями регулярних частин. Рейдовиків готували до дій поодиноч і дрібними групами. Їхня робота – удар по енергетиці (електростанції, трансформатори, лінії електропередач), по об'єктах водопостачання та каналізації, нафто- і газопроводів, по мостах та тунелях – тобто по об'єктах інфраструктури величезного розміру і (або) протяжності, які неможливо тримати під постійним контролем у всіх точках. Велика увага приділялася підготовці диверсій, які викликали б сильний психологічний шок у жителів великих регіонів – наприклад, підризу великої греблі або нафтосховища, однак навіть підризу пари опор високовольтної лінії електропередачі міг сильно ускладнити життя великої кількості людей.

Коли ж всі подібні об'єкти противник спробує взяти під постійний і надійний контроль, це відверне величезні сили армії і поліції від виконання їхніх прямих обов'язків. Для третього відділення розвідувального управління штабу фронту це також позитивний результат.

Рейдовиків намагалися підбирати серед національних меншин Радянського Союзу. На території країни жили німці, курди, греки, турки, угорці, корейці, китайці, фіни і ще безліч людей самих різних національностей. Офіцери РП СпП, яких готували на Третньому факультеті Військово-дипломатичної академії, переглядали величезну кількість особових справ в пошуках тих, кого можна

було б залучити. Коли гідний кандидат знаходився, його негласно вивчали і потім запрошували на бесіду.

Закордонне походження цінувалося. Та тільки ж чому у керівництва ГРУ була впевненість в тому, що така людина стане вірою і правдою служити радянської влади?

А чому б і ні? Погортаємо сторінки історії: серед вірних стовпів режиму ми виявимо повний інтернаціонал. Тут вам і Вацетіс, і Дзержинський, Тухачевський, Радек, Залпетер, Алксніс, Берзіньш, Куусінен, Берія, Мікоян, Багіров, Реденс, Паукер, Піляр, Карлсон, Фраучі, Гоглідзе, Стирне Володимир Андрійович і ще цілі легіони прийшлих «варягів» від дрібних табірних вертухаїв до самого товариша Сталіна.

І у всіх підкорених комуністами країнах знаходилися пройдисвіти, готові служити кому завгодно. Досить подивитися на східнонімецьких товаришів і помилуватися досвідом таємної поліції Штазі. Або на болгарських товаришів з їхніми знаменитими стріляючими парасольками. Або на камери тортур в самому центрі Будапешту.

Так що іноземне походження зовсім не означало, що даний товариш не буде вірою і правдою служити Москві. Буде! Ще як буде!

Підбираючи радянську людину з якимись зарубіжними (наприклад, грецькими або турецькими) корінням, необхідно було знайти такого, якому, коли б він з'явився під час війни на іноземній території, ніхто не поставив би запитання: а чому ти не в армії?

Складність підбору полягала в тому, що потрібно було знайти такого кандидата, який був би достатньо міцною людиною фізично і стійкою психологічно, і при цьому хороший фізичний такої людини стан не впадав би в очі і не викликав підозри.

У цій справі був накопичений великий досвід. Серед потенційних кандидатів найвище цінувалися одноокі. Уявіть собі таку людину, яку, незважаючи на молодість, відмінне здоров'я, фізичну силу і міцні нерви, не брали до армії. Він знав, що в армії важко, що в армії погано, та тільки всіх його однолітків туди взяли, а його лікар з приймальної комісії навіть поглядом не удостоїв. І хлопчак на вулиці його дражнять. І дівчата в клубі з ним танцювати не хочуть.

І ось одного разу до нього підсаджується симпатичний дядечко в капелюсі, закордонному піджаку і навіть з запонками на манжетах сорочки. І заводить дружню розмову, та таку, яку з цим бідолахою ніхто ніколи не вів. І пропонує придбати цікаву професію бійця невидимого фронту. І можливість здійснити подвиг. Попутно – квартира, додаткова платня, що різко перевершує основне, і так далі...

Перед молодою людиною раптом відчинилися ворота до невідомого романтичного і героїчного світу. На його місці кожен би миттю погодився.

Я навів лише один, найяскравіший приклад, щоб проілюструвати основний принцип відбору кандидатів у рейдовики: бажано, щоб причина присутності такої людини в глибокому тилу, коли всі знаходяться на фронті, кидалися в очі навіть без пред'явлення документів, щоб під час війни кожному зустрічному з першого погляду було зрозуміло, чому ця людина не в армії. В даному випадку ця причина буде у нього на обличчі написана в буквальному розумінні.

3

Це тільки один приклад. Таких причин можна придумати багато. Не буду вам їх підказувати – ви і без мене напевне здогадалися, що двом основним вимогам до рейдовикам (хороша фізична підготовка і виправдана присутність у глибокому тилу під час війни) відповідають багато жінок. Тому офіцери РП СпП звертали на прекрасну половину роду людського особливу увагу і вербували в рейдовики жінок – не тільки з фізичними вадами.

Отже, підібрали людину, починаємо його підготовку. Людина залишається на своїй роботі, підготовку ми ведемо у вільний час – або підбираємо їй нову роботу, яка не вимагає обов'язкової присутності в цеху від дзвінка до дзвінка.

Підготовка нової людини розпадалася на дві частини. По-перше, потрібно було навчити його диверсантаському ремеслу, по-друге – придумати йому легенду і заготовити легалізаційні документи. Коли вдарить війна і він опиниться на ворожій території, йому доведеться пояснити, хто він такий і як тут опинився.

Крім того, вже за мирного часу необхідно придумати і підготувати спосіб перекидання рейдовика у ворожий тил. Спосіб може бути яким завгодно – десантування з парашутом, дельтаплан, акваланг, та хоч стадо баранів, яких рейдовик під виглядом пастуха пожене через гірський перевал, – однак ще за мирного часу він мусить знати, як з тим аквалангом (або зі стадом баранів) обходитися.

4

Другий основний тип бойової агентури СпП умовно називався домовласниками. Цей тип агентури в якомусь сенсі вербувати важче, тому що такими агентами були громадяни тієї країни, яку Радянський Союз збирався звільнити від кайданів капіталізму.

У офіцерів РП СпП були вельми обмежені можливості вербувати громадян зарубіжних країн, тому ця робота лягала на офіцерів стратегічної розвідки, які працювали в зарубіжних країнах під різними прикриттями.

З іншого боку, вербування такої агентури полегшувалося тим, що вербувальна база була набагато ширшою.

Уявіть собі ситуацію: під час війни або в найостанніші дні перед її початком ми викинули у ворожий тил сотні диверсійних груп спеціального призначення. Вони ховаються в лісах, їх шукають з собаками, ловлять, винищують. Невелике число цих груп виконує якісь особливо відповідальні завдання. Для цих особливо важливих груп ще за мирного часу потрібно створити якийсь притулок, де вони могли б переховуватися деякий час.

Ось вам один можливий варіант такого притулку. За містом, поруч з лісом, знаходиться звалище старих автомашин. Звалище обнесене парканом. Володіє ним дідок, зовсім на Джеймса Бонда не схожий. Йому не потрібно мати фізичні недоліки. Він давно на пенсії, і його вік є виправданням його знаходження в тилу. І фізична підготовка йому не потрібна, бо сам він нікого вбивати не буде, йому не потрібно нікуди тікати і не доведеться тягати на собі зброю, вибухівку і рацію з апаратурою миттєвої передачі сигналів. У нього малий бізнес: приїжджають автомобілісти, нишпорять звалищем, хто крило від старовинного Сітроена пригледів, а хто бампер від Форда, знімають вони крила, двері, бампери, платять якісь гроші. Дідок тут ще й дрібну торгівлю розгорнув: сосиски гарячі з гірчицею та картопля печена для покупців. Продав булку з сосискою і чаю гарячого – ще трохи заробив.

Таке місце в разі вдалої вербовки власника ідеально підходило для тимчасового проживання групи спеціального призначення. Перш за все – ліс поруч. Є звідки нашим диверсантам з'явитися, є куди піти. Господарю квартири потрібно порадити ще за мирного часу обладнати льох. Це начебто він для себе, на випадок надзвичайних обставин. Запас сосисок у нього є. І гірчиці в достатку. Є тут і водопровід. Про всяк випадок серед кинутих машин може виявитися одна справна. Диверсантам вона стане в нагоді. Або кілька справних мотоциклів. За все це ми господареві заплатимо ще задовго до війни.

Родзинка в тому, що господар нічим не ризикує, нічого підозрілого і протизаконного не робить. Та тільки його звалище – таємна база для бійців спеціального призначення.

І ось грянула війна або трапилися якісь інші потрясіння (теракт, переворот, революція, народні хвилювання, політична нестабільність), прийшли з лісу якісь ввічливі чоловічки, кілька днів в підвалі переховувалися, а лиш тільки весь запас сосисок змолотили, кудись пішли. Бідний власник звалища в поліцію повідомити не міг, тому, що лиходії телефонну лінію перерізали, а сам він був зв'язаний, посаджений до темного льоху і тільки що зміг вибратися.

5

Серед агентури СпП могли бути підрильники, яких прагнули вербувати в першу чергу серед співробітників важливих промислових підприємств і транспортних об'єктів супротивника. Будучи завербованими радянською військовою розвідкою, вони мали бути готовими до проведення диверсій після отримання відповідного наказу. Живе така людина тихо і мирно, нікого не чіпає. Трохи грошей отримує на стороні. Від когось. А одного разу, отримавши умовний сигнал, вона йде до лісу, дістає десять кілограмів пластичної вибухівки та все, що тим кілограмам супутнє, виходить вночі до газопроводу або до опори високовольтної лінії і підриває їх. Потім повертається додому, п'є пиво, з вікна милується, як поліція нишпорить лісами у пошуках парашутистів, яких тут не було.

Серед агентури СпП могли бути спостерігачі. Вийшли хлопці з лісу, а бабуса їм повідала, що на найближчому аеродромі багато нових літаків, і охорона ген на тому перехресті посилена.

Найважливіше в тому, що ні господар маленького готелю, ні власник сінника, ні лісник, ні директор маленької фірми з прокату невеликих туристичних катерів ніяк ні на шпигунів, ні на диверсантів не схожі і ні в чому не винні.

Ці агенти СпП були так званою «дрімаючою» або «сплячою» агентурною мережею, яка була бездіяльна за мирного часу і миттєво активізувалася напередодні військових дій. Оперативна розвідка намагалася обмежувати контакти з цими агентами і проводила з ними особисті зустрічі тільки у виняткових випадках.

Розділ 32. Тактика частин СпП

I

Перше завдання, яке потрібно було вирішити підрозділам і частинам СпП, – проникнення на територію противника.

Це завдання вирішувалася різними способами, які не виключали, а доповнювали один одного.

Перше рішення: перекидання деякої кількості військ спеціального призначення на територію противника до початку активних дій. Приклад. Увійшов до закордонного порту теплохід з радянськими туристами. Група туристів на автобусі вирушила в гори, та там і загубилася. Капітан теплоходу, не чекаючи нехлюїв, пішов своїм шляхом, не турбуючи місцеву поліцію непотрібними заявами про тих, що загубилися. А незабаром почалася війна.

Ще один приклад. У загрозливий період¹ на борту радянських торгових і рибальських суден з'являються групи нових матросів, які відсипаються в кубриках, байдикуючи. Коли не буде наказу, вони так і проваляються на ліжках до повернення додому. Отримавши сигнал, одночасно, вночі, з багатьох торгових і рибальських суден вони висаджуються на ворожий берег. Йде таке судно у нейтральних водах, вночі спустили надувного човна, на ньому хлопці дісталися до берега і зачалися.

Ворожою територією за мирного часу курсували радянські поїзди і радянські вантажні автомашини. У потрібний момент певна кількість водіїв, провідників і пасажирів могли «загубитися» в дорозі.

Групи радянських «туристів» могли прибути до ворожої столиці літаками і оселитися в готелі в самому її центрі. А зброя для них могла бути заздалегідь закладена в тайники офіцерами ГРУ, які прикидалися дипломатами, журналістами, представниками Міністерства зовнішньої торгівлі і так далі.

У 1968 році народ Чехословаччини повстав проти комуністичної влади. Крах комунізму в одній країні неминуче спричинив би за собою падіння комуністичних режимів у сусідніх країнах. Цього не можна було допустити. Радянський Союз залякував Чехословаччину проведенням ряду грандіозних навчань всіх родів і видів військ з натяком: заспокойтеся, інакше ми заспокоїмо вас силою.

Ряд навчань проводився прямо на території Чехословаччини. Після завершення навчань кілька груп спеціального призначення залишилися у великих містах, ховаючись на заздалегідь підготовлених конспіративних квартирах. Перед самим вторгненням кілька диверсійних груп зі складу 8-ї бригади спеціального призначення Прикарпатського військового округу прибули до Праги під виглядом туристів.

У 1979 році знадобилося надати інтернаціональну допомогу братському народу Афганістану. Країна вже була майже повністю «пристебнута» до Радянського Союзу. Державний прапор Афганістану в той час був червоним, з золотистим гербом і п'ятикутною зіркою в лівому верхньому кутку. Здалеку цей прапор навряд чи можна було відрізнити від прапора СРСР. У країні правила Народно-демократична партія Афганістану (НДПА), на чолі якої стояли Центральний Комітет та Генеральний секретар. Все було зроблене за нашим образом і подобою. Правив країною великий друг Радянського Союзу товариш Таракі.

16 вересня 1979 року він був позбавлений влади і задушений подушками, а до влади прийшов ще більший друг Радянського Союзу товариш Хафізулла Амін, який став одночасно Генеральним секретарем Центрального Комітету НДПА, головою Революційної ради Афганістану, прем'єр-міністром і міністром оборони країни. Радянської делегації він заявив, що є більш радянською людиною, ніж вони самі.

Своїм лікарям товариш Амін не довіряв. Його лікували лікарі з Радянського Союзу. За три місяці товариш Амін сім разів звертався до керівництва Радянського Союзу з проханням ввести війська до Афганістану.

¹ Період поступового або раптового загострення обстановки, як правило, безпосередньо передуює початку війни. Характеризується крайнім напруженням відносин між ворогуючими державами. За часом може бути тривалим. Використовується обома сторонами для завершення військових приготувань, нарощування складу і підвищення бойової готовності збройних сил, їхнього розгортання, переведення економіки на воєнний стан. В сучасних умовах, при наявності у сторін далекобійних засобів боротьби і розгорнутих на театрі військових дій угруповань військ і сил, загрожуваного періоду напередодні війни може і не бути. Війна в цьому випадку може початися раптовим (превентивним) нападом однієї зі сторін. – *Прим. ред.*

Нарешті умовив. Товариші в Кремлі вирішили ввести війська Радянської Армії до Афгану, а товариша Аміна придушити, як і його попередника.

В Кабул нібито для захисту товариша Аміна був перекинутий так званий мусульманський батальйон спеціального призначення ГРУ, укомплектований офіцерами і солдатами з Туркменії, Таджикистану і Узбекистану. За зовнішнім виглядом і мовою бійці батальйону мало відрізнялися від місцевих жителів Афганістану. Їх одягли у форму афганської армії. Батальйон, який прибув для захисту товариша Аміна, штурмом взяв президентський палац.

Почесний обов'язок ліквідувати великого друга Радянського Союзу (а заодно і його сім'ю) був покладений на професійних убивць із КДБ, які увірвалися до палацу слідом за мусульманським батальйоном спеціального призначення ГРУ.

Операція по головному об'єкту – палацу Аміна – отримала кодову назву «Шторм-333». Керівником операції був призначений полковник В.В.Колесник, його заступником визначений генерал Ю.І.Дроздов.

(Красная звезда. 28 листопада – 4 грудня 2007 р.)

Цікаво подивитися на біографії керівника цієї операції та його заступника.

Василь Васильович Колесник народився 13 грудня 1935 року. У 1941 році його батьки були розстріляні німецькими карателями. У віці 9 років Колесник поступив до Кавказького суворовського військового училища, потім закінчив загальновійськове училище і в 19 років отримав звання лейтенанта. Його перша посада – командир взводу в 92-й окремії роті спеціального призначення 25-ї армії Далекосхідного військового округу. Потім він командував ротою в 27-му окремому батальйоні спеціального призначення Північної групи військ (в Польщі), закінчив Розвідувальний факультет Військової академії імені Фрунзе, послідовно обіймав посади начальника розвідки 14-ї бригади спеціального призначення Далекосхідного військового округу, начальника штабу 15-ї бригади спеціального призначення Туркестанського військового округу, командира 15-ї бригади спеціального призначення. У 1977 році призначений старшим офіцером П'ятого управління ГРУ. Перебуваючи на цій посаді, полковник Колесник керував штурмом палацу Аміна. У 1980 році він поступив до Військової академії Генерального штабу, після закінчення якої очолив всі сили СпП ГРУ і незабаром отримав звання генерал-майора.

Генерал-майор КДБ Дроздов Юрій Іванович був на десять років старшим за полковника Колесника. Лейтенантом він також став в 19 років після закінчення артилерійського училища, воював на фронті, брав участь у штурмі Берліна, нагороджений орденом Червоної Зірки. Після війни закінчив Військовий інститут іноземних мов і був направлений до КДБ, працював в Східній Німеччині, швидко по піднявся службовими сходами. З 1964 року – резидент КДБ у Китаї. З 1968 по 1975 рік був заступником начальника управління «С» (нелегальна розвідка) Першого головного управління КДБ. Наступний щабель його кар'єри – заступник Постійного представника СРСР при ООН. Та це лише прикриття. Насправді Дроздов був резидентом КДБ у Нью-Йорку. Після повернення до Радянського Союзу очолив Управління «С», тобто всю мережу нелегальної розвідки КДБ. У грудні 1979 року прибув до Афганістану, де в якості заступника полковника ГРУ Колесника брав участь в штурмі палацу і ліквідації великого друга Радянського Союзу товариша Хафізулі Аміна, генерального секретаря Центрального Комітету НДПА, голови Революційної ради, прем'єр-міністра і міністра оборони Афганістану.

За цю операцію 28 квітня 1980 полковнику ГРУ Колеснику було присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». Генерал-майор КДБ Дроздов тим же указом був нагороджений... орденом Жовтневої Революції.

2

Перекидання підрозділів спеціального призначення в призначений район до початку бойових дій – дуже ефективний метод, однак у нього є один серйозний недолік: великі сили так не перекинути. А радянська військова розвідка в разі війни планувала переправити на ворожу територію десятки тисяч диверсантів.

Тому основну масу бійців спеціального призначення можна було переправити не до початку війни, а тільки після того, як вона почалася.

Радянський Союз вів рішучу боротьбу за скорочення і повне знищення ядерної зброї, проте Генеральний штаб Радянської Армії планував велику війну лише як ядерну, і ніяк інакше.

Доставка тисяч диверсантів в глибокий тил противника могла бути здійснена лише літаками. Для цього необхідно було раптово і надійно придушити систему ППО противника. Це було можливо

зробити тільки раптовим масованим ядерним ударом. Тільки після такого удару можна було починати масове викидання.

Кращий час для викидання – вечір. Літаки виходять в район десантування, диверсанти приземляються при світлі вечірньої зорі, і їх накриває ніч. У перші хвилини і години після викидання вони дуже уразливі, однак їх рятує темрява. За першу ніч вони можуть надійно сховатися або далеко піти від точки приземлення. Можуть і від'їхати, захопивши транспорт або забравшись в поїзд, який проходить мимо.

Використання відразу багатьох груп в одному районі різко підвищує їхню ефективність. Одна справа, коли одна група підпалила сховище нафти, і зовсім інша справа, коли одна група підпалила сховище нафти, інша група розстріляла пожежних, які поспішали до місця пожежі, а третя підірвала міст, щоб не допустити пожежних з іншого боку річки.

Можна поламати сто прутиків, ламаючи їх поодиночі. Та коли спробуємо зламати відразу всі прутики, зібрані в пучок, то не зламаємо жодного прутика в ньому.

Дії відразу декількох груп в одному районі різко підвищували не тільки їхню ефективність, а й безпеку кожної групи. У нападі на важливий об'єкт могли взяти участь відразу кілька груп, після чого вони розсіювалися, і кожна йшла далі своїм маршрутом.

Диверсійні дії зазвичай чергувалися зі збором інформації. Наприклад, група могла спочатку зібрати інформацію про переміщення військ противника в своєму районі і передати цю інформацію до свого штабу, потім знищити пускову ракетну установку в іншому районі, потім знову вести збір інформації про рух військ.

3

Кожна група несла з собою великий вантаж: переносні зенітні ракетні комплекси, міни різних типів, стрілецьку зброю, набої, гранати і ще дуже багато чого. У виняткових випадках група могла нести навіть ядерні заряди. Тактика полягала в тому, щоб організувати базу, скинути зайвий вантаж, замаскувати його і діяти без нічого.

База для групи спеціального призначення могла бути гранично простою: якась яма, в яку всі звалили свої мішки і прикрили їх дошками або гілками. Пара бійців групи ховалася десь поблизу так, щоб яму цю тримати під контролем, а в разі небезпеки непомітно піти. Решта без нічого могли піти дуже далеко, а, виконавши якусь частину програми, повернутися на базу.

База могла бути рухливою: два-три бійці з дуже важким вантажем переміщуються від одного місця до іншого, в той час як інші, маючи набагато вищу рухливість, виконують бойове завдання і потім зустрічаються з першими в заздалегідь встановленому місці.

Зрозуміло, райони бойових дій вибиралися завчасно, до війни, і ретельно вивчалися офіцерами дипломатичних резидентур ГРУ, тому групи диверсантів, які прибувають, мали уявлення про ті райони, в яких їм належало діяти.

Однією з основних цілей були аеродроми.

Уявімо собі зліт групи літаків. Перший відірвався від злітної смуги і набирає висоту. І тут його уражає зовсім невелика ракета. Літак падає, льотчик встигає катапультиватися. Що накажете робити авіаційному командир? Перш за все, він зупинить польоти, щоб з'ясувати причину. Він кине охорону аеродрому на пошуки, і через пару годин отримає донесення: в парі кілометрів від аеродрому в напрямку зльоту на дереві знайдена порожня труба від ПЗРК «Стріла-2» з досить простим пусковим механізмом, який реагує на звук літака, який злітає, і здійснює пуск ракети.

Диверсанти могли встановити цей ПЗРК пару днів назад. Вони давно пішли. ПЗРК діяв ніби міна уповільненої дії: минув встановлений час, клацнув запобіжник, і з цього моменту діє механізм, який реагує на рев двигунів літака, який злітає. А ракета самонавідна.

Що далі мусить робити авіаційний командир? Він повинен кликати на допомогу піхоту, щоб обшукати ліс довкола аеродрому. Хто знає, може статися, ще на якомусь дереві причаїлася така ж гадюка-ракета.

Досить ефективним міг бути обстріл літаків, які повертаються на аеродром. Паливо у них закінчується, а коли вони беруть участь у військових діях, деякі повертаються підраними. Літак, який йде на посадку, беззахисний. По ньому можна стріляти зі снайперських гвинтівок.

Зрозуміло, в цьому випадку диверсійна група має бути достатньо сильною, аби в разі необхідності прийняти бій проти охорони аеродрому.

А можна зробити наліт на штаб, на вузол зв'язку, ракетну батарею, колону військових автомашин, на той же аеродром, а після нальоту розсіпатися на дрібні групи.

4

Для добування відомостей про противника застосовувалося захоплення полонених.

Кожен боєць спеціального призначення володів двома десятками іноземних мов. Робилося це так: у кожного в кишені знаходився розмовник, надрукований на шовковій хустці незмивною фарбою.

Перша фраза: «Мовчи, вб'ю.» І тут же її переклад на десяток мов, які вибиралися в залежності від району бойових дій. Захопленому ворогу потрібно було міцно закрити рота і показати потрібний рядок. Він сам пробіжить очима по рядку, знайде переклад і покаже очима, що сенс попередження зрозумів.

Далі такі ж прості питання: Де? Ракетна батарея? Штаб? Вузол зв'язку? І так далі. І варіанти відповідей.

Офіцери СпП володіли мовами на більш високому рівні (у багатьох з них були дипломи військових перекладачів); крім того, в кожній роті був перекладач зі спеціальною лінгвістичною освітою.

Читач може заперечити, що допит – дуже ненадійний спосіб отримання відомостей про ворога: полонений може відмовитися відповідати на питання бійців СпП або буде навмисно говорити неправду і таким чином зірве операцію. Це хибна думка. Категорично заявляю: будь-який бранець відповідь на всі питання бійця СпП швидко і правдиво – винятків тут немає і бути не може.

Навіть найзагартованіша людина з дуже сильним характером буде відпиратися лише кілька секунд, коли його допит веде боєць СпП. Коли ви в цьому сумніваєтеся, уявіть собі, що ви прив'язали до дерева найсильнішу духом людину з відомих вам реальних людей і задали їй питання, відповідати на яке вона категорично не бажає. Отримавши відмову, ви засікаєте час і починаєте пиляти цій людині зуби напилком. Гарантую вам, що ви дуже скоро отримаєте відповідь, і вона буде правдивою.

Ви тільки що отримали уявлення про один з найбільш м'яких методів допиту, якими користуються бійці СпП; є й набагато більш ефективні і надійні способи змусити людину говорити правду – я не хочу розповідати про них докладніше, щоб ця книга не стала практичним посібником для людей з недобрими намірами. Людина, яка потрапила на допит до бійця спеціального призначення, знає, що її чекає неминуча смерть, і тим не менше дає правильні відповіді. Вона вже не сподівалася вижити – вона лише бажає легко померти, щоб уникнути нестерпного болю. Бійці СпП були дуже винахідливі у виборі методів допиту і знали безліч різноманітних і витончених прийомів тортур, використовуючи їх відповідно до ситуації. У них було безліч можливостей випробувати ефективність цих прийомів на практиці в локальних військових конфліктах – наприклад, в Афганістані. При цьому в СпП практично не було садистів, які отримували задоволення від занять подібного ґштубу; навпаки, коли у бійця виявляли таку схильність, його негайно переводили до інших частин.

Допити і в м'якій, і в найжорстокішій формі сприймалися бійцями СпП як неминуче зло, з яким на війні доводиться миритися. У СпП тортури завжди розглядалися лише як простий і найбільш надійний спосіб отримання інформації, необхідної для успішного виконання бойового завдання.

Отримавши потрібну інформацію, група спеціального призначення мала вбити полонених.

5

21 серпня 1968 року в 2 години 12 хвилин ночі радянський пасажирський літак Ан-10 через пошкодження двигуна запросив аварійну посадку в празькому аеропорту «Рузине». Дозвіл на посадку він отримав, проте пройшов мимо. Майже однотипний військово-транспортний Ан-12, який прямував прямо за ним, з бійцями спеціального призначення ГРУ на борту здійснив посадку замість нього.

Ан-12 прокотився по злітній смузі, пригальмував, диверсанти стрибали на бетон, не чекаючи зупинки літака. Висадивши десант, літак, не зупинившись, розігнався і злетів, звільняючи смугу для інших літаків, які пішли нескінченною низкою.

Бійці спеціального призначення ГРУ захопили диспетчерську вежу і забезпечили висадку на аеродром посадочним способом 7-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії.

Так почався визвольний похід Радянської Армії до Чехословаччини в серпні 1968 року.

Цей хитрий трюк ГРУ, коли аварійну посадку в закордонному аеропорту просив абсолютно справний літак, можна порівняти з діями зловмисника, який пізно вночі благає пустити його в будинок під приводом того, що його ось-ось заріжуть. Господиня, зглянувшись, відмикає йому двері, а лиходій, увірвавшись до будинку, грабує і гвалтує.

Потрапивши в ГРУ, я обережно цікавився питаннями чисто етичного плану: чи можна користуватися подібними, м'яко кажучи, не зовсім чистими прийомами для досягнення поставленої мети? І коли можна, то як такі дії примирити зі звичайною людською совістю?

На це я отримав вичерпну відповідь: в ГРУ є все, крім совісті.

Додаток. Поради початківцю

Дорогий шпигуне-початківцю!

Кожен добуваючий офіцер ГРУ глибоко вивчав агентурну психологію, психологію спілкування, прийоми впливу на інших людей і багато інших пов'язаних з цим питань, а також постійно відпрацьовував відповідні навички. Розповідати про таку підготовку можна нескінченно, і так само нескінченно можна вдосконалювати свою майстерність в цій області. Докладна розповідь про це виходить далеко за рамки цієї книги, проте на додаток до того, що ми вже обговорювали, я хотів би коротко розповісти про найважливіші фундаментальні психологічні прийоми і установки з величезного арсеналу розвідника, котрі необхідно освоїти в першу чергу, і освоїти в досконало.

Декому ці прийоми можуть здатися занадто простими, та саме на них будувалася надалі майстерність розвідника. Безглуздо було навчати офіцера розвідки витонченим прийомом психофізіологічної саморегуляції і прихованого психологічного впливу на оточуючих до того часу, поки він не засвоїв цих азів, поки вони не стали його звичками і навіть інстинктами. Подібно до того, як бійця СпП в першу чергу навчали найпростішим і ефективним прийомам рукопашного бою, що дозволяли без зайвої акробатики, красивих стрибків і інших викрутасів нейтралізувати супротивника в будь-якій ситуації, розвідник спочатку вчився працювати простими базовими психологічними прийомами і тільки потім вивчав різні нюанси і тонкощі.

Отже, коли виділити най-найголовніше з усього, чого нас вчили на протязі декількох років, це будуть наступні прийоми і установки.

Посміхайся. Життя – важка штука, та тільки ти все одно посміхайся. Посміхайся завжди і всюди. Посміхайся людям. Посміхайся тим, хто тебе любить. Посміхайся тим, хто тебе ненавидить. Посміхайся у відповідь на глузування й образи. Посміхайся своїм мучителям і катам.

Поважай людей. Прийшов пізно ввечері до порожнього магазину, який працює цілодобово, – скажи добре слово втомленому продавцеві, запитай його, як справи, побажай йому успіхів. Візьми в звичку говорити з людьми, які трапилися на твоєму шляху: з кондуктором в автобусі, з убогим на вулиці, з автомеханіком, що міняє колесо твоєї машини, з прибиральницею, яка мие загиджений під'їзд. Скажи кожному з них всього три фрази – зовсім прості, та добрі.

Дивись в очі. Тренуй погляд. Дивись в очі двірнику, який мете вулицю, поліцейському, який штрафує тебе, лікарю, який оголошує тобі страшний діагноз, і всім, всім, всім. Їдеш ескалатором, а тобі назустріч їдуть люди. Ось всім їм в очі й дивись.

Найголовніше для шпигуна – не бути схожим на шпигуна. У тебе мусить бути добре, відкрите обличчя. Прибери подалі капелюх і темні окуляри, опусти комір.

Вивчай мову жестів. Жести видають думки, почуття і наміри людини краще за будь-які слова. Жести – це той текст, який ти мусиш швидко читати.

Бережи час. Час найдорожче за все – це не я сказав. Це Суворов Олександр Васильович, генералісимус.

Приходь вчасно. Розвідник зобов'язаний мати точний і надійний годинник. Коли місце для зустрічі вибрав твій знайомий, то з'явитися там потрібно секунда в секунду. На міській вежі б'є годинник: бом-бом-бом. З першим ударом годинника натискай на кнопку дзвінка або стукай у двері: тук-тук-тук. Це послання твоєму майбутньому, ще не завербованого агенту: я завжди точний. Залишайся пунктуальним, коли завербуєш його. Він мусить знати, що ти ніколи не запізнюєшся, що ти завжди з'явишся в призначений час. Особливо коли він виявиться в біді.

Зрозуміло, бувають абсолютно непередбачувані ситуації: вулкан розпеченою лавою накриває місто, гігантська хвиля змиває узбережжя. Твоя задача – передбачити це і бути на місці в той час, який призначений. Біжи попереду потоку розпеченої лави, несися підстрибом перед хвилею стометрової висоти. Тільки встигни! Я вже не кажу про такі дрібниці, як автомобільна пробка або рейс, що затримався. Це не причина! Вилітай на добу раніше, тільки завжди май резерв часу. Щоб гарантовано

стукнути в двері в точно визначений час, в район зустрічі необхідно прибути набагато раніше. Цього мало. Потрібно заздалегідь підібрати те, що Бойовий статут іменує очікувальним районом.

Точність – ввічливість королів і розвідників. Ти поступово втягуєш нову людину в агентурне добування, і вона вже починає здогадуватися, що справа хилиться до чогось не зовсім законного. Він уже гадає, погоджуватися чи ні. Спізнися на чотири хвилини, і ти його втратиш. Краще бути поруч з місцем зустрічі набагато раніше з тим, аби у потрібний момент постукати в двері.

Поширена помилка: при перетині часових поясів поганій розвідник забуває перевести стрілки – особливо коли різниця в часі невелика. Цю помилку роблять і в ті дні, коли час переводять на годину. Під час далеких перельотів поганій розвідник годинник може перевести, проте перевести неправильно, не докрутивши стрілку.

Поступово встановлюй порядок, при якому ти, а не твій агент вибирає час і місце майбутньої зустрічі.

І тут вимагається точність іншого стибу. На місці зустрічі необхідно бути набагато раніше. Великий резерв часу дає тобі можливість стороннім поглядом глянути на це місце: чи не відбувається тут щось таке, що викликає занепокоєння.

За місцем зустрічі потрібно спостерігати здалеку ще й тому, що твій знайомий може з'явитися раніше. Не потрібно, аби чекав. Він чомусь прийшов раніше, а тут і ти в хмарах диму з'явився.

Запитай, скільки часу має твій знайомий. Виходячи з цього вибудовуй план зустрічі або коректуй його, інакше в найцікавіший момент він гляне на годинник і скаже: «Мені пора.»

І ще: коли він глянув на годинник, навіть нічого не сказавши, закруглюйся.

Не потрібно мати з собою ніякого портфеля. Це насторожує. Людина не знає твоїх задумів і намірів, вона боїться провокації. Портфель або щось подібне наводить на думку, що в тому портфелі захований магнітофон або ще якась гидота. І коли вже ти прийшов з портфелем, то жбурни його подалі. Не здумай на стіл поставити. Не лякай людину. Вона й так залякана. Коли немає можливості обійтися без портфеля, вибери найтонший і попередньо витруси з нього весь непотріб. Під час зустрічі ніби ненароком відкрий його. Це створює враження, що тобі немає чого ховати, що ти не боїшся портфель відкривати.

А найкраще (коли вже не можна інакше) візьми прозору пластикову течку. Звичайно, і в неї можна вмонтувати якісь таємні електронні штуковини, однак прозорість заспокоює.

Коли ця порада здається тобі надуманою, подивися будь-який фільм про Джеймса Бонда. Чи ходив Бонд колись з портфелем? Коли й ходив, то тільки щоб принести бомбу ворогам або гроші і коштовності друзям.

Шпигун-початківець іноді говорить: я прийшов на зустріч з портфелем, тому що хотів бути схожим на ділову людину.

А той, кого ти вербуєш, життя на кін поставив. Йому плювати, кого ти з себе корчиш. Він дивиться зі своєї дзвіниці: зросла небезпека або знизилася. З портфелем, в якому невідомо що сховане, небезпека зросла. І говорити з тобою він не буде.

Тому не потрібен портфель, поклажі руки на стіл і відкрий долоні. Це підсвідомий сигнал йому: наміри добрі, каменів за пазухою не тримаю.

Нічого не пиши. Цим ти налякаєш агента. Лиш тільки ти розкрив блокнот і приготувався писати, у нього пересихає горло. Постав себе на його місце: незнайомий іноземець випитує у тебе секрети і щось записує, а потім забуде свою течку з записами в таксі або в готелі, і ти свою шию покладеш під сокиру.

Джеймс Бонд мене підтримає і в цьому випадку. Переглянь всі фільми бондіани: Бонд ніколи нічого не записує. Він все запам'ятовує. Так будь же Бондом. Тренуй пам'ять. Коли не можеш запам'ятати, май магнітофон, маленький зовсім, та не в портфелі, а у внутрішній кишені піджака. Тоді можеш корчити з себе супермена, який все ловить на льоту і відразу запам'ятовує.

Коли немає ніякої можливості обійтися без записів, в прозорій пластиковій тачці май зошит, списаний вздовж і поперек незрозумілими записами і карлочками, різними ручками і різними почерками, малюнками їжаків, собак, чортів і русалок. Покажи його агенту і поясни, що пишеш тільки одному тобі зрозумілими ієрогліфами і тільки в середині зошита на вже списаній сторінці. Зошит цей

ніколи в чужі руки не потрапить, а коли б і потрапив, ніхто в ньому нічого розібрати не зможе, та й розбиратися не стане.

Дій тільки від свого імені. Знайомий каже: дай мені мільйон. Не говори, що передаси це прохання начальнику. Цим ти принижуєш себе і даєш зрозуміти агенту, що сам ти пішак, що від тебе нічого не залежить.

Відповідай: я подумаю. Наголос на перше слово: я!

Це правдива відповідь. Дійсно, хто заважає тобі, повернувшись додому, розслабитися, ковтнути що-небудь зігріваюче і, як обіцяв, подумати?

Коли будеш посилатися на боса, на наступній зустрічі знайомий тебе попросить: організуй мені зустріч з босом! Бо ж від тебе, дурня, все одно нічого не залежить, все вирішує бос. Чи не так?

Не сперечайся. Це марна втрата часу. Ні в якій суперечці виграти неможливо. Істина в суперечці не народжується. Народжується відчуженість і ненависть.

Не перебивай. Цим грішать мільярди людей. А ти ж не такий. Слухай, слухай, слухай.

Забудь слово «ні». Слово «ні» вбиває всі варіанти, всі можливості. Він щось попросив, щось запропонував, на чомусь наполягає. Замість «ні» говори: необхідно обмізкувати, потрібно подумати, маю зважити. Забудь слово «ні», викручуватися, як гадюка на вилах.

Всякий розвідник, що діє під дипломатичним прикриттям або під якимось іншим, все одно є дипломатом. Дипломатія – це здатність схилити іншу людину на свій бік.

Коли дипломат сказав «Так», це означає «Подумаю».

Коли дипломат сказав «Подумаю», це означає «Ні».

Коли дипломат сказав «Ні», він не дипломат.

Будь справжнім дипломатом.

Звертай увагу на особливості свого співрозмовника. У нього може бути якийсь особливий перстень, незвичайна краватка, яка щось означає, якийсь значок. Коли він носить цей предмет, значить, на те є якась причина. Так поцікався цим. Перед тобою особистість. Нехай ця особистість тебе зацікавить не тільки як об'єкт вербовки, а й як жива людина. Невже не цікаво? Прояви інтерес – і він твій.

Закликай творити благо. Зваблюй людину, яку вербуєш, зробити добру справу. На злу справу він не піде, а заради доброї справи віддасть життя.

Приймай будь-який вантаж, не торкаючись його. Найкраще після зустрічі для чогось підійти до твоєї машини, сісти в неї, поговорити, потім співрозмовник щось «забуде» в салоні і піде. Ти чистий, навіть коли відразу ж тебе й пов'язали. Та не бачив ти цих документів! І штуку ту не чіпав. І твій знайомий також в може вважатися чистим: сів в чужу машину, потім пішов, а ту штуку забув. Всі все розуміють, тільки в суді демократичному важко буде провину довести.

Передавай гроші в конверті, конверт – в журналі. Коли тебе зняли або навіть схопили за руку, то ти не передавав конверт, ти передавав журнал. А як там конверт опинився? Так це ви самі підкинули!

Не так важливо, що ти говориш, а важливо, як. Манера триматися, граничний спокій, добра посмішка у відповідь на образи діють більш переконливо, ніж будь-які аргументи.

Дуже важливий настрій. Коли хочеш переконати аудиторію, подумки використовуй просту фразу як внутрішній камертон. Фраза ця звучить так:

- Тут, Вася, ось яка справа...

Тобто потрібно налаштувати себе на бесіду з хорошим другом, який не розуміє якихось дуже простих речей. І треба йому найпростішою, зрозумілою мовою суть справи викласти. І тон цей тримати до самого кінця виступу: «Розумієш, Вася...»

Багатьом розвідникам під дипломатичним і іншим прикриттям час від часу доводиться виконувати представницькі функції – зокрема, **виступати публічно** перед зарубіжною публікою. Публіка ця – особливо в західних країнах, будучи розпещеною свободою слова та іншими свободами, – тримається нахабно і по слово до батька не ходить.

Приїжджає, наприклад, заступник радянського посла на відкриття пам'ятника радянським воїнам, а йому задають провокаційне запитання: а правда, що всі російські дипломати – шпигуни? А ви також шпигун? Таке ж питання задавали і радянському журналістові, і представнику Аерофлоту, – провокації траплялися постійно.

Що робити в подібних ситуаціях, коли тобі задали страшне питання, на яке не хочеться відповісти? Є чарівна формула, що дозволяє ухилитися від відповіді на будь-яке питання. Треба сказати:

- Це дуже хороше запитання, і ось що я вам скажу...

Далі патякай все, що хочеш. Досвід показує, що аудиторія це сприймає. Вона вже забула питання і переключилася на ту тему, яку ти їй нав'язав.

Розвіднику постійно доводиться складати безліч документів: звіти, рапорти, доповіді, зведення тощо. Дуже важливо, щоб твій **письмовий звіт** про минулу зустріч, котрий відправлять великим начальникам, був цікавим. Люди читають тільки те, що цікаво написано. Хочеш бути успішним – пиши звіти так, щоб самому хотілося власне творіння перечитати вдруге і втретє. Начальники, в деякому сенсі, також люди. Їм також тяжко нудні тексти читати. Скучні, нудні книги і статті не любить ніхто. І нудні звіти – також. Крім того, будь-яке письмове повідомлення (звіт, рапорт, довідка) мусить бути гранично зрозумілим кожному – навіть тому, хто не хоче це повідомлення розуміти.

Той, хто бажає чогось досягти, має жити так, ніби сьогодні останній день його життя. **Забудь про все і зроби зараз найголовніше.**

І останнє.

Будь щасливим! Та не прикидайся, а саме будь. Коли ти випромінюєш щастя, інша людина сприймає це підсвідомо, навіть коли у тебе сьогодні важкий день.

Коли ж ти нужденний, це обов'язково якимось чином проявиться зовні, і цієї «аурою нещастя» ти будеш відштовхувати і відлякувати людей, навіть коли на твоєму обличчі залишиться радісна усмішка.

Як же стати щасливим? Відповідь на це питання дав Козьма Прутков. Коли хочеш бути щасливим – будь ним!

Стань щасливим прямо зараз, в цей самий момент, коли читаєш цей рядок.

І залишайся щасливим завжди.

Вдалих тобі вербовок.